

iskolakultúra

TÁRSADALOMTUDOMÁNY

Az Országos Közoktatási Intézet
folyóirata

IV. évfolyam, 11-12. szám

A TARTALOMBÓL Angi István: A csúcspontok esztétikuma J. S. Bach passióiban ✓✓ Juhász Erzsébet: A Csáth-novellák csöndje ✓✓ L. Nagy Zsuzsa: A magyar szabadkőművesség ✓✓ Mátrai Zsuzsa: Vizsgák külföldön ✓✓ Kelemen Elemér: A törvényjavaslattól a törvényig ✓✓ Tóth László: A csehszlovákiai magyar irodalom ✓✓ Maráczy Ernő: A Montágh Imre Általános Iskola és Szakiskola kutató-fejlesztő munkájáról

Számunk szerzői

Ablonczy Balázs, egyetemi hallgató, ELTE BTK, Budapest

Angi István, egyetemi tanár, Gh. Dima Zeneakadémia, Kolozsvár

Bánffyné Kalavszky Györgyi, főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum, Budapest

S. Benedek András, irodalomtörténész, művelődéskutató, Budapest

Bihari Péter, tanár, ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Iskolája, Budapest

Deák László, költő, szerkesztő, Budapest

Dombrády Lóránd, a Hadtörténeti Intézet nyugalmazott igazgatója, Budapest

Dömötör Adrienne, tanár, újságíró, Budapest

Fodor István, a Magyar Nemzeti Múzeum címzetes igazgatója, Budapest

Michèle Hamedi, anyanyelvi lektor, Arany János Gimnázium, Berettyóújfalu

Hegedűsné Nagy Magdolna, tanár, 3. sz. Altalános Iskola, Berettyóújfalu

Hock Zsuzsa, tanár, Városmajori Gimnázium, Budapest

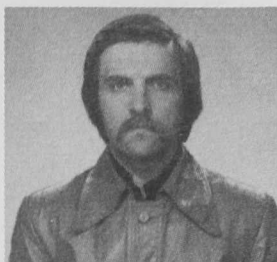
Jankovics József, irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest

Juhász Erzsébet, tudományos kutató, Hungarológiai Intézet, Újvidék

Kelemen Elemér, tudományos főmunkatárs, OPKM, Budapest

Kungl Györgyné, közigazdász, Budapest

Maráczy Ernő, tanár, Montágh Imre Altalános Iskola, Gödöllő

Mátrai Zsuzsa, tudományos főmunkatárs, OKI, Budapest

L. Nagy Zsuzsa, egyetemi tanár, KLTE BTK, Debrecen

Sallai József, tanár, Besenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza

Samu Ágnes, tanár, Budapest

Sándor Iván, író, esztéta, Budapest

Stark Tamás, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, Budapest

A. Szabó Magda, főtktár, Magyar-Francia Ifjúsági Alapítvány, Budapest

Szabó Ödönné, tanár, Arany János Gimnázium, Berettyóújfalu

Tóth László, költő, szerkesztő, Dunaszerdahely (Szlovákia)

Vajda Gábor, irodalomtörténész, kritikus, Szabadka

Vörös Klára, könyvtáros-tanár, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár

ANDOR MIHÁLY
DIPPOLD PÁL
FATALIN LÁSZLÓ
KAMARÁS ISTVÁN
KORMÁNY GYULA
MÁNYOKI ENDRE
MÁTIS LIVIA
SEBŐK ZOLTÁN
SZAKÁLY SÁNDOR
SZENDREI JÁNOS
SZÉKELY SZ. MAGDOLNA
TAKÁCS VIOLA
TRENCSÉNYI LÁSZLÓ
VÁGÓ IRÉN
VAMOS ÁGNES
ZALÁN TIBOR

ASZTALOS ILDIKÓ (Kolozsvár)
TÓTH LÁSZLÓ (Dunaszerdahely)
VARGA PIROSKA (Szabadka)
FÜLÖP YVETTE
GULYÁS LÁSZLÓ
SZEBERÉNYI BEÁTA
TOLNAI SZABOLCS

A borítót és a belső tipográfiát
tervezte:
HELLE MÁRIA

Kiadja az Országos Közoktatási
Intézet
Budapest, Dorottya u. 8. 1051

Felelős kiadó:
ZSOLNAI JÓZSEF főigazgató

Szerkesztőség:
Budapest, Dorottya u. 8. 1051
(Postacím: 1393 Budapest,
Pf.: 701/420)
Telefon: (1) 138-29-38
Telefax: (1) 118-63-84

Szerkesztőségi fogadónapok:
kedd, szerda, csütörtök 10-14 h

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi
Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint egyéb alternatív terjesztők. Elő-
fizethető a szerkesztőség címén köz-
vetlenül, vagy átutalással MNB 232-
90174-4273 pénzforgalmi jelzőszámon.
Előfizetési díj számonként 110,- Ft.
(Teljes évfolyam 2640,- Ft; Termé-
szettudomány 1100,- Ft; Társada-
lomtudomány 1100,- Ft; Matematika-
Informatika-Techika 440,- Ft.) Megje-
lenik kéthetente.

Lapunk egyes példányai megvásárol-
hatók a Mentor Könyvesboltban (Buda-
pest, Dorottya utca 8.) és a Pedagógus
Könyvesboltban (Budapest, Múzeum
krt. 3.).

HU ISSN 1215-5233
A nyomás az MSZH Nyomda és Kiadó
Kft. Nyomdájában készült.
Felelős vezető:
Nagy László igazgató

Lapzárta: 1994. április 20.

iskolakultúra

AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI INTÉZET
FOLYÓIRATA
IV. évfolyam, 1994/11-12 .

Tartalom

Angi István: *A csúcspontok esztétikuma J. S. Bach passióiban* (2) **Juhász Erzsébet:** *A Csáth-novellák csöndje* (19) **Tóth László:** *A csehszlovákiai magyar irodalom* (23) **S. Benedek András:** *Népek és nemzetiségek Kárpátalján* (32) **Vajda Gábor:** *A Délvidék mint helyszín és ihletés* (39) **Dombrády Lóránd:** *Magyarország a háborúba lépéstől a német megszállásig* (45) **L. Nagy Zsuzsa:** *A magyar szabadkőműves-ség* (53) **Fodor István:** *Óstörténetünk oktatásáról* (59) **Kungl Györgyné:** *Egy lehetséges irány közgazdasági gondolkodásunkban* (74) **Ablonczy Balázs:** *Gondolkozzál, tehát leszel* (85) **Maráczy Ernő:** *A Montágh Imre Általános Iskola és Szakiskola kutató-fejlesztő munkájáról* (93) **Mátrai Zsuzsa:** *Vizsgák külföldön* (106) **Kelemen Elemér:** *A törvényjavaslattól a törvényig* (112)

SZEMLE

Jankovics József: *Apa és fiú* (120) **Bánffyiné Kalavszky Györgyi:** *A fénykép szerepe a történelmi megismerésben* (124) **Sallai József:** *Közelmúltunk története mint iskolai tananyag* (130) **Stark Tamás:** *Magyarországi zsidók szovjet fogságban* (133) **Bihari Péter:** *Töprengések tankönyvírás közben* (140) **Samu Ágnes:** *Benyomások, tapasztalatok* (145) **A. Szabó Magda:** *Magyar-Francia Ifjúsági Alapítvány* (149) **Szabó Ödönné:** *Egy francia Berettyóújfaluban* (154) **Hegedűsné Nagy Magdolna:** *„Így látjuk mi...”* (156) **Michèle Hamedí:** *„Így látja ő...”* (157) **Hock Zsuzsanna:** *„Ebben a »phrase«-ban hol a »virgule«?!”* (159) **Bene Sándor:** *Erdély története Bethlen Gáborról Apafi Mihályig* (162) **Vörös Klára:** *A szeretet gyakorlata* (167) **Deák László:** *A teljesség mintája: 100 vers* (168) **Dömötör Adrienne:** *A keretbe rakhatatlan kép: happening, performance* (170) **Sándor Iván:** *Ellenkörmös* (171)

SATÖBBI (173)

SZEPARÁTUM

Hajdu István: *Kontempláció a zajban*

A csúcspontok esztétikuma J. S. Bach passióiban

ANGI ISTVÁN

A két passió együttélése a bachi életműben számos alapvető kérdésre készítet a nagy zeneszerző ars poeticájával kapcsolatban, de párhuzamos elemzésük egyben segítséget is nyújt e kérdések esztétikai-statisztikai megválaszolásában. A kérdésekből fonódó problémakör persze vonatkozhat a szövegre, a zenére, az előadásra egyaránt, és mind szerkezetüket, mind történelmi-stiláris minőségeiket is felveti. Végül oly módon rendszerez, hogy a kapott válaszok rávilágítsanak azokra a jellemvonásokra is, amelyek a két passió üzenetén át elvezetnek nemcsak a Bach-kompozíciókban jelentkező esztétikai és szakrális értékek szerkesztéséhez, de a barokk zene egyházi és világi műfajainak, műformáinak hasonlóságához, illetve különbségéhez is.

A János- és Máté-passió elemzésében – érthető módon – a különbségek kimutatására alapoznak: egyik drámaibb és földi-emberibb, a másik szemlélődőbb és égi-istenibb. A feszültségek akkor kezdődnek, amikor a szakirodalom átolvasása során azt látjuk, hogy az egyik forrás az egyiket, a másik pedig a másikat tartja hol drámaibbnak, hol bensőségesebbnek, és fordítva. Például *Gombosi Ottó* „dramatikusabbnak” a Máté-passiót tartja (1), ugyanakkor *K. Geiringer* (2) „gyengédséget és szeretet árasztónak” fogja fel, amelyben a kiáltó ellentétek le vannak tompítva. Krisztus művészi ábrázolásáról is eltérők a vélemények. *Várnai Péter* (3) azt írja szintézisében, hogy a János-passióban „Bach sokkal inkább a szenvedő ember-Krisztust ábrázolta, semmint a földöntúli, transzcendentális, isteni alakot: ez a jellegzetesség kapcsolja össze korokon átnyúlva a János-passiót *Beethoven* Missa Solemnisével, amely Krisztusban a küzdő hőst látatja.” A Máté-passióban viszont Krisztus „nem ember, hanem valóban földöntúli, isteni lény.” A már idézett *Geiringer* párhuzama szerint (4) éppen ellenkezőleg, „a János-passió Krisztusát fenséges nyugalom és embertávoiság jellemezte. Máté evangéliuma azonban lehetőséget nyújtott *Bach*nak, a maga Jesusminnejét, Jézus iránti szeretetét kifejeznie. Itt nincs áthidalhatatlan szakadék az ember is és az isteni között; Isten fia szenvedésében az embert közelíti meg, és az emberiség vele együtt szenved.” Nos, az ilyen sarkosítások elentétes megfogalmazódásai a hasonlóságok elhanyagolásából fakadnak. Mert a két passió hasonlóságának a kiemelése korántsem jelenti az ún. *differentia specifica* elhanyagolását. Ellenkezőleg, arra világít rá, hogy nincs opcióról szó, hiszen mindkettő létjogosultsága ugyanazon liturgikus igény folytonosságából következik. Mind ismeretes, a krisztusi szenvedés történetet négy evangélium örökítette meg. E négy forrás – a belső szerveződéseknek megfelelően – egységes egészében nyújtja mind az események valamennyi lényeges mozzanatát, mind a hozzájuk kapcsolódó érzelmi-hitbeli magatartásformák akkori (és későbbi) jellemző megnyilvánulásait mind a kommentátorok, mind az események közvetlen szereplői, mind az akkori nép és vezetői (illetve a mai ember és hitközössége) sorában. Természetes egyházzenei követelmény volt tehát, hogy a húsvéti ünnepi kör alkalmával, egy megadott liturgikus ciklus jegyében, a krisztusi szenvedés története négy ízben, négy forrás alapján hangozzék el. Már a IV.-IX. században a passió-recitálás sorrendje a következőképpen alakult: Máté evangéliumból virágvasárnap, Márkéból nagyhét keddjén, Lukácsból nagyhét szerdáján és Jánosból nagypénteken

énekelték az idevonatkozó szövegrészeket – persze az adott árnyalatok-különbségek jegyében.

Bach maga is eleget kellett tennie ennek az igénynek. És szívesen eleget is tett. A rendelkezésünkre álló zenetörténeti dokumentumok arról győznek meg, hogy szerzőnk is négy passiót szólaltatott meg a Tamás templomban, ebből három minden bizonnyal saját kompozíciója volt. A másik két passióból talán az egyik – a Márk passió – lehetett más szerző tulajdona, amit a rá gyakran jellemző időkrízis miatt, a kor divatjához híven, egyszerűen átmásolt a megfelelő alkalomra. Ám tegyük hozzá, hogy feltételezhető a saját szerzemény legalább is vázlatos megalkotása Márk evangéliumából is. Különösen alátámasztja ezt az elképzelést *Bach* úgyszeretete passiói iránt, a tény, miszerint a János-passiónak két változata maradt fenn, amelyeket kis túlzással akár két műnek is tekinthetünk, meg az a műgond, amellyel a Máté-passió partitúráját másolta: „ez meg *Bach* számos szép kézírata között is egyedülálló. Vonalzóval és körzővel dolgozott rajta, és az evangélista (recitativo) szavaihoz vörös tintát használt, hogy így különböztesse meg az isteni ki nyilatkoztatást a szöveg többi részétől. A zeneszerző azt akarta, hogy ez a passió mindenkihez szóljon, és csakugyan olyan egyszerűség és közvetlenség van e munkában, amilyen-nel ritkán találkozunk *Bach* nagyobb kompozícióiban. Erre is jól illenek Beethovennek a Missa Solemnis elé írt mottója: Vom Herzen – moge es zum Herzen gehen (5).

Persze a hasonlóságok rekonstruálása – a művek hiányában – vajmi nehéz. Ám feltételezhetjük, hogy a négy evangélium összefüggésrendjére alapozódhattak. Ezt láthatjuk a megmaradt két passió-oratórium belső viszonyában is. Például *Bach* a Máté-evangélium megfelelő részletét átviszi a János-passióba is, hogy a zenei megérezkítés igény-nek megfelelően teljessé tegye a Krisztus halála utáni dies irae apokaliptikus hangulatát: „Erre a templom függőnye kettéhasadt, felülről egészen az aljáig, a föld megrendült, sziklák repedtek meg, sírok nyíltak meg és sok elhunyt szentnek feltámadt a teste. Feltámadása után előjöttek a sírokból, bementek a szent városba, és többeknek megjelentek.” (6)

Számos szerkezetbeli meggondolás is az ugyanannak *másként*, pontosabban *más ré-szeként* megkomponált közös gondolati egységet húzza alá. És csak ennek az egység-nek a tudatos követelése hozza majd a különbségek jelenlétét a *részek és az egész* vi-szonyában.

Ha a három szinoptikus evangélium – Márk, Lukács, Máté – és a János-evangélium belső szerkezetét vizsgáljuk, ott is a *viszonyrendek közössége* a mérvadó. Nem véletlenül nevezik a három Írást szinoptikusnak, ami azt jelenti, hogy „párhuzamosan egymás mel-lé lehet őket állítani és egy tekintettel (synopsis) átfogni. Innét kapta ez a három evangé-lium a szinoptikus nevet (7).

De a „szeretett tanítványak”, az állandó szemtanúnak, az események közvetlen sze-replőjének, Jánosnak az evangéliumát sem elsősorban a szerkezeti különbségek miatt veszik külön, hanem a benne helyezkedő hangsúlyok sajátos pozíciói miatt, mondjuk így közvetlensége miatt.

A Biblia mai értelmezése szerint a négy evangélium a hasonlóság *különbségében* szerves egésznek alkot. Erről győz meg a legvázlatosabb összevetésük is. Íme néhány részlet a már idézett biblia-magyarázatból:

Márk evangéliuma azt emeli ki, „hogy bár Jézus paradoxonját az emberek nem értették meg, elfordultak tőle, mégis ő volt az Atya küldötte, s ő hozta meg Isten terveinek győ-zelmét. Keveset foglalkozik a Mester tanításával, keveset hoz beszédeiből. Főtémája a *keresztre feszített Messiás bemutatása*. Elénk állítja Jézusban az Isten Fiát, akiről így nyilatkozik az Atya, a gonosz lelkek, sőt az emberek is. Ő a Messiás, aki isteni rangot követel magának, felette áll az angyaloknak, bűnbocsátó hatalmat tulajdonít magának, csodákkal és ördögűzéssel bizonyítja hatalmát és küldetését. Másrészt viszon erősen aláhúzza látszólagos sikertelenségét az emberek között: ezért hozza a tömeg csúfoló-dását, megbotránkozását, a zsidó vezetők ellenséges magatartását, sőt a tanítványok kételkedését, és minden ellenkezést, amely a kereszttel való gyaláztatáshoz vezetett. Mégis szí-vesen fejtegeti ezt a botrányt, mert nemcsak szembehelyezi vele a feltámadás végső győzelmét, hanem megmutatja, hogy ennek Isten titokzatos terve értelmében így kellett történnie. Így akart megváltást szerezni az embereknek, így jövendölték róla az ír-ások.” (8)

Máté „sokkal jobban felépíti könyvét. Őt részlet követi egymást, mindegyik egy beszédből áll, amelyet ügyesen kiválasztott történetek vezetnek be. Az elejére teszi a gyermekkor történetét, a végére pedig a szenvedés és a feltámadás történetét, s így a hét rész kerek egészet alkot. (...) Tökéletesebben adja vissza Jézus tanítását és kitart a mennyek országának gondolata mellett, ezért evangéliumát úgy lehet jellemezni, mint a *mennyek országának eljövételéről szóló hétfelvonásos drámát*. 1. Előkészület a messiásgyermek szeméjében. 2. Programjának kihirdetése tanítványai és a nép előtt a hegyi beszédben. 3. Igehirdetése küldöttei által, akiknek csodái mint jelek, Jézust igazolják. 4. Az emberektől állított akadályok, Isten alázatos és rejtett üdvrendje szerint, amelyeket a példabeszédek fejtenek ki. 5. Isten országa kezd megvalósulni a tanítványok e csoportjában, amelyek élén Péter áll, és bennük felismerhető az egyház közössége is. 6. A krízis, amely előkészíti végleges eljövételét, és amelyet megjövendöl eszkatologikus beszédben. 7. A szenvedésben és diadalban való eljövétel, amelyet a szenvedés története és a feltámadás leírása tükröz.” (9)

Ugyanott Lukács evangéliumáról ezt olvashatjuk. „a harmadik evangélium értéke szerzőjének megnyerő egyéniségéből fakad, amely állandóan tükröződik könyvében. Lukács jó érzékű író és fennkölt lélek. Munkáját eredeti módon alkotta, gondja volt forrásaira és anyagának elrendezésére. Ezzel nem állítjuk, hogy a hagyományokból vett anyagot történetibb módon rendezte el, mint Máté s Márk. Forrásainak tiszteletben tartása és az anyag egymás mellé helyezésének módszere ezt nem engedte meg neki. Terve – bizonyos átrendezéssel és elhagyásokkal – nagy vonalakban megfelel Márknak.” (10)

János evangéliumát külön elemzik a Biblia-magyarázók. „Az egész könyv magán viseli az Egyház legrégebbi igehirdetésének a jellegét. Jézus messiási voltát és istenfiúságát tárja elénk és bizonyítja a Krisztustól hozott jelekkel. (...) vannak olyan vonásai és részei, amelyek világosan megkülönböztetik a szinoptikusoktól. Úgy látszik, szerzője bizonyos zsidó korok felfogásának erős hatása alatt állott, s e gondolatokat és kifejezésmódokat újabban megtalálták a qumráni esszénus iratokban. Végigvonul rajta az ellentétek szembeállítása: világosság-sötétség, igazság-hazugság, világosság angyala-sötétség angyala (Beliar). Főleg Qumránban törekedtek arra, hogy eszkatologikus távlatba állítsák be az egység misztikáját és a testvéri szeretet szükségességét. (...) nála már megfigyelhetjük az eszkatológia bensőségesítését is. Az Emberfiának eljövételét úgy fogalmazza meg, mint Jézus eljövételét a megtestesülés által, felemeltetését a kereszten és övéihez való visszatérését a Szentlélek által. Az ítélet a szívek bensejében zajlik le. (...) János művészet az, hogy nem kell szembeállítani a szimbolizmust és a történelmet: maguk a tettek adják a szimbolizmust, kibugyan belőlük a történelem, abban gyökereznek és kifejezik értelmét. A testté lett Ige kivételezett tanúja előtt csak az az érték, ami megfelel ezeknek a feltételeknek. (11) Az értelmezések szerint az evangéliumi szövegben néven nem nevezett „kedves tanítvány” – maga János, az evangélista. Ireneus már Kr.u. 180 körül így ír: „Végül János, az Úr tanítványa, aki a keblén nyugodott, efezusi tartózkodása alatt ő is kiadja evangéliumát.” Erre rímél az idézett elemzés konklúziója: „az előadás módja szemtanúra vall, nyelve és stílusa elárulja szemita eredetét. Járatos a korabeli zsidó szokásokban és jól ismeri a helyeket. Különös barátság fűzi Péterhez. Végül hogyan lehetne magyarázni a negyedik evangélium hallgatását Zebedeus fiairól, hacsak nem azal, hogy egyikük írja az evangéliumot?” (12)

Most nem célunk az egész Ujszövetség történeti leírásának a végigkövetése, jóllehet a hosszú távon bonyolított összevetésekből derülne ki legjobban a négy változat kölcsönös feltételezettsége és az egészükből fakadó információ teljessége. A „hosszmetszet” analízise volna egyben a tulajdonképpeni történelmi kofrontáció feltétele is. Itt valóban, az összetevők komplemetaritása mellett, algoritmusuk kisebb-nagyobb változtatásaival is találkozunk. Ám ezek az eltérések elsősorban nem a történelmi hűség hitelességét érintik, hanem sokkal inkább arra világítanak rá, hogy a négy szerző krónikás feladatainak a megoldásában lényegi szerepet játszott szubjektív temperamentumuk is, költői énjük, valamint a témához való viszonyulásuk is. *Bach* kiválóan ráérezett ezekre a sajátosságokra, és a rá jellemző érzelmi kontrasztok sokoldalú megalkotásában fel is használta őket. Érdemes megfigyelni, hogyan Krisztus epiteton ornansát kettős „leitmotivummá” fejlesztte a szöveg és dallam kapcsolatában az Emberfia=Istenfia diszitések komplemetaritásában.

Különösen lényegre törő ez a megkettőzés a két passió kulminációs pontjainak eltérésben. Ezeknek az eltéréseknek a végigkövetéséhez már elég a „keresztmetszetek” analízise is. Az Újszövetség történeti mozzanatai pontszerű lényeggé sűrűsödnek a megváltás drámájában, az utolsó vacsorában, Krisztus elfogatásában, halálra ítéelésében, megkínzásában, keresztre feszítésében, kínhalálában és az azt követő égi harag földi tanúságtételében. Pontosan ezek az események képezik szövegi alapját a passiónak is. A feltámadás és a mennybemenetel mozzanatai kívül esnek a nagyhét történeti keretein.

Nos, ebben a keresztmetszetben az esemény középpontja a *döntés Pilátus házána*: az Emberfiát halálra ítélik. Ám ez a középpont nem jelent egyben csúcspontot is. A kulmináció megalkotásában sodrásában több metszet is ajánlkozik – mindkét passió-szövegben – a feszültség drámává érleléséhez. E metszetek kiválasztásában és zenei feldolgozásuk során *Bach* pontosan alkalmazkodik a felvilágosuláskori esztétika formateremtő elveihez. Mint majd látni fogjuk, tökéletesen érzi a lessingi esztétika szerkesztéstörvényeit, a *termékeny pillanat* művészi fiziológiáját. Ám azt is kiválóan tudja, hogy az időbeni ábrázolás ökonómiájában a minőségi csúcspont megfogalmazását a *díszítő jelző* eszmeraja plaszticizálja. Passióiban alkalmazza is a díszítő jelzőt: Jézus, az Emberfia – Krisztus, az Istenfia...

A János-evangélium idevonatkozó részében a feszültség pontszerűvé sűrítését első sorban a következő mozzanatok hordozzák:

- Kit kerestek?
- A názareti Jézust..
- Én vagyok.
- Akarjátok, hogy szabadon bocsássam a zsidók királyát?
- Ne őt, hanem Barabást!
- Íme, az ember!
- Keresztre vele!
- Nézzétek, a királyotok!
- Halál rá, keresztre vele!
- Asszony, nézd a fiad!
- Nézd, az anyád!
- Beteljesedett.

És a Máté-evangéliumban:

- Üdvözöllek Mester! – (Júdás csókja)
- Barátom, miért jöttél?
- Melyiket bocsássam el a kettő közül?
- Barabást!
- Ennek az igaz embernek vére ontásában én ártatlan vagyok.
- Vére rajtunk és fiainkon!
- Éli, Éli, lamma szabaktani? Én Istenem, én Istenem, miért hagyta el?
- Illést hívja.
- Hadd lássuk, eljön-e Illés, hogy megszabadítsa?
- Ez valóban Isten Fia volt!

Bach a szövegrészek véglegesítésében nagy figyelmet fordított a pontszerűségek feszültségére, és zenéjében megvalósította a bennük rejlő eseményeik, döntések, replikák oly bonyolult és ellentmondásos kísérő érzelmeinek megérezkítését. Persze ezt a lehető legvალtozatosabban tette, hol közvetlenül képszerűen, hol közvetve, jelképesen. Minderre kiváló lehetőséget biztosított a *passió-oratórium* műfaj és a benne megalkotott műformák dinamizmusa. *Bach* mindkét művében egyaránt felhasználta a nagy elődök vívmányait, a korál- és motetta-passiók esztétikai-szakraális eredményeit, amelyekhez szervesen kapcsolta hozzá a kantáták és korabeli oratóriumok formavilágát. (13)

Végül is a kórus–szólisták–hangszeres kíséret viszonyában *Bach* a zenei dráma tipikusan barokk, s azon belül is sajátosan szakraális-transzcendens feltételeit teremtette meg. Művei erőterében megvalósult a történelem-idézés többsíkúága, a múlt és jelen összefonódása, az egykori szereplők és a jelenkori hívek egymásmellettisége: és történt az olymódon, hogy egyetlen korabeli operaszínpad látványosságai sem érték volna utól...

Talán a legendás-ballasztikus hangvételhez és szerkezethez hasonlíthatnók legjobban ezt a fajta dramatizáló költői-zenei módot, amelyről *Greguss Ágost* oly találóan mondotta: „tragédia dalban elbeszélve”. (14)

Valóban, a bachi passióban szerves egységet alkotnak a drámai („tragédia”), a lírai („dalban”) és az epikai („elbeszélve”) tényezők. Szemben a legendák kódét idéző balladai homály sajátosságával itt, ebben a hármas egységben, a múlt jelenidejű tétele a zenei tablók sorában a lehető legvilágosabban valósul meg. Az alapfeltételt az evangélista narrációja biztosítja, amely – mindkét esetben – a leghívebben ragaszkodik a bibliai szöveghez, pontosabban a nemes veretű ógermán fordulatokra építő lutheri fordításhoz. Persze a narrátor esztétikai státusa ugyanakkora hűséggel kelti életre a bibliai dramatizálás szellemét is: az evangélista beszél, de szóhoz juttatja a történet szereplőit is. Éppen e szóhoz juttatás „megszemélyesítésében” éri el a barokk passió a dramatizálás olyan magas fokát. Mert e szóhoz jutásban megelevenedik a múlt, életre kelnek a krisztusi idézetek, az apostolok replikái, Péter szószegése, Júdás árulása, Pilátus habozásai, a katonák, a csöcselék, a főpapok, írástudók és farizeusok hada... S persze „életre kelnek” a mi érzelmeink is végig-végig, ám különösen akkor, amikor a zenei szerkesztés többrétegében – hol kérdőn, (hova?, ki?, kit?), hol követelőn (bocsásd el!, ne kötdz meg!) – felelgetős formában a kórus hangjaiban a mi kísérő-azonosuló gondolatainkat véljük megtalálni.

Hiszen a narrátor megidézéseire a követlen dramatizáló választ egyaránt nyújtja a kórus is, a szólísták is. Feladatuk mindkettőjüknek bonyolult. Mert a kórus szerepe kettős: dramatizál és lírizál. Akcióval teli az ún. tömeg-kórusokban, a *turbákban*. Ezt a vonást örökölte a korál-passió egy kései vonulatából, a *turba-passióból*. Ugyanakkor a tulajdonképpeni korál-passió örököséként csodálatos lírai-bensőséges hangot üt meg a korál-tételekben, áriákban, ariósókban. *Bach* mindkét feladatnak jelentős szerepet ró ki, hiszen a *turbák* és korálok aránya, valamint az áriáké és recitativoké így alakul:

János-passió: 16 kórus, 8 korál, 16 ária és recitativo (= 2 : 1 : 2)

Máté-passió: 20 kórus, 13 korál, 35 ária és recitativo (=3 : 2 : 5). Mindkét esetben – amint a zárójeléből kiderül – szimmetria-arányokban gondolkodott *Bach*: éspedig a tükör- (első) illetve az arany metszés (második) törvényei szerint.

A passió-dramatizálás másik módja a recitativo. Benne a szereplők vagy egyszerűen átveszik a szót az evangélistától és folytatják, miként a kórus is tette a *turbákban*, vagy áriák bevezetőjeként szerepelnek. A kórushoz hasonlóan első funkciójuk cselekményesítő, a második lírizáló.

Tehát a *dráma – líra – epika* hármas funkció-rendje a kórus és szólísták, *turbák* – korálok, drámai és lírai recitativók kettős illetve négyes rendjeiben kel életre. Ebben a meghatározott keretben alakítja ki *Bach* azt a többdimenziós alkotói módszerét, amelyet méltán nevezhetünk matrixnak, pontosabban, munka-matrixnak. Hiszen a matrix ismert törvényei szerint működik a többdimenziós formavilág is, amelyben valamennyi összetevő együttesen hat, s mégis megőrzi viszonylagos önállóságát.

Visszatérve a bibliai idézetek csomópontjaihoz, mielőtt ezek zenei kibontakozásait megvizsgálónk, a szöveg mibenlétéről el kell azt is mondanunk, hogy a bibliai textus *mellett* a benne rejlő eszmeiség és érzelmi visszhang fokozott ezenei átéléséért *Bach* ún. versbetéteket is alkalmaz, s persze alternálja őket a már említett korál-harmonizálásokkal. E versbetétek a korál verseivel és az evangélium-részlet pontos idézésével alkotják egészében a passiók „szöveggönyvét”. Elkészítésükben és véglegesítésükben *Bach* lényegi szerepet vállalt. A *János-passió* szövege, pontosabban szöveg-montázsa egészében *Bach* leleménye. A bibliai vezérszövegre maga vezette rá az áriák, korálok verseit, amelyeket vagy a kortárs elismert passió-költő, *B. H. Brodkes* műveiből vett át, vagy saját szerzeményei voltak. Hasonló a *Máté-passió* szövegalkotása is: ezúttal *Bach* költői énje a véglegesítésre, az összkép megalkotására összpontosít. Az evangélium vers-konotációit poeta barátja, *Picander* (15) költeményeiből válogatja ki, a korálok megkomponálása itt azonban meg „bennerejlőbb” szerkesztésmódot követel. A 13 önálló (és egy áriába montált korál közül 5 a vezérkorál megismérlése – ám mindig más tonalitásban (1. kotta):

Flauto traverso I, II
Oboe I, II
Violino I

Soprano
Oboe I, II
Violino I

Flauto traverso I, II
Oboe I, II
Violino I
Soprano

Flauto traverso I, II
Oboe I, II

Flauto traverso I, II
Oboe I, II
Violino I

Er - ken - ne mich, mein Hu - ter, mein Hir - te, nimn mich an!

Ich will hier bei dir ste - hen; ver - ach - te mich doch nicht! Wenn

Be - fiehdu dei - ne We - ge und was dein Her - ze krankt

Haupt voll Blut und Wun - den, voll Schmerz und vol - ler Hohn,

Wenn ich ein - mal soll schei - den, so schei - de nicht von mir.

1. kotta

A fokról fokra süllyedő tonális ábrázolás már zeneileg is meghatározza a dráma elmélyülését, a kísérő érzelmek erősödését, a konfliktus felé sodródás kikerülhetetlenségét, – „hogyan írás beteljesedjék.”

Nos, ilyen szövegfeltételek („kontextualitás”) között *Bach* a már jelzett csomópontokat nagyon változatosan dolgozza fel, ám mindig egy meghatározott erővonal irányában. FELDOLGOZÁSMÓDJAI hol bensőségesen lírikusabbá teszik az adott drámai pillanatot, hol az epikai elem követített képzeti síkján megidézve a befogadó érzelmi készenlétét serkentik vele, hol pedig magát a jelenidejűvé tett, lemeztelenített drámát hozzák elének az *amikor a költő „mást is megszólaltat”* arisztotelészi esztétika (16) elvei szerint, a cselekmények és szövegeik „dialógusában”. Mert a líra–dráma–epika esztétikai algoritmus *Bach* szerkesztésmódjában is pontosan követi a személyi névmások belső rendjében rejlő nyelvi kifejezés precizitását és többsíkú képlékenységét: az én lírai expresszivitását, a te drámai konfrontációt és az ő elbeszélő megidőzését. S teszi mindezt a munkamatrix 2 x 4 síkú térídejében, recitativótól ariáiig, turbáktól korálig...

Vegyük sorra a két passió párhuzamában az idézett feszültségpontokat. Mindenekelőtt a közvetlen *képszerű*, „festői” szerkesztésmódokra térünk ki, de nem tévesztjük szem elől majd a közvetett, jelképes ábrázolásokat sem.

Íme, az első csomópont konfrontációja:

- Kit kerestek? – kérdezi Jézus.
- A názáreti Jézust – így a Júdás vezette katonacsapat, szolgák tömege (lásd János-passió).
- Nézzétek, itt jön, aki elárul – Jézus a tanítványaihoz.
- Üdvözöllek, Mester – Júdás megcsókolja Jézust.
- Barátom, miért jöttél? (Máté-passió).

A János-evangélium szövege az elfogadás közvetlen drámáját hordozza, magára az eseményre összpontosít. Szinte „színpadi” a kontextuális mondat – „erre meghátráltak és a földre rogytak” –, akár a jelenet rendezői utasítása is lehetne. A Máté-evangélium szövege konnotációval teli szöveg: többrétű. Az elfogadás és az elárulás kettős drámája. A dialógus az áruló és a tömeg valamint az áruló és Jézus között zajlik. Jézus és a tömeg szembenállása pusztán Jézus szavaira épül. Itt nincs dialógus. A dráma „közepe” hiányzik. Hogyan jár el *Bach*?

A János-passióban a pillanat drámaiságát ragadja meg, a Máté-passióban ugyanazt a pillanatot a kontempláció és a lírai átélés folytonosságában oldja. Előbbiben mindjárt a mű elején a recitativo (Jézus) és a kórus (tömeg) dialógusában kibontakozik a dráma. Nyílt színen „előttünk” zajlik Jézus elfogatása: a recitativók fenségese erejében, a tömeg félelemmel-alantassággal teli kórus-replikáiban. A jelenet zenei ismétlése csak fokozza a feszültséget, az élmény közvetlenségét. Itt Jézus, az Istenfia erejével uralja a tömeget. A Máté-passió 20 ütemes recitativ dialógusba sűríti az esemény elbeszélését, az utolsó 2 + 4 ütem a tulajdonképpeni kettős dráma pontszerű összefoglalása: Jézus az árulót is barátjaként kezeli, míg őt magát, éppen Júdás áruló jelére, elfogják, megkötözik és elhurcolják. *Bach* ennek a felsűrösített drámai pillanatnak az *előttjében és utánjában biz-*

tosítja az esztétikai átélés tulajdonképpeni felételeit. Itt 25 tétel előzi meg az eseményt, amelyben – egyebek között – az árulás megjövendülésének mozzanatát is bemutatja Bach. Sőt, a tanítványok kétségbeesett-félelemmel teli kérdéseiben – „Én lennék az, Uram?” – pozitív érzelmi töltéssel kommentálja azt, ami a János-passióban nyers meztelességgel finalizálódott, – az árulást magát. Ami pedig az utánt illeti, csodálatosan széphátos szoprán-alt duett kommentálja a megidézett dráma fölötti fájdalmat; ezt a duót követi a mennydörgés, villámlás apokaliptikus erejét idéző kórustétel. Ezzel a Máté-passió első részének főesemény-vonala és vele együtt érzelmi-festői kísérete is lezárul. Hiszen az utolsó epizód eseményei – Péter levágja az egyik szolga fülét, valamint Jézus szavai „aki kardot ragad, az kard által vész el” (28)(17) – profétikus erejükkel már, a II. rész drámáját előlegezik: a bűn elkövetését, az ártatlanság megtiprását, és a bűnhődést, az isteni igazságszolgáltatást, kezdve Júdással...

Ugyanezt a *visszatekintő* – *előretekintő* kettősvektort szolgálja a 29. tétel záró kórusa is, amely kommentárjában a megidézett dráma lírai újraátélését és következményeinek epikai előlegezését hordozza:

„O Mensch, bewein dein Sunde gross...”

Zenei szerkezetében elemezve az elfogatás mozzanatát, a Máté-passióban a struktúra közepén „lukat” találunk: A tulajdonképpeni esemény nem válik képpé, hanem lecsorog ezen a lukon. Mert ebbe a vákuumba torkollik az esemény teljes előzménysorozata, és belőle szivárog ki s nő hullámozó érzelemfolyammá az első részt záró tételek sora, miként az elkövetkező csomópontok feszültséghelyzeteit is ez a „ki nem futott” mozzanat vetíti elő a második részben.

Így már az első összevetésből arra következtethetünk, hogy a két passió sorrendbeni megkomponálása során *Bach* fokozatosan interiorizálta a dráma lezajlását, ám erejét, feszültségét, érzelmi kíséretét mindezzel nem csökkentette, hanem igen is megőrizte, – ha éppen nem tovább fokozta. Íme, miért szcenikusabb, plasztikusabb az első átélés zenei vetülete a János-passióban és miért poétikusabb, expresszívebb a Máté-passióban. Ám maga az átélés esztétikai minősége megmarad hangsúlyozottan drámáinak. Csak az elsőben látványosabb ez a drámaiság, a másodikban szemlélődőbb. Zeneiségében a János-passió a dráma átélése, a Máté-passió, az átélés drámája. Előző a dráma, amely „fizikailag” magának a pillanatnak közvetlen megélésére készlet, utóbbi a dráma, amely „lelkileg” kiterjeszti az átélést a pillanat előzményeire és következményeire egyaránt. *Bach* zsenialitása, hogy a két passió egymásutánjában a befogadó számára valóságos „zenei sztereotípust” teremtett meg, amelyben az események pontszerűségei egységes képpé olvadnak össze, de amely e kép összetevőinek mindenikét a maga szemszögéből, viszonylagos önállóságában is bemutatja a téridő *múlt – jelen – jövő*, illetve *ott – akkor és itt – most* zeneileg „fényképezett hologrammaiban.”

A következő kiválasztott csomópont-párhuzam a Pilátus által felajánlott alternatívában Barabás választására épül. Ezt a mozzanatot mindkét passióban a II. részben találjuk.

Itt a dráma mindkét esetben felerősített cselekményes formában éleződik ki. A János-passió, az eddigiekhez híven, itt is „élő drámát” mutat be. A *turba* zaklatott dallamát fokozottan izgatott kíséret követi a szöveg fölött: „Ne őt, hanem Barabást!”. Ám ezúttal a János-passió bizonyul sűrítettebb ábrázolásnak. Mert a párbeszéd Pilátus és Jézus, majd Pilátus és a tömeg között, bezárólag az evangélista tényközlésével – „Barabás rabló volt. Pilátos előhozatta Jézust és megostoroztatta” – 28 ütemben egésében lezajlik (18abc). De milyen 28 ütem ez! A villódzó replikáké, amelyek a felbújtott tömeg alantas követelését kiáltozzák, és amit az ostromlás pattogó-suhogó melizmája követ. Jellegzetes pillanat ez, a bachi dallamalkotás tikaiba enged betekinteni. A melizma – mint ismeretes – a recitativo fordítottjaként, egyazon szótag fölött a különböző hangok özönét szolgáltatja meg. *Bach* ebből a hang-kontinuumból plasztikus dallamvonalat rajzol ki, amely egyszerre sugallja az idézett tárgy (korbács) képét és annak csapkodó mozgását is: mozgó zenei kép – a bachi dallam egyik stiláris jellemzője (2. kotta).

A Máté-passió ezen a ponton jut a legközelebb a „fizikai” dráma kibontásához. S egyben itt jelenik meg a két passió dinamikai hasonlóságának az egyik legmeggyőzőbb mozzanata. *Bach* mintha rá is duplázna erre a hasonlóság adta lehetőségre. Míg a János-passióban az előző csomópont a szöveg utalása szerint kettőződik meg, itt a második

24 18⁴
Fl., Ob.
Viol. Evangelista
Ten. Bar - ra - bas a - ber war cin Mor - der, Da nahm Pi - la - tus Je - sum und gei -
Cont. senza Bassono grosso
27
Tenore Ev. Bel - te ihn.
Cont.

2. kotta

csomópontban a zeneszerző ismételteti a szöveget a drámai hatás fokozásáért. Valóban a „Feszítsd meg őt!”-*turba* azonos szöveggel, hasonló zenei szerkesztésben, majdnem azonos dallamszöveggel kétszer hangzik el, egy közbeiktatott tömb előtt (45b) és után (50b). A beiktatott tömb korálja, recitativója és áriája a maga lírai bensőségével csak fokozza a visszatérő, követelőző replikák kedvetlenségét (3. kotta).

Hasonló tükör-szimmetriát rejt már a János-passió idevágó mozzanata is azzal a kü-

F/flauto 1^a, II
traverso I, II
Oboe I, II
Violino I
Wic wun - der - bar - lich ist doch dic - se Stra - fel! Der gu - te Hir - te lei - det für die
Oboe da caccia I
Oboe da caccia II
Soprano
Er hat uns al - len wohl - ge - tan, den Blin - den
Continuo
Organo

3. kotta

lönbséggel, hogy itt a szövegazonosság a cselekménysor két szélén van (21d, 23d), míg a Máté-passióban a betétet közvetlenül övező részekben jelentkezik.

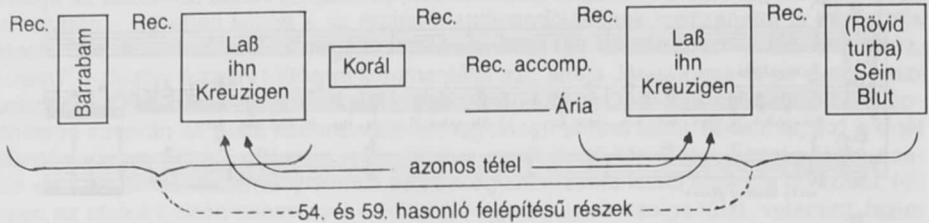
Túl a csomópontok feszültségalkotó szerepének fokozásán, a szimmetrikus szerkesztés igénye Bach részéről mindkét passió vázának egészére jellemző.

A János-passió második részének központját elemezve Geiringer a következő tükör-szimmetriát olvassa ki a partitúrából:

A	B	C	D	E	D	C	B	A
17	8b,19/20b,21b	21d	21 f	22	23b	23d	23f,24,25b	26

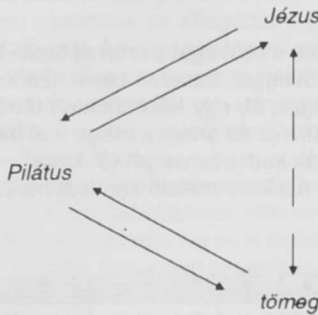
a hiányzó tételek a recitativókat tartalmazzák. A szerkezet elemzésében Geiringer csak kórusra és a B pontban jelentkező áriákra összpontosít.

A két passió felépítését összevetve a zenetörténész Kovács Sándor is a szimmetria-ely alkalmazását emeli ki a Máté passióban például így: (18)

1. ábra

Mint látjuk, a János passióban rejlő arányok szimmetrikus elrendeződése – mind a két elemzés erről győző meg – éppen a tárgyalt cselekmény-csomópontot érinti, a dráma nyitott háromszögbe foglalt viszonyteregződését:

2. ábra

Ám a „nagy szimmetriát” (lásd a két táblázatot) itt is, ott is lekicsinyített mása előzi meg. A János-passióban a már említett recitativo–kórus–recitativo konfrontációiban így:

„Akarjátok, hogy szabadon bocsássam a zsidók királyát?

Pilátus recitativo

Ne őt, hanem Barabást!

Tömeg turba

Erre Pilátus előhozatta Jézust és megostoroztatta

Evangelista recitativo

A Máté-passióban is ezt a mikro-szimmetriát növeli fel Bach, zenei kifejezéssel élve augmentálja, és ebben a nagy formában élezi ki a két *turba* között a „Barabást”! replikától „A vére rajtunk és fiainkon!” replikáig.

Itt a dráma teljes valóságában vetíti elénk a konfliktus tragikumát: a szereplők sorsa elkerülhetetlen és beteljesül, az „Írás szerint”. Pilátus katalizátor-szerepe véget ér, a szabadjára engedett feszültség tombol, a tömeg a fel nem ismert hatalmas vétket vállalja és elköveti, a megváltás totalizáló mozzanata, a tragédiák tragédiája bekövetkezik: az emberré lett Isten Fia kínhalált hal értünk...

A Máté-passióban tehát még perspektivikusabb a tragikus események követhetősége mint a János-passióban, még érzékletesebb maga a katartikus hatás is. Ott az összecsapó nyers replikák sorozatos kegyetlensége sokkolja élményeinket. Azonosulva Krisztus sorsával, félünk. Itt a zajló események mögött rejlő következmények előre tudása szálnalmukat kelti fel valamilyen szinkretikus gyászban, amely az egész történet világfájdalmát éli ki, és amelyben féljük Megváltónk halálát, s vele együtt szánva még a felbújtott, önmagát elítélő csöcseléket is...

A második esemény-csomópont zenei felfejtésének hasonlóságából és különbségeiből kiderül, hogy fajsúlyában a halálraítélés mozzanata – „keresztre vele!” – más és más struktúrázó szerepet játszik mindkét esetben. A János-passióban a kulmináció közelében van, azt is mondhatnók, közvetlenül készíti elő azt, míg a Máté-passióban metszéspont: egyfelől az elkövetkezéző láncreakció lefutását indítja el, másfelől az eddig történetek visszaújrágondolására készletet, az utolsó vacsora jövődöléseitől e jövődölések sorozatos beigazolódásáig.

A harmadik pontunk tulajdonképpen az előző mozzanat kifejtletét készíti elő. A fokozás reakció-pontja: a szembesítésé. Pilátus, a habozó-mérlegelő Pilátus, kétszer is a tömeg lé állítja Krisztust:

Ime az ember.

Nézzétek, a királyotok – hangzik a János-passióban. A tömeg, a vétkező tömeg reakcióját már ismerjük. A válasz: az előbbieket ismétlése, „Keresztre vele”, illetve „Halál rá, keresztre vele!”.

A Máté-passió a felelősségtől szabadulni akaró, kezeit mosó Pilátust eleveníti fel. Itt a szembesítés védekezéséé törpül. „Ennek az igaz embernek vére ontásában én ártatlan vagyok.” A tömeg halált követelő ordítása ebben a kontrasztban valóságos hangorkánná nő: „Vére rajtunk és fiainkon!” Míg tehát a János-passióban Pilátus kilépése a képből a konfliktus-helyzet kontrasztját még közvetlenebbé teszi a szembenállók – Krisztus – tömeg – között, addig itt, a Máté-passióban a magáramaradás, az elkövetés előtt álló bűn alantas nagyságát, a fel nem ismert önátkozás félelmetes pusztító erejét teszi érzékvé, s ezáltal növeli a már említett szánalom-élményt. Úgy is mondhatnók, hogy az arisztotelészi esztétikában megfogalmazott katarzisz-élmény (19) két alapérméből az első, a félelem-érmény, a János-passió kísérő érzelmeinek kialakulását uralja; a második, a szánalom érménye viszont a Máté-passió zenéjét, különösen annak turba-jeleneteit hatja át.

A cselekményfolyam sodrából utolsóként a „Beteljesedett” (János-passió 29.) illetve „Én Istenem, én Istenem, miért hagytát el? (Máté-passió 61a) mozzanatok ellenpontozását emeljük ki. A János-passió tulajdonképpeni drámája itt véget is ér. Minden további rész visszhang, emlékezés. Líra és epika. Persze, ez nem zárja ki a szenvedély utórezgéseinek olyan fájdalmas kivetítődéseit, mint amilyen elsősorban az utolsó szavakat ismétlő alt ária (30) csodálatos érzelmi mélységének és hitbeli magasztosságának egybe-csengése, vagy a basszusária és kórus kettősében felhangzó megtisztulás-érmény transzcendens ívelése (32). És még kevésbé zárja ki az evangelista recitativójában (33) megidézett „Harag napját”, amelyet már itt Máté evangéliumából vesz át és épít be a szöveg-recitativóba, s majd ott a Máté-passióban is hasonló „festői” zenével dolgoz ki: a fel-le száguldó futamok, a dobszerű tremolók itt is, ott is plasztikusan érzékeltetik a biblikus képet: „Erre a templom függőnek kettéhasadt, felülről egészen az aljáig...” (János-passió 33. Máté passió 63a). (4. kotta)

33. Evangelista János-passió

Tenore Evangelista

Und sie - he - da, der Vor - hang im Tem - pel zer - riß in zwei Stück von

Continuo

senza Basso grosso

o - ben an bis un - ten aus. Und die Er - de er - be - be - te, und die Fel - sen zer -

4. kotta

A Máté-passióban az utolsó szavak kommentálása tovább pergeti a drámai eseményeket. Az arám nyelven felhangzó kiáltást – „Eli, Eli lamma szabaktani?” – a tömeg félremagyarázza. Haláltusájában Jézus a keresztfán arám nyelven a 22. zsoltárt recitálta, amely a Messiás szenvedéseiről szól. Ennek kezdete a fenti négy szó, és az arámul nem értő tömeg az „Eli, Eli...” hallatára azt hiszi, hogy Jézus Illést hívja segítségül. S íme, leállítják az inni adó katonát: „Hadd lássuk, eljön-e Illés, hogy megszabadítsa.” A kínzás képét, a csöcselék kínzásra kész mohóságát különösen emeli a lutheri szövegben szereplő „Állj!”- kezdet; eszerint nemcsak kíváncsiak, eljön-e Illés, de kegyetlenek is, mert tiltják a segítséget, a segítőnek *állj!*-t parancsolnak: „Állj, hadd lássuk, eljön-e Illés, hogy megszabadítsa!”. *Bach* mélyen átéli e rászólás drámai többletét, s megkettőzve indítja a turba-jelenetet (61d). És ha ehhez még visszaidézzük az előző gúnyolódó, semmibe vevő turbákat (20), mint „Üdvözlégy, Zsidók királya!” (53b), „Te, aki lebontod és harmadnapra elépítetd a templomot, szabadítsd meg magad!” (58b), – akkor értjük meg igazán a bachi átérés és átélés mélységét, amely ezekben az utódrámai mozzanatokban oly plasztikusan a tér-idő többdimenziós színpadán életre kel. Ám ezúttal sem történt más, mint az előző csomópont-párhuzamok esetében. A Máté-passió *vélt* szemlélődő jellege mögött rátalálunk igazi drámaiságára. Az előzmények és következmények összetetésében a mozzanat drámai szituációvá bővül oly módon, hogy egy sajátos zenei tér többdimenziójában a mozgásba hozott múlt-jelen-jövő idősíkok egymásra dúcolódnak.

Ha az elemzett mozzanatok – joggal – hangsúlypontoknak fogjuk fel, el kell döntenünk azt is, hogy milyen viszonyrendben állnak egymás *mellett* és egymás *után* a két passió egyikében is, másikában is. Ám, ha a csúcspontok taglalására és rangosorolására összpontosítunk, elemzésünk során legalább három egységben ható erővonlatot kell kövtenünk:

a/ a csomópontok „hosszmetszeti” elrendeződését;

b/ a hosszmeteszeti minőségi és a teljes passió belső rendje közötti viszonyt, s végül:

c/ mindkét viszonyrend sajátos esztétikai státuszát a barokk zenében.

A kortárs *Lessing* esztétikai elemzéseiben (21) a térbeli művészetekben (festészet, szobrászat, építészet stb.) a testek egymás mellé rendeződésében kimutatja, hogy ez a térbeliség kifejező erejét az idő-dimenzió felvételével nyeri el. Nevezetesen a termékeny pillanat megörökítésével, amely lehetővé teszi, hogy a mozzanatba rögzített történet előtjtét és utánját is vissza és előre tudja gondolni „látni” a képzőművészeti kép nézője. *Lessing* még hozzáteszi, hogy a termékeny pillanat – amit a kép rögzít – meg kell előzze a tulajdonképpeni csúcspont. Ez utóbbit már a befogadó kell érezze, gondolja hozzá a kép követlen esztétikai információjához. Mert, ha a termékeny pillanat egybeesne a kulminációval, a kép ledermedne, s vele együtt a néző fantáziája is: a „mindenek túlján” sajátos kiegyenlítődése állna be, ahonnan tovább, de vissza sincs már mit gondolni. A kép hatása megszűnik, dinamikus ereje tovatűnik... Ezek az elvek különösen érvényesek a korabeli, s általában a klasszikus vagy éppen barokk stílus képzőművészeti megnyilvánulásaira. De – gondolhatnók – az időbeli művészetek (zene, tánc, költészet stb.) alkotásaira minden bizonnyal nem érvényes a termékeny pillanat esztétikája, hiszen itt – az idő sodródó rendjében – egyik mozzanat a másikat követi. Itt, úgymond, minden pillanat elvonul a befogadó lelki szeméi előtt a zenei, költői, táncforma folyamatosságában. Valóban, a dinamikus művészetek *egymásutánjában* a cselekmény-mozzanatok egész sora jön létre, amelyek nem *mellé*, hanem egymás *után* rendeződnek. Itt, éppen ellenkezőleg, a térbeliség számonkérése az, amely révén az időbe rendezett *kifejezés* testet ölt, „plaszticizálódik”. Ez az alkotói momentum pedig a költői jelző, amely zenében, táncban a vezérmotívum révén valósul meg: Krisztus, az Istenfia, vagy Jézus, az Emberfia jelzői azok, amelyek a passió-szöveg leitmotívumait alkotják. Ezeknek a jelzőknek az alkalmazása a költői körülírást a minimumra csökkenti. De ennek az ambivalens jelzőnek váltakozó megjelenítése a maga sűrített formájában nemcsak a költői képet plaszticizálja, hanem szinte már az eszmerajz himnikus magasztosságában és elvontságában a keresztény hitvallás alaptételét is érzékivé teszi: Istenfia == Emberfia = a földre szállás és emberré levés, valamint a mennybemenetel és visszaváltozás Istenné, de aki újra „eljövendő”... magának a *Credónak* centrumát jelképezi.

Mégis, itt a csomópontok rendszerében, a költői vezérmotívum mellett mindkét passióban tekintetbe kell vennünk a termékeny pillanat elvét is.

Láttuk: *Bach* zenéje „festői zene”. Tehát képszerű. *A. Schweitzer* írja nagy jelentőségű *Bach-monográfiájában*: „*Beethoven* és *Wagner* a muzsikában költ, *Bach* fest. *Bach* is dramatikussá, de úgy, ahogyan a festő is az. Nem az egymásra következő eseményeket rajzolja meg, hanem kiragadja azt a pregnáns pillanatot, amely számára az egész történet hordozója, és ezt zeneileg ábrázolja. Ezért is volt rá az operának oly csekély vonzereje. A hamburgi színpadot ifjúkora óta ismerte: a drezdai opera vezető személyiségeivel a legjobb viszonyban volt. Hogy mégsem írt operát, annak az oka nem a külső körülményekben keresendő, hanem inkább abban, hogy – éppen ellenkezőleg, mint *Wagner* – a cselekményt és a zenét nem egységként fogja fel. A zenei dráma az ő számára a drámai képek egymás után következőzése: ezt a passiókban és a kantátákban valósítja meg.” (22)

Mások is képszerűségében ragadják meg a bachi passiók „zenei látványát”. A kettős kóruson megszólaló „Üdvözlégy Zsidók irálya!” – turbát *Varnai Péter* így jellemzi: „az egymásnak felelgető félkórusok szinte panoramikusan festik meg a képet: a helytartói palota előtti téren innen is, onnan is felharsan a gúnyolódó tömeg kiáltása”. (23) Egyébként a *cori spezzati* elv alkalmazása *Bach* passióiban majdnem mindenhol ezt a tablószerű térbeli hatást váltja ki. „A *cori spezzati* – írja ugyancsak *Varnai* – Velencéből származó, majdnem egész Európára szétterjedő hangszerelési elv, mely a hangzó teret használja ki azáltal, hogy az egyes énekes és hangszeres csoportokat a templom, illetve a terem különböző pontjain, egymástól elválasztva helyezi el.” (24)

Valóban, a térszerű, festői zene a maga belső építkezésében, feltételezi a képek, képsorok egymás mellé állítását. Gondoljunk például a János-passió plasztikus mozzanataira, mint a Krisztus ruhái fölött való kockadobás. A mélyvonások szólamában már-már látjuk a pergő kockát. (5. kotta)

The image shows a musical score for the 5th page of the St. John Passion. It includes staves for Soprano, Alto, Tenore Ev., Basso, and Continuo. The lyrics are in German: "spra-chen sie un-ter-ein-an-der: Las-set uns den nicht zer-". The Continuo part is marked "col Basso grosso".

5. kotta

Hasonló példával szolgál a könnyek hulló-koppanó metaforáiban a Máté-passió 52. áriája; íme egy részlet, amely a kép egészet a dallamrajz és kísérete egységében mutatja be (6. kotta)

A térszerűség és a számszimbolika jellegzetes fesői képpé ötvöződik a Máté-passió utolsó vacsora jelenetében. A recitativókban tett kijelentését Jézusnak a tanítványok izgatottan félő kérdései Kóruson követik (9d,9e), és jelképesen (7. kotta) mert 11-szer ismétlődik a feltett kérdés. A 12. tanítvány, Júdás, nem kérdez... A kép feszültségének megértését különösen elevenné teszi, ha ezt a mozzanatot *Bach* Máté-passiójából összevetjük *Leonardo da Vinci* Utolsó vacsora című kompozíciójával. S még egy vele kapcsolatos szemínáriumi adalékkal. Mint ismeretes, a képen egy hosszú asztalnál velünk szemben ülnek Jézus és 12 tanítványa. A kép „programja” a fent idézett bibliai párbeszéd, amely egyetlen festői mozzanatba sűrűsödik: az elhangzó kijelentést követő döbbszent csend megtörésébe, a kérdeve-kiáltó replikák özönébe. Ez a sűrítés kimondottan zenei módon megy végbe, az előkészítés (Jézus szavai), a feszültség (a pattanásig ajzott süket csend)

13

Kun-nen Trä - nen mei-ner Wan - gen nichts er - lan - gen, nichts er - lan -

6. kotta

Soprano

Herr, bin ichs, bin ichs, bin ichs, Herr, bin ichs, Herr, bin ichs?

Alto

Herr, bin ichs, bin ichs, Herr, bin ichs, bin ichs, bin ichs, bin ichs, Herr, bin ichs?

Tenore

Ev. Chorus
ihm: Herr, bin ichs, bin ichs, Herr, bin ichs, bin ichs, bin ichs, Herr, bin ichs, bin ichs?

Basso

Herr, bin ichs, bin ichs, Herr, bin ichs, bin ichs, bin ichs?

7. kotta

és az oldás (a kiáltozó-önigazoló kérdések ismétlődései a hármas csoportokra tagolódó tanítványok között) algoritmikus elemeinek egymásra tevődésében. A kép szemlélése során a mi szemünk, a mi tekintetünk „oldja” zenei folyamatát újra a történet drámáját. Az egyik szemináriumi elemzésünk alkalmával történt, hogy a diákok zenei aláfestéssel egybekötve vetítették a kép dia-reprodukcióját. A zenét persze a reneszánsz motetták világából vették. Ám a projekció során a dia-képek egymásutánjában a kísérő zene „elcsúszott”, és véletlenül egymásik képnek szánt gagliarda táncos giusto zenéje szólalt meg énekkaron. A szervezők rögtön le akarták állítani a magnót és szabadkoztak, de a csoport többi tagja lázasan követelte, hogy csak hagyják ezt a zenei aláfestést, mert nagyon is találó. Valóban, a gyors tempójú, táncosan ritmikus dallam pontosan dinamizálta a termékeny pillanat plaszticitását. A tanítványok izgatott kérdezősködése drámai folyamatá, mint *Monteverdi* mondaná, a *stille concitato* gyakorlatává alakult.

Visszatérve a *bachi passió*ban megjelenő termékeny pillanat elemzéséhez, a fenti példa csak megerősíti azt a meggyőződésünket, hogy a zenében, s különösen a barokk zenében, *ott van* a termékeny pillanat, csak meg kell találni, és ki kell emelni. Ám a festői zenében sorjázó képek egymásutánja sajátossá teszi e pillanat létjogosultságát. A képszekvenciák folyamatában megsokszorozódik ez a pillanat, és termékeny pillanatok soráról beszélhetünk. Ebben a sorban az *előttek* és az *utánok* persze sajátos áttűnéseket produkálhatnak. Az ami itt után volt, ott, a következő pillanat fázisában már előtt, és fordítva, és így tovább... Ebből következik, hogy a két *passióból* felelevenített és egymásnak híven rímelő hangsúly-csomópontok mindenikét felfoghatjuk termékeny pillanatnak. De ezek a termékeny pillanatok mindig sort, szériát hoznak létre. E szériák sajátossága az *egymásutániség átlépése*. Mert minden pillanat, maga előtt s maga után, végig megköveteli „saját fennhatóságának” viszonylagosan önálló létezését. S ebben a kis mikrokozmoszban oldódik folyamatá. Tehát folytonosságát a kivetített és zeneileg átél vissza- és előregondolások alakítják ki. Hiszen önmagukba véve e pillanatok el vannak különítve, *sorukat* a megszakítottság jellemzi súlypontról súlypontra. S éppen ebben a megszakítottságban festőiek ezek a pillanatok, s plaszticizálják – a jelzők alternatívájaként, mint pillanattfelvételekbe rejtett jellemzések – a zenei tablók sorának folytonosságát.

Ennek alapján az a) pontban jelölt erővonal hatását valóban a *hosszmetszetben* lehet elgondolni, amelynek végigpásztázása szolgáltatja az elrendeződés, az értelmezés módjait, magát a döntést, a mozzanatok ilyen vagy olyan hangsúlyozásában, – el egészen a csúcspont megválasztásáig.

A b) pontban felvetett „teljes belső rend” egészének a kérdéseire éppen csomópontok megszakitottságaiból összeálló hosszrendszer relációi adják meg a választ. Mert a csúcspont előtti és utáni mozzanatok arányos növekedése illetve lefokozása a már jelzett fennhatóságok összevetései révén alkotják meg és értelmezik a mű egész konstrukciós vázát, valamint a teljes folyamatot, lezajlását.

A c) pontban említett barokk specifikum az elrendeződések státuszára vonatkozólag az *általános és különös* értelmezés kettősségében jelenik meg. Ebben a kettősségben a barokk stílusára az *általános* oldal hangsúlyozódása a jellemző. *Nem* a hangszer, hanem a megszólaló zene a fontosabb; ugyanaz a mű több hangszerre átírva maradt fenn, ám mindegyik átíratban általános érvényűségét őrzi. *Nem* a különös program és *nem* a különös szöveg, hanem az átélés kísérő érzelme a maga általános érvényességében az, ami a fontosabb. Ugyanaz a bachi zene több – konkrét fogalmiságában és objektivitásában néha nagyon is különböző – szöveg felett is azonos erővel érvényesítette hatását. A passiók egyes részei is átmenetek kisebb vagy nagyobb lényegcseréire. Gondoljunk mindenképp előtt a János-passió két variánsára vagy a két passió közötti átfedésekre. A harang napját idéző tétel mind a két műben azonos szövegre épül – majdnem azonos módon. Ugyanez a helyzet a már említett „0 Mesch bevein dein Sunde gross” korálfeldolgozással is. Először a János-passió második variánsában jelenik meg; onnan veszi át *Bach* a Máté-passióba az első rész záró tételeként. Ezeket az átvételeket nevezik a barokkban *paródiáknak* – persze nem a szó mai pejoratív értelmében. A két passió paródiatételeinél nagyobb eltéréseket is találunk *Bach* más műveiben. Például a *Karácsonyi oratórium* nyitó kórusa, mely az újjongó öröm hangulatát kelti, eredetileg világi célra íródott, ünnep kantatából való, amellyel *Bach* egy évvel korábban (1733) a szász királyt köszöntötte. És a stílárius jegyek sorolását – amelyek a barokk zene alapvonásait határozták meg – persze még folytathatók. Megemlíthető például a díszítő hangok átírását főhangokká, s táncdallamok méltóságteljes hangulatra, mondjuk így, maestuosó-szintre stilizálását stb. Ám a lényeg mindig ugyanahhoz a konklúzióhoz vezet: az egyetemes mondanivaló a maga átfogó erejével rányomja a bélyeget minden megnyilvánulási formájára. A partikularizált tartalom – ahogyan *Kant* mondaná – inkább meghatározott, semmint reflektáló. Éppen ezért az előadás során is, a partikularizálás szabadsága a felismert szükségszerűség elfogadásában érvényesül; a lényeg az adott tartalom megőrzése, eszmeiségének, affektivitásának hitelessége. Nem véletlen, hogy a mai Bach-előadás értelmezések ezt az általános elvet a gordiuszi csomó sorsára juttatták. A jelenkori Bach-előadásesztétika kettévágta az általános és különös ingázását két általánosra, illetve különösekre, amik végül is két „különös általánost” születtek. Két pólus alakult ki, amelyek az *eszmény* és *valóság* szembeállításában vagy úgy vélik bemutatni a művet, mint azt *Bach* annak idején megálmodta – lásd például *K. Richter* archív lemezfelvételeit – vagy úgy, ahogyan azt akkoron valóságosan elő lehetett adni. Előbbire a fenséges, méltóságteljes, nagyarányú „largo” értelmezés jellemző. Utóbbira a szerény, kisebb együttesen a korabeli feltételeket, hangszereket, technikát megidéző „miniatűrálisabb” elképzelés a jellemző – lásd *N. Harnoncourt* előadásstílusát, lemezeit, elméleti argumentációt (25).

Ám mindkét póluson az értelmezés sokszínű árnyalatainak egész sorával találkozunk. Az általunk privilegizált csomópontok is csak egy lehetséges változatát mutatják a számos – lehetségesen hiteles – változat közül. És az ilyen módon kiemelt súlypontok rangsorolása is lehet más és más. Sőt, a két passióban egymásra rímelő pontok is minősíthetők különbözőképpen. Mert a kiemelt és egymásnak megfelelő mozzanatok a maguk viszonylagos önállóságában jelenthetnek merőben más mondanivalót, más hangulatot, különböző feszültséget. A János-passió drámáját például – cselekményes, párbeszédes erejét pillanatra sem gyengítve – igazi bensőséggel lírizálja az a „plusszcsomópont”, amely a végkifejlet előtt a krisztusi szavakat őrzi anyja és legkedvesebb tanítványa felé: „Asszony, nézd, a fiad! (...) Nézd, az anyád! (27c recitativo). Vagy a Máté-passió „kezdetek előtti” súlypontja, amely az utolsó vacsora jelenetébe foglalja a Dráma előhangját...

Mindezekhez hozzá kell tennünk, hogy az általunk kiválasztott csomópontok elsősorban a drámai cselekmény hordozóira, a recitativkóra és a turbákra vonatkoznak. Nyilvánvalóan az áriák, ariosók aranyos megosztásában, valamint a közbeiktatott korálok lírájában éppúgy fellelhetők a súlypontszerkesztés és fokozás illetve értelmezés feltételei, mint epikai vagy a drámai tételekben, mozzanatokban.

A megtett elemzések jegyében állítottuk, hogy a két passió súlypontrendszere, egymást ellenpontosva, különbözőképpen is kidolgozható. A fentiek alapján neveztük az elsőt *explozív jelen-drámának*, amely inkább vertikálisan, egy pontban állítja elénk az adott cselekmény jelentésrendjét, míg a második *implozív, felidéző dráma*, amely az adott mozzanatót folytonosságában inkább horizontálisan eleveníti meg a cselekmény jelentésrendjét, és nem egymásra dűcolva, hanem egymás után közölve az összetevők korrespondenciáit. Éppen ezért a zene szerepe mindkét struktúrában másként értelmezhető: az elsőben keresztmetszetre, a másodikban hosszmetzetre építi fel a mondani-valót, s teszi érzékletessé a közölt érzelmet, gondolatot.

Ilymódon a mű szimmetrikus közepe a János-passióban a termékeny pillanatát jelenti a Krisztus – Pilátus – tömeg hármásában. Innen indul előre – vissza a csomópontok előttiének, utánjának rendszabályozása. Vissza egészen a dráma Jézus általi megjövendőtlőség és előre a „Bevégeztetett” mozzanatóig. A kulminációs pont itt éppen a „Bevégeztetett”. Tehát a kulmináció és algoritmikus szerkezete itt – mint általában minden dinamikus struktúrában – a képzőművészetek szerkezeti rendjéhez viszonyítva megfordul, lényegcserén megy át. Ott a termékeny pillanat az előttek – utánok felidézhetőségében valóban olyan dinamikus mozzanat előtt áll, amely felfokozott erejében, robbanó feszültségében jelenti az előregondolás végső érzéki határát: ez fog bekövetkezni, ez lesz a vég! A lessingi elemzés példáját idézve, Laokoon végső küzdelmét vívja a szoborcsoporton megőrkített pillanatban. A kígyókkal folytatott harc kimenetele még nem dőlt el, de a kifejtet iránya – végeredménye már kétségtelen: látjuk már lelki szemeinkkel a három figurát porba hullva holtan, az apollói büntetést végrehajtó kígyók halálos harapásával torkukon...

A dinamikus művészetek termékeny pillanata magát a kulminációt teszi érzékvé. S ennek a kulminációnak a lefutását az oldás utolsó pillanatáig mozzanatról mozzanatra végigköveti. Am éppen ebben a végigkövetésben nyilvánul meg az esztétikum zeneisége azáltal, hogy a manifeszt tartalmat többsikúan, a rész-idők egymásra tevődésében mutatja be. A kulmináció történetét lelkünkben kétszeresen és végigkövetjük; mind a jelenné váló jövő mozzanataiban, mind a felidéződő múlt eseményeiben. Mert a csúcsponttól lefutó érzékleti szinten megtapasztalt események láncreakciójára ráilleszkedik képzeti szinten a kulminációig vezető előzmények emlék-képsora is! Röviden: a kulmináció oldása kettős oldás; elsímítja a csomópontot követő hullámokat, de rendezi az előzmények feszültségét is. Egy rejtett szimmetria jegyében felidézi a már megélt fokozásokat, „előmozzanatokot”, s ellenpontoszza velük a csendesülő utómozzanatok elülő hullámzását. A lényegcsere tehát a csúcspont átfordulását jelenti a termékeny pillanatba: súlyával, erejével a *vízválasztó* szerepét veszi fel az *előttek-utánok*, a *fel-le*, a *jobb-bal* alternatíváiban. Vagyis a legmagasabb fokú metszetté, *cezurvá* válik. S a metszéspont lehetőségeiből fakadó szerepében alakul termékeny pillanattá: visszaidézeti velünk az előzményeket, s egyben arra kötelez, hogy a következőknek egészét is végigéljük, végigkövessük. A végpont ugyanakkor – különösen a konfliktusos ábrázolások esetében – gyakran átveszi a kulmináció feladatkörének főbb vonásait. Éppen a *tovább nincs*, az innen már *visszafordíthatatlan*, az *elveszejtett*... kísérelései érzéseinek felkeltésében a zenei kulmináció végpontja azzá válik, amit *Lessing* a képzőművészetek esetében ki nem mondottan megfogalmazott akkor, amikor a termékeny pillanatot kötelező módon a kulmináció *elő téve* feltételezte, hogy a tér-idő dialektikus kapcsolata, kölcsönös feltételezettsége az eseménycsúcson közvetlen művészeti ábrázolásában mindenképpen megszűnik. Beáll a szakadás az idő plaszticizálása (dinamikus művészetek), illetve a tér dinamizálása (képzőművészetek) között. Hozzátehetjük, hogy ennek a pontnak preventív kiiktatása mélyen *képzőművészeti jellegű* akkor, ha egy előtte való mozzanatban felleljük a valóban termékeny pillanat alkotó távlatait. És ugyanilyen mélyen *zenei* és kulminációs pont *centríro-zása* akkor ha azt egy immanens szimmetriában valósítjuk meg. Olyan szimmetriában,

amely *érzéket-képzet-érzéket* alternatíváiban az előzmények és következmények többszámú lejátszásában biztosítja a kulmináció lényegének értelmi, érzelmi átélését. S teszi ezt oly módon, hogy a feszültség utolsó pillanatát élezi ki az irányított kulmináció végcéljává. Ez a végcél tehát nemcsak a csúcspont átélésének finalizálását célirányozza, hanem egyben a levezetését is, elcsendesülését, feloldását.

Ám ez a finalizált célcúcs és az onnan lefutó, elcsendesülő oldás mindkét passióban más.

A János-passió kifejelete „pozitív” abban az értelemben, hogy Krisztus megváltó kínhalálát saját szavai dramatizálják, és a megváltás kínszenvedését a világfájdalmat egyesítő alt-ária csodálatos lírája érzékíti meg...

A Máté-passió feszültsége „negatív”. A központi csúcsig felkúszó eseménysor és az onnan lefutó érzelmi hullámok itt is közreveszik a dinamikus művészetek metszetét alkotó termékeny pillanatot. De az *előkészítés-feszültség-oldás* ritmikus láncreakciójának amúgy is disszonáns párhuzamait az előttek és utánok egymásra tevődésében még pluszban ellenpontoszák az Emberfia == Istenfia negatív kontrasztjai is. Jézus Emberfiának nevezi magát, akit nem sokára elárulnak. Az Istenfia néven nevezés végig pejoratív, a csöcselék és a vádló főpapok élnek vele. A két jelző szembeállítását ellentmondássá fokozódik a kulminációban, és robbanáshoz vezet. Ám ez a robbanás dermesztően süket, amit a *turba* kétségbeesése fejez ki: „Valóban Istenfia volt”. Ezt a kulminációt nem követi rögtön olyan bensőséges ária, mint a János-passió csúcspontjáról induló alt-ária, hanem a további történet már-már prózai közlése következik, hogy aztán a finálét a basszus-ária bensőséges fájdalma, majd a záró kórus fenséges-magasztos élménye zárja le.

Elemzéseink végéről visszatekintve e két zenei kolosszus esztétikai értékrendjére, ebben a rendben is azt tapasztalhatjuk, amit eddig is láttunk. Nevezetesen azt, hogy Bach, a Nagy Összefoglaló a barokk művészet státuszához híven, ezeket az értékeket is *általános és különös* megjelenésük viszonylatában az *egyetemes* általánosítás irányába alkotta meg. A bachi *szép, tragikus, fenséges* (de a rút, az alantas, a groteszk is!) mind-mind a Nagy Egység Harmóniájának életre keltésére hivatottak – egyházi zenéjében mindig, passióiban különösen.

A Nagy Egység életre keltése azonban alig mérhető drámai feszültséggel terhes. Ám ezt a feszültséget elsimitják – épp úgy, ahogyan előkészítették – az alkotás igájába vont erőik elszabadulása.

Ennek a gondolatnak a jegyében idézzük befejezésül a századfordulón élő zeneesztéta Kovács Sándor szavait: „*Beethoven* egyszer azt mondta *Bach*ról, 'Nicht *Bach*, Meer sollte er heissen.' Ez pusztán szójátéknak tetszett, pedig mélyebb értelme van; rámutat ugyanis *Bach* muzsikájának erre a lényegbe vágó tulajdonságára: nem olyan, mint a folyóvíz, mely futása közben más vizeket vesz magába, mely folyton változtatja irányát, mely egyre gyarapodik és mire torkolathoz ér, már nem is emlékeztet szerény kezdetére; hanem olyan, mint a mozdulatlan tenger, mely öröktől fogva ugyanaz volt, mint ma, melynek tömegét nem befolyásolja apály és dagály, melynek végtelen nyugalmát nem veszélyeztetik a kis hullámok, melyeket felszínén látunk.” (26)

JEGYZET

- (1) Zenei lexikon II. Budapest, 1931, 323.p.
- (2) *K. Geiriner*: Johann Sebastian Bach, Budapest, 1976. 155.p.
- (3) *Vámai Péter*: Oratóriumok könyve, Budapest, 1976. 155.p.
- (4) *K. Geiringer* uo.
- (5) *K. Geiringer* id.mű 155.p.
- (6) *Máté*, 27:51-53.
- (7) Bevezetés a szinoptikus evangéliumokhoz In: Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás; Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék kiadója, Budapest, 1987
- (8) Biblia id. kiad. 1095.p.
- (9) i.m. 1095-1096.p.
- (10) i.m. 1096.p.
- (11) i.m. 1201, 1202, 1204.p.

- (12) uo.
- (13) Az oratórium-passió ősei egyfelől a korál-passió, amely a gregórián korális virágzása idején (IV.-XII.sz.) születik meg, másfelől az azt követő motetta-passió: mindkettőre a cselekményesítés, a párbeszéd tendenciája a jellemző. Első a korálist regiszterekre osztva két-három szereplőt megszólaltatva dramatizált, a második, a többszólamúság jegyében, minden szöveget kóruson érzékített meg. Persze a kettő között átmeneti formák is voltak, mint például az énekkaron megszólaló korális, a turba-passió.
- (14) Vö. Greguss Ágost A balladáról és egyéb tanulmányok, Budapest, 1886.
- (15) Picander álnév, Henrici, Christian Friedrich német költő álneve.
- (16) A középkori misztériumok és passiók formavilágára is érvényes az antik esztétika elmélete és gyakorlata. Az idézett forrás: Arisztotelész Poétika. Budapest, 1974, 8 old.
- (17) A passió-tételeket a lipcsei kiadás partitúráit követve számozzuk, mégpedig az új – NBA-jegyzék szerint, amit a tartalomjegyzék első oszlopában találunk; a zárójelbe tett második oszlop a régi – BWV – jegyzéket tartalmazza. Megjegyezzük, hogy ennek értelmében a később idézett Geiringer- és Kovács-táblázatokban is következetesen átírjuk a BWV számozást NBA-ra. Kovács-táblázatokban is következetesen átírtuk a BWV számozást NBA-ra. Tettük mindezt, mert az idézett partitúrák a továbbiakban végig az NBA számozást alkalmazzák. Vö. Johannes Passion DVfM 3093: Matthauss-passion DVfM 3087.
- (18) Kovács Sándor: Johann Sebastian Bach Máté-passió In: Szemelvények a zenehallgatáshoz. Budapest, 1979, 38.p.
- (19) „A tragédia (...) a részvét és félelem felkeltése által éri el az ilyen fajta szenvedélyektől való megszabadulást.” Arisztotelész i.m. 14-15.p.
- (20) A turbák érzelmi előjele negatív, visszataszító véges végig, mind a két passióban. A kórusjelenetek pozitív érzelmi metaforákat, kevés kivétellel, csak az indító és záró tételekben szólaltatnak meg, amely nem a cselekmény felizgatott pusztításra ingerelt tömegét szerepeltetik, hanem minket, az akkori és mai keresztények, hívők sokaságát.
- (21) G.E. Lessing Laokoon, Hamburgi dramaturgia, Budapest, 1963. A következő elemzéseket bővebben a Laokoon III. és XVI. fejezetében találjuk.
- (22) A. Schweitzer J.S. Bach részletek, In. Életem és gondolataim, Budapest 1974. 439.p.
- (23) Várnai Péter i.m.67.p.
- (24) uo.439.p.
- (25) Vö. N.Harnoncourt A beszédszerű zene, Budapest, 1989.
- (26) Kovács Sándor: Válogatott zenei írásai, Budapest, 1976. 237.p.

A Csáth-novellák csöndje

JUHÁSZ ERZSÉBET

Írásom tárgyául Csáthnak azokat a novelláit választottam, amelyek a félelem szülte erőszak és az erőszak szülte félelem elválaszthatatlan együttesét ábrázolják. A legerőteljesebbeknek ezek közül a következőket tartom: A béka, Fekete csönd, Gyilkosság, A kis Emma, s végül, mintegy a téma végkifejletéeként az Anyagyilkosság címűt. Rájuk térek ki részletesebben.

Diószegi András meghatározását veszem kiindulópontnak. „Csáth bölcsességének lényege – írja – nem magának az erőszaknak, a gyilkosságnak, mint egyszeri és véletlen tapasztalati ténynek a megjelenítése; az ő bölcsessége a szorongás kifejezésében van, szemben azzal az ismeretlen erővel, amely elkerülhetetlenné teszi az ember életében az erőszakot, gyilkosságot, katasztrófát.” A szorongás és a félelem érzésének első nagy megszólaltatójára, *Kierkegaard*-ra kell asszociálni e Csáth-novellák olvasásakor. Azonban ha összevetjük kettőjük tapasztalatait, egykettőre szembeötlik, hogy *Kierkegaard* értelmezésében adva van egy hajszálnyi fiktív remény, számára az Istenbe vetett hit, ha nem is megélhető, de elképzelhető feloldását képezi a szorongás és a félelem érzésének. Hozzá mérve lehet teljes súlyában és mélységében felfogni azt a végérvényes kiüttlanságot, amely a Csáth-novellákban ábrázolt szorongást és félelmet jellemzi. Úgy is mondhatnánk: a totális reménytelenség, illúziótlanság folytán kényszerül a Csáth-féle szorongás és félelem aktív, cselekvő erővé alakulni; lefolyására egyszerűen nincs más levezető csatorna. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a felsorolt novellákat, szemünkbe ötlük egy különbség: egyesekben magának a félelemnek a leírása nyer ábrázolást, másikukban viszont szinte teljesen elhallgatódik ez a szorongás és félelem, amely pedig a cselekvés fő mozgatórugója, s úgyszólván csak a történéis tényeit közi az író, mégis érezzük, hogy itt a szorongás és félelem tovább nem fokozható, már öntudatlan, mert nyílt agresszióvá alakult át. A kettő között azonban nem lényegi, csak a témakifejtést illető fokozatbeli különbségek vannak.

A *béka* című novella a legerőteljesebb példája a félelem leírásának. Itt a félelem még közvetlenül átélhető, vállalható, noha nem tudni, álmolta-e az elbeszélő a történetet, vagy felesége halála váltotta ki belőle a babonával való kényszerképzetes azonosulást. Ezt azonban nem is szükséges eldönteni, hiszen a hangsúly a félelem mechanizmusának a megjelenítésén van, másodlagos, hogy mi szolgál az író eszközéül mindehhez. Az azonban lényeges momentum, hogy a félelem elviselhetlensége itt is cselekvést kíván, noha a félelemmel való leszámolást megtestesítő tett: a békaszőrnyel folytatott véres küzdelem csak az elbeszélő tudatában, idegrendszerében megy végbe, külső következményei nincsenek, külsőleg, „látszatra”, mintha meg sem történt volna. A félelem leírásának, s fokozásának érzékeltetéséül idézek néhány részletet e novellából:

„A békát utálom. (...)

Elmondom önöknek, hogy miért, bár ha ráemlékezem is a dologra, reszkető félelem fog el, a gyomrom rémületes undorban vonaglik, a szemeim előtt és a torkomon hideg, nedves varangyok mászkálnak, fülemben egy békanyálszagú hang vartog, és gerincoszlopomban görcsös, jéghideg iszonyat szaladgál. És én ma éjjel nem fogok aludni. Mégis elmondom, hogy miért iszonyodom a kicsiny békától; miért merednek meg az izmaim halálos izgalomban, amikor két békaszem pislogó, rohadt fényét látom a múltból az agyvelőmbé világolni. (...) Mert végigszenvedtem akkor ezer ember helyett azt az örjítő, kárhóztos félelmet, amelyet ezer és ezer között nem ismer meg egész életében senki. (...) Érzem, hogy ismeretlen félelem kerít mindjobban hatalmába, és hogy nincs

ellene védekezés sehol sem. (...) A félelem mind erőteljesebb lesz, és minden csepp vérembe beveszi magát, a szívem erősen dobog, a fejemben nyomást érzek s mindenem hideg. Az izzadság kiüt a homlokomon."

Valamennyi Csáth-novella félelemélményére derül itt fény: ez a félelem mindenkor *ismeretlen eredetű*, nem tudni, mi váltotta ki. Mégsem összekeverendő azonban Kierkegaard szorongásfogalmával, amely a tudatlanság ártatlanságában szunnyadó én-re vonatkozik, aki megsejti az őt körülfogó semmit, mint tárgyiasíthatatlan nyomást, fenyegetettséget. Csáth félelemélménye mindenkor érett, vagy már túlérrett. Jól érzékelteti ezt, ahogyan objektíválódik A béka című novellában: „Valami üvöltő, panaszos, hívó és fenyegető hang, amelyet majd végtelen messzeségben, majd közvetlen közelemben hallok, mintha az ágyam fájából és a szobabútorokból áramlana felém. (...) Mintha egy halálra kínozott kicsi gyerek nyúlórogné. Mintha valami kitépett szárnyú vén bagoly üvöltene az éjszakába az elmúlásról.”

Felfigyelhetünk arra, hogy mennyire szuggesztív ennek a félelemforrásnak a leírása, de ugyanakkor arra is, hogy konkrétan *nem azonosítható* semmivel. Nem valamitől való félelemről van itt szó, hanem, olyan egyetemes félelemről, amely csak metaforikusan írható le. Az egész novellát lényegében a félelem metaforájának tekinthetjük, amelynek tulajdonképpen tárgya ismeretlen, (mert az egész lételelérhető), ami elmondható, az a „mintha”, amihez megközelítőleg hasonlítható, a többi, az a megnevezhetetlen, a csönd.

A *Fekete csönd* című novella elbeszélőjét a beteg tudat jellemzi, s hogy mégsem kórrajzként olvassuk, azzal magyarázható, hogy nem az az igazán hangsúlyos, ami megtörténik, hanem a fekete csöndnek elnevezett kiszámíthatatlan, sötét erő, amely a betegségét előhívta. E novella kísérlet ennek az erőnek a tettenérésére. A beteg tudat elbeszélő arról ad számot, hogy mi kényszerítette őt kisöccse gyilkolására. A testvérgyilkosság az, amelynek a látható valóságban is lemérhető a következményei, de nem rajta van a hangsúly, mert csak gyakorlati végkifejlete egy olyan eseményeknek, amelyek lehetnek állomásai, de tényleges lezárulása nem, mert végtelen. Ilyen értelemben, ami ténylegesen megtörténik, valószerűtlenebbnek minősül, mint az, ami a beteg tudatban zajlik, az ugyanis nem történés, hanem egyetlen elviselhetetlenül zaklatott állapot: a félelem állapota. E beteg tudatra a szorongásnak olyan súlya nehezedik, amelyet nem tud elviselni, áthárítja áldozatára, Richárdra, a „szőke, pirosképű” kisöccsre. Richárd egyik napról a másikra megnövekszik, „iszonyú izomzatú, vastag sörtehajú és gonosz, égő, félelmes szemű” kamasz lesz, aki mindent tönkretesz és elpusztít maga körül. A beteg tudat elbeszélő az önvédelem tettekként éli át azt a pusztító erőt, amely őt magát hatja át olyan fokon, ahogyna azt már ép tudattal nem képes elviselni, ezért hárítja át öntudatlanul kisöccsére. A sötét és kiszámíthatatlan erő legmélyét azonban nem ez az átvetés hordozza csupán magában, mert így akár az idegbetegséggé fajuló féltékenység kórrajzként is olvashatnánk e novellát. Van ugyanis egy olyan erő, amely a beteg tudatot továbbra is uralja, hiába tárgyiasította s távolította el magától elviselhetetlennek érzett s pusztító tette sarkalló szorongásait: s ez a fekete csönd. „Ezután úgy történt minden, ahogy a fekete csönd akarta. Ránehezedett a melleme és belebújt a vérem csöppjeibe. Irtózatoss volt. Menekülni akartam tőle, de odakötözött az ágyamhoz, és károgyva a fülemben sügött iszonyú rémségeket.” – olvashatjuk a gyilkosság leírását megelőző bekezdésében. Majd a tett végrehajtását követően: „Egyszer csak hallottam, amint a fekete csönd elkezd kacagni. Örületesen, hangtalanul. Elöntött a hideg rettegés.”

Ez a novella befejező részében leírt mondat nevezi először nevével a rettegést, amely a tudat beteges eltorzulását kiváltotta. E rettegés mélységét annak alapján mérhetjük le, amennyit agresszióvá, pusztító erővé átváltoztatott formában az elbeszélő az öccsére vetíti át, partatlanságát pedig az az ördögien kiszámíthatatlan és mindent átható sötét erő érzékelteti, amely elől még beteg tudattal sem lehet tartósan elmenekülni, mert mindenütt utolér és „kikacag”. Az önvédelem éppúgy, mint a támadás annak ellenére, hogy a megbetegedett tudatban játszódik le, hiábavalónak bizonyul, hiába a kegyetlen ki-becsukósdí, a csönd, a sötét és kiszámíthatatlan – belül marad.

A két eddig elemzett novella közös vonása, hogy a tudat valamilyen eltorzulása képezi az egyes szám első személyű elbeszélő látószögét. Mindvégig e torzult tudattal rendelkező elbeszélő szemszögén át értesülünk a képzelte eseményekről éppúgy, mint a ténylegesen megtörténtekről, kiigazítások és kommentárok nélkül.

A *Gyilkosság* keretes novella. A kezdő és záró rész bevezet, majd eltávolít a novella tényleges elbeszélőjétől, Gecső Bélától, a gyilkostól. Ő tekinthető ugyanis a novella tulajdonképpeni elbeszélőjének, mert az események egyedül az ő látószögén át nyernek ábrázolást. A Gyilkosság vallomás, sőt gyónás. Tudattorzulásnak itt nyomát sem találjuk, sőt kivételesen nyitott tudatról beszélhetünk, amely képes önmarcangolásokkal teli önelemzésre. Azt a folyamatot ábrázolja ez a novella, amikor a félelem agresszióba vált át. Ez az átváltás az eddig elemzett novellákra is jellemző volt, de ilyen mélyreható részletezése egyikben sem kapott helyet. Azt, hogy a félelem egyetlen lehetséges ellenszere az agresszió, hogy megszüntetése csak tulajdon ellentétével érhető el, jól példázza Gecső Béla gyilkossághoz vezető első lépése is. „A rá következő pillanatban harisnyát és nadrágot húzok, azután a szobám ajtaját lélegzet-visszafojtva kinyitom. Nem tudom, hogy a fejfájás okozta-e, de nyoma sem volt bennem a félelemnek. Hallgatóztam. A tolvaj vagy rabló igen óvatosan dolgozott. (...) Barátom, nem tudom megmagyarázni, de olyan bátor voltam, hogy szinte örültem a rám várakozó izgalmaknak. (...) A szívemet a számban, a fülemben, a gyomromban, a lábujjaim hegyében éreztem lüktetni. Szinte be voltam rúgva a bátorságomtól.”

A félelem agresszióba való átváltásának Csáthnál szinte minden esetben egyfajta „ál-lati kéj” a velejárója. A félelem mélységéről áruklódó mozzanat ez a kéjérzet, mint a súlyos nyomás alól való felszabadulás fiziológiai jutalma. Gecső Béla azt is meggyónja barátjának, hogy kétszeresen, testileg is, lelkileg is átélte ezt a rettenetes, torz diadalt. „Erre mind a két kezemmel elkezdtem nyomni a gégéjét. Mint a vaskapcsok, úgy tapadtak rá ujjaim a nyakára. Fáradhatatlanul és minden erőmet összeszedve szorítottam, nyomtam. Szinte beleszédültem az erőlködésbe és az ölnívágás állati kéjébe.” Majd a diadalérzet teljes kiürüléséről ad számot, metaforikus szinten egyúttal azt is érzékeltetve, hogy a félelem tartósan, még gyilkosság árán sem meghaladható; ami tárgyaltan és mindent átható, annak nem lehet megfelelő ellentétpárja, végérvényesen nem alakítható át. „Teljesen úr voltam a testén, de nem tudtam – ezt értsd meg –, nem tudtam levenni a kezeimet a nyakáról. Azt sem tudtam, mennyi idő telhetett el így. Lehetett egy perc, lehetett három óra. A végén, ezt jól tudom, valami rettenetes csömör, fáradtság váltotta föl diadalérzésemet. Mintha nem lenne többé agyvelőm, és erőmségesen hülye volnék, mintha ítéletnapig ott kéne ülnöm a koromsötétben, hogy szorítsam ezt a nyomorult gégét.” Ezt az eredendő veszendőséget teszi még hangsúlyosabbá az a körülmény, hogy Gecső Béla áldozata „egy szűk mellű, beesett, borostás arcú, gyér bajuszú paraszt” volt, s hogy „szegényes kis gyerekjátékokra” emlékeztető szerszámaival soha föl nem tudta volna törni a Wertheim-kasszát. Ennek a szembeötlő aránytalanságnak köszönhető, hogy a hangsúly nem a gyilkosság ábrázolásán van ebben a novellában, hanem, mint említettem már, az agresszióba átcsapó félelem bemutatásán.

A *kis Emma* szintén keretes novella. Cselekménye nem olyan egyenes vonalú és egyetlen szála fűződő, mint az előbbieken elemzetteké, s erre Csáth meg is találja a megfelelő kifejezésformát: egy fiktív naplóra hivatkozva ad számot az eseményekről, amelyek között az időről-időre fölbukkanó kis Emma alakja az összekötő kapocs. A cselekmény egyik szálát az iskolai élet képezi, amelynek egy kegyetlen tanító az irányítója, a kegyetlenség végrehajtója pedig Zöldi, a legerősebb és legkíméletlenebb tanítvány. Az osztály hangulatát mindvégig meghatározó rettenetes félelem látószög csak hátterét adja az eseményeknek, de mint a későbbiekben kiderül, döntő élmény, s minthogy földolgozhatatlan, egyúttal ösztönző (rossz példa), mint a további eseményekhez. A másik lényeges momentum ilyen vonatkozásban egy akasztásról szóló újsághír, amelyet este, vacsora közben részletesen megtárgyalnak a szülők, sőt az apa szóvá teszi, hogy régen ő is látott egy akasztást. A naplóíró elbeszélő már másnap azt ajánlja bátyjának, hogy játszanak ők is akasztást. A három testvér és a két unokatestvér a padlásra seregliek, és a szárítókötélre fölakasztanak egy udvarukba tévedt daxlit. A következő, s egyben utolsó áldozatuk a kis Emma.

Első pillanatra a gyerekek kegyetlensége a legdöbbenetesebb. Ne feledjük azonban, hogy „minták” sorozata áll mögöttük, méghozzá olyanok, amelyek elkerülhetetlenül félelmet okoznak. Erről a félelemről azonban alig esik szó a novellában, sőt a végkifejlet felé közelítve mind teljesebben kiiktatódik. Mindössze egyetlen részletesebb utalást ta-

lálunk rá: a naplóíró elbeszélő belázasodik a kegyetlen tanító és a Zöldi közti leszámolást követően. Ez az elhallgatott félelem azonban még kísértetiesebb, mint az, amely – ha csak hasonlat formájában is, de – megnevezett, kimondott félelem. A gyerekgyilkosságot kis Emmának, az áldozatnak az alakja minősíti igazából. De vajon áldozat-e egyértelműen ez a kislány? Alakja több szemszögből láttatva formálódik meg, e láttatások ütköztetése folytán szinte kísértetiesen többértelmű és megfejthetetlen. A naplóíró elbeszélő szerint „édes, drága”, „a legszebb az összes lányok között”, bátyja szerint viszont utálatos, affektáló, hencegő, a húga szerint a rajongásig imádnivaló és gyűlöletes egyidejűleg. Tény, hogy egyértelműen nem minősíthető áldozatnak. Ha valahogy összegezni kívánánk, hogy milyen is, talán azt mondhatnánk: ártatlan, ugyanakkor már-már a kegyetlenségig közönyös minden és mindenki iránt. Egyszóval: elérhetetlen. Mint a Csáth-novellák szereplői számára a belső béke, a félelem és az erőszak közötti ide-odacsapódás föl-számolása.

Az *Anyagyilkosság* kitérők nélküli, egyetlen fonalra fűződő cselekménye egyértelműen és kizárólag az erőszak megjelenítésének ad helyet. Fölmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e ebben az esetben is a kimondatlanul hagyott félelemről, mint elhallgatott, mégis döntő súllyal jelen lévő ellenpólusról? Aligha. A kegyetlenségnek olyan fokát ábrázolja ez a novella, amely *már* nem is tud önmagáról. Önszító, mint minden leküzdhetetlen szenvedély. A novella látószögét is ez határozza meg alapvetően és hézagatlan következetességgel mindvégig: a szenvedélyben égő tudat. Pontosabban: a kínzás szenvedélyében égő tudat. Innen ered, hogy mindaz, ami történik, *irtózatosan* természetesnek tűnik. A két Witman fiú mind „tökéletesebbé” fejlesztett állatkínzó módszereinek megjelenítésével indul a cselekmény, majd a női test felfedezésével s megkínzásának minden eddigit fölülmúló gyönyörével folytatódik, hogy aztán váratlanul anyagyilkosságra torkolljon. Az anyagyilkosság nem jelelt gyönyört, az az igazán döbbenetes az ábrázolásában, hogy nem több a fiúk számára, mint egy váratlanul felmerülő akadálnak az elhárítása. Csak bosszúságot okoz, egyébként teljesen érintetlenül hagyja őket. E torz szenvedély kialakulásának indítékait azonban közvetve leheletnyi pontossággal jeleníti meg Csáth. Elsősorban az anya alakjának szűkszavú, de fokozhatatlanul érzékletes leírásával. „A két fiát épp oly keveset csókolta, mint verte. Kevés közülük volt egymáshoz, amint az lassanként mindjobban kiderült. (...) Witmanné enni adott nekik, és tiszta alsót szombatn este. Az iskolába is velök ment, ha íratkozni kellett. Különben csendesesen élt és csendesesen hitt.” – olvashatjuk róla. Az anya alakjának megjelenítése adja meg a fiúk magárahagyatottságának tényleges dimenzióit. Attól kezdve, hogy mit is jelent például az, hogy „Keveset és csak egymás között beszéltek”. Véd- és dacszövetségük kialakulása, mindenkivel, az egész világgal szemben, majd ennek a számkivetettségnek a tárgyiasulása a kínzás szenvedélyében – mindez az anya alakján keresztül szemlélve háborzongató, de ugyanakkor szinte magától értetődően természetes.

Említettem, hogy a félelem érzete ebből a Csáth-novellából teljesen kiiktatódik, csak az erőszak, a kínzás kéjes szenvedélye marad meg. S ami kifarad: a csönd, a „hideg rettegés”, az az olvasóban visszhangzik fel, „őrületesen, hangtalanul”.

A csehszlovákiai magyar irodalom

A második világháború után

TÓTH LÁSZLÓ

1945 májusában a tengelyhatalmak és szövetségeseik (így Magyarország) megsemmisítő vereségével véget ért a második világháború. A szövetséges hatalmak már jóval korábban garantálták a müncheni döntéssel, illetve nem utolsósorban Szlovákia autonomista törekvéseinek következtében szétvert Csehszlovákia külföldre menekült vezetőinek – Benes londoni, illetve a kommunista Gottwaldék moszkvai emigrációjának –, hogy a háború befejeztével az ország visszaállíthatja 1938 előtti határait. A néhány hét alatt vérbefojtott 1944-es beszercebányai szlovák nemzeti felkelés biztosította Szlovákia számára, hogy – bár Hitler első számú csatlósának számított – ne vesztes félként kerüljön ki a háborúból, s a régi határai között visszaállított Csehszlovákia keretén belül részesülhessen a győzteseket megillető előnyökből.

„A hontalanság éve”

A csehszlovák vezetés 1945. április 4-én lépett az ország földjére, s másnap Kassán, az ún. kassai kormányprogram kihirdetésével megalakult a második világháború utáni első csehszlovák kormány, melynek miniszterelnöke a szociáldemokrata Zdenek Fierlinger, alelnöke pedig a kommunista Klement Gottwald lett. Miközben az ország nyugatabbra eső részein még dúltak a harcok, a kassai kormányprogram egy, a londoni polgári és a moszkvai kommunista emigráció vezetői között létrejött korábbi, még jóval a háború befejezése előtti megállapodás alapján – mely egy nemezetiségeitől megtisztított, szintizta szláv állam megteremtését tűzte ki célul – a németektől és a magyaroktól (ez utóbbi esetben csekély kivétellel) hivatalosan is megtagadott minden állampolgári (és emberi) jogot. Mindebből kövekezik, hogy a második világháború vége korántsem a felszabadulást, a megnyugvást hozta meg a csehszlovákiai magyarság számára, ellenkezőleg, a teljes létbizonytalanságnak és kiszolgáltatottságnak szinte még a világháború éveinél is kiméletlenebb változatát jelentette.

A kassai kormányprogram kihirdetése után elszabadult a pokol; egymást érték a csehszlovákiai magyarságot állampolgárságától, iskoláitól, egyházaitól, művelődésétől, politikai képviseletétől, intézményeitől, gazdasági erejétől és vagyonától, illetve szülőföldjétől – röviden: létfeltételeitől és emberi méltóságától – megfosztó, öt egyéni és közösségi önanazonosságátudatában elbizonytalanító intézkedések, rendeletek, utasítások, egyéni kezdeményezések. Az üldöztetések aztán a tragikus sorssal sújtott nemzeti kisebbség nagy részét az elkövetkező három-négy esztendő folyamán menekülésre vagy nemzetiségének legalább formális feladására kényszerítették, illetve Csehországba való elhurcolással és Magyarországra való kitelepítéssel sújtották.

A szóban forgó körülmények a csehszlovákiai magyarságot szinte teljes egészében megfosztották a kultúrájától, irodalmától. Az 1945-1948 közötti esztendők egészen a legutóbbi időkig a „hallgatás éveiként” éltek a köztudatban, azt sugalmazva, hogy – egyedül Fábry Zoltán *A vádolt megszólal* című, a cseh és a szlovák értelmiségnek címzett „nem-

zetiségi apológiájának” kivételével, melyben szűkebb népközösségének üldöztetése ellen emelte föl szavát – a csehszlovákiai magyar művelődés és irodalom a teljes némaság állapotába taszított. A legújabb kutatások azonban fényt derítettek arra, hogy a csehszlovákiai magyar kultúra és szellem a második világháború után a folytonosság, illetve e folytonosság megújításának szándékával indult. Törvényes lehetőségek híján azonban az elkövetkező három-négy esztendőben magyarországi (és kivételes esetekben szlovák!) sajtótermékek hasábjaira és a második nyilvánosságba szorult vissza, esetenként illegális úton, vagy – akárcsak a népköltészet – szájról szájra terjedt.

Jó néhány helyen titokban tovább folyt a tanítás, illegális szervezetek és egyesületek jöttek létre, melyek a legsürgetőbb karitatív teendőkön kívül érdekképviseleti és érdekérvényesítési, sőt – korlátozott keretek között – közművelődési feladatokat is elláttak. A minden tiltás ellenére működő szervezetek közül a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség, illetve a Magyar Végrehajtó Bizottság volt a két legjelentősebb szerveződés. A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség *Gyepű Hangja*, illetve *Észak Szava* címmel illegális közlönyt is kiadott az üldözött és általában a legalapvetőbb információktól is elzárt csehszlovákiai magyarság tájékoztatására. Páratlan művelődéstörténeti érdekességek számát az érsekújvári és környéki fiatalok sokszorosított művészeti-irodalmi szemléje, a *Menedék*. Közösségi szempontból különlegesen fontos hely illeti meg a Budapesten megjelent *Új Otthont* (1947-1949) és a Csehországba deportált magyarok tájékoztatását/tájékozódását szolgáló *Jó Barátot* (1948-1949).

Felvirágzott a memorandumirodalom, mely Fábry Zoltán (1897-1970) méltán elhíresült A vádlott megszólal-ja (1946) mellett a csehszlovákiai magyar írásbeliség olyan alapértekeit hozta világra, mint például *Szalantai Rezső* (1904-1977) A csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között (1946 elején) továbbá *Peéry Rezső* (1910-1977) Memorandum a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és Hét sovány esztendő gazdag termése (1946 elején) című irodalmi értékű emlékiratai. Az értekező próza jeles teljesítményei közé tartozik még *Sas Andor* (1887-1962) tiszteletreméltó monográfiája (A szlovákiai zsidók üldözése 1939-1945, 1947), illetve a Magyarországra telepített, kiváló nyelvész hírében álló *Szöke István* (1922), s az Amerikában élő, nemzetközileg is ismert és elismert nyelvtudóssá lett *Décsy Gyula* (1924) egy-egy esszéje, tanulmánya is.

A csehszlovákiai magyar költészet csúcsteljesítménye a kérdéses időszakból a Pozsonyból Magyarországra menekült fiatal *Kövesdi László* (1925-1988) nevéhez fűződik, akinek 1947-ben Szegeden megjelent *Jégkorszak* című kötete a második világháború utáni napok, hetek, hónapok kiábrándultságának, csalódásának mimes sorokba rögzített krónikája. Nagyszabású kísérlet ebből az időből *Jócsik Lajos* (1910-1980) A gúteri verseszedem című eposza, melyben a Magyarországon politikus-szerpepet is vállaló egykori Sarlós a címben említett kis Duna menti község lakói deportálásának borzalmakkal teli éjszakáját örökítette meg. Sajátos szint képvisel a korszak lírai megnyilvánulásai között a garamszentgyörgyi parasztköltő, *Duba Lajos* (1867-1988) *Viharos idők* (1948) című kéziratos verseskötete. Ugyancsak említésre méltó még a később más pályára tért *Szöke István* és *Hlavicska (Holbay) László* (1923), illetve a felszín alatt már valahol készülődő-formálózó *Rác Olivér* (1918) és *Gyurcsó István* (1915-1984), valamint a korábban is ismert *Csontos Vilmos* (1908) és *Szabó Béla* (1906-1980) egy-egy verse.

A szépprózának, drámának, s egyéb művészeti ágaknak és műfajoknak nem kedvezett az idő. *Darkó István* (1902-1972) nagy lendülettel elkezdett regényének, *Szenes Erzsé* (1902-1981) szlovákul írt publicisztikájának, illetve állítólag Magyarországon megjelent két-három novellájának, meséjének és gyermekversének, *Keller Imre* (1876-1952) színháztörténeti munkálkodása dokumentumainak, *Forgách Géza* (1895-1976) ausztriai fogolytábori élményeit megörökítő emlékiratának, *Nyárai-Nemecz Miklós* és *Dzurányi László* (1888-1955) ugyancsak szlovák nyelvű publicisztikai írásainak egyelőre nem sikerült a nyomára bukkanni. *Forbáth Imre* (1898-1967) cseh nyelvű zenetörténeti portréja a koncentrációs táborban elpusztult *Erwin Schulhoffról*, vagy ugyancsak csehül írt filmforgatókönyveit mai szemmel már értékelhetetlenek. *Egri Viktor* (1898-1982) szlovákul megjelent színműve, a Gedeon-ház, *Szabó Béla* ugyancsak szlovák fordításban (és álneven!) napvilágot látott ifjúsági regénye, a Marci, a csodakapus, továbbá *L. Kiss Ibolya* (1894-1980) Stefan Krčmery által tolmácsolt regénye, az Erzsé tekintetes asszony, vala-

mint *Monoszlóy Dezső* (1923) szintén szlovák nyelven kiadott regénye, az *Égetett sienna* korábban, még a szóban forgó időszak, tehát 1945 előtt íródott. Mi több, Monoszlóy ekkor még nem is tartozott a csehszlovákiai magyar irodalomba; regényének kiadására mint magyarországi íróra került sor az egyik szlovák kiadó akkortájt induló világirodalmi sorozatában.

Az „alapozás”

A csehszlovákiai magyarság életében, sorsában csak az 1948 februárjában lezajlott kommunista hatalomátvétel után állott be – a megváltozott szovjet külpolitikai érdekek hatására is – lassan, fokozatosan számottevő fordulat. (Az igazsághoz tartozik azonban, hogy még 1949 áprilisában is indultak áttelepítő vonatok Magyarország felé.) Lépésről lépésre megteremtődtek a csehszlovákiai magyar művelődés, illetve szellemi-művészeti és közélet intézményes és szervezeti keretei is. 1948. december 15-én megjelent az Új Szó első száma, 1949 tavaszán megalakult a széleskörűen értelmezett csehszlovákiai magyar művelődésnek tág kereteket, bizonyos időszakokban pedig a nemzetiségi kisebbségi politikai érdekképviseletnek is fórumo(ka)t biztosító Csemadok. Kiépült az iskolahálózat, az Új Szót követően új lapok, folyóiratok indultak, megjelentek az első magyar könyvek, létrejöttek az első magyar színtársulatok.

Az újra indulásnak, önösszeszedésnek ez a lázas, teremtő időszaka azonban nem múlt el minden nehézség nélkül. A legnagyobb gond: az 1945-1948/49 közötti üldözések, ki- és áttelepítések következtében a csehszlovákiai magyarság elvesztette a komoly kultúrateremtő és kultúrahordozó erőt képviselő, gazdaságilag is erős polgárságának és polgári középosztályának, illetve alkotó értelmiségének, valamint gyakorlott és alapvető történelmi-szakmai tapasztalatokkal rendelkező köztisztviselőinek jelentős részét. Ez irodalomnál maradva: az első Csehszlovák Köztársaság jeles írói közül többen a háború áldozatai lettek (*Antal Sándor, Berkó Sándor, Neubauer Pál, Sáfáry László*), elment *Szalatnai Rezső, Peéry Rezső, Darkó István, Keller Imre, Gömör János, Szenes Erzsébet, Kovács Endre*, nem tért vissza az országba *Győry Dezső, Vozári Dezső, Jöcsik Lajos, Dobossy László, Dobossy Imre, Pozsonyi Anna, Krammer Jenő, Vájlok Sándor, Borsody István, Szvotkó Pál, Földes Sándor, Bólya Lajos, Horváth Ferenc* (és még hosszan sorolhatnánk a neveket), az új körülmények között nem juthattak szóhoz az olyan ismert közőírók, mint *Dzurányi László, Forgách Géza* és mások. Azok közül, akik már 1945 előtt is kisebb-nagyobb szerepet vállaltak a (cseh)szlovákiai magyar irodalomban, mindössze *Fábry Zoltán, Sas Andor, Egri Viktor, Szabó Béla* szólalt meg azonnal; *Ásgúthy Erzsébet* továbbra is hallgatott, *L. Kiss Ibolya, Csontos Vilmos, Forbáth Imre* pedig csak később (az előbbi kettő 1953-ban, illetve 1954-ben, az utóbbi pedig csupán az ötvenes évek második felében) kapcsolódott be újra a csehszlovákiai magyar irodalomba (igaz, Forbáth 1938 után már nem írt több verset).

A csehszlovákiai magyar irodalom 1948 utáni fejezetének nyitányában tehát túlnyomórészt – ma már kimondhatjuk – iskolázatlan és tapasztalatlan pályakezdők vitték a prímet, akiknek a legtöbb esetben menet közben, tehát aktív írókként, közírókként kellett elsajátítaniuk az íráshoz – sokszor még a helyesíráshoz – szükséges alapismereteket is. Alig van még egy irodalom, amelyik olyan mélyről és olyan felkészületlenül indult volna (újra), mint az 1948 utáni csehszlovákiai magyar. Ha belenézünk az ez időben megjelent újságokba, könyvekbe, láthatjuk, hogy a csehszlovákiai magyar irodalom 1948 után a sematizmus, a tanulatlanság és a provincializmus mocsarából emelkedett ki, hogy a hatvanas évek végére, de még inkább a hetvenes-nyolcvanas évek tájékára legjobb teljesítményeiben már egy összmagyar viszonylatban is értékelhető színvonalat érjen el, és felzárkózzon a kortárs irodalom legmodernebb törekvéseihez. A sematizmus jellemfördítő és értéksekélyesítő metelye például egészen a hatvanas évek derekáig rányomta bélyegét a kérdéses irodalom jelentős hányadára.

A jelenséget helyi viszonylatban „adottsági sematizmusnak” elkeresztelő *Fábry Zoltán* kell idéznünk ezzel kapcsolatban: „1945 és 1949 között a félelem, a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság nyomása lett életünk. Aki ezeket a repressziós pszichológiai tényezőket figyelmen kívül hagyja, aki ezt az erendendő adottságot nem veszi számba, az nem

lehet bíró a sematizmus szlovákiai magyar irodalmi perében (...) A szlovákiai magyar költészet a félelem, a nyelvi lét bizonytalansága jegyében, a másodrendűség tudatában indult el, és a sematizmus atmoszférájában lélegzett. A sematizmus adottságain, gyermekbetegségein fiatal költőinknek természetesen át kellett esniük: ez maga volt a kikerülhetetlenség. (...) A túlradó és kritikátlan lelkesedés – a némaság után – a felszabadultság hálája volt, és lojalitásbizonylat akart lenni mindenképpen. A sematizmussal – melynek „kikerülhetetlenségét” illetően, legalább az egyéni megnyilvánulások erejéig, természetesen létezhetnek a Fábrytól elűtő nézetek is – csehszlovákiai magyar viszonylatban *Tózsér Árpád* 1963-as Hét-beli pamfletje, az Egy szemlélet ellen által kirobbantott vita számolt le végérvényesen. (A vitát Fábry imént idézett, megírásának idején a reveláció erejével ható nagyívű tanulmánya, az 1964-ben közzétett Antisematizmus zárta le.)

A második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalom 1948-at követő szakaszának első megjelent verse *L. Gály Olga* (1921), első verseskötete *Dénes György* (1923) nevéhez fűződik. Egymás után jelentkeznek az alapozónak nevezett nemzedék költői – az előbbi kettőn kívül *Bábi Tibor* (1925-1978), *Gyurcsó István*, *Ozsvald Árpád* (1932), *Veres János* (1930), *Török Elemér* (1930) –, írói – *Mács József* (1931), *Ordódy Katalin* (1918), *Szöke József* (1928), *Nagy Irén* (1921), *Petrőci Bálint* (1924), *Lovicsek Béla* (1922)-es kritikusi: *Turczel Lajos* (1917), *Csanda Sándor* (1927-1989), *Tóth Tibor* (1921-1964). A negyvenes-ötvenes évek fordulójára, s az ötvenes évek elejére, közepére jellemző helyzetről *Duba Gyula* rajzolt sokatmondó képet: „Az írott magyar szóra szomjas nemzetiség varázserővel hívta létre irodalmát. Egyszerre íróra és költőre volt szükség, de kevés volt. Vers és elbeszélés kellett, de nem akadt. Elemi erővel követelte az élet a költőt, az író, álljon elő a semmiből. Álljon elő, hogy a nemzetiség nevében szóljon a nemzetiséghez, de a költő éppen csak készülődött, nehezen vajúdva született. Soha ilyen fordított helyzetet: nem az irodalmi teljesítmény növekedése és az irodalmárok számának gyarapodása hozta létre a lapokat, intézményeket, hanem az előzmények nélkül színre lépő sajtó szólította az írástudókat: dolgozzatok! S a szlovákiai magyar író maga törte föl a tojás burkát, hogy világra jöhessen. Napfényre küzdötte önmagát. Megszólt, bár nehezen, dadogva, önképzőköri szinten. Szabad volt a tér, aki írni akart, írhatott.” A sematizmussal súlyosbított felkészületlenség, tapsztatatlanság, önképzőköri szint dőcögő mondatokat, bukfencező képeket, sántító ritmusokat, gyermeteg rigmusokat, leegyszerűsített valóság szemléletet, versnyire, novellányira, tárcányira, kritikányira nyújtott plakátszövegeket, s jobb esetben is egy, a hagyományokat leszűkítve értelmező, tágabb értelemben már a maga korában is avított számító dalolgotó, balladázó, anekdotázó, atyáskodó modorban szentenciázgató irodalmat eredményezett. Nem véletlen, hogy az ekkoriban indul(gat)ó írók és „írók” nem kis része – ha néhányan közülük a hatvanas években félig-meddig sikerrel meg is küzdöttek a szemléletváltás és a formai-nyelvi szempontból igényesebb szövegalakítás mind parancsolóbb követelményével – pályáját igazából sosem tudta kiteljesíteni, s képtelennek bizonyult túllépni a saját árnyékán. Sokan elhallgattak, műfajt váltottak, míg mások legfeljebb csak az ideológiai-közéleti szerepvállalásuknak köszönhetően kerültek ideig-óráig előtérbe, műveik hiteltelenek maradtak, s egy-egy sikerültebb vagy rokonszenvesebb gesztusuk ellenére sem tudtak kitörni a közép-szer fogságából. Így az ún. alapozó nemzedékből a költők közül mindössze *Bábi Tibornak*, *Dénes Györgynek* és *Ozsvald Árpádnak*, a prózaírók közül *Mács Józsefnek* és *Ordódy Katalinnak*, a kritikusok és irdalomtudósok közül *Turczel Lajosnak*, *Csanda Sándornak* sikerült a továbblépés, *Tóth Tibort* pedig korai halála akadályozta meg pályája eredményeinek összefoglalásában.

Az 1948 utáni csehszlovákiai magyar irodalomban az első fontosabb, jelentős nemzedék- és szemléletváltást hozó korszakhatárt az 1958-as esztendő, az Irodalmi Szemle, illetve a *Turczel Lajos* által összeállított antológia, a *Fiatalszlovákiai magyar költők megjelenésének éve* jelentette. Van azonban néhány olyan, születési évét tekintve a korábbi, az ún. alapozó nemzedék(ek)kel egyidős, esetleg náluk idősebb író, akik viszont csak nagyjából ez idő tájt, tehát az ötvenes évek derekán léptek színre, így igazából nem sorolhatók egyik csoporthoz sem. Mi több, e „magányos futók” egy része származása, iskolázottsága, irodalom- és valóság szemlélete alapján is kilóg a faluról jött értelmiségiek közül. Elsősorban a két költő-prózaíró: *Rácz Olivér* és *Monoszló Dezső* tartozik ide, de

igazából velük együtt említhető a drámaíró *Dávid Teréz* (1906), a prózaíró *Lehocky Teréz* (1920), a költő *Farkas Jenő* (1922-1979), a faluról érkezettek közül pedig a prózaíró *Lovicsek Béla*. Közülük csak Rácz és Monoszló életműve tartozik a csehszlovákiai magyar irodalom szélesebb összefüggésekben is mérhető, fontosabb teljesítményei közé.

A hatvanas évek közepéig

Monoszló líráját és novellisztikáját ott találjuk a szóban forgó irodalom korszerűsödési törekvéseinek kezdeteinél is. Miként az egyértelmű szemléletváltást hozta a második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalomba a Fiatal szlovákiai magyar költők címmű antológiában bemutatkozó ún. Nyolcok nemzedéke. Az antológia ifjú költői – *Cselényi László* (1938), *Fecsó Pál* (1933), *Gyüre Lajos* (1931), *Kulcsár Tibor* (1938-1993), *Zs. Nagy Lajos* (1935), *Petrik József* (1932), *Simkó Tibor* (1931) és *Tőzsér Árpád* (1935) – az összeállító, Turczel Lajos máig érvényesnek tűnő értékelése szerint „elsősorban a művészi forma terén múlják felül az előző nemzedékeknek formailag eléggé szimpla, egyszerű költészetét. Hajlékonyabb és gazdagabb a költői nyelv, bátrabb kifejezés-keresés és szélesebb műfaji skála jellemzi a termésüket.” Az antológia szerzői fokozott figyelemmel fordulnak a kortárs magyar, valamint cseh és szlovák líra, továbbá a világirodalom törekvései felé, amit a korszerű poétikai útkeresések iránti igény első csoportos megjelenéseként értékelhetünk a második világháború utáni csehszlovákiai magyar költészetben.

Az antológiában és az ugyancsak ekkor induló Irodalmi Szemle nyitó számában szinte egyidőben jelent meg Tőzsér Árpád *Férfikor* című verse, mely az „Anyánk képén a világ a ráma” programjának világigényével, a hagyomány és világra nyitottság kettősségének meghirdetésével a már említett nemzedék- és szemléletváltást képviseli. Ugyancsak Turczel Lajos volt az, aki a Cselényi László első kötetéről (*Keselylábú csikókorom*, 1961) szóló kritikájában e tekintetben érzékletesen nyilatkozott a Nyolcok és az előttük indulók, vagyis az ún. alapozók közti eltérés lényegéről: „A Cselényi költészetére jellemző szenvedélyes kifejezés-keresés és formavariálás a költő olthatatlan világszomjának és kielégülhetetlen életkíváncsiságának természetes következménye. Az előző költői csoport tagjai előtt még nem tárulhatott fel a világ olyan nyílt perspektívaként, mint Cselényiéék előtt. Nekik először régi rendezetlen dolgokkal, az itthoni kisvilág égető kérdéseivel kellett megbirkózniuk. Bábi és Gyurcsó első kötetének alaphangját a hazavesztettség és a hazavisszanyerés érzései szabták meg. Olyan helyi problémákból fakadt érzések voltak ezek, amelyek az adott körülmények között csak a tradíció vonalán fogalmazódhattak meg.” A nyolctagú társaságnak legalább a fele nem tudta beváltani a hozzájuk fűzött reményeket, s megrekedt a kezdeti lépések szintjén. Mindössze Tőzsér Árpádnak, Cselényi Lászlónak és Zs. Nagy Lajosnak sikerült a továbblépés, Simkó Tibor pedig a gyermekvers-költészet terén ért el összmagyar viszonylatban is megbecsülendő eredményt.

A többé-kevésbé ígéretes, illetve ígéretesnek vélt indulásokon és újraindulásokon, vagyis az alapozáson túl az ötvenes évek még nem hoztak művészi-esztétikai szempontból számottevőbb eredményt a csehszlovákiai magyar irodalomban. Erre – eleinte elvélve, majd egyre sűrűbben – csupán a következő évtizedben került sor, ám nyilvánvaló, hogy ilyen értelemben az ötvenes évek már a hatvanas éveket készítették elő csehszlovákiai magyar viszonylatban is. Ez utóbbi évtizedre szellemi-művészeti téren egyrészt a mind határozottabb, a mértékadó európai szellemi-művészeti-irodalmi törekvésekhez való felzárkózás lehetőségeit kereső, a korszerűséget zászlajára tűző minőségigény, másrészt a nemzeti-nemzetiségi önvizsgálat és hagyománykeresés mind erőteljesebben megnyilvánuló belső parancsa válik meghatározóvá.

Mindkettőre az addig irodalomkritikusként és -szervezőként ismert *Dobos László* (1930) regényírói bemutatkozása, a *Messze voltak a csillagok* (1963) szolgáltatja a leglátványosabb példát, amely a második világháború utáni csehszlovákiai magyar szokványepikának a korszellem jármába fogott megnyilvánulásai után elsőként nyúlt a 20. századi modern regény (legújabb) vívmányaihoz. Ezzel egyidőben e regény – nem számítva L. Kiss Ibolya tisztes szándékú, ám a művészeti megvalósítás tekintetében problematikus

Túl a folyón (1957) – 1948 után hasonlóképpen elsőként vállalkozott a csehszlovákiai magyar félműlt (azaz a második világháború és az azt közvetlenül követő évek) vizsgálatára, egyfajta nemzeti kisebbségi önvizsgálatra, sorselemzésre. A Messze voltak a csillagok így mind a csehszlovákiai magyar epika második világháború utáni korszerűsödési törekvéseinek, mind pedig az ún. „szlovákiai magyar regényeknek” az élére kívánczok, melyekből az évtized végéig több is született (*Rácz Olivér*: Megtudtam, hogy élsz, 1963; *Egri Viktor*: Megmondom mindenkinek, 1965; *Dobos László*: Földönfutók, 1967; *Mács József*: Adósságtörlesztés, 1968). Az elnevezés természetesen segédfogalomként, afféle gyűjtőnévként értendő az elsődlegesen csehszlovákiai magyar tematikájú, a szóban forgó nemzeti kisebbség történetével, sorsával, létkérdéseivel foglalkozó nagyepikai alkotásokra, hiszen irodalmilag, minőségileg – s ebben igaza van Grendel Lajosnak – természetesen értelmezhetetlen. „... én nem hiszek abban – írta egyik esszéjében a nyolcvanas években Grendel –, hogy lehetséges valamiféle szlovákiai magyar regény, ez nem irodalmi kategória. Erről nekem az jut eszembe, hogy például: szlovákiai magyar csirkepaprikás. Ha bebizonyítja valaki nekem, hogy van ilyen, megadom magam. Nem akarok itt humorizálni, de tessék tudomásul venni, hogy a regényt is csinálják, és minél jobban megcsinálják, annál jobb, miként a csirkepaprikás is ehetetlen, ha a szakács kontár.”

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján jelentkezett humoreszkjeivel és satíráival, illetve sajátos életérzésével és szorongó hőseivel Duba Gyula (1930), s az évtized első felére esik Bábi Tibor és Ozsvald Árpád költői újjászületése, lírai eszközeik megújulása is. 1963-ban (és 1964-ben) Tözsér Árpád többször említett, Egy szemlélet ellen című vitacikke nyomán a Hétben (és részben az Irodalmi Szemlében) folyó eszmecserevel a csehszlovákiai magyar irodalom végleg leszámol a sematizmussal (ha még évekig nem is fordít háttal teljesen neki). Több kritikus indulása is esik erre az időre. Így például a csehszlovákiai magyar értekező próza és irodalomtudomány két, összmagyar viszonylatban is számottevő alakjái, *Rákos Péteré* (1925) és *Koncsol Lászlóé* (1936). Rákos életkorát tekintve még az alapozókhoz, elméleti igényét és világra nyitottságát tekintve azonban mégis inkább Tözsérékhez áll közelebb. Koncsol László viszont már egyértelműen az 1958-as Fiatal szlovákiai magyar költőkkel bemutatkozott nemzedék kritikusaként számít. Mind életkora, mind esztétikai felfogása és világszemlélete alapján Dobos László, Duba Gyula korosztályához, nemzedékéhez tartozik az irodalomkritikusként és – történészként egyaránt ismert, ám a csehszlovákiai magyar irodalomban meghatározó szerepet igazából betölteni nem tudó *Fónod Zoltán* (1930) és *Szeberényi Zoltán* (1930) is.

Sajátosan két nemzedék közti indulás a lényegében a Fiatal szlovákiai magyar költők és a hatvanas évek közepe táján, illetve második felében jelentkező Vetés-nemzedék közé szorult négy költő: *Gál Sándoré* (1930), *Tóth Eleméré* (1940), *Batta Györgyé* (1943) és *Bárczi Istváné* (1943). Ők lényegében még ugyanazon történelmi-társadalmi tapasztalatok birtokában, s ugyanazon életeszmények jegyében léptek föl, mint a náluk egy-két évvel idősebb (és korábban induló) Tözsér Árpádék, talán csak poétikai eszmélkedésük történik – Gál Sándor, Tóth Elemér és Batta György esetében mindenképpen – más iskolák hatása alatt. Így például Gál Sándor és Tóth Elemér korai verseinek hátterében – a részben *Illyés*, részben pedig *Nagy László* és *Juhász Ferenc* iskolájába járt Tözséréktől, Cselényiéktől eltérően – a modern cseh és szlovák líra legfrissebb törekvéseit (a cseh *Miroslav Holub* nevével fémjelzett „hétköznapi költészetét”, illetve a szlovák *Lubomír Feldek* és társainak a metafora megújítására tett kísérleteit) érezni, Batta György gyermekrajz-szerű opusai mögött pedig még *Jacques Prévert*-et és a francia sanzont is fölsejleni véljük. Ugyanekkor Batta és főleg Bárczi költészete elődeiknél jóval erőteljesebben *József Attila* lírájának holdudvarában – s jellemző módon éppen a szürrealista József Attila hatása alatt – (is) formálódik. Nekik azonban – a lírában, a novellában és az irodalmi szociográfiában egyaránt figyelemreméltó alkotó Gál Sándoron, illetve Tóth Elemérnek a gyermekversein kívül nem sikerült túllépniük költészetük kezdeti, vitathatatlan tehetségük és erényeik mellett meglévő buktatóin. E két nemzedék közé szorult négy költőéhez hasonlóképpen magányos indulás a hol balladikus, hol satirikus hangolású novelláiban az emberélet árnyoldalait festő, ám írásainak megformáltságát, szerkezeti szilárdságát tekintve nemegyszer problematikus *Ardamica Ferencé* (1941) és a

műfaj legjobb magyar hagyományait folytató, meseszövé és íráskészség tekintetében is valamivel az átlag fölé emelkedő, szapora tollú vadászíró, *Gyimesi György* (1935) is.

A hatvanas évek derekától máig

A hatvanas évek első fele, közepe érezhetően a társadalmi és politikai oldódás időszakára Csehszlovákiában. A végül is 1968 reformkísérleteihez elvezető folyamatok a szellemi-művészeti élet mozgalmassabbá és az új európai törekvések iránti nyitottabbá válásával jártak együtt országos viszonylatban. Csehszlovákiának, a cseh és a szlovák szellemi-művészeti életnek jó esélye volt arra, hogy valamelyest közeledjen Nyugat-Európa felé. Az oldottabb szellemi légkör, a tágabb láthatár, a szabadabb lélegzet a csehszlovákiai magyar köz- és szellemi, illetve irodalmi életre is serkentő hatással volt. A sok irányból ható és számos irány felé megnyíló lehetőségek részben a fokozatosan mélyülő önismeret, részben pedig a korszerű eszméáramlatok befogadása és kifejező eszközök becserkészése felé lendítették a csehszlovákiai magyar irodalmat. Bábi Tibor, Ozsvald Árpád, Tózsér Árpád, Zs. Nagy Lajos költészetének megújulása, Dobos László, Duba Gyula és Gál Sándor prózaírói jelentkezése egyben a szóban forgó nemzeti kisebbségi irodalom megújulásában, korszerűsödésében, a provincia és provincializmus karámjából való kitérésében is fontos szerepet játszott.

S a hatvanas évek közepe táján – az Irodalmi Szemle Vetés rovatában – már jelentkezett az új nemzedék is: új történelmi élményanyaggal (ez a nemzedék például már nem élte meg a háborút vagy nem voltak róla közvetlen élményei, ugyanígy a csehszlovákiai magyarság 1945-1948 közötti jogfosztottságáról, üldözéséről sem, ellenben gyermekfajl – tehát igen érzékeny életkorban – élte át az ötvenes évek visszasságait), új eszményekkel, új ismeretek iránti fogékonysággal, új érzékenységgel. Ez a nemzedék már a különböző világirodalmi hatásokat is eszmélkedésével egyidőben, a lehető legtermészetesebb szellemi tápanyagként szívhatta magába, fejlődésére döntő hatással voltak a klasszikus avantgárd irányzatok cseh és szlovák reneszánsza és a neoavantgárd, valamint a különböző esztétikai és filozófiai iskolák törekvéseinek az országba való szabad beáramlása, a dél-amerikai gerillaharcok, a nyugat-európai diáklázadások, valamint a beat- és a hippimozgalom romantikája... és még hosszan sorolhatnánk.

Tózsér Árpád, megkísérelve a nemzedék irodalomtörténeti besorolását, a következőképpen írt az ekkoriban jelentkezőkről: „Bábi, Gyurcsó, Ozsvald nemzedékének az irodalomalapítás, az alapozás feladata jutott, az ötvennyolcban indulók alá a XX. kongresszust követő szellemi megújódás adott lovat, de a hatvanas évek elején jelentkező Gál Sándornak, Tóth Elemérnek, Batta Györgynek és Bárczi Istvánnak nem adatott meg az ilyen társadalmi háttér és program. S míg az első két esetben a státusz olyanokat is költővé avatott, akik később nem bizonyultak annak, addig a hatvanas évek elején és közepén néhány ígérlet (Németh István, Kmeckó Mihály, Szitási Ferenc) várakozásra kényszerült. A várakozás persze nem ártott nekik, közben – részben – levetkőzték az indulásuk idején divatozó dekoratív verbalizmust (...), de a később jelentkezőkkel (Tóth Lászlókkal) közös alapélményükhöz, a társadalmon kívüliséghez, a magányhoz mégis máshogy viszonyultak, mint elődeik. Az ő verseikben valóban hiába keresnénk osztályharcos, világnézeti vagy politikai problémákat (...), de bármilyen egyéb irodalmon túli szándékot is, magányuk feloldását kizárólagosan a szótól, a költészettől várják.”

A nemzedék költői – *Aich Péter* (1942), *Keszeli Ferenc* (1947), *Kmeckó Mihály* (1944), *Kulcsár Ferenc* (1949), *Mikola Anikó* (1944), *Németh István* (1938), *Szitási Ferenc* (1943-1986), *Tóth László* (1949) és *Varga Imre* (1950) – 1970-ben (Egyszemű éjszaka), prózaírói – *Bereck József* (1945), *Fülöp Antal* (1943), *Keszeli Ferenc*, *Kovács Magda* (1946), *Kövesdi János* (1940), *Mészáros Károly* (1941), *Mészáros László* (1941), *Mikola Anikó*, *Varga Imre* és *Wurczel Gábor* (1942) – 1972-ben (Fekete szél) jutottak antológiához. (Az előbbi Tózsér Árpád, az utóbbi Duba Gyula állította össze.) Míg Tózsér imént idézett soraiban a nemzedék költői és az előttük indulók közti alapvető különbségek fölött tőpreng, *Zalabai Zsigmond* ugyanezt a vizsgálatot – *Berci József* példáján keresztül – a prózaírók viszonylatában végezte le. A Fekete szél novellistái által festett világban, írja, már nyoma sincs „a provincializmusnak, a korszerűtlenségnek, annak a mikszáthos-gár-

donyis modornak, anekdotikus poentírozásnak, felszínes népieschkedésnek, lírával felcicomázott faluromantikának, a paraszti őserő naív mítoszát hirdető vagy a paraszti virtuskodás nyers képeit idéző túlfűtött naturalizmusnak, amely a szlovákiai magyar próza hasonló – Mács József, Lovicsek Béla nevéhez köthető – törekvéseit az ötvenes években és a hatvanas évek elején jellemezte. A tájhaza jellegzetességei nem pusztán külsőségekben mutatkoznak meg – szervesen beépülnek a novellák stílusába és szemléletébe”. Annak magyarázatát pedig, hogy a korábban indulók „vallomásos-émlékező kisprózájának helyébe” a Vetés-nemzedék novellistáinál „az objektív-elemző kísérletek léptek”, Zalabai abban lelte meg, amire főntebb már mi is utaltunk, jelesül, hogy „Bereck – és nemzedéke – a háborút, a szlovákiai magyarság zárójeles éveit, a hagyományos paraszti-falusi életforma robbanásszerű változását nem (vagy csak egészen fiatal gyermekként) élte meg, szellemi aktivitása így nem az emlékezésben, múlt és jelen összevetésében, hanem a mindennapok, az emberi kapcsolatok, az erkölcsi kérdések érzékeny átélésében talál magának teret”.

Igazából ehhez a nemzedékhez tartozik *Grendel Lajos* (1948), aki első publikációival tulajdonképpen már 1970-ben jelentkezett, ám csak a hetvenes évek derekától kezdett el intezívebben publikálni. A nemzedék kritikusaként indult a hatvanas-hetvenes évek fordulóján Zalabai Zsigmond (1948), s életkorát tekintve a fentiekkel egyidős a néhány évvel később, a hetvenes évek első felében színre lépő három kritikusok-közíró: *Bodnár Gyula* (1948), *Lacza Tihamér* (1948) és *Szigeti László* (1949). Az évek során természetesen ebből a nemzedékből is lemorzsolódtak néhányan, a olyanok is akadtak, akik menet közben pályát módosítottak. A két antológia szerzői közül a csehszlovákiai magyar és a magyarországi kritika Keszeli Ferenc, Kulcsár Ferenc, Mikola Anikó, valamint az időközben Magyarországra áttelepült Tóth László és Varga Imre, illetve Bereck József, Fülöp Antal és Kovács Magda későbbi munkásságával foglalkozott kiemelten.

Az alulról építkező társadalom, az alulról jövő kezdeményezések érvényesítésének 1968-as kísérlete után 1970-től ismét a központi irányításos, utasításos rendszer erősödött meg Csehszlovákiában. Gustáv Husák posztstálinista konszolidációja a fejlődés lendületét visszafogta és a tájékozódás határait ismét a minimumra szűkítette le. A hetvenes évek légköre természetesen nem kedvezett a csehszlovákiai magyar irodalmi életnek és kritikának sem. Ugyanekkor viszont az is tény, hogy ha a fejlődés lendületét vissza lehetett is fogni s az irodalmi életet el is lehetett szürkíteni, a hetvenes és különösen a nyolcvanas években a csehszlovákiai magyar irodalomban egymás után, addig soha nem tapasztalt ütemben és számban születtek meg azok az egyetemesebb mércével is mérhető művek, melyek aztán végső soron az összmagyar irodalomba való betagolódást, minőségi értelemben is a nagykorúsodást segítették.

A társadalmi-irodalmi élet pangása nem nagyon kedvezett az új nemzedékek indulásának sem. A pályakezdő csehszlovákiai magyar költők és képzőművészek 1980-ban megjelent, Tóth László és Kulcsár Ferenc által összeállított antológiája (Mégközelítés) jól tükrözte ezt a felemás, s e tekintetben válságosnak is mondható helyzetet. Míg az antológia költőinek egy része – *Soóky László* (1952), *Somos Péter* (1951), s talán *Mihályi Molnár László* (1953) is – még bizonyos értelemben az Egyszemű éjszaka poétái által képviselt minták nyomában szegődött, a valamivel később induló *Karsay Katalin* (1951), *Kövesdi Károly* (1953), *Kendi Mária* (1959) és *Lunczer Gabriella* (1954) jórészt már légüres térben mozgott. Talán ez az utóbbi lehetett az oka, hogy már indulásuk perceiben eléggé elbizonytalanodott rajnak számítottak, akik közül ez idáig csupán Soóky Lászlónak és Kövesdi Károlynak sikerült tágabb összefüggésekben is értékelhető teljesítményt felmutatniuk (rajtuk kívül csupán Kendi Mária jutott még el az első kötetéig). Ez a légüres térben indulás jellemzi a verseit egy jellegzetesen egyéni grammatika és képarchitektúra szerint alakító, a kihagyásos technikával s a sorok és képek közötti nagy csöndekkel dolgozó *Balla Kálmán* (1954) pályakezdését is. A hetvenes évek számottevő prózairói indulása *Vajkai Miklóssé* (1950), illetve az évtized végére készült el bemutatkozó novelláskötetével (Hütlének, 1979) *Grendel Lajos* is. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján jelentkező, s a nyelvben rejlő lehetőségeket a végletekig kiaknázó *Bettes István* (1954) és az egyféle tragikus groteszkkal kísérletező *Barak László* (1953) már tulajdonképpen a Hodossy Gyula által szervezett, érsekújvári Iródia-körön belül a nyolcvanas évek első

felében indulók számára készítik elő a talajt. Az Irodia egyben tiltakozás is a szellemi élet és az utánpótlás-nevelés központi irányítása ellen, s hosszú idő után – a hatvanas évek nyári ifjúsági táboraiban és ifjúsági klubjaiban formálódó Vetés-nemzedék mintájára – az első alulról, saját kezdeményezésből szerveződő írói-irodalmi csoportosulást, önérdékvényesítést jelenti a második világháború utáni csehszlovákiai magyar irodalomban. A csoport legtehetségesebb költői és prózaírói közül tizenegyen – *M. Csepécz Szilvia* (1965), *Farnbauer Gábor* (1957), *Fellinger Károly* (1963), *Hizsnay Zoltán* (1959), *Hodossy Gyula* (1960), *Juhász R. József* (1963), az azóta már ugyancsak Magyarországra települt *Krausz Tivadar* (1963), és *Ravaszi József* (1949), illetve *Hogya György* (1956), *Szentandrási Tibor* (1963) és *Talamon Alfonz* (1966) – kerültek be a Balla Kálmán és Grendel Lajos által összeállított *Próbaút* (1986) című antológiába. Az antológia szerzői – Szentandrási Tibor kivételével – már valamennyien túl vannak az első, sőt, némelyikük (Farnbauer Gábor, Hizsnay Zoltán, Talamon Alfonz) a második-harmadik kötetükön, de Krausz Tivadar például már a hetedikén (!) is.

Egészében véve a csehszlovákiai magyar irodalom a nyolcvanas évekre, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára a differenciálódás, a sokszínűsödés, a magyar és a világirodalom legkorszerűbb törekvéseivel való összhangba kerülés szakaszába lépett. A jelenség lényegére megint csak Tözsér Árpád tapintott rá a legérzékenyebben: „...líránk már nem radikális és egyetemes fordulatokban változik, hanem differenciálódik. S csak a differenciálódás egyik ága az Egyszemű éjszaka nemzedékének a költészete a hetvenes évek elején és közepén: a differenciálódás eredménye az Irodiasok lírája is a nyolcvanas évek elején, s differenciálódást jelentenek Cselényi László szövegkollázsai, Zs. Nagy Lajos és Bettes István ironikus nyelvi firtorai, Tóth László bölcséleti groteszkjei, Kulcsár Ferenc fájdalmas, neoszürrealizmusra hangolt rapszódái, Varga Imre abszurdig feszített tárgyversei, Keszeli Ferenc posztmodernista versei, Farnbauer Gábor antilírája és az érsekújvári Juhász R. Józsefék vizuális kísérletei is. Külön utakon közelítése mindezek annak a valaminek, amiről maguk a költők is csak annyit tudnak, hogy számukra ez kizárólag a nyelvi anyag sajátos formálásával közelíthető meg, hogy az anyagi és szellemi létezőn túl valami harmadik minőséget képvisel, s talán leginkább az egyén és az univerzum rejtelmes egységének sejtelméhez hasonlít, tehát ahhoz a hithez, hogy az ember még életében kiszabadulhat a lét determinizmusának börténéből.”

Az Irodiasokkal lényegében együtt induló, ám a *Próbaútból* még kimaradó költők és prózaírók közül néhányan – például *Mészáros Ottó* (1963) és *Szászi Zoltán* (1964) illetve *Czakó József* (1964) vagy *Hajdú István* (1963) – már az utánuk következő nemzedék első képviselőivel – *A Szabó László* (1967), *Csehy Zoltán* (1973), *Győry Attila* (1967) stb. – közös kötetekben, a Kulcsár Ferenc által szerkesztett *Nyugtalan indák* (1993) című vers- és Píknik a Szaharában (1993) című novellaantológiában jutottak bemutatkozási lehetőséghez. Az előbb már említett prózaírókon – Czakó Józsefen és Győry Attilán –, valamint a költő Csehy Zoltánon kívül *Z. Németh István* (1969) és *Móroczi Mária* (1968) még ennek a nemzedéknek a tehetségüket máris felfigyeltető kötetekkel bizonyító képviselői.

Z. Németh István, de még inkább a most húszéves Csehy Zoltán nemzedékének az egyik meghatározó jegye az összes eddigi második világháború utáni (cseh)szlovákiai magyar író/költőnemzedékkel szemben az lehet, hogy ők tulajdonképpen tiszta lappal, azoktól a társadalmi, politikai, ideológiai, lélektani, lelkiismereti és egyéb terhektől mentesen indulnak, amiket idősebb társaikra a totalitárius rezsim és – 1969/70 után – a husáki adminisztráció, illetve a – Peéry Rezső kifejezésével: – „fatornyos marxista provincializmus” rakott. Pályájuk kibontakoztatásában ők már nagyobb ideológiai-világ szemléleti akadályokba – egyelőre – lényegében nem ütköznek. Az előttük járó nemzedékektől eltérően már nem egy mindent uniformizálni kívánó hatalmi gyakorlattal szemben kell saját magukat megépíteniük, saját identitásukat: arcukat, hangjukat vállalniuk, hanem – ha úgy tetszik – egyedül Istent kell a saját képükre formálniuk. Az előző nemzedékektől egyidejűleg az is megkülönbözteti őket, hogy nekik már nem kell mindenféle geopolitikailag is embertelenül szűkre szabott korlátok, korlátozások karámbjába szorultan élniük, hanem valóban az első szlovákiai magyar nemzedék lehetnek, akik számára a világ – mind földrajzi, mind szellemi értelemben – a maga természetes egységében és tágasságában nyilvánulhat meg, s akik számára a szabad mozgás lehetősége egyúttal életük és életművük igen fontos alkotóeleme lehet.

Népek és nemzetiségek Kárpátalján

II. rész*

S. BENEDEK ANDRÁS

Németek Kárpátalján

A német etnikum megtelepülése a mai Kárpátalja területén még a tatárjárás előtt megkezdődött.

A legismertebb településük az egykori Beregszász, amelyet egykor Lampert vagy Luprechtszászának hívtak és a *II. Géza* által odatelepített szászok alapították. (A város korábbi alapítása is feltételezett, a szászok beköltözése azonban bizonyosabban *II. Géza* korához köthető, 1141 táján.)

A Várad-i Regestrum már a XIII. század elején tud az ugocsai *flamandokról*. Lakóhelyük ekkor Batár.

A harmadik település, ahol bizonyosan még a tatárjárás előtt éltek német *vendégek*, pontosabban szászok, Visk. Ez a település valaha a Tisza máramarosi medencéjének őrhelye volt, csak a Tisza mederváltozása után került Huszt előtérbe. Mint *Peleskey Sándor* A viski református egyház története című művében írja, a szász származás az 1500-as években még élénken élt a helyi lakosok tudatában. Számos írásos dokumentum is ezt bizonyítja s az egyháztörténet is számon tartja, hogy az első reformátusok a testvéri Nagyszebenből érkeztek az egykori koronavárosba. Visk szász lakói ezek szerint túléltek a tatárjárást. Beregszász azonban teljesen elpusztult. Ezt követően *IV. Béla* telepített újra vendégnépeket Beregszászba és Munkácsra is. Beregszász 1247-es kiváltságleveléle jelentős szabadságjogokat biztosított s ezt a későbbi királyok nemcsak megerősítették, de az Anjou korban még további jogokat, így pallosjogot is nyert.

A munkácsi németek jogállásáról *Sas Andor* szerint (Szabadalmas Munkács város levéltára c. munkájában) számos dokumentum tanúskodik.

A tatárjárást a batári flamandok is túléltek és *Szabó István* szerint (Ugocsa megye, Bp. 1937.) valószínűleg ők népesítették be az egészében vagy részben lakatlanná vált Nagyszőlőst, Feketeerdőt, Nagyszászt (ma Szászfalu) és talán Királyházát is.

A középkori származású német etnikum feloldódása részben a háborús eseményeknek, részben a természetes asszimilációnak köszönhetően a 16. századtól gyorsult fel, amikor is a terület a „hadak országújtjára” került. A lakosság fizikai kipusztulására, illetve elmenekülésére utal az, hogy az egykori szabadságjogokat ezek a települések fokozatosan elveszítették, mezővárosi és jobbágyi sorba süllyedtek.

Újabb német etnikum a XVIII. századtól jelent meg a területen.

A mai Kárpátalja területét különösen 1657 (a *II. Rákóczi György* szerencsétlen lengyel hadjáratával kapcsolatos lengyel betörés) és 1711 között érte igen nagy embervesztés. Ezt követően az 1717-es ún. „utolsó tatárjárás” is ezt a területet sújtotta leginkább. 1720-tól másfél évtizedig a visszatérő pestisjárványok pusztították a lakosságot. Az elnéptelenedett falvak egy része spontán módon újranepekedett (különösen a kismemesi falvak, mezővárosok és a máshol is birtokos és így egy-két jobbágycsaládot áttelepíteni tudó magyar nagybirtokos fő- és középnemesség falvai). Igen erős volt a már az előző évszázadokban is szervezeten telepített ruszinság térhódítása (így Ugocsa megye mintegy 2/3 részén stb.). A vidék három legnagyobb uradalma (az ungi Bercsenyi, a mun-

* Az első rész az Iskolakultúra IV. évfolyam 8. számában jelent meg.

kács-makoviczai Rákóczi és a huszti várbirtok) azonban kincstári kezelésbe került. Ezek közül a munkács-szentmiklósi uradalmat 1726-ban a kuruc háborúban nyújtott kölcsönök ellentételezésére gr. *Schönborn Lothár Ferenc* mainzi érsek, választófejedelem nyerte el. Két évvel később bekövetkezett halála után az uradalom a gróf Schönborn család birtokába jutott örökös jogon és ezt a királyi kamara közel harminc évig tartó pereskedés után -- a család alsó-tiszai birtokairól való lemondás fejében -- szintén elismerte.

Az uradalom igen céltudatos -- az ipart és a bányászatot is fejlesztő -- gazdálkodása nem nélkülözhetette a hozzáértő munkásokat. Mint *Bél Mátyás Laurensik Kerestély* által átdolgozott munkája (Bereg megye leírása, OSZK Fol. Lat. 3377. sz.). A lakosok és hatóságok c. fejezete 1. paragrafusában említi: „A németeket *Schönborn Egon Ervin* 1764-ben telepített be Felső- és Alsóschöborn, Dávidháza, Nagyleányfalva, Kocsova, Bere-zinka és Klucsárka falvakba. A csehok e század elején *Schönborn Ferenc Fülöp* gróf alatt telepedtek meg Sophiendorfon...”. Ugyancsak ez utóbbi időpontra datálható a III. szakasz 1/7. pontjában említett „Fridriebsdorf, latinul Friderico polis, ruthén nevén Há-mori újfalú, lakosai németek és tótok, katolikusak és evangélikusok. Fémművesek.” -- vagyis magyarul Frigyesfalva telepítése.

A fenti adatokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy Zsófiafalvára csehországi németek telepedtek!

A Béi által említett 1764-es adat azonban csak egy nagyobb telepítési akció dátuma. *Lehoczky Tivadar*, aki az uradalom levéltárát is feldolgozta, a következő telepítési évszámokat adja meg: Pósháza 1748; Alsó-Schöborn 1750; Leányfalva, Bere-zinka, Bárháza 1750; Kustánfalva, Kucsova 1748; Zsófiafalva 1804. Megemlíti ugyanakkor, hogy ugyan-ezen helyekre „újabb időben is németh, cseh, tóth és oláh lakosokat” telepítettek, tehát a nemzetiségi kép nem minden településen volt homogén.

Ezek közül az 1750-es alapítású Pósháza (Pausing, Pavisno -- régebbi német nevén -- Fényes Elek szerint -- Montforczorg, -- *Lehoczky* szerint -- Montforts-sorge) már másodlagos telepítés, a Felső-Schöbornról átköltözött 8 frank család alapította. Fényes Elek 314 katolikus mellett 36 görög katolikust tart számon a faluban. A legérdekesebb az 1921-es népszámlálás, ahol 430 német és 51 ruszin mellett 118 magyarral találkozunk. 1930-ban az 596 némettel szemben már 118 a ruszin, értelmezhetően az eltűnt magyarság rovására. Ma beleolvadt Munkácsba, német etnikumát felmorzsolta az erőltetett városiasodás.

Kárpátalja leginkább megőrződött német települése Alsó-Schöborn, mai nevén Munkácsújfalú illetve Novoje Szelo. Az 1732-es frank telepések utódai Fényes felmérésében 423-an voltak a 20 görög katolikussal szemben. *Lehoczky* 379-es összevont adata a lakosság általános csökkenéséről tanúskodik (időközben két kolerajárvány is sújtotta a vidéket!). Az 1921-es adat első pillanatra megdöbbentő. 487-en vallották magukat magyar-nak és 16-an ruszin-nak. Érthetőbbé teszi ezt és a felmérés egészének körülményeit az a tény, hogy a legtöbb német származású községben egyenesen megtagadták az erre a pontra való válaszadást -- félelemből? ellenszegülésből? a magyarság iránti lojalitásból? Ma már nem adhatunk erre biztos választ, de tény, hogy 1930-ban már újra németnek vallotta magát 466 fő 69 magyarral szemben. A második világháborút követő megtorlások után egyedül a templomi istentisztelet hangozhatott el a falu anyanyelvén. Ma újraéledőben van a falu öntudata és biztató jelek mutatkoznak az iskoláztatásban is.

Felső-Schöborn, Oláh-Kerepec, Kerepec 1730-as frank telepítés (ekkor 12 család érkezett ide). Fényesnél 332/21 a katolikusok, görög katolikusok aránya. *Lehoczky*nál 279 az összlakosság. 1921-ben 334 német és 129 ruszin mellett 22 magyar is él a községben. 1930-ban 388/125 a német-ruszin arány. A ki- és betelepítések megbontották az eredeti etnikumarányt. Pontos adatokat a mai statisztikák nem tartalmaznak.

Leányfalva (Lalovo) első lakói egy nyílt levélre (toborzó felhívás) jelentkeztek és költöztek Munkács mellé 1775-ben. Mindegyiküknek 100 rénes forinttal kellett rendelkezni, ezzel szemben 30 napi szántóföldet (Morgen Land = 180 négyszögöl), 6 napi kaszálót, 120 négyszögöl belső telket és 6 év adómentességet kaptak. A ruszin-német arány Fényesnél 368/133; *Lehoczky*nál 406/151; 1921-ben 588/178 és 1930-ban 636/185. Mára nagyrészt beolvadtak.

Minden bizonnyal azonos telepítésű Berezinka is, néha Kisleányfalunak is nevezik. Fényesnél 60 római katolikussal szemben 10 volt a görög katolikusok száma. 1921-ben ez az arány 89/10; 1930-ban 120/114. Sorsában valószínűleg osztozott Leányfalvával (ma ugyanis egy nagy állami gazdaság központja!)

Kezdetől ruszin többségű Bartháza (Barbovo). Az 1763-as telepítésű községben Fényesnél a ruszin-német arány 381/152; 1921-ben 665/446; 1930-ban 737/458.

Az 1730 táján telepített Kustánfalván volt a legkisebb a németek aránya. Fényesnél 310 görög katolikus mellett mindössze 20 katolikust találunk. 1921-ben ez az arány 501/39; 1930-ban 616/33.

Az 1748-as telepítésű Német-Kucsováról Fényes nem közöl adatokat. Lehoczky 189 német mellett 36 oroszról tud. 1921-ben 249 némettel szemben 16 ruszin él a faluban. 1930-ban ez az arány 305/36.

Ugyancsak toborzó levélre érkeztek az 1804-es alapítású Zsófiafalva (Sophiendorf) lakosai cseh és osztrák területekről. A 200 forintnyi tőke fejében itt 18 hold földet, 10 éves hitelre házat és 6 év adómentességet kaptak. Fényesnél 252 katolikus mellett 24 görög katolikus élt a faluban. 1921-ben 339 német mellett 8 ruszin és 13 magyar élt itt. 1930-ban 305 német mellett 36 ruszint talált a statisztika. Munkácsújfalu mellett itt őrződött meg leginkább a német etnikum.

A legkésőbbi munkácsvidéki telepesfalva Frigyesfalva, Friedrichsdorf, ma Frigyesovo. 1807-ben telepítették ide a szepességi vasmunkásokat. Fényes 71 római katolikusról és 41 evangélikusról tud. Lehoczky az 1870-es 537 lakossal szemben mindössze 321 lelket talál egy évtized múlva a községben. Az 1921-es felmérés 13 németet, 61 ruszint, 40 magyart és 158 (!) csehszlovákot regisztrál. 1930-ban 208 a csehszlovákok, 62 a ruszinok és 14 a németek száma (51 egyéb!). A falu mára teljesen felolvadt Munkács gyárnegyedében.

Még két érdekes német jellegű települést találhatunk Munkács mellett. Az egyik Váralja, az egykori Rákóczi vadaskert helyén, ahol 1711 után az obsitos német és horvát katonák telepedtek le folyamatosan. (Erre a tendenciára már II. Rákóczi Ferenc is felhívta a figyelmet az 1703-ra vonatkozó naplójegyzetében!) Sokatmondó eredeti német neve: Kroaten-dorf. Fényes 268 görög katolikussal szemben mindössze 35 római katolikust talált. A visszavonuló vár-, illetve börtönőrök azonban továbbra is szívesen telepedtek le itt, így a századelőn már 385 német élt itt (a ruszinok száma ennek duplája). A második világháborút követően megindult a részben természetes, részben erőltetett asszimiláció.

Hasonló eredetű Várpálánka is. Itt az egykori huszárvár katonai barakkjaiban telepedtek le az obsitosok. Itt 634 római katolikussal szemben 268 görög katolikusról tudott Lehoczky. Az utolsó csehszlovák statisztika közel 2000 lakosból 853-at minősített németnek, de így is relatív többségben voltak a ruszinokkal, magyarokkal és csehszlovákokkal szemben. Mára beépült Munkácsba.

Magában Munkácson is jelentős német elem lakott, de ezek nem szervezett településben érkeztek, hanem az uradalom, a kamara tisztviselői, alkalmazottak voltak, illetve kereskedőként, mesteremberként telepedtek itt le. (Így került ide például állami tisztviselőként Munkács Mihály édesapjának családja is.) A városban élő németek számáról nincs pontos adatunk, hiszen Fényes csak a város jellegét (magyar-orosz-német) közli, Bél Mátyás egyértelműen magyarnak minősíti. Az első csehszlovák statisztika mindössze 385 németet talált a városban, ugyanakkor a visszacsatolás rövid ideje alatt a környező községek tanulóiifjúságára is gondolva német középiskolája volt.

Hasonlóan nem volt kompakt, illetve szervezeten érkező német lakossága a német etnikumot kétségkívül tartalmazó Ungvárnak, Beregszásznak, Tiszaújlaknak (kamara város!), Nagyszőlősnak és a máramarosi koronavárosoknak. Ugyanakkor Máramarosban találkozunk egy kisebb, szervezett településsel is. A kincstári fakitermelés megszerzése során a XVIII. század 60-as-80-as éveit ausztriai származású németek telepedtek Királymezőre (Königsthal), Uszty-Csornára, Német-Mokrára (Komszomolszk) és részben Dombóra (Dubrava). Ez a német népcsoport igen kis létszámú, azt, hogy etnikumukat megőrizhették, elzártságuknak köszönhető. Fényes Königsthalban 149 római katolikus németről és 36 görög katolikus oroszról tud. Német-Mokrán ez az arány 230 a 24-gyel szemben. Dombón az 1410 görög katolikussal szemben 148 római katolikus él,

valamint 28 zsidó (ez a kettő később együtt adja a „statisztikai” németiséget!). Egészen századunk ötvenes éveig őrizték a németiségüket (legalábbis Királymezőn és Mokrán). Ekkor Királymezőn 1.222-ből 998, Német-Mokrán 1.027-ből 87 és Orosz-Mokrán is 1.270-ből 446 a német lakos.

Zsidók

A zsidó népelem minden bizonnyal a honfoglalástól kezdődően jelen volt Magyarországon és így feltehetőleg Kárpátalja kereskedelmi és adminisztratív központjaiban. II. Endre 1233-as bereg-eredei szerződése (amely korlátozta a zsidók és izmaeliták gazdasági és közszerepvállalását), éppúgy, mint a középkori oklevelekben előforduló számos sidó, sidou név vagy helynév valószínűleg nem nép- vagy népcsoportjelzőként értelmezhető.

Ha a középkorból származó egyértelműen zsidó adatunk nincs is, a zsidó népelem igen korán megjelent Kárpátalján. 1575-ben Moisen, Ungvár város harmincadosa pert indít Dereczkey Vitalis literatus ellen, mivel szolgáljának lovát eltulajdonította. 1677-ben egy ungvári oklevél említi a zsidók házát (közösségi házat, templomot vagy iskolát?!), 1688-ban pedig „az sidók patikáját”. Ungváron, de az egész mai kárpátalja területén azonban a Rákóczi-szabadságharc után élenkült meg a zsidók betelepődése. Érdekes módon a kincstári és egyes nagyobb földesúri uradalmak szorgalmazták az iparban és kereskedelemben járatos népelem befogadását, ugyanakkor a kiváltságokat féltő megyei és városi hatóságok korlátozták azt.

Érhető tehát, hogy az első zsidó hitközség Ungváron (szintén koronabirtok) alakult meg feltehetően 1718-ban, de legkésőbb 1724-ben. Megalapítója *Weinberger* volt, aki Spanyolországból Amszterdamban és Prágán keresztül került a mai területi székvárosba.

Ugocsa megyében 1721-ben 7, 1743-ban 19 zsidó család lakott, mindannyian pálinkafőzők és árendások. Ekkor még kevés a máramarosi zsidók száma is (a megye végleges betelepülése csak ekkor indul a hegyvidéki területeken, elsősorban kincstári szervezésben!), míg Bereg megyében elsősorban a Schönborn uradalom területén találkoztunk zsidó kereskedőkkel és iparosokkal. Ez okozza azt az ellentmondást és hosszú vitát a megye és az uradalom közt, amelynek tétje az ún. „türelmi díj” beszédese volt. A munkácsi zsidók imaházát is az uradalom engedélyezte 1768-ban. Sajátos megkülönböztetésként a Beregszász tanácsa a zsidó kereskedők szerződését vörös pecséttel érvényesítette. A betelepődést korlátozó szándék már korán megjelent. A zsidókat már a 18. század harmincas éveiben eltiltották a jobbágytelkek vásárlásától, 1741-ben a gabonavásárlástól, 1775-ben ismét az ingatlanvételtől. 1801-ben Bereg megyében összeírták a zsidókat, és akik nem laktak legalább három éve a megyében, azokat származásuk helyére „utasították” vissza; 1805-ben megyei nyomásra az uradalomból is kiutasították mindazokat akik nem voltak bérlők vagy iparosok. Különösen szigorú volt Munkács városának 1815-ben hozott határozata, amely nemcsak az ingatlanvásárlást tiltotta meg, de már meglévő ingatlanokból is „kibecsülthették” a zsidókat.

Minden tiltás és korlátozás ellenére a kárpátaljai zsidóság száma folyamatosan nőtt s a korlátozások némelyike (így a türelmi adó, amely nehezen elviselhető terhet jelentett) kikényszerítette a közösségek megszerveződését. 1789-ben *Kazinczy Ferenc* megszervezte Ungváron az első zsidó iskolát, amely a második világháborúig folyamatosan működött (*Kazinczy* intézkedéseit, levelezését ezzel kapcsolatosan *Várad* *Sternberg János* dolgozta fel.).

A reformkorban a korlátozó intézkedések valamelyest enyhültek, közvetlenül az 1848-49-es szabadságharc előtt megtörténik a türelmi adó megváltása, lényegében a zsidóság „örökváltsága”. A polgári érvényesülés felé nyitott ez kaput, s a zsidóság hamarosan polgári öntudatból is vizsgázott: az átlagosnál jóval nagyobb számban jelentkezték a nemzetőrségbe és felszerelésüket is biztosították.

A zsidóság szabadságharcos szereplése itt sem maradt megtorlatlanul. A *Haynau* által rájuk kivetett 1 millió forintos hadisarcból csak az ung megyei zsidóság 17.000 forinttal „részesült”. 1854-ben újabb ingatlanvásárlási korlátozások nehezítették érvényesülésüket. Ugyanakkor képviselők a városi képviselőtestületekben, a közéletben hamarosan a

nyomdaiparban és könyvkiadásban is megjelentek. A számbeli és anyagi bázist ugyan az 1868-as egyházszakadás megosztotta, de a zsidóság szerepe Kárpátalján fokozatosan nőtt. Lényegében ez volt a galíciai zsidóság első állomása nyugat felé. S mint a mai menekültügy, ez is problémákat okozott, amelyeknek megvoltak egyaránt a gazdasági és lélektani okai.

Zsidó vallásúak a századfordulón a legtöbben Máramaros hegyvidéki területén (Rahó, Körösmező) és a városokban, mezővárosokban éltek (Ungvár, Munkács, Szolyva, Beregszász, Tiszaújlak, Nagyszőlős, Huszt). Munkácson – mint a közeli impériumváltás megmutatta (addig ugyanis nem szerepelt nemzetiségként a zsidóság) – relatív többségben voltak. Az utolsó magyar népszámlálás idején (1910) a Kárpátalján élő zsidók kisebbik fele – mintegy 36.000 ember vallotta magát magyarnak, a többiek, ha nem a német „etnikumot”, de a német statisztikát erősítették. Nagyjából ez volt az a réteg, amely már évtizedek, illetve nemzedékek óta a magyarlakta alföldi részen és a magyarnyelvű városokban lakott és helyenként már egynyelvű (magyar) volt. A csehszlovák hatóságok a zsidó nemzetiség deklarálásával egységesen elhatárolták mindkét réteget és más nemzetiség bevallását adminisztratív eszközökkel is tiltották. Így pl. rögtönzött nyelvvizsgát követően megbírságotlakt azokat, akik magyarnak vallották magukat. Ugyanakkor a „csehszlovák” önbevallást pártolták (gondoljunk csak a „jugoszláv” etnikumra és a szerencse, csak tervekig jutott „szovjet” nemzetiségre!). Érdekes módon azonban a vezető vagy államnemzethez való azonosulás kényszere korántsem volt olyan erős, mint a természetes asszimiláció. A Tiszahát, majd Ruszinszko visszacsatolása idején a kárpátaljai zsidóság még nagyobb arányban volt magyar, de legalábbis magyar nyelvű (a ruszin, cseh, jiddis párhuzamos nyelvhasználat mellett), mint az elcsatolásakor. Az alföldi részen és az ahhoz közeli városokban, a vásáröv településein ez bizonyos reális tendencia volt, de sokan alapvetően lojalitásukat akarták kifejezni a felemás cseh „demokráciában” való csatlódás után. Ezt a hűséget azonban történelmi sorsuk megtagadta. A korlátozó törvények után Magyarország náci megszállását alig két hónappal követően megkezdődött a kárpátaljai zsidók gettóba gyűjtése és elhurcolása. (Meg kell említeni, hogy már korábban, a visszacsatolás idején igen sok zsidó származású kárpátaljai kommunista emigrált, elsősorban Angliába. A Szovjetunióba átszökött szimpatizánsokat – kivétel nélkül nemzetiségükre – mint megbízhatatlanokat deportálták a sztálini légerekbe. Közülük került ki mintegy 3000 „önkéntes” a csehszlovák légióba. A szülőföldhöz való ragaszkodás bizonyítékeként a túlélők jelentős része, több, mint 30.000 ember 1945-ben visszatért Kárpátaljára. A londoni emigránsokkal együtt ők töltötték be az új hatalom és az értelmiség, szakmai-gazdasági vezetők nélkül maradt kisebbségek közti közvetítő szerepet. Igazi vezető szerepbe azonban nem juthattak. Moszkva a csehszlovák burzsoá eszméktől fertőzött kárpátaljai kommunistákat mintegy „leváltotta”, megbízható frontharcos stb. aktivisták tízezreit küldte a területre. Továbbra is munkált a csak az antifasiszta összefogás időszakára visszafogott, igen mély gyökerű antiszemitizmus. Az ötvenes években repatriálás, családgyűjtés stb. címszóval folyt a kivándorlás, majd a hatvanas évek második felében, a hetvenes évek elején megtörtént az elűzés; 1959-ben alig valamivel több, mint 12.000, 1979-ben mindössze 3.848 zsidó élt Kárpátalján. Ez a szám napjainkra lényegében nem változott. Ez az a töredék, amely már lényegében nem akarja elhagyni szülőföldjét. Közülük az 1989-es népszámlálás szerint 298-an vallották magukat magyar anyanyelvűnek. A kárpátaljai falvak, városok sorsát, gazdasági életét és szellemiségét több, mint két évszázadig meghatározó zsidó etnikum tehát napjainkra eltűnt. Nem utolsósorban ez az oka a terület mai anyagi gondjainak, de nem utolsó sorban kulturális problémáinak is.

Románok

Kárpátalja autochton nemzetiségei közül a legdinamikusabb az Aknaszlatina környékén lakó néhány román község lakossága. A Felső-Tisza völgyében még az ezen a vidéken megkésített megyeszerveződések előtt, a XIII. században települtek be az oláhok, de mivel a katolikus vallást akarták Nagy Lajos idején rájuk erőltetni, vezérük, *Bogdán* vajda vezetésével Moldvába távoztak. Egy részük azonban nyilvánvalóan visszamaradt

és soraikat a hegyvidéken vándorpásztorokodást folytató, bizonytalan etnikumú vlachok is folyamatosan erősítették, éppúgy, mint a ruszinságot. A XVI-XVIII. század nagy emberszűrését is az oláh és ruszin elem pótolta a szász és magyar népelem megfogyatkozásakor. A két népelem közti hosszú ideig ingadozó nyelvhatár végül nagyjából a Tisza és az Avas-hegység vonalán állandósult. A Tisza vonalát románok csak Máramaros-szigettel szemben lépi át. Alsóápsán (Gyibrova), Felsőápsán (Hlibokij Potyik), Középapán (Szerednye Vogyane) valamint Fehéregyházán (Bila Cerkva) zárt közösséget alkotnak, míg aknaszlatinán kisebbségben élnek. Számuk 1910-ben 11.668, 1941-ben 15.597, míg 1989-ben közel harminczer (29.456). 1945 után hivatalosan „moldovánokként” tartották őket számon, iskolákban, a sajtóban a cirill betűs írásmódot használták. 1990-ben megalakult érdekképviselőik 1990-ben elérte a latin betűs írásmód visszaállítását. Távlati terveik közt szerepel egy autonóm körzet kialakítása.

Szlovákok

A ruszin-szlovák nyelvhatár még ma is bizonytalan. Különösen így volt ez a korábbi századokban, amikor legtöbbször a vallás volt a választó szempont. Elkülöníthetően szlovákok a XVIII. század első felében jelentek meg a mai Kárpátalján, elsősorban a Bercsényitől elkobzott birtokokon, koronauradalom telepeseiként. Telepített szlovákokat Munkács környékére a Schönborn-uradalom is. Feltehetően szlovák lakosok is érkeztek a máramarosi kincstári birtokokra a szepességi németekkel, illetve csehországbeli mesterekkel együtt, de ezek néhány évtized múlva mintegy közvetítő nyelvként a magyart fogadták el.

Ma jelentősebb számú szlovák lakosság az ungmegyei Órdarmán, illetve magában Ungváron él. A Munkács melletti Új-Klenóc lakosai 1827-ben költöztek a viznicei völgybe Gömör megyéből.

A mai Kárpátalján élő szlovákok száma 1910-ben 6.346 volt, 1930-ban (a cseh hivatalnokokkal és asszimiláns „csehszlovákokkal” együtt) 34.032, 1941-ben újra csak 6.838, míg 1959-ben 12.289. Az újabb emelkedést azok száma jelenti, akik a „málenyikij robot”-tól való félelmükben csehszlováknak vallották magukat. Azóta a szlovákok száma (részben az államszerződésben hosszú távon engedélyezett „repatriálásnak” köszönhetően) 7.329-re csökkent. Ebből közel kétezren a magyart vallották anyanyelvüknek és ennél nagyobb számban az ukránt. Fennmaradásuk esélyeit nehezíti, hogy nagyvárosban, illetve agglomerációban élnek és oktatási-művelődési lehetőségeik is szűkösek. Az 1945/46-os tanévben ugyan (még a kivonulóban levő csehszlovák közigazgatás „árnyékában”) Órdarmán szlovák elemi iskola indult, több, mint száz tanulóval, de ez hamarosan megszűnt. 1990 nyarán létrehozták a Kárpátaljai Szlovákok Kultúregyesületét és alapszinten felújították a szlovák oktatást is.

Oroszok és más nemzetiségűek

Kárpátalján jelentősebb számban az 1920-as években jelentek meg oroszok, elsősorban ún. „fehéremigránsok”. Jelentősebb számban azonban 1945 után telepedtek meg a területen, részben szervezett, részben szervezetlen formában. A legjelentősebb akciót a kommunista párt szervezte az ideológiai megerősítés és a gazdaság szocialista átalakításának megsegítése jelszavaival. Folyamatos betelepülést jelentett az itt szolgáló katonaság (elsősorban nyugdíjazott tiszték, de közlegények is ittmaradtak, mivel egyébként a helyváltozás, különösen a faluról való elköltözés adminisztratív akadályokba ütközött). Ugyancsak folyamatosan érkeztek a területre mérnökök, egyéb gazdasági és közigazgatási szakemberek, egyetemi-főiskolai oktatók stb. Számuk 1979-re 41.713-ra, 1989-re 49.456-ra emelkedett. Az oroszul beszélő lakosok száma azonban ennél jóval nagyobb, hiszen ide kell számítanunk a szórványban élő beloruszokat (2.521) és a volt Szovjetunió szinte majd minden kisebb-nagyobb nemzetiségét a mordvintól a dagesztániig. Így az oroszok ma Kárpátalja harmadik legnagyobb nemzetiségét képviselik. Realitásérzékükre jellemző, hogy önvédelmi, kulturális szervezeteiket kiépítve nem zárkoznak el a helyi tö-

rekvések elfogadásától, így jó részük pártolja az ún. „különleges státus” megvalósítását is, az autonómia egy formájaként.

Különös a cigányság statisztikai szerepe a területen. Cigányok már évszázadok óta élnek itt. Közülük ún. oláh cigányok a Máramaros-Ugocsában élők. Jellegzetes településeik közé tartozik Szőlősvégeardó, ahol lényegében földesúri segítséggel vették át a múlt században az autochton református magyar lakosság elnéptelenedett portáit.

Jelentős cigány kolónia él a területi székvárosban. Itt már a múlt századi, József főherceg által indított program is iskolát és bizonyos fokú foglalkoztatást szervezett számukra. Ungvár cigányainak más része viszont, és a terület egész alföldi részének cigánysága is lényegében egynyelvű, magyar. A cigányok száma Kárpátalján 1979-ben 5.586, 1989-ben 12.131. Ha figyelembe vesszük, hogy a statisztika szerint is közülük 7.973 magyar anyanyelvű, érződik a népszámlálóbiztosok szándéka a vélt demográfiai robbanás mögött: a beregszászi kerület székvárosának „soknemzetiségűvé” tétele. Becslések szerint ugyanakkor a cigány származásúak száma akár 30.000 is lehet Kárpátalján. 1990 táján a magyarországi példához hasonlóan Kárpátalján is több cigány szervezet alakult.

A Délvidék mint helyszín és ihletés

VAJDA GÁBOR

A trianoni döntést követően kisebbségi sorsba szakadt magyarság a Délvidéken találta fel legnehezebben magát. Ennek egyik oka az volt, hogy Magyarország még a Monarchia keretében nemcsak Szerbia ellen viselt hadat, hanem azon délvidéki szerbek ellen is, akik nem tettek eleget a behívóknak, minthogy nem voltak hajlandók császári és királyi szolgálatban betörni anyaországukba, annak hódító szándékát letörendő. A múltbéli ellentétek tehát a mi vidékünkön újultak ki a legnagyobb erővel, s ennek következményeként a többségbe került addigi kisebbségieknek a bosszúvágya sehol sem volt oly nagy, mint a Vajdaságban, amely a szabadságharc leverése után Habsburg adományként, rövid ideig szerb autonóm terület is volt. Azonban a magyarság felszámolása nem atrocitások formájában jutott kifejezésre (hiszen a Monarchia tisztviselőinek többsége még a szerbek bevonulása előtt távozott vidékünkéről), hanem kizsákmányolás és az asszimiláció legváltozatosabb módszereinek alkalmazásában. Az etnocidiumnak az a teljessége alakult ki tehát az elcsatolt Délvidéken, amely a magyarságot csak másodrangú állampolgárként kezelte. Az országon belüli szigorú nemzeti hierarchiát, az államnak a neve – Szerb, Horvát, Szlovén Királyság – már önmagában is kifejezte. A szerb diktatúra azért volt rendkívüli módon igazságtalan, mert vidékünk ittrekedt magyarjai voltak a legkevésbé bűnösök azokért a szenvedésekért, amelyeket a Monarchia okozott főleg a később, jutulomra, kártalanításra számítva ide telepedett szerbeknek, akik önkéntesekként („dobrovoljac”-okként) vették ki részüket dicsőséges honvédő háborújukból.

A magyar kultúra törzséről leszakított őseinknek a helyzete azért is rendkívül nyomorúságos volt, mert vidékünk még olyan kultúr hagyománybeli folytonossággal sem rendelkezett, mint a Budapesthez (és Bécshez) közelebb lévő Felvidék. Jellemző, hogy a határváltozás után a magyar fővárosból idekerült *Szenteleky Kornél*, a későbbi vezér, kezdetben totális, később viszonylagos úrnek érezte kulturális szempontból a vajdasági életet. Ennek megfelelően a pozitívizmusnak a későbbi programja is természetesnek tűnik, hiszen alapra, kapaszkodóra volt szükség, hogy építkezhessen és emelkedhessen, haladhasson a magyarság, a törvényesített erőszaknak a délszláv világában. Egyszóval a művelődési értékeknek a feltárási szükséglete a húszas évek végétől datálódik, amikor is nem volt elsőrangúan fontos: vajon milyen műfajban teszi egy kevéssel értékesebbé a paraszt, kispolgár és dzsentri jellegű valóságot az élményszerű megjelenítés, feltárással által a szépirodalom művelője, vagy a tanulmányíró.

Ez a kisebbségi érzésből fakadó (olykor káros felsőbbrendűségi komplexusba átcsapó), tényisztelő attitűd a második világháborút követően még inkább kifejlődhetett, hiszen az újabb nemzedék egyre inkább intézményekben sajátíthatta el a tudományos kutatás minimumát (és, sajnos, az értékelési mércének a maximumát is). A határ és politika általi elválasztottság a minél teljesebb kulturális autonómia reális és álszükségletét teremtette meg, s ez utóbbi kettőnek a viszonya általában nehezen határozottatott meg. *Bori Imre* – a titói Jugoszlávia művelődési érdekeivel összhangban – azt is megtette, hogy az egyetemes magyar kultúr hagyományoknak azt a részét, amelyeknek a déli országrész (a középkortól kezdődően) vagy a színtere volt, vagy pedig rövidebb ideig szerepet ját-

szott azok kialakulásában, a vajdasági autonómia előzményeként, a későbbi magyar központtól sokban elütő tájjelleg sajátos vonásaként jegyezte. Ez, amilyen mértékben bátorította az írókat, legalább olyan mértékben kötelezővé tette számukra az egy időben példamutatónak látszó jugoszláv eszmeiséghez való igazodást, megkérdőjelezve a környezeti hatásokat ugyan asszimiláló, de a maga sokgyökerűségében is egységes magyar nemzeti szellemnek (mint történelmi, nyelvi, etikai, lélektani és esztétikai kritériumnak) a létezését. E pozitivistá szemlélet számára a magyar nemzeti kultúra egyetemessége inkább addíció eredménye, mint axiológiai tartalmú fogalom.

Valóban fontos volt számunkra az a tudat, hogy itt évezredünk első felében főleg magyarok éltek, s hogy több kódexünkben is maradt nyoma hajdani kulturális törekvéseinknek és nyelvünknek. A török hódoltság előtti írásos emlékeink közül a *Tamás és Bálint* kamonci (kamenicai) kezdeményezése, a Huszita biblia néven ismert műfordítói töredék bizonyítja legékezebben, milyen magas fokúak már a tizennegyedik század végén a polgári igények a mi vidékünkön. A vajdasági szellemi igénytelenség cáfolataként Bori Imre irodalomtörténeti mind több nevet emelnek ki a magyarság közös kultúrkincséből, annak tanúságaként, hogy ami a tizenkilencedik század második felétől kezdve, a budapesti központosítás hatására, egyre inkább provincializálódott, az valamikor művelődési központnak számított. Különösen manapság lényeges felidéznünk (ha mégannyira fájó tudattal is) Baranyának a történelem vizétől azóta elöntött hagyományait. Még akkor is, ha a neves egyházi férfiakat esetleg csak a születés ténye, vagy küldetésüknek csupán egy rövidebb időszaka kapcsolja is a Drávaszög környékéhez (mint pl. Laskai Osvátot vagy a reformáció neves prédikátorait).

A kolostoroknál és parókiáknál tartósabb, romként ma is létező művelődési emléket hagyott maga után *Váradi Péter*, aki reneszánsz stílusú várrá alakította a bácsi erődöt, s nagy és korszerű könyvtárat létesített. Szaporíthatnánk mi is a neveket, a többi között olyanokat említve, mint a nemzetek határmezsgyéjének közelében alkotó *Janus Pannonus* vagy *Zrínyi Miklós*, esetleg a nagy magyar királyok délvideki származású történetíróit, a mennyiség azonban aligha változna át minőséggé. Nem változna át: az a tény ugyanis, hogy a mai Vajdaság területe mint termőföldben és vízben kivételesen gazdag vidék mindig is telepeseket vonzott magához, az még nem jelenti azt, hogy tájunk – valamiféle felismert különbözőség alapján vagy egészen öntudatlanul – mind a délebben fekvő, török uralom alatti Szerbiával, mind pedig az Észak-Magyarországon székelő magyar királlyal szemben (legalább viszonylagos) kulturális önállóságot mutathatott volna fel. (Az egymástól időben nagy távolságra levő politikai szakadár törekvéseket nem vehetjük komolyan, hiszen ilyenek, nem csupán itt s nem is csak Magyarországon területén léteztek.) Viszont ha a mai erdélyiek sem tartják Hunyadi Mátyást román származása miatt a transzszilván eszmeiség megalapozójának, akkor nekünk még kevesebb okunk van a királyi udvar vonzaskörébe került délvidekiekben önállósodási törekvéseink valamely láncszemére ismerni. Akkor sem, ha a régészeti feltárások szerint vidékünkön már az Árpád-korban is jelen voltak a magyarok, a szerbek pedig meg-megújuló hullámokban csak a későbbi századokban érkeztek ide.

A magyar kultúra délszláv vérségi kapcsolatai viszont még tájjelegűnek sem tekinthetők, hiszen a délszlávok a korai századokban sem csupán a mi vidékünkön szereztek érdemeket a Szent István-i államrend és kultúrhagyományok szolgálatában. Ahogyan a felvidéki szlávok jelentős része sem a vidéki önállósodás példáját gyakorolta, amikor a beolvadásnak s ezzel együtt a magyar rendi társadalomban való érvényesülésnek az útját választotta. Annál kevésbé, mivel Pest és Buda viszonylag közel volt hozzá. Ez nem mondható el a Délvidék hajdani kiemelkedő személyiségeiről, akiket a sors misszióválalásra kényszerített. Ők érezhették ugyanis magukat leginkább a kereszténység védőbástyáinak, hiszen a határ és a végvárak közelében éltek, a hódító törekvéséről soha egészen le nem mondó török birodalomnak a szomszédságában, illetve a pogányok fenntartása alatt, a lelket őrizvén a csekély számú megmaradottban.

Így aztán az eredetiség, a helyi jelleg éppen azáltal valósult meg, amit a Délvidék emberei a legkevésbé akartak. A történelmi perspektívából folyamatosnak mondható megsemmisülésben, a megvalósulhatatlanságnak az „autonómiájában”. Abban, hogy itt (főleg történelmi okok miatt) mindennek töredékben kellett maradnia. A vallási és nemzeti

ellentétek ugyanis itt okozták a legnagyobb károkat a művelődésben, minthogy a határvidéken csaptak össze közvetlenül az egymással ellentétes kultúrák. A keveredés termékenyítően is hatott, ám ez nem a mi katonacsizma által tipot tájunkon lehetett gyümölcsöző. A Zrínyiek fenséges példája a ritka kivételek közé tartozik, s nem egy folyamatosan a mi földrajzi és kulturális valóságunkban gyökerező szellemiségnek a kicsúcsosodása. S különben is Csáktornya eléggé távol van a mai Vajdaság területétől.

Egyszóval a török hódoltságot követően idetelepítettek sohasem érezhették magukat egészen otthon a Vajdaságban. Itt többnyire mindig és mindenki veszélyeztetve volt, hiszen a nemzeti érdekek leginkább szemben állottak egymással. A szerbek, minthogy a szűkebb Szerbia területén az oszmán fennhatóság miatt képtelenek voltak megvalósítani szuverenitásukat, Athénjuknak tekintették Újvidéket, s mindent megtettek autonómiájuknak a minél teljesebb megvalósítása érdekében (s egy majdani össz-szerb állam megteremtése reményében). Velük szemben a magyarok, akiket a tizennyolcadik század végén már úgy kellett ideköltöztetni Magyarország különböző részeiből, akkor is az ősi államkeretüket védték, ha az nem biztosíthatott számukra olyan anyagi támogatást, mint a bécsi udvar az általa ideirányított, birodalmi érdekeket képviselő német telepeseknek. A középkor és a reneszánsz mezőváros-polgári hagyományaiból semmit sem örökölhettek a Délvidék magyarjai, akik többnyire földtelen zselléreként, ritkábban gazdákként álltak meg helyüket az uradalmakon, vagy azok között, a módosabb németeknek és a náluk szabadabb szerbeknek a szomszédságában. Tudva azt, hogy nem csupán a betevő falujukért kell jobban megküzdeniük, mint másoknak, hanem – ahogyan elődeik példája tanúsíthatta – az életük is nagyobb veszélyben forog, mint más vidékek magyarjainak. A magyar szabadságharcért ők hozták a legnagyobb áldozatot. Nem elsősorban a közvetlen részvételük által, hanem azokat az ellenségeskedéseket túrve, amelyeket főleg a céljait el nem ért szerbség részéről kellett elszenvedniük, a magyarosításnak Pestről irányított politikájától sem függetlenül.

Igy aztán nem hogy irodalom, de még műveltség sem igen alakulhatott ki a mai tájunkon, ahol az anyagiakért folytatott küzdelemnek a módja jelentette a kultúrát, no meg az áthagyományozódott népszokások, hiedelmek és mesék. Az elmúlt évtizedekben felbukkant egy-egy tizenkilencedik század eleji daloskönyv vagy verses história, eltekintve attól, hogy egyik vagy másik tudományág hasznukat veheti, irodalomtörténeti szempontból alig több szegénységi bizonyítványunk újabb adalékánál. Korszerűeségről, alkotóerőről nem tesznek tanúságot ezek az akkori átlag ízléshez igazodó feljegyzések. Tegyük ehhez még azt is hozzá, hogy *Hiador*, illetve *Jámbor Pál* (1821-1897), Petőfi hírhedt ellenlábasa a múlt század második felében Szabadka köztisztviselőiben álló embere, s hogy egy „költői” kör élén állt. Paradox módon mégis alkotó volt egy vonatkozásban ez az epigon társaság. Ha idegenkedett is az ízlés- és magatartásbeli újítás szellemétől, a szerb-magyar művelődési kapcsolatokat szolgálta a délszláv nép- és műköltészet fordítása által.

Hasonlóképpen karikatúrisztikus jellegű *Rónay István* (1840-1993) bácskai papköltőnek az esete is. Noha Rónay mint lírikus nem érte el a századvégi magyar költészet színvonalát, annál kevésbé, mert főleg német nyelven írt, s a verseinek a többsége sem nálunk, hanem Kalocsán született, – *Komlós Aladár* után, csak mi tartjuk számon őt az utóbbi években. Ebben az a groteszk, hogy kiemelkedő tehetsége és egy nagy antiklerikális verse ellenére legfeljebb művelődéstörténeti különlegességként vehetjük tekintetbe, még akkor is (vagy főleg azért), ha a fiatal Osvát dicsérte a verseit. A lényeg itt az, hogy Zombor és környéke művelődési érdekeinek e jelentős képviselője, pap létére gyarló emberi érzelmeinek merészelt hangot adni s emiatt torzóban maradt a munkássága. Nálunk: de nem csupán a vidéki közöny, hanem a klerikális hatalom kíméletlen dogmatizmusa miatt.

Közhelyszámba megy a Vajdaságban a megállapítás (mégsem vonta le belőle a kultúrpolitika a kézenfekvő konzekvenciát), amely szerint tájunk legnagyobb tehetségei nem itt, hanem többnyire a fővárosban valósulhattak meg íróként vagy kiemelkedő kultúr munkásként. Ez legfeltűnőbb módon arra a *Gozsdu Elek*re (1849-1919), a Bánság írójára vonatkozik, aki annak ellenére, hogy vidéki emlékeiből és tapasztalataiból ihletődött, csak a századvég Budapestjének légkörében (s ennek éltető hatásában bízva: a dél-bánáti Fehértemplom) alkothatott, tehát viszonylag rövid ideig, míg a Monarchia délkeleti-déli

vidékére (Karánsebesre, Temesvárra) visszatérva, ha ügyészként sem tagadta is meg önmagát, inkább csak néhány évig (Zomborban) a művelődés szervezésében élte ki alkotói többletét. Az ő elhallgatása mögött, a vidéki élet érdektelenségén túl, annak tudatosítása lappang, hogy – a kor divatossá lett filozófiájának megfelelően – a nagy és a kis közösségeket egyaránt a biológia törvényei irányítják, s ez különösen a vidéken, a szellemileg elmaradottaknak a közösségében válik egészen közvetlenül láthatóvá, művésziileg megragadhatóvá: főleg a szegényeknek és a gazdagoknak az ellentétéként. Igazi kulturális törekvés csak ritkán jelentkezik, s azt is eltorzízza az emberi jellem gyöngesége, a környezet kicsinyessége. A sors ironiája, hogy a magyar irodalom egyik legpesszimistább írójának élményanyaga a múlt századi Bánát erkölcsi és anyagi nyomorából táplálkozott. Gozsdú már-már szimbolikus töltésű melankóliával és nagy szociális érzékenységgel vette tudomásul azokat a társadalmi és viselkedésbeli különbségeket, amelyek az általa ismert provinciában (és elbeszéléseinek sugallata szerint mindenütt a világon) egymástól elválasztották és szerencsétlenné tették az embereket.

A Gozsdúnál nagyobb távolságot tart szülővidékével, a Bácskával szemben Papp Dániel (1868-1900). Ez, persze, nem zárja ki az érzelmi közönséget gyermekkori világával, annak általa stilizált szereplőivel. Sőt, gyakran ezekre a sokszor fájó emlékekre volt szüksége ahhoz, hogy anyagot találjon életpaszatalata epikai megfogalmazásához. Képzete azonban a délvidékre visszatérve szabadon szárnyal, nem húzza le a nosztalgia vagy másfajta személyes elfogultság. Csakhogy nála a fantázia nem tündérlakot épít, ahogyan azt egyik elbeszélés-kötete alapján feltételezhetnénk, hanem a derűsen csipkelődő humanizmusnak a világot teremti meg. Minthogy Papp Dániel kivételesen művelt írónak e kor emberismeretének színvonalán állt, ezért délvidéki szerb pópái, bunyevác dzsentrijei és magyar hivatalnokai nem elsősorban egy táj lelkületének a felfedezéseiként formáltattak, hanem egy entellektüell véleményének eszközeiként. Még akkor is, ha Papp Dániel alkotói tehetsége többnyire feledtetni tudja, hogy egy, a betegsége miatt igen sokat szenvedő fiatalember tart a fonákságokat felnagyító tükröt az emberi természet elé. Ez még a A rátótiak c. szatirikus regénye esetében is így van, pedig ennek helyszíne tájunk önkényesen összeválogatott földrajzi elemekből áll össze, ahogyan az elbeszélései sem igen tisztelik a Délvidék valóságos térjellemzőit.

Míg a regényben több van a szatirikus indulatból, mint az azonosulásból, s ennek következtében, a szereplők többé-kevésbé halványak, addig az elbeszélések egy csoportja, inkább *Mikszáth*, mint *Tömörkény* szellemének közelében, igen sokat mond nem csupán a művelődési központoktól, hanem egymástól, sőt önnön valós érdekeiktől elszigetelt vidéki emberekről, s így magáról az emberi természetről is. Szociográfiái jellegű környezetrajzzal legfeljebb a monostorbeli élet képeiben találkozhatunk. Nem hiába volt ez kevés negyed évszázaddal később az immár a trianoni határon túlra szorult Senteleky Kornélnak, a határkörnyéki sorsnak a lélektanáról, az igazi couleur locale-ból viszonylag keveset tartalmaz ez a torzóban maradt, rendkívül ígéretes epika. Legfeljebb annyit, hogy egyik novellájának szerb diákszereplője (alias Papp Dániel) az iskolában nem tanulhatja a szerb írókat, s az anyagi hiánya miatt is megaláztatások érik.

Papp Dániel elsősorban azért nem vállalkozott tájunk valóságának tudományos hitelű alkotói feltárására, mert szecessziósan csapongó, intellektuális beállítottságú író volt, s hőseinek tehetetlenségét a kor törekvéseiből való kimaradásukkal, lényük biológiai meghatározottságával mérte. Figurái azért naturalisztikusak, mert – legyenek akár papok, akár polgárok vagy nemesek – inkább az ösztöneikre hallgatnak, mint az eszükre, s az elérhető közelebbi jobban vonzza őket az értékesebb, de nehezebben meghódítható távolinál. Legszívesebben tétlenül merengenek, az étvágyukkal vannak elfoglalva, esetleg erőszakoskodnak vagy ravaszkodnak, ha erotikus szükségleteik erre ösztönzik őket.

Hogy Papp Dániel számára a Délvidék mint ihlettér nem volt alkotói egzisztencia kérdése, az abból is kitűnik, miszerint prózairói munkásságának csak egy részét képezik a vidékünkhez kapcsolódó emlékekből kinőtt témák. Nem csupán más magyar tájak előtt volt nyitott, hanem külföldi (olaszországi és németországi) tapasztalatait is feldolgozta művészi tevékenységében. De mindenek dacára is közelebb került a vajdasági (tehát az emberi) lét mélységeihez, mint *Herczeg Ferenc* (1863-1954), aki, minthogy később tanulta meg a magyar irodalmi nyelvet, mint ő, asszimilálódott sváb létére, de ugyanakkor

kedvező társadalmi helyzetétől sem függetlenül, a délvidéki (elsősorban bánáti) dzsentri világából szinte kizárólag azt találta a magyar középosztálynak, ami kellemes és némileg tanulságos volt. Nem hiába halmozták el kitüntésekkel a két világháború között, főleg a politikai egyensúlytartásnak, a kényes témák elhallgatásának volt ő a művésze. Amit és ahogyan mondott, az nem haladta túl a magyar anekdotikus hagyományok szélesre taposott útját, a felsőbb osztályok mindennapi életének rózsaszínű mázzal bevont konfliktusait. Regényeinek és színpadi műveinek mulatozásai, szerelmei, párbajai s különféle, túlzottan megbocsátó hangnemben leírt léhaságai nagyban hozzájárultak a zsíros-borosságában is fennkölt Bácska és Bánát mítoszának megalkotásához. Ahhoz a magasabbrendű ízlés számára megbotránkoztató életképhez, amely a vajdasági irodalom későbbi alapítóit megrémítették s a táj kulturális meddőségének képzetével terhelték.

Aki tehát tudott olvasni, annak számára Herczeg Ferenc derűs délvidéki bőség-képe is a „nincsek” világával volt azonos. Akár az író szándékával ellentétben is. A hiány tudatos és közvetlenül jelenik meg azoknál a századvégi magyar íróknál, akiket nem a gyermekkor (mint az ómoravikai Papp Dánielt vagy a verseci Herczeg Ferencet), hanem az érdeklődés (véletlenje) közelített tájunkhoz. Ha *Ambrus Zoltán* regényeiben a délvidéki (szabadkai) idillnek még majdnem annyi szerep jut, mint a leleplező satírának, akkor *Balázs Béla* műve, a Lehetetlen emberek számára a Palicsi tó az önmegsemmisítésnek a szimbóluma. Attól sem egészen függetlenül, hogy a statisztika szerint világszer- te ezen a vidéken követik el a legtöbb öngyilkosságot.

Hogy azonban ennek ellenére is viszonylag fejlett kultúra alakult ki a múlt század végén Szabadkán, az akkori egyik legnagyobb magyar városban, azt az a sokoldalú műveltség tanúsíthatja, amellyel tájunk két legnagyobb szülőltje, *Csáth Géza* (1887-1919) és *Kosztolányi Dezső* (1885-1936) indulhatott el a budapesti érvényesülésnek az útján. Igaz, elsősorban a családjuknak, az értelmiségi életmódnak köszönhetően sajátítottak el a porvárosban úgyszólván mindent, ami szükséges volt pályafutásuk előkészítéséhez. Ám a maga vidékes módján a város is támogatta őket, hiszen a Bácskai Hírlap közölte munkáikat. Abban nincs semmi különös, hogy gyermekkori élményeik mély nyomot hagytak munkásságukon, hiszen az írók munkásságának nagy többsége – akár öntudatlanul is – első tapasztalásainak a függvénye. A vajdasági értelmiség számára tehát kultúrtörténeti okokból, a művelődés létezésének bizonyosságaként volt fontos az az anyag, amelyet a kutatók (elsősorban Dér Zoltán) Csáthnak és Kosztolányinak a Szabadkához való kötődése dokumentumaként felszínre hoztak.

Csáth Géza túlzottan melankolikus hajlandóságú volt s látomásai nemegyszer gyermekora mélységeiből törtek fel. Az érett író szorongása ugyanis a kisfiú félelmeinek a folytatódása, szimbolikus telítődése volt. Nem függetlenül attól a fájdalmas különbségtől, ami a túlérzékeny polgárcsemetét önmaga erőszakos énjétől és az élet farkastörvényeitől elválasztotta. Az író az élethelyzetétől függően hol a gyöngékhez, hol pedig az erősökhöz tartozott, s ennek megfelelően hol felerősödött, hol pedig lehalkult benne a lelkiismeret hangja. Ez alapvetően határozza meg a szövegeiben megvalósuló értékviszonyokat. Tévédés lenne azonban azt hinnünk, hogy a gyermekkor az utólag bevallott bűnöknek, gátlástalanságoknak a tárháza, s ha ezeket közvetetten-esztétikusan utólag kiélezte is a fiatal író, az érett alkotó témái már szabadon folyamodnak a realista keretekhez és a moralista korlátokhoz. Nem: a szabadkai vonatkozású, ösztön-központú és vizionáló történetek nem teljesen függetlenek a régi gátlásoktól. S ez azt jelenti, hogy majdnem mindig a kiszolgáltatottság-élmény dominál az emlékekből táplálkozó novellákban: hacsak nem a hajdani hétköznapok gépies kötelességeit eleveníti fel az író.

Valamiféle regionális-irodalmi szempontból hasznosítható következtetést azonban ebből a tényből sem vonhatunk le. Annál kevésbé, minthogy a polgárián bonyolult életviszonyok és az ezekkel összefüggő gyermeki túlérzékenység, koraérettség nem lehet több Szabadka akkori városiasságának bizonyítékánál. Legalább ennyire fontos számunkra az az életrajzi tény, hogy Csáth Géza alkotói pusztulása a világháború éveivel esik egybe, s hogy azokban a napokban öli meg magát, amikor szülővidékét leszakítják Magyarországról s öt határőrök tartóztatják fel.

Ha Csáth rövid idő alatt és túlzottan szenvedte végig nemzete tragédiáját, akkor unokatestvére, Kosztolányi esetében ez a folyamat lassúbb, elnyújtottabb volt. A család ha-

gyománynak megfelelően a magyar nacionalizmusnak (a kulturális szupremáciának) minden pozitívumát belenevelték. Nem véletlenül bírja ki tehát olyan rövid ideig Bécsben, s nem hiába találja fel magát olyan magabiztosan Pesten, az átültetés – hála az otthoni gyökereknek – sikeres. A régi tápanyagokra azonban változatlanul szüksége van, ezért tér vissza oly gyakran (versben és prózában egyaránt) családi emlékeihez. Többször és közvetlenebbül, mint Csáth. Nem az formálja, de az élteti, amit ott magába szívott. Költészete egyes rétegeiben, nem is egy regényében, számos novellájában az élet nagyszerűségét, emberi korlátait, kiszolgáltatottságát, törekenységét méri a gimnáziumigazgató fiának gyönyörteljes és riasztó emlékei.

Egyszóval Szabadkára nem csupán a születési hely tényét tekintve volt szükség a Kosztolányi-opus megszületéséhez. Egészen más kérdés azonban, hogy milyen az írónak a Szabadka-képe. Többnyire sötét, riasztó. Legalábbis akkor, ha nem a családjára, hanem magára a városra emlékezik. Olykor azonban mindkettőt kíméletlenül bírálja. Gondoljunk csak a Pacsirta c. regényére, amelyben a szülővárosát Sárszeg néven szerepelteti, s azokat a pszichológiai mélységeket is feltárja, amelyeket a konzervatív családi erkölcs (és saját maga is) a mindennapi életben elleplezni igyekezett. Ha viszont életének nehezebb szakaszába érkezett, a nosztalgia a számára korábban visszataszítót is bearányozta: vagy ha a téma is erre csábította, mint az Aranysárkány c. regénye tanúsítja, az édesapjáról etikai emlékművet is tudott mintázni.

A szűkebb pátriához való viszonyulás ellentmondásosságára főleg az a körülmény ad magyarázatot, hogy Kosztolányi számára (amíg az élet megengedte) a költészet többnyire csak játéktér volt, tehát mindannak varázslatos megkönnyítése, ami olykor ólomsúlyúnak tűnt. Ezzel szemben a próza már egészen közről nézett szembe mindazzal, amin a vers tekintete többnyire könnyedén átsiklott. Míg a Kosztolányi-vers olykor szenved, és a biedermeiert is elfogadhatja stílusbravúrraival, addig az író prózája oda ereszkedik le, amit a líra bővületében nem vesz tudomásul.

Az etika mást diktált Kosztolányinak, mint a művészi ösztön, s minél kíméletlenebb (illetve: őszintébb, tárgyilagosabb) volt az utóbbi, annál inkább elnézést, minden-megbocsajást parancsolt rá az előbbi. Főleg akkor, amikor egyre nyilvánvalóbbá vált az első világháború kimenetele, majd a határváltozást követően, amikor anyagilag is segítenie kellett a nyomor szélére jutott szüleit. Ha Szabadka már diákkorától (az önképzőköri lázadásától) kezdve a szellemi alacsonyrendűséget jelentette számára, úgyhogy nemegy művében ez a tapasztalata vélik a teljesen pesszimista világkép alapjává, akkor a harmincas években, immár halálos betegen amiatt kell keseregnie, hogy az apja a szerb államiságra miatti félelmében volt kénytelen nyugdíjba menni.

Kosztolányi Dezsőnek a húszas és a harmincas években a határon túl rekedt családjához való fokozottabb ragaszkodása a vajdasági magyar kultúrérdek megértésévé mélyült. Az anyagiaktól sem függetlenül, hiszen a Bácsmezei Naplóban másodközlésben megjelent műveinek tiszteletdíjával a szüleit segíthette. Hogy azonban túllátott a lap addigi liberalizmusán s olyan hangokat ütött meg, amelyek már a Bácsmezei Naplóban is visszhangra találtak, de majd csak Szentelky felügyelete alatt játszották a vezérszólamot, az már az 1924-ben a Vajdasági Kultúra c. lapnak adott nyilatkozatából kitűnik: „Hogy mi a jugoszláviai magyar irodalom jövője? Erről ezt mondhatom: európai voltát nagyra becsülöm. De igazán akkor lesz nagy, érdekes és értékes, ha fölhasználva elszigeteltségét, a Dél lelkét szólaltatja meg, azt az izzó fényt ragyogtatja vissza, amelyet csak ott látunk, azokat az élettől duzzadó, hatalmas vérű embereket rajzolja, akik ott élnek. Ennek a partikularizmusnak, amely létrejött, hasznát kell vennie irodalmunknak, amely csak gazdagodhat a sokféle új szintől.” Kosztolányi tehát már akkor megfogalmazta a lényegét (udvariasan „hatalmas vérű emberek”-nek mondva az indulataiknak kiszolgáltatottakat), amikor a nála már árnyaltabban fogalmazó *Detre Jánoson* kívül alig volt valaki fogékony az ilyen felismerések iránt. Pedig csupán néhány év fog eltelni a vajdasági ihletű irodalom megteremtésének erőfeszítéséig.

Részlet a szerző Magyar irodalom a Délvidéken című könyvéből, mely a Bereményi Kiadónál vár megjelenésre.

Magyarország a háborúba lépéstől a német megszállásig

Katonapolitikai áttekintés

DOMBRÁDY LÓRÁND

A magyar katonai vezetés 1941 tavaszán növekvő figyelmet szentelt a német-szovjet viszony alakulásának. Különböző forrásokból származó jelentések ugyanis egyre inkább valószínűsítették, hogy már aligha kerül sor Nagy-Britannia német előzónlására, helyette a Szovjetunió likvidálása került előtérbe. Erre utaltak a Barbarossa-terv katonai előkészületei is a szovjet határon. Werth Henrik gyalogsági tábornok, a vezérkar főnöke, a magasabb parancsnokok részére tartott egyik megbeszélésen ki is fejtette: rövid időn belül sor kerülhet egy német-orsz háborúra, amelyben Magyarországnak kötelessége részt venni.

A magyar politikai és katonai vezetők ez irányú érdeklődése elől azonban a német hivatalos politika mereven elzárkózott. Ennek okát az érintettek a magyar–román viszony alakulásában vélték fellelni. Valóban, Hitler a magyar revízió kérdését a második bécsi döntéssel lezártak tekintette. Az amúgy is gyenge felszereltségű magyar honvédséggel egyelőre nem számolt a megindítandó hadműveletekben. Ezzel szemben a román hadsereggel annál inkább. Fontos volt számára a román olaj, valamint más gazdasági erőforrások kihasználása is. A román kormányt könnyű volt a bukovinai és galíciai területek visszaszerzésének kilátásba helyezésével maga mellé állítani. Az erdélyi ellenrevízió pedig konkrét ígéret nélkül is helyet kapott a román elképzelésekben. A magyar hadsereg felhasználásának kilátásba helyezése mindenképpen megzavarta volna a románokkal szembeni német elvárások zavartalan érvényesítését. Az sem volt kétséges Hitler előtt, hogy a szovjet elleni hadjáratban történő román részvétel esetén a negatív következményektől féltő magyar vezetés keresni fogja a lehetőséget, hogy csatlakozhasson a hadjáratához.

A magyar hírszerzés szorgalmasan figyelte a magyar-szovjet határ másik oldalán történeteket. Megállapította, hogy 1941 márciusa, a német-jugoszláv háború óta szovjet csapatmozgások kezdődtek. A szovjet csapatok megszállták a határerődítéseket. A vezérkar megállapította: a német-szovjet viszonyban növekvő feszültség tapasztalható. A szovjet vezetés a konfliktust láthatólag el akarja kerülni. A határmenti katonai intézkedések csupán védelmi jellegűek. Mindenesetre, ha a feszültség nem enyhül, további lépésekre lehet számítani. Ez esetben a magyar határral szembeni intézkedések veszélyes helyzetet is teremthetnek. Számítani lehet arra is, hogy német-szovjet háború esetén a szovjet csapatok ellencsapása megkísérli a Kárpátok megrohanását.

A vezérkar főnöke úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a magyar hadsereget nem érheti felkészületlenül a Szovjetunió elleni támadás, amihez, ha bekövetkezik, csatlakoznia kell. Ez ellen nem lehet ellenvetése a kormányzónak, így a magyar kormánynak sem. Szándékának megvalósításában számított a német vezérkar támogatására is.

Werth 1941. május 6-án emlékiratot nyújtott át *Bárdossy László* miniszterelnöknek a német-szovjet viszony várható alakulásával kapcsolatos, általa követendőnek tartott magyar politikáról. A helyzet elemzéséből, amely kétségkívül közeli támadásra utal, levonta a következtetést: a konfliktusban, miként a többi németbarát államé is, Magyarország részvétele elkerülhetetlen. Ezért, konkrét szerződésben is megerősített, tengelyhatalmak

melletti kiállást követelt. Amennyiben ez elmaradna, eddig kivívott sikereinket is örökre eljátszanánk.

Bárdossy visszautasította a kezdeményezést. Németországhoz fűződő viszonyunkat a háromhatalmi egyezmény megszabja. További szerződésre és felajánkozásra nincs szükség. A német kormány – mint eddig is – majd tudtára adja a magyar kormánynak esetleges kívánságait.

Bárdossy elhatárolódása mögött az a megfontolás lelhető fel, mellyel a katonákkal elmentben bizonytalanoknak ítélte meg a német-szovjet háború kimenetelét. Amíg az egyik oldalon egy kipróbált katonai erőt látott felvonulni, addig a másik oldalon sem tekinthetett el az ismeretlen felkészültségű és erejű hadseregtől, az átfoghatatlan területi arányoktól, az erőforrások és nyersanyagok példátlan gazdagságától, s a mindebből eredő kimerítetlen védekezési lehetőségektől.

A kétségtelen támadási előkészületeket látva Werth június 14-én ismét a kormányfőhöz fordult. Nyugtalanította, hogy a magyar honvédség a román hadsereggel szemben kimarad az akcióból. Erre utal a német hivatalos körök változatlan hallgatása, mely tétlenségre ítéli a magyar vezetést. Azonnali katonai intézkedések elrendelését és csapatok felajánlását követelte a kormánytól, hogy azok a német hadsereggel együttműködve távolíthassák el a szovjet veszélyt az országtól. Ez a vitathatatlan gyors német győzelem eredményeként be is fog következni. Ez presztízs kérdés is, mert keresztény nemzeti világnézetünkkel kerülünk szembe, ha nem csatlakoznánk a szovjet elleni háborúhoz. De további területi gyarapodásunkat is csak a közös harctól várhatjuk. A magyar kormány tehát mielőbb tegyen ajánlatot a német-orosz háborúhoz való önkéntes csatlakozásra.

Bárdossy a feszült külpolitikai helyzettől is szorongatva ezúttal már a kormány elé terjesztette Werth követelését. Kifejtette azon véleményét, hogy felajánkozásunk szükségtelen. Ezt a német kormány nem is várja tőlünk. Az sem lehetetlen, hogy ezzel fölöslegesen kiváltanánk a Szovjetunió támadását, ami nem áll a német kormány érdekében. A minisztertanács Bárdossyval értett egyet, s elutasították Werth indítványát, különben sem tarották oly problémamentesnek a haborúba való bekapcsolódást, mint a vezérkar főnöke. Más lenne a helyzet, ha Németország intézne hozzánk ezzel kapcsolatos kérést. A minisztertanács mindenesetre megbízta a miniszterelnököt, tájékozódjon Berlinben a német szándékok iránt. Ez meg is történt. A válasz egyértelmű volt: Semmit nem kívánnak a magyar kormánytól, legfeljebb azt, hogy erősítse meg a magyar-szovjet határt.

A június 19-én Budapesten átutazó *Halder* vezérezredes, az OKH főnöke, rövid megbeszélést folytatott Werthtel. Bizonyos határmenti intézkedéseken kívül ő sem javasolt többet. Nem jelezte azonban, hogy a rövidesen meginduló támadást követően a magyar hadseregére is számít a német katonai vezetés.

Június 22-én a német csapatok több ezer kilométeres szélességű fronton megindították támadásukat a Szovjetunió ellen. A hírt *Erdmannsdorff* budapesti német követ közölte *Horthy* kormányzóval és Bárdossy miniszterelnökkel, akik azt megértéssel és megelégedettséggel fogadták.

A támadás híre izgalomba hozta a magyar katonai vezetést. Azonnal keresték a kapcsolatot a német vezérkarral. *Jodl* vezérezredes tudtukra adta: „Minden magyar segítséget bármikor elfogadunk. Nem akarunk semmit követelni, de köszönettel veszünk mindent, amit önként felajánlanak. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvétele elől elzárkóznánk.” Ez reménylen töltötte el Werthet, aki ettől a magyar kormány álláspontjának megváltozását várta.

Június 23-án Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. Bárdossy ezt a magyar-német kapcsolat zavartalansága és az esetleges konfliktusok elkerülése végett szükségesnek, de ugyanakkor elégségesnek is tartotta. *Erdmannsdorff* követ kormánya nevében megelégedettségének adott hangot.

Bárdossy érzéketlen maradt Werth újabb próbálkozásait illetően, s a kormányzót sem sikerült a német katonák által ösztönzött lépések megtételére bírni.

Moszkvában június 23-án Molotov külügyi népbiztos a magyar kormánynak a kitört konfliktussal kapcsolatos álláspontjáról érdeklődött *Kristóffy József* magyar követtől. A szovjet kormány tudni akarta, Magyarország részt kíván-e venni a háborúban vagy sem. *Kristóffy* ez iránt érdeklődő távirata június 24-én (Bárdossy szerint 25-én) a minisz-

terelnök kezében volt. Ő azonban annak tartalmáról nem tájékoztatta sem a kormányt, sem az államfőt, és válasz nélkül hagyta. Ezt később azzal magyarázta, hogy azt időközben túlhaladta az idő. A diplomáciai viszony megszakításával Magyarország már feladata semlegességét, háborút pedig nem akart indítani a szovjet ellen. Ez utóbbit nem volt ajánlatos nyilvánosságra hozni a német kormány, valamint a magyar szélsőjobb várható igen negatív reagálása miatt.

Időközben a német katonai vezetés fentiekben már jelzett megnyilvánulásaitól indítva Bárdossy újólag a német kormányhoz fordult. A válasz ezúttal is késett. A katonai vezetők nyugtalanságát csak fokozta, hogy Románia és Finnország után, június 25-én Szlovákia is háborúba lépett.

Június 26-án 13,10 órakor mindmáig ismeretlen, nem azonosított repülőgépek támadást intéztek Kassa ellen. Ezt megelőzően szovjet vadászgépek géppuskatűzet nyitottak a Körösmező-Budapest között közlekedő gyorsvonatra.

A támadás alkalmat teremtett a hadbalépésre. A vezérkar számára fenntartások nélkül elfogadottá vált egy szovjet támadás ténye. Így alaposabb tájékozódás bevétele nélkül, a támadást szovjet provokációnak beállítva, Werthnek és Bartha honvédelmi miniszternek sikerült rávenniük a támadás miatt felhárborodó kormányzót az azonnali cselekvésre, aki elhamarkodottan engedett a katonáknak. A szovjet támadás kiprovokálta hadállapot beálltát konstatálva, az alkotmányban biztosított jogánál fogva, az országgyűlés utólagos hozzájárulásának kikérése mellett elrendelte a honvédség határon túli harcra vetését.

Bárdossy a kormányzói döntés kész helyzet elé állította. Elfogadva a katonák tájékoztatásán nyugvó kormányzói döntést, azt a minisztertanács elé terjesztette. A testület a kormányzó elhatározását jóváhagyta. Nemkülönbön az országgyűlés is, mely a miniszterelnöktől június 27-én értesült a történekről.

Magyarország Werth javaslatára csak a gyorshadtesttel vett részt a hadműveletekben. A VIII. hadtest, elsősorban hegyivadász alakulatai csak az első napokban a Kárpátok előterében tevékenykedtek. Csakhamar bebizonyosodott, hogy nem villámháborúról, hanem elhúzódó, veszteségteljes hadjáratról van szó. Ez kellemetlenül érintette a magyar kormányt. A gyorshadtest hamar leharcolt állapotba került az erejét messze meghaladó harcok során. A teljes tönkretételtől csak a kivonás menthette meg.

Werth az események alakulásának láttán azt a következtetést vonta le, hogy újabb frontra vezénylendő magyar csapatokkal kell kisegíteni a nehéz harcokban álló német csapatokat. A kormány tudta nélkül ez irányú ígéreteket is tett német katonai vezetőknek. Csakhamar tapasztalnia kellett, hogy ezúttal elszámította magát. A magyar politika, maga a kormányzó is, ekkor már óvatosabbá vált a háború megítélésében. Erre intette őket a háború koalíciós jellegének kibontakozása, mely hosszú és a tengely számára kétes kimenetelű háború veszélyét idézte fel. Az augusztus 12-én aláírt Atlanti Charta síkra szállt a nemzetek önrendelkezési joga, területi épsége és sérthetlensége mellett, amelyet a nácizmus teljes megsemmisítése eredményeként kell visszaállítani és biztosítani. A szövetséges hatalmak elhatározták a Szovjetunió harcának hathatós támogatását. Fenyegető közelségbe került az USA beavatkozása, ami új fordulatot adhat a háborúnak.

Az események nyomán támadt elbizonytalanodás új megfontolásokon alapuló politikát kívánt a magyar kormánytól. Ezért Horthy kormányzó és Bárdossy miniszterelnök és a velük kapcsolatban álló polgári-értelmiségi körök a változó helyzetben a háborús elkötelezettség csökkentését s az erők lehetőség szerinti megőrzését tartották célravezetőnek.

Werth nem értett egyet ezzel a politikával, hiszen ő változatlanul a háború fokozott támogatása mellett volt. Szerinte a Németországgal szemben alakuló szövetség legfeljebb csak megnehezítheti a Szovjetunió elleni német győzelmet. Augusztus 19-én emlékiratot nyújtott át a miniszterelnöknek, s ebben a kormányt tette felelőssé a német háborús erőfeszítések támogatásának megtagadásából eredő hátrányokért.

A miniszterelnök visszautasította Werth vádaskodását és követelését. A kormánnyal egyetértésben a helyzetet úgy ítélte meg, hogy további magyar erők bevetése az orosz fronton nem engedhető meg. Érthetetlennek találta, hogy a vezérkar főnöke külön utakon jár s elmarasztalja a kormányt, holott az júniusban éppen az ő helyzetmegítélése és javaslatai alapján cselekedett.

Bárdossy augusztus 26-án levélben fordult Horthyhoz. Ebben felhívta figyelmét, hogy a vezérkar főnöke – immár sokadszor – számára illetéktelen területre tévedt, s megengedhetetlen módon kellemetlen helyzetbe hozta a kormányt. Felelőssé teszi a háborús részvételünket illetően, miközben arról éppen ő egyezett meg a kormányzóval. A kormány erre csak igent mondott. Az utólagos bírálat így elsősorban a kormányzót marasztalja el. A háborúban való részvételünk növelése helytelen, az ellentétes a magyar érdekekkel. A vezérkar főnöke javaslatának ellent kell állni, még ha már megengedhetetlen ígéretet tett is illetékes német köröknek. A további együttműködést nem látja lehetségesnek a vezérkarnak a kormány intézkedéseit minduntalan felülbíráló, külön utakon járó főnökével.

A kormányválsággal fenyegető helyzetben Horthy döntött: menesztette Werthet. Utódvárá 1941. szeptember 6-án *Szombathelyi Ferenc* altábornagyot nevezte ki, aki alkalmasnak látszott az új politikai irány vitelére. Ő Werthtel szemben az erők megőrzésének szükségességét vallotta. Csak megfelelő katonai erő birtokában biztosíthatjuk, hogy az immár kétes kimenetelű háború után megőrizzük területi épségünket.

Horthy már a vezérkar új főnökének társaságában utazott Hitlerhez a főhadiszállásra a szeptember 7 és 10-e között tartandó megbeszélésre. A küldöttség, melynek tagja volt Bárdossy is, legfőbb céljának a gyorshadtest hazaszállításának kieszközölését tartotta. A hadműveletekről igen optimistán nyilatkozó Hitler ragaszkodása a gyenge és leharcolt gyorshadtesthez elgondolkoztató volt ugyan, azonban végül is engedett. Október 15-e után lehetséges a hadtest kivonása a frontvonalból. A magyar küldöttség jelentős eredményként könyvelte el, hogy ellentételezéseként Hitler nem kérte nagyobb erejű magyar csapatkontingens rendelkezésre bocsátását. A német katonai vezetők csak négy megszáll dandárt kértek, amelyet azonban már novemberben újabb kettővel és megfelelő műszaki alakulatokkal egészítettek ki. A német hadsereg Moszkva előtti kudarca azonban előrevetítette a nagyobb magyar háborús erőfeszítések iránti igényeiket.

A tengely melletti elkötelezettséget visszafogni igyekvő magyar politika december elején vereséget szenvedett. Az angol kormány december 7-én hadat üzent Magyarországnak. December 11-én a Japánnal szolidáris tengelyhatalmak hadat üzentek az Egyesült Államoknak, s hasonló lépést vártak szövetségeseiktől, így Magyarországtól is. A kormány először a végső szakítást elkerülendő csak a követek visszahívása mellett döntött. A német kormány azonban fontosnak tartotta a hadiállapot kimondását is, amint a Románia és Szlovákia már megtette. Bárdossy erre közölte az amerikai követtel, hogy a két ország közötti hadiállapotot tekintse ténynek.

A magyar 2. hadsereg frontra induló katonáit már *Kállay Miklós*, az új miniszterelnök búcsúztatta. Bárdossy 1942. március 7-én egészségi állapotára való hivatkozással lemondott. Közte és a kormányzó között a kormányzóhelyettes-választás kérdésében jelentkezett nézetkülönbség adott alkalmat a menesztésére. A valódi ok: az Egyesült Államoknak átnyújtott hadüzenettel kompromittálódott, valamint a Németország számára jelentős katonai és gazdasági engedmények megtételére kényeszerülő Bárdossy már alkalmatlan volt a Kállay Miklós, Bethlen István és körük csoportosulók politikájának vitelére. Számukra a nemzet erőinek a 2. hadsereg frontra küldése nyomán még fontosabbá vált megőrzésére, a németektől távolodó politika óvatos alakítására, a fennálló rend belső és külső erők elleni védelmére, annak a hadiesemények várható alakulása folytán megváltozó külpolitikai feltételek közötti átmentésére alkalmas, s mindezek érdekében tenni kész és tudó kormányfőre és kormányra volt szükség. Ezt remélték Kállaytól, illetve az őt ebben támogató Szombathelyitől és a németbarát Barthát csakhamar felváltó új honvédelmi minisztertől, *Nagy Vilmos* nyugállományú vezérezredestől. Őt elismert katonai múltja és érdemei, a szélsőjobbal és a német orientációval szembeni fenntartásai, felvilágosult elvei is alkalmassá tették pozíciójának betöltésére.

Januárban *Ribbentrop* német külügyminiszter majd *Keitel* tábornagy járt Budapesten, és benyújtották az igényt a tavaszi német offenzívában szükséges magyar részvételt illetően. Hosszas alkudozás után a magyar kormány a 2. hadsereget küldte a frontra, mely irányítását, felhasználásának módját, helyét és idejét tekintve egyaránt német alárendeltségbe lépett. A magyar vezetés abban reménykedett, hogy a csapatok fegyverzetüknél fogva csak megszálló erőként fognak tevékenykedni. Ebben azonban tévedtek. A *Jány*

Gusztáv vezérezredes parancsnoksága alatt harcoló hadsereg a B. német hadseregcsoport alárendeltségében súlyos harcok közepette ért a Donhoz, ahol 200 km széles, erejét meghaladó folyamvédelmet bíztak rá. A hadsereg helyzete az ősz folyamán kritikussá vált. Mind Szombathelyi, mind Nagy Vilmos frontlátogatása során tapasztalta, hogy a vonalban lévő, egyre csökkenő harcértékű erők nem képesek megbirkózni a kapott feladattal. Tehetetlenek lesznek egy szovjet támadással szemben. A baljós előjelek ellenére a csapatok személyi és anyagi hiányainak pótlásáról a vezetés nem gondoskodott. Az itthon felszerelés alatt lévő, a 2. hadsereg pótlására is hivatott erőket mindenképpen meg akarta őrizni. Ezzel gyakorlatilag a sorsára hagyta a kint lévőket.

Az itthon rendelkezésre álló erők erősítésére készítette a kormányt a magyar-román ellentét kiéleződése. A németek által is tudatosan szítót ellentét nyílt ellenségeskedés kitörésével fenyegetett. Szombathelyi a feladatokról szólva a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács 1942. október 5-i ülésén hangsúlyozta: okulva az első világháború tapasztalataiból, az országnak „feltétlenül szüksége van itthon egy érintetlen, ütőkész hadseregre, mely váratlan fordulat esetén hivatott lesz a nemzet érdekeit megvédelmezni és kizárólag a magyar célkitűzéseket valóra váltani. Katonapolitikai helyzetünk, bár szövetségesekkel vagyunk körülvéve, közel sem tekinthető megnyugtatónak. Szomszédaink az alkalmat várják, hogy céljaikat velünk szemben megvalósíthassák.”

A Koronatanács 1942 nyarán a kormányzó elnökletével megtárgyalta az ország bel- és külpolitikai helyzetét. Határozatot hozott egy esetleges Románia elleni háborúra való felkészülésről, s az ehhez szükséges katonai és gazdasági intézkedésekről. A döntést a magyarelles propaganda felerősödésével és a dél-erdélyi magyar lakosság elleni provokációk és intézkedések növekvő számával indokolta.

A helyzet megkívánta, hogy elhárítva az ezzel kapcsolatos német kívánságokat, újabb beruházási hitelekkel növeljék a magyar hadiipar termelését. A rendelkezésre álló haderőt kellett mielőbb modernizálni és ütőképes állapotba hozni. Sietteték a felszerelés alatt álló két páncélos hadosztály fegyverzetének gyártását, hogy azok mielőbb hadra foghatók legyenek. Jelentős előrelépés történt a repülőgépgyártásban is.

Hitler és a német diplomácia arra törekedett, hogy a magyar-román konfliktus ne terjedjen tovább a számukra szükségesnél, s a magyar kormányt a román veszély tudatos felnagytásával vádolta. Az erők ezen célból történő koncentrálásával csak a közös harchoz való hozzájárulása megtagadásához keres kiutat.

Az afrikai és sztálingrádi német vereségek, valamint a magyar 2. hadsereg katasztrófája végleg megrendítette a magyar politika hitét a német győzelemben. Előterbe került a háborúból való kiválás kérdése, s ehhez a szövetségesekkel a szorosabb kapcsolat keresése.

A Szombathelyi-Nagy szellemiségű katonai vezetők is úgy ítélték meg, hogy szertefoszlottak a német győzelemmel szembeni illúziók, a további áldozatvállalás hiábavaló. Szombathelyi az 1942 decemberi bizalmas tábornoki megbeszélésen hangsúlyozta az egybegyűltek előtt, hogy a német villámháborús hadászatnak vége, az fennakadt az orosz tér katlancsatáiban és a szívós orosz ellenálláson, továbbá az angolszászoknak az anyagi tartalékaikon nyugvó „ellankasztó” hadászatán. A jövőben a magyar érdekeknek megfelelően „a politikai helyzetek szerencsés kihasználása, felismerése, a diplomáciai szálak ügyes szövése” válik szükségessé. Németországgal szemben bizonyos kérdésekben opponálhatunk ugyan, azonban szakításra nem lehet gondolni. Az oroszokat azonban remélhetőleg valahol feltartóztatják.

Az 1943. január 12-én megindított szovjet támadás felgöngyölítette az állásaiban – német parancsra – reménytelen helyzetben is kitarítani próbáló magyar csapatokat. Január 22-én Hitler elrendelte a hadsereg megmaradt erőinek kivonását a frontvonalból, és az újjászervezését, hogy az mielőbb ismét bevezethető legyen.

Szombathelyi 1943. február 1-én azzal a megbízással utazott a német főhadiszállásra, hogy eszközölje ki Hitlernél a 2. hadsereg mielőbbi hazaszállítását, s semmiképpen se járuljon hozzá újabb csapatok kiszállításához. Hitler azzal fogadta, hogy a 2. hadsereg és a kint lévő magyar megszálló erők felhasználásával alakítsanak ki egy hat hadosztályból álló magyar megszálló erőt. A vezérkar főnöke hajlott is a megbízatásával ellentétes kívánság teljesítésére. Sőt még annak a kívánságnak a teljesítésére is hajlott, hogy

magyar hadosztályok vegyenek részt a balkáni megszállásban. Várható a Magyarország stratégiai helyzetét megváltoztató balkáni partraszállás. Szombathelyi azzal a megfontolással, hogy az itt állomásozó magyar csapatok e sajátos magyar stratégiai célok érdekében is felhasználhatók, hajlandó volt támogatni a kérését. Azzal a meggyőződéssel hagyta el a német főhadiszállást, hogy Hitler kívánságai elől teljes egészében kitérni nem lehet, legfeljebb mérsékelni azok mértékét és késleltetni teljesítésüket. Idehaza nagy vihart keltő sikertelen küldetésének igazolása reményében a kormányzóhoz fordult. Rámutatott azokra a stratégiai előnyökre, amelyekhez véleménye szerint a Balkánra küldött csapatok révén lehet jutni: „Magyarország számára földrajzi helyzeténél fogva a déli hadszíntér jön beavatkozásra tekintetbe. A szövetséges hadvezetés, illetve háború keretében itt találja meg azokat a feladatokat, amelyek saját katonai helyzetének és célkitűzéseinek, valamint képességeinek megfelelnek. Magyarországon ezen hadászati elképzelésében hadászati tartalék a Duna-medencében a Dél-Dél-kelet felé.” Ez esetben számolni lehet német fegyverzeti támogatással, és a magyar csapatok keletről a déli hadszíntérre lesznek vonhatók. Ez azért is magyar érdek, mert egy balkáni partraszállás esetén a románok átállításával kell számolni, akik meg fognak támadni. Fel kell készülni ennek visszaverésére.

A balkáni hadosztályok ügye március 10-én került a minisztertanács elé. A honvédelmi miniszter a miniszterelnökkel egyetértésben elutasította a vezérkar főnökének elképzelését és ígéretét. Kifogásolta, hogy a minisztertanács tudta és beleegyezése nélkül ilyen értelemben tárgyalt a főhadiszálláson. A kormány mint a magyar érdekekkel össze nem egyeztethető, elvetette a balkáni katonai jelenlétet. Ez megrontaná a viszonyt a nyugati szövetségekkel és a szerb kormánnyal. Szombathelyit meglepte a merev elutasítás, mivel nem sokkal azelőtt a miniszterelnök a várható balkáni második frontról szólva még a nemzeti szerb erők részéről az esetleges magyar katonai jelenlét iránti érdeklődésről beszélt, mint ami foglalkoztatja a magyar politikát. Időközben azonban minden bizonnyal a *Mihajlovićs* képviselte szerb erőkkel való katonai együttműködés lehetősége lekerült a napirendről, amiről ő megkésve értesül.

A magyar 2. hadsereg hazaszállításának ügye szintén a magyar politika homlokterébe került. A honvédelmi miniszter február végén tájékoztatta a minisztereket a hadsereg súlyos helyzetéről. A Hitler és Szombathelyi közötti megállapodással ellentétben elengedhetetlennek tartotta annak azonnali hazaszállítását, akár új megszálló hadosztályok kiküldése árán is. Ehhez a kormányzót is megnyerték, aki utasította Szombathelyit, hogy ilyen értelemben tárgyaljon az OKW-val. Március 23-án a honvédelmi miniszter már arról tájékoztatta a kormányt, hogy a 2. hadsereg hazaszállítása megkezdődik. Ennek ára: újabb megszálló hadosztályok kivezénylése.

Hitler barátságtalan lépésnek tartotta a balkáni hadosztályok megtagadását, amiért előszörban Kállay miniszterelnököt marasztalta el, miként ennek Horthy 1943 áprilisi látogatása alkalmából hangot is adott. A látogatás során bűnlajstromot tárt a kormányzó elé a Kállay-kormány kétkulacsos politikájáról. A legfőbb vád a magyar béketapogatás volt. Célzást tett Hitler a közös harchoz való magyar hozzájárulás elégtelenségére is. Mindezt a kormányzó felháborodottan utasította vissza. Újabb megszálló hadosztályok ígéretével sikerült elérni, hogy Hitler egyelőre nem újította fel a balkáni megszálló erőkkel kapcsolatos kívánságát.

Időközben valóban több vonalon folyt a háborúból való kiválás lehetőségének keresése. Azonban jóformán semmi sem történt a kilépés várható katonai konzekvenciáinak levonására. A vezetésnek nem volt elképzelése, hogy az esetleges balkáni partraszállás esetén hogyan lehetne együttműködni az inváziós csapatokkal. Ilyen előkészületek a német hadsereg és a magyar szélsőjobb hathatós ellenintézkedéseit vonták volna maguk után. A szélsőjobb kikényszerítette, hogy Nagy Vilmos honvédelmi miniszter megváljon tárcájától.

Augusztusban Hitler megismételte a balkáni magyar katonai részvételre vonatkozó követelését. Ezt már az új honvédelmi miniszternek, *Csatay Lajos* szolgálaton kívüli vezérezredesnek terjesztette elő, aki Szombathelyivel együtt pártolta azt, mivel változatlanul a magyar stratégiai érdekekkel egybevágónak tartotta. A minisztertanács azonban ezúttal sem értett ezzel egyet.

Kállay miniszterelnök fejében ezúttal is megfordult a kérés teljesítésének lehetősége, megpróbálva összhangba hozni azt a partraszállást követő lehetőségekkel. A szövetségesek azonban határozottan elvetették. Erre a miniszterelnök ad acta tette az ügyet. *Szentmiklóssy Andor* a külügy helyettes vezetője arról értesítette Szombathelyit, hogy a balkáni akció a magyar politikának súlyos teherként jelentene. A kormány – a keleti front kivételével – nem kívánja a hadsereget az ország határain kívül hadba vetni. Arra törekszik, hogy ezt a kivételt is megszüntesse. Kérte, hogy ennek megfelelően tájékoztassa Hitlert.

Szombathelyi, akinek kellemetlen volt az elutasítás közlése, az LHT 1943. szeptemberi ülésén felhívta a figyelmet a háborút kétségkívül elvesztő, defenzívában lévő, de még súlyos retorziós lépésekre képes Németország toleránsabb magatartással történő leszerelésének szükségességére. Erőszakos közbeavatkozásokkal a magyar hadsereg mozgását lehetetlenné tennék, s óhatatlanul a szélsőjobbot segítenék hatalomra a politikában és a hadseregben. A balkáni részvétellel el lehetne érni az oroszországi megszálló csapatok hazaszállítását, melyek felhasználhatóak lennének az ország védelmében. A háborút követő béke során a magyar érdekek a szomszéd államoktól mindenképpen veszélybe kerülnek, s ennek kivédésére fel kell készülni, nehogy úgy járjunk, mint 1918-ban. Meg kell őrizni a szilárd belső rendet és a fejlesztés alatt álló honvédség akcióképességét. A balkáni angolszász partraszállás lehetőségében már egyre kevésbé hitt.

A magyar kiküldöttek és a szövetségesek megbízottai közötti tárgyalások eredményeként szeptember 9-én az ankarai brit nagykövét átnyújtotta *Veress Lászlónak*, a magyar megbízottnak az előzetes fegyverszüneti feltételeket. Ebben a magyar kormány tudtára adták, elvárják, hogy rövidesen bejelenti a feltétel nélküli megadás elfogadását, és ennek megfelelően megteszi a szükséges intézkedéseket. Amennyiben ezt még nem tartja időszzerűnek, úgy jóindulata kinyilvánításaként szakítsa meg minden kapcsolatát Németországgal és hadseregével, kezdjen ellene obstrukciós politikába, sőt szabotázs akciókat kezdeményezzen.

A szövetségesek hiába várták a pozitív magyar választ. A vezetés visszarettent az aligha teljesíthető feltételtől s a cselekvéstől. Kállay egytértett Szombathelyivel, aki a szövetségesek balkáni megjelenésének immár bizonyosnak látszó elmaradása következtében is, lehetetlennek tartotta a kapott feltételek akár részleges teljesítését. Ez az ország elkerülhetetlen megszállását és a honvédség azonnali frontra küldését jelentené. A magyar ipart pedig a német ipari komplexumba illesztenék be, kitéve a szövetségesek bombázásának. A német hadsereggel való fegyveres szembefordulás kivihetetlen, s súlyos következményekkel járna.

A Teheránt követő időszakban már nem volt kétséges, hogy a magyar kormány a Szovjetunióhoz kell fordulnia fegyverszüneti szándékával. Ezt azonban Kállay mindenképpen el akarta kerülni. Elképzelhetőnek tartotta és remélte, hogy a Kárpátok felé közeledő szovjet csapatokkal szemben az összes magyar erő összpontosításával lehetséges lesz az ellenállás. Ezért kérte Szombathelyit, hogy a Kárpát-vonal megerősítésének és védelmének szükségességéről, s ehhez a fronton lévő összes magyar erő hazaszállításáról, igyekezzen meggyőzni Hitlert. Ő azonban ezt nem volt hajlandó akceptálni. A magyar vezetőkkel szembeni bizalmatlansága tovább mélyült, s szeptember 30-án kiadta a parancsot a Magyarország megszállását képező „Margarethe-terv” azonnali elkészítésére, s az ehhez szükséges csapatok összehívására.

Hitler bizalmatlansága alaptalan volt. A magyar vezetők féltek a német megszállástól, de mégjobban a szovjettől, amely a rendszer pusztulását jelentette számukra. Kállay halani sem akart az angolok által is javasolt szovjet kapcsolatról. Szombathelyivel együtt a német hadsereg provokálásának kerülésében és az óvatos lavírozásban látta a kormány a hadsereg cselekvőképességének megőrzését s egy, a rendszer átmentését célzó kompromisszum további keresésének lehetőségét. Abban reménykedtek, hogy Hitlerrel elfogadtathatják a Kárpát-vonal magyar védelmének lehetőségét és szükségességét.

A helyzet alakulása teljes passzivitásra ítélte a magyar politikát, miközben a szovjet csapatok közeledtek a határ felé. A kormány 1944 januárjában megkezdte egyes mozgósított alakulatok felvonultatását a Kárpátokban. Arra számított, hogy a szovjet főerők el fogják kerülni a Kárpát vonalának áttörését, s csak a biztosító erők lekötő támadásával

kell majd szembenézni. Nem hallgattak a szövetségesek figyelmeztetésére, hogy ne kíséreljék meg a szovjet csapatok elleni harcot. Ez a magyar hadsereg teljes megsemmisüléséhez vezetne, s politikailag véglegesen a németekkel azonos kategóriába helyezné az országot. Szombathelyi 1994. január 24-én azzal az ismételt kéréssel érkezett Hitlerhez a főhadiszállásra, hogy tegye lehetővé az összes magyar erő koncentrációját a Kárpátokban. Hitler ezúttal is visszautasította a kérést. Nézetének megváltoztatására Horthy február 12-én kelt levele sem tudta rábírni.

A front helyzetének alakulása, a magyar kormány politikájának bizonytalansága Hitler és a német hadvezetést cselekvésre készítette. Amellett, hogy félték a magyar kormányt a Szovjetunió felé teendő, bár igen kétséges, közeledő lépéseitől, ami a déli fronton lévő német erők utánpótlását elvághatta volna, a magyar haderőt már nemcsak mint megszállókat kívánták felhasználni, hanem német irányítás alatt mielőbb bevetni a frontvonalban keletkező rések betömésére. Emellett a magyar ipar és mezőgazdaság korlátlan kihasználására törekedtek. Csak a radikális katonai megoldás látszott eredményesnek, melynek nyomán olyan magyar kormány léphet színre, mely maradéktalanul eleget tesz a német utasításoknak, s feltétel nélkül csatlakozik a közös harchoz.

A „Margarethe” mozgásba lendült. Az ezzel kapcsolatos hírekre figyelő magyar vezetés érdeklődésére a német szervek megnyugtató választ adtak. Ezt a provokációt kerülni igyekvő magyar vezetés el is fogadta, s semmiféle előzetes intézkedést nem tett. Szombathelyi a fegyveres ellenállást amúgy is lehetetlennek tartotta.

Hitler március 15-én Klessheimbe hívta a kormányzót, aki némi bizonytalankodás után el is fogadta a meghívást. A március 18-i találkozáson a hazai kapcsolatoktól elszakított, tehetetlen kormányzóval közölte az ország megszállását. Amikor Horthy ezt nem volt hajlandó tudomásul venni és közös kiáltványt aláírni, a tárgyalás megszakadt. A Szombathelyi közvetítésével folytatódó tárgyaláson Hitler közölte, hogy csapatai már át is lépték a magyar határt, vitának nincs helye. Ezt követően Horthy úgy távozott Hitlertől, hogy csupán hallgatólagosan vette tudomásul a megváltoztathatatlant. Hatott rá Szombathelyi meggondolása is, miszerint a beleegyezéssel a kormányzó megmaradhat a helyén, továbbra is legfelsőbb hadúra az ily módon együtt maradó honvédségnek. Ez majd egy kedvező időpontban lehetővé teszi számára a megszállás elleni fellépést.

Miközben a kormányzó vonata Budapest felé tartott, nyugaról és délről német csapatok nyomultak be az országba, s ellenállás nélkül foglalták el a hadászati fontos pontokat. Szombathelyi távirata megtiltotta a bevonulókkal szembeni esetleges ellenállást. A vonaton *Edmund Weesenmayer*, Hitler teljhatalmú megbízottja jelentkezett a kormányzónál. A német megszállás bekövetkeztével az ország tovább haladt a tragikus végkifejlet felé vezető kényszerpályán.

A magyar szabadkőművesség

L. NAGY ZSUZSA

A magyar szabadkőművesség viharos története a XVIII. századra nyúlik vissza. Európában általában akkor s Magyarországon is ez időben alakultak az első páholyok. A felvilágosodás és a francia forradalom eszméi találkoztak azoknak a reformereknek a törekvéseivel, akik nemcsak a gazdaságot kívánták modernizálni, hanem élharcosai voltak a magyar nyelv és nemzeti kultúra fejlesztésének, ezzel együtt politikai reformokat sürgettek és Magyarországnak a bécsi udvartól, a Habsburg-hatalomtól való függetlenedését remélték elérni. Ezek a reformerek találkozóhelyüket a páholyokban találták meg. Az első páholy 1770-ben alakult, az értelmiségi elit és a nemesi földbirtokosok legjobbjából. Ők voltak a magyar jakobinusok, akiknek tevékenységét – különösen az 1789. évi francia forradalom után – veszélyesnek minősítette az udvar, annál inkább, mert ezeket az eszméket Napóleon győzedelmesen előrehaladó seregei – szuronyokkal is – terjesztették. A magyar reformerek, köztársaságiak szabadkőműves csoportját, amelynek élén Martinovics Ignác állt, letartóztatták, nagy részüket halálra ítélték, mások börtönbüntetést kaptak. 1795-ben az uralkodó rendeletileg betiltott minden szabadkőműves szervezetet és tevékenységet. Ennek ellenére a XIX. század elejének reformmozgalma alatt számos testvéri kör, csoport működött.

A magyarországi szabadkőművesség aranykora az Ausztria és Magyarország között 1867-ben kötött kiegyezés után kezdődött meg, és 1918-ig, az összeomlásig tartott. A szabadkőművesség ugyanis mindenütt a polgári, értelmiségi, az új típusú kapitalista viszonyok teremtette társadalmi rétegek szervezete volt. Magyarországon 1867 után teremtődött meg a társadalom új szerkezete, benne a tőkés polgárság és értelmiség. Korábbi történelmi körülmények következtében ebben az új társadalmi képződményben az ország össznépességében elfoglalt helyét messze meghaladó arányban volt jelen a zsidóság. A polgárosodás, a modernizáció hívei és harcosai társadalmi szervezetüket, baráti közösségüket a szabadkőműves páholyokban találták meg.

A szabadkőművesek társadalmi, politikai jellegzetességei minden országban az adott osztálytársadalmi viszonyok következtében alakultak ki, működési lehetőségeiket a fennálló hatalmi viszonyok határolták be. A Habsburg Birodalom e tekintetben különleges szerepet játszott. *Ferenc József* ugyanis, mint Ausztria császára, a birodalom osztrák (cseh, morva) részén mindvégig érvényben tartotta az 1795. évi betiltó rendeletet. Következésképpen Ausztria területén nem működhetek szabadkőműves páholyok. Egészen más volt a helyzet az Osztrák-Magyar Monarchia másik felén, Magyarországon. A magyar politikai vezetés ugyanis az 1867-es kiegyezés értelmében – a közös ügyeket kivéve – berendezkedését illetően szabad kezet kapott. Ennek részeként 1867-ben a szabadkőművesek szervezeteit engedélyezték, működésüket legálissá tette a kormányzat.

A szabadkőművesség hazai újjászervezése már akkor megkezdődött, amikor az 1848-49-es forradalom és szabadságharc kényszerűen emigrált résztvevői hazatértek. Többségük Franciaországban, Itáliában, Svájcban lett páholytag. *Kossuth Lajost* az Egyesült Államok Cincinnati városában fogadták a testvérek közé.

A kiegyezést követően Magyarországon az első páholyt 1868-ban alapították, 1870-ben és 1871-ben már két nagypáholy működött az országban, az egyik a skót, a másik a szimbolikus ritust követve. Ezek 1868-ban a magyarországi Szimbolikus Nagypáholyban egyesültek, első nagymesterükké *Pulszky Ferencet*, az emigrációból hazatért arche-

ológust, a Magyar Tudományos Akadémia tagját választották. 1896-ban Budapesten a Podmaniczky utcában felavatták a nagypáholy székházát, a „templomot”.

A magyarországi szabadkőművesség különleges szerepet játszott a Duna-medencében a dualizmus idején. A lengyel *Ludwik Hass* szerint „fél évszázadon át a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy volt az egyetlen állandó és számbelileg erős szabadkőműves szervezet Közép- és Kelet-Európában és a Balkánon (kivéve Görögországot). Tevékenysége nemcsak Magyarországot fogta át, hanem segítette szabadkőműves páholyok megszervezését a szomszédos országokban is.

Az, hogy a hazai szabadkőművesség legalísan működhetett, nagy segítséget jelentett az osztrák testvéreknek, akik Pozsonyban és a nyugat-dunántúli városokban úgynevezett határmenti páholyokat alakítottak s ezeket később is úgy emelegették, mint „az osztrák szabadkőművesek mekkáit”.

A magyarországi szabadkőművesek társadalmi összetétele rendkívül színes volt. Ott voltak közöttük az új burzsoázia tagjai, a gazdasági élet kiemelkedő alakjai (a Weiss, a Kornfeld, a Chorin stb. családok tagjai), mellettük a tisztviselő, közalkalmazott, értelmiségi réteg képviselői szép számban, szociáldemokrata vezetők (*Ágoston Péter, Kuntfi Ágost* stb.), a liberális polgárság politikusai (*Vázsonyi Vilmos, Bródy Ernő* és sokan mások). Nem hiányzott az értelmiségi, művészvilág elitje sem: *Benedek Elek* és fia *Marcell*, a festő *Kernstok Károly*. Sokat mond a páholyok vonzerejéről, hogy *Ady Endre*, aki a progresszió és modernizáció korabeli jelképévé és zászlajává vált, ugyancsak páholytag volt.

A kortársak ítéletében összekapcsolódott a társadalmi és politikai haladás, valamint a szabadkőművesség, nemcsak a már említettek miatt, hanem legfőként azért, mert a század elején csatlakozott hozzá a fiatal értelmiségiek egy kiemelkedő csoportja. A *Jászi Oszkár* vezette radiális demokraták 1905-ben Martinovics Ignác nevét felvéve, önálló páholyt alapítottak. Jászi a polgári demokratikus átalakulás programjának vezető egyénisége volt, aki a történeti Magyarország és az egész térség nemzeti-nemzetiségi feszültségeit számbavéve olyan koncepciót dolgozott ki, amely a Monarchiát „keleti Svájcá”, „dunai egyesült államokká” alakította volna át. Magyarországra nézve a Martinovics-páholy tagjai dolgozták ki a polgári demokratikus átalakulás programját.

Mindezen túl a Nagypáholy támogatta minden olyan társadalmi-politikai követelést, amelyet a polgári baloldal fogalmazott meg. Jászi szerint a szabadkőművesség már nem csupán emberbaráti, filozofikus ambícióval eltelt férfiakat egyesített, hanem azokat, akik az emberi haladás bátor harcosai voltak.

Az első világháború előtt Magyarországon 126 páholyban mintegy 13 ezer szabadkőművest tartottak nyilván. Ez viszonylag szerény szám, ha összevetjük a polgárság, az értelmiség tömegével, s bizonyos, hogy jelentős részük nem osztotta a Martinovics-páholy tagjainak társadalmi-politikai nézeteit. A Nagypáholyt sokrétű kapcsolatot fűzte Európa más nagypáholyaihoz, támogatta a francia Grand Orient kezdeményezését, hogy egyetemes, legalábbis a kontinens páholyait összefogó szervezetet hozzanak létre. Az erre vonatkozó előkészítő ülésen 1900-ban, Párizsban, a magyarok képviselői is ott voltak.

A szabadkőművesség ígéretes fejlődését az első világháború megakasztotta. A szabadkőműves elvek alárendelődtek a nemzeti érdekeknek, utóbbiak erősebbnek bizonyultak, mint a testvériség követelménye. A szabadkőművesek a háború folyamán saját országaik általános politikájához és katonai céljaihoz igazodtak, a korábbi sokoldalú nemzetközi kapcsolatok megszakadtak. Bonyolult volt a helyzet a Monarchiában, amely az antanttal szemben mint a központi hatalmak egyike vett részt a háborúban, egyes nemzeteknek szabadkőművesei azonban törekvéseikben megoszlottak: a csehek, délszlávok az önálló állam megteremtésének programját támogatták, míg a magyarok a történeti ország megtartását remélték. A Nagypáholy, különösen 1917-től kezdve, mindinkább a háború befejezése mellett foglalt állást, kapcsolatba lépett a semleges országok páholyaival és részben fedezte a stockholmi konferencián résztvevő magyar szociáldemokraták utazási költségeit.

Az első világháború – mint ismeretes – a központi hatalmak s így a Monarchia katonai vereségével ért véget. Szétesett a birodalom s vele együtt a történeti Magyarország is. Az összeomlást mély és sokoldalú válság kísérte, egy esztendőn belül egymást követte

a polgári demokratikus forradalom, a szovjet típusú proletárdiktatúra, valamint az utánuk hatalomra került ellenforradalom és annak terrorisztikus, leszámolási időszaka. A válságból végül is a Horthy-rendszer emelkedett ki, negyedszázados uralmával.

Az összeomlás és következményei véget vetettek a hazai szabadkőművesség aranykorának. A páholytagok nagy része, különösen a Martinovics páholy tagjai, lelkesen üdvözölték a polgári demokratikus rendszert, amelynek élén *Károlyi Mihály* állt. Jászi Oszkár, Benedek Marcell és sokan mások, fontos szerepet játszottak a különböző kormányzati bizottságokban, egyetemi katedrához jutottak, Jászi miniszter lett. Az a kísérlet azonban, hogy Magyarországot a nyugat-európai polgári demokráciák mintájához igazodó országgá alakítsák át, elbukott. A győztes antant és kis szövetségesei nem csak nem támogatták a magyar erőfeszítéseket, de meggyorsították bukását. Amikor már a történeti Magyarország területének közel 70%-a idegen megszállás alatt volt, a párizsi békekonferencia további magyarlakta területek kiűrését kívánta (*Vix-jegyzék*).

A Károlyi Mihály vezette polgári demokratikus rendszert a Tanácsköztársaság követte. A szabadkőművesek kezdetben megtartották korábbi pozícióikat, akárcsak az értelmiség ama része, amely a különböző szak-direktóriumok tagja volt. Májustól azonban új helyzet állt elő: a diktatúra kezdett mind nyilvánvalóbbá válni az élet különböző területein, nem utolsósorban az ország ellen áprilisban megindított román és csehszlovák katonai támadás következményeként. A tanácskormány betiltott minden polgári pártot és szervezetet, mert azokat a vele szemben álló ellenforradalom gyűjtőhelyének minősítette. Ezt a sorsot a szabadkőműves páholyok sem kerülhették el: májusban minden szabadkőműves-tevékenységet betiltottak. Érdemes megemlíteni, hogy Szovjetországban csak 1922-ben, a polgárháború viszonyai között hozott hasonló intézkedést a bolsevik kormány.

1919 augusztusában megkezdte berendezkedését az ellenforradalmi rendszer, 1920-ban békeszerződés rögzítette Magyarország új államhatárait. Mindez együtt a proletárdiktatúra időszakával, új szakaszt nyitott a magyarországi szabadkőművesség történetében. A területi veszteségek – többek között – azt is jelentették, hogy a magyar páholyok nagy része idegen államokban találta magát. Ez természetesen önmagában véve is gyengítette a trianoni ország szabadkőművességét. Ehhez járult, hogy a proletárdiktatúra idején, illetve az azt követő fehérterror elől, rendkívül sokan hagyták el az országot. Emigrált Jászi Oszkár és a Martinovics-páholy más tagja is. Azt a veszteséget, amelyet ez az időszak idézett elő, a magyar szabadkőművesség sohasem tudta kiheverni.

Mindezt betetétzte, hogy 1920-ban a keresztényszocialista belügyminiszter rendeleti úton betiltott minden páholyt, minden szabadkőműves tevékenységet és elkobozta a páholyok tulajdonát (épületek, berendezések stb.). A budapesti Nagypáholy székházába két ellenforradalmi szervezet, a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) és az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) költözött be.

A Horthy-rendszer huszonöt esztendeje a szabadkőművesség szempontjából – mint Benedek Marcell megfogalmazta – „a sivatagi vándorlás” időszaka volt, mivel itthon nem élhettek szabályos páholyéletet. Ebben a reménytelennek látszó időszakban a magyarországi szabadkőművesek vezető egyénisége *Balassa József* volt, az itthon és nemzetközileg is ismert nyelvész professzor, a *Nyelvőr* című szakfolyóirat szerkesztője húsz esztendőn át. Neki és rendkívül kiterjedt nemzetközi kapcsolatainak, személyes tekintélyének volt köszönhető, hogy a betiltás ellenére sem szakadt ki a hazai szabadkőművesség a testvérek egyetemességéből.

1920 után kiáltóvá vált a különbség a Duna-medence országainak szabadkőműves életében. Magyarországon betiltás, támadások, a többi országban virágzó, támogatott páholyélet volt a jellemző. Az új államok számos vezető személyisége ismert, magas tisztséget betöltő testvér volt (*Eduard Benes*, *Sándor* jugoszláv király), ami a szervezet népszerűségét növelte.

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1918 novemberében elbocsátotta a tizenégy ausztriai úgynevezett határpáholyt, s ezek a következő hónapban megalakították az osztrák nagypáholyt (*Grossloge von Wien*). Az új helyzetben ez vette át azt a szerepet, amelyet korábban a magyar nagypáholy játszott a térségben, s nagy szerepe volt az egyes nemzeti szabadkőműves szervezetek közötti feszültség csökkentésében.

A betiltás ellenére sem szűnt meg a páholyélet Magyarországon, noha formája nagy mértékben megváltozott. Itthon a testvérek asztaltársaságokat szerveztek, baráti társaságokba tömörültek, összejöveteleiket kávéházakban, éttermekben tartották. Működtek az általuk a századforduló táján alapított jótékonsági intézmények, amelyek immár fődőszerzetül szolgáltak találkozósaikhoz. Hasonló szerepet játszott a Cobden Szövetség, a magyar Fábriánus Társaság, a Feminista Liga, a Good Templar Rend, amelynek összejöveteleit a polgári liberális-demokratikus ellenzék tagjai is rendszeresen látogatták. Szabályos páholyéletet azonban a magyar testvérek csak a szomszédos országok páholyaiban élhettek. E tekintetben kiemelkedő szerepe volt a bécsi és a szlovákiai páholyoknak, amelyek formálisan befogadták magyarországi testvéreiket. Amikor a magyarországi szabadkőművesek segítségért fordultak európai testvéreikhez, felhívásukat az osztrák nagypáholy lapja, a Wiener Freimaurer Zeitung tette közzé. A két nemzetközi egyetemes szervezet, az Allgemeine Freimaurer Liga (alapítva 1920-ban) és az Association Maconnique Internationale (AMI, alapítva 1921-ben) messzemenően támogatta a magyar ügyet. Az AMI több kísérletet tett arra, hogy rábírra a magyar kormányzatot a betiltó rendelet visszavonására. E kísérletek ugyan sikertelenek maradtak, de a rendszer konszolidálása nyomán és *Bethlen István* miniszterelnök politikája következtében a húszas évek derekától enyhült a szabadkőművesekre nehezedő nyomás, s mint bármely magyar állampolgár, szabadon utazhattak külföldre. Mi több, amikor 1928-ban New Yorkban felavatták Kossuth Lajos szobrát, a kiutazó hivatalos delegációba Bethlen Balassa Józsefet is beválasztotta.

Az 1926. évi belgrádi kongresszuson először ültek egy asztalhoz a valamikor szemben álló felek országainak szabadkőművesei. Megállapították, hogy Európa békéje szempontjából nemcsak a francia-német viszony fontos, hanem Magyarország és a kisantant államok közötti feszültség enyhítése is, és saját feladatukat ennek előmozdításában jelölték meg. A kongresszuson csaknem húsz ország képviselői vetek részt, a magyarokat Balassa József vezette.

A magyarországi szabadkőművesek nemzetközi, s főleg francia kapcsolatainak fenntartásában kiemelkedő szerepet játszott az Emberi Jogok Magyar Ligája, amelyet Párizsban hoztak létre a magyar emigránsok, s amelynek haláláig vezető egyénisége volt *Bóta Ernő*.

A fasiszta és náci rendszerek, a szélsőjobboldali politikai szervezetek mindenütt a leghevesebb indulattal fordultak szembe a szabadkőművességgel, amelynek elvei a napi politikában jogrendet, jogegyenlőséget, szabadságot, diktatúraellenességet jelentettek. A szabadkőművesek elleni intézkedésekben és propagandában mindenütt uralkodó elem volt az antiszemitizmus. A húszas évek második felében Olaszországban, Hitler hatalomra jutását követően Németországban, Franco tábornok hatalomra jutása után Spanyolországban minden szabadkőműves-szervezetet betiltottak, a páholytagokat üldözték. A spanyol polgárháború még folyt, amikor 1936 karácsonyán 16 ország szabadkőműves-szervezete, köztük a magyarok részéről Balassa József, petíciót intézett *Franklin D. Roosevelt*hez, az Egyesült Államok elnökéhez, kérve, lépjen fel a béke helyreállítása és a köztársaságiak védelme érdekében.

Európa többi részében 1938-39-ig a szabadkőműves páholyok viszonylag szabadon működhettek. Magyarországon a '30-as években oly mértékben gyarapodott a testvérek száma, hogy szükségessé és lehetővé is vált az *In labore virtus* nevű magyar páholy megalapítása Bécsben, a Labor anyapáholy fennhatósága alatt.

A magyar páholyok sehol sem kerültek olyan nehéz helyzetbe, mint Romániában. Erdélyben a XVIII. század óta erős volt a szabadkőművesség, 1920 után azonban helyzete veszélyeztetetté vált. A bukaresti székhelyű Romániai Nagypáholy ugyanis fennhatósága alá kívánta vonni az erdélyi magyar és szász páholyokat, elrendelte, hogy szertartásaikat anyanyelvük helyett románul kell lefolytatniuk. A helyiek, valamint Balassa József az AMI-hoz és a Freimaurer Ligához fordultak segítségért, mivel az anyanyelv használatát a szabadkőművesség belső regulái természetesen és szabadnak mondták régtől fogva és mindenütt. A nemzetközi szervezetek megbízásából a nagytekintélyű amerikai *Ossian Lang* utazott a helyszínre, tárgyalt az illetékesekkel. Neki volt köszönhető, hogy a magyar és szász páholyok megalakíthatták Bukaresttől független nagypáholyukat és a szabadkőműves munkában megtarthatták anyanyelvüket.

A szabadkőművesség már 1936-ban úgy látta, hogy elkerülhetetlen lesz Ausztria bekebelezése a náci Németországba s ezért igyekezett felkészülni ennek bekövetkeztére. Kérdés volt, vajon ez esetben Budapest átveheti-e Bécs szerepét? Tapogatózásai eredménye az volt, hogy a magyar kormány nem hajlandó visszavonni a betiltó rendeletet. A nemzetközi szabadkőművesség kiemelkedő egyéniségeiből alakult delegáció végigutazva a Duna-medence országait arra a következtetésre jutott, hogy Prága lehetne alkalmas térségbeli vezetőszerepre. Ez mindenesetre arra mutat, hogy nem számoltak a náci-német terjeszkedés dinamizmusával. Mindenesetre az *In labore virtus* páholy – jóval az Anschluss bekövetkezése előtt – működését áthelyezte Prágába, illetve Pozsonyba.

A Wehrmacht 1938 márciusában megszállta Ausztriát, a Grossloge von Wient bezárták, minden szabadkőműves tevékenységet betiltottak, a páholytagokat bebörtönözték. A müncheni egyezmény következtében Csehszlovákiát is német kézre juttatták a nagyhatalmak, s ez további súlyos csapás volt a térség szabadkőművessége számára.

A hazai szabadkőművesek már eme események bekövetkezése előtt igyekeztek felkészülni az elkerülhetetlenre: legfontosabb irataikat, névjegyzékeiket illetve ezek jelentős részét Svájcba és Lichtenstein nagyhercegségbe juttatták ki, többek között külföldi érdekeltségű magyar bankok szabadkőműves vezetőinek, tisztségviselőinek segítségével, akik ezeket hivatalos és bizalmas postaküldeményként juttatták ki az országból.

A szabadkőműves élet már a második világháború előtt csaknem teljesen megszűnt a Duna-medencében. A német, az osztrák, a csehszlovák páholyokat a náciak betiltották, a román páholyokat a bukaresti kormány záratta be 1937-ben. A magyarországi szabadkőművesek teljesen elszigetelődtek s még hazai mozgásterüket is elvonták a kormányintézkedések. Súlyos csapást jelentett számukra a zsidóellenes törvények bevezetése 1938-tól kezdve, ezekkel együtt azoknak az emberbaráti, jótékonyági egyesületeknek a betiltása, amelyek szabadkőműves irányítás alatt álltak.

A magyarországi szabadkőműves élet újrászervezését a náci-német megszállás és a nyilas uralom felszámolása, az ország felszabadítása és az új, demokratikus kormányzat megalakulása tette lehetővé. Az 1945. áprilisi kormányrendelet ismét szabaddá tette a páholyok működését és visszaadta korábban elkobzott tulajdonaikat. A Podmaniczky utcai páholyházon azonban egy ideig osztozni kellett a Nemzeti Parasztpárttal, amely központját ugyancsak ott rendezte be. A páholyélet újjászervezésében *Gerő Andor* kiemelkedő szerepet játszott, mivel Balassa József nem sokkal Budapest felszabadulása után elhunyt, „az örök Keletre távozott”. 1945. decemberében *Supka Gézát*, a Nemzeti Múzeum akkori elnökét választották nagymesterré. A szabadkőműves páholyok tagsága méginkább, mint korábban, a polgári rétegekből, művészek köréből került ki. A régi és új tagokat olyan nevek fémjelézték, mint *Beér János* jogász professzor, *Csécsy Imre* író, *Devecseri Gábor* író, költő, *Dénes György* filmszínész, *Ferenczy Béni* szobrász, *Ignotus Pál* író, *Maleczky Oszkár* operaénekes, *Márffy Ödön* festőművész, aki *Ady Endre* özvegyét, *Csinszkat* vette feleségül jóval korábban, *Remenyik Zsigmond* író, *Székely Mihály* operaénekes, *Nádasdy Kálmán*, az Operaház rendezője, *Bernáth Aurél* festőművész, *Auer Pál* ügyvéd, az emigrációból hazatért *Vámbéry Rusztem*.

A szabadkőművesség megkísérelt beilleszkedni az új politikai rendbe, oly mértékben, hogy a Nagypáholy Szövetsége tanácsa 1949-ben ötezer forint békekölcsönt jegyzett. Benedek Marcell így jellemezte a páholytagok összetételét 1945 után: „Vannak közöttünk kommunista párttagok, vannak polgári demokraták: ezek azt szeretnék, ha engedményeket tennénk, s a napi politika kérdéseiben mutatnánk közeledést a kormányzathoz. A többség már más társadalmi helyzeténél fogva is másként gondolkodik”. A páholytagok száma 1300-1500 között mozgott ekkoriban, mintegy 16-19 páholyon belül, vagyis a korabeli magyar társadalomnak elenyésző töredékét alkotta.

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy élén Benedek Marcell követte *Supka Gézát*. Rá hárult az a keserű feladat, hogy végrehajtsa a belügyminiszter 1950. június 12-i rendeletét, amely betiltotta a páholyokat, a szabadkőművesség minden tevékenységét. 1948-1951 között valamennyi szomszédos országban megszűntek a szabadkőműves páholyok: vagy önként mondták ki feloszlásukat, vagy betiltották őket. Ez is része volt annak a politikai fordulatnak, amely kizárólagossá tette a kommunista pártok uralmát.

A „sivatagi vándorlás” eme új szakasza mintegy negyven esztendeig tartott Magyarországon. Az 1989/90-ben megkezdődött demokratikus átalakulás tette lehetővé, hogy

– az egyesületi törvény alapján – ismét életre keltsék a páholyéletet és törvényes keretek között működhessenek a szabadkőművesek.

Mi tartja életben, mi teszi vonzóvá – évszázadok óta – a szabadkőművességet? Nagy leegyszerűsítve, két körülmény említhető. A szabadkőművesség magáénak vallja a francia forradalom hármas jelszavát (szabadság – egyenlőség – testvériség), amelyek mindmáig minden korszakban meg volt az aktualitása, mint ahogyan nem vesztette el fontosságát vállalt feladata, az emberbaráti, karitatív, jótékonyági munka sem.

IRODALOM

- Balassa József*: A szabadkőművesség története. Mindent tudok Könyvtár 6. Budapest é.n.
Benedek Marcell: Naplómát olvasom. Budapest 1963.
Ludwik Hass: The Socio-Professional Composition of Hungarian Freemasonry, 1868-1920. Acta Poloniae Historica, 1970 30. sz.
L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesség a XX. században. Budapest 1977.
L. Nagy Zsuzsa: Szabadkőművesek. Budapest 1988.
Palatinus József: A szabadkőművesség bűnei. A magyarországi szabadkőművesek mozgalma és külföldi kapcsolatai. I-III. Budapest 1920-1939.
Palatinus József: Szabadkőművesek Magyarországon. Budapest-Pécs, 1944.

A Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara

3 éves kiegészítő levelező egyetemi magyar-pedagógiai szakos képzést

hirdet olyan általános iskolai magyartanári végzettséggel rendelkező pedagógusok számára, akik az anyanyelvi nevelés területén kutató, innovációs munkában vettek/vesznek részt.

A 6 féléves képzés befejezésével eredményes záróvizsga után középiskolai magyar nyelv és irodalom tanári, valamint nem tanári, pedagógiai előadói oklevél szereshető. A képzés tandíja félévenként 36000 Ft, várható elfoglaltság félévenként 3x4 munkanap konzultáció Pécssett.

A jelentkezés feltétele:

3 évnél régebben megszerzett általános iskolai magyartanári oklevél; a magyartanítás területén dokumentált kutatás, kísérletezés, illetőleg innovációs tevékenység folytatása.

A jelentkezéseket a megfelelő dokumentumokkal együtt a JPTE BTK Tanulmányi Osztályára kell küldeni 1994. május 31-ig (7624 Pécs, Ifjúság útja 6.). A feltételeknek megfelelő jelentezőket július első hetében felvételi vizsgára hívjuk be.

Östörténetünk oktatásáról

FODOR ISTVÁN

Szinte közkeletű vélekedés, hogy népünk kialakulásának és korai történelmének több évezredet átölelő időszakáról oly kevés a biztos adatunk, hogy egymástól gyökeresen eltérő elméleteknek is létjogosultságuk van e tudományterületen. Való igaz, hogy írott források igencsak csekély számban állnak rendelkezésünkre, s azok is csupán a IX. századtól említik őseinket, előbb a déloroszországi területen, majd a Kárpát-medencében. Ezeknek az arab, görög, latin és szláv nyelvű kútfőknek azonban mégis döntő jelentőségű mondanivalójuk van népünk őstörténetére vonatkozóan. Egyrészt nagyjából megjelölik a magyarság kelet-európai szállásterületeit (Levédia, Etelköz), másrészt nomád-félnomád politikai és katonai szervezettségű népek írják le őket, akiknél ugyanolyan típusú fejedelmi hatalom alakult ki, mint a kazároknál, akikkel hosszú ideig szövetségben éltek. Julianus barát 1236-ban fellelte a Középső Volga és az Urál-hegység között élő, keleten maradt magyar népcsort egyik közösségét, országukat Magna Hungariának, azaz régi Magyarországnak nevezte. Híradása azért döntő fontosságú, mert a dél-oroszországi szállásoknál távolabbi és korábbi magyar szállásterületre szolgált felreérthetetlen bizonyítékot.*

E korszak történetének azonban nem csupán írott forrásai vannak. Az írásbeliség előtti történelmünkről több tudományág szolgáltat felbecsülhetetlen adatokat: a nyelvtudomány, régészet, néprajz, történeti embertan, történeti növényföldrajz, történeti állattan, s még számos más tudomány. Ezek közül különösen két szakterület eredményei perdöntők: a nyelvtudományé és a régészeté. Nyelvünk ősi szókészlete és nyelvtani rendszere az írott forrásoknál ezerszer jobban megőrizte a más nyelvű népekkel való történeti kapcsolataink emlékét, ősi szavaink hűen tükrözik elődeink életmódját, gazdálkodását. A régészet az egykori emberi társadalmak anyagi kultúrájának emlékeit tárja fel, s e tárgyi maradványokból rekonstruálja egy-egy terület népességének gazdálkodását, társadalmának fejlettségét, a temetők feltárásánál megfigyelt temetkezési szokások alapján pedig egykori hitvilágát. A régészet forrásai évről-évre jelentős mértékben gyarapodnak, s ebben a tekintetben nagyban különbözik más tudományágtól. Időrendje is jóval pontosabb, mint például a nyelvészeté, de a feltárt régészeti emlékek csak a nyelvi és történeti források segítségével kapcsolható valamely népcsoporthoz.

Ma már aligha vitatható, hogy bármely nép korai történelme csupán a különböző szaktudományok eredményeit összevető ún. komplex módszer segítségével kutatható. Így van ez a magyar nép őstörténete esetében is. Még akkor is, ha az összefoglaló munkákat általában egy szakember írja, aki természetszerűen csak egy tudományág eredményeit ismeri behatóan, s művében elsősorban ennek a szakterületnek az eredményeire támaszkodik. Sokkal rosszabb a helyzet, ha őstörténeti összefoglalásra olyanok vállalkoznak, akik igazán egyik szakterületen sem mozognak otthonosan, hanem a szakirodalom „összeollózásából” állítják össze munkájukat. Sajnos, az utóbbi években számos ilyen felszínes dolgozat látott napvilágot, amelyek a korábbi szakirodalmi vélemények sokszor ötletszerű kombinációján és a szerző, többnyire teljesen megalapozatlan ötletein kívül alig tartalmaznak új eredményeket, vagy előrevívő munkahipotéziseket.

* Ez az előadás a Történelemtanárok Egylete által rendezett Történelemtanárok Országos Konferenciáján hangzott el 1993. október 16-án.

Bármilyen nagy is őstörténetkutatásunkban a megoldatlan vagy vitás kérdések száma, a fent említett tudományterületek egybehangzó eredményei – amelyek kimunkálásán több kutatónemzedék tagjai fáradoztak – korai történelmi életutunk fő irányvonalát biztos alapokra helyezték. Egyáltalán nem igazolható tehát az a gyakorta elhangzó állítás, hogy a magyar őstörténetben minden bizonytalan, nincsenek világos tények, s létjogosultsága van a legvadabb ötleteknek is. Eme utóbbi nézetek hangzatosabbá leggyakrabban az ún. „nem hivatásos” őstörténészek soraiból kerülnek ki, akik sem az alapvető tényekkel, sem a kutatás módszereivel nincsenek tisztában, s számukra valóban rendezetlen káoszknak tűnik az egész kérdéskör.

Gyakran hangoztatják, hogy a magyar őstörténet kutatása és oktatása meglehetősen messze került egymástól: a kutatási eredmények nem jutnak el a pedagógusokhoz, s az ezernyi gonddal terhelt tanárok nem, vagy alig tudnak eligazodni a megjelenő szakirodalom tengerében. Magam korántsem látom ilyen rossznak a helyzetet. Legalábbis nem hiszem, hogy ezen a területen nagyobb lenne az említett űr, mint történelmünk más korszakaiban. (Példaként akár a legutóbbi évtizedek történelmét is említhetném.) Az útmutatóul szolgáló tankönyvek – megítélésem szerint – egyáltalában nem rosszak, röviden, világosan megírt, segédanyagként ajánlható művek is akadnak, talán csak az egyéb oktatási segédletek (oktatófilm, video, szemléletes térképek stb.) választéka hiányos.

Kétségtelen viszont, hogy egyáltalán nem könnyű a meglehetősen vegyes tartalmú szakirodalomban való eligazodás. Nem a nyilvánvalóan dilettáns írásművekre gondolok, hiszen ezeket az első látására fel lehet ismerni. Jóval nehezebb a helyzet a jól megírt, más területeken nevet szerzett írók műveivel, ahol gyakran elég nehéz a tiszta szemet az ocsútól elválasztani. Ma már a kiadó neve sem tájékoztat csalhatatlanul, hiszen számtalan kiadó működik, s bárhol megjelenhetnek színvonalas könyvek és csapnivalók egyaránt. Az agonzáló Akadémiai Kiadó az utóbbi években nem jelentetett meg ilyen témájú könyvet. (Igaz, az 1984-ben nála megjelent „tízkötetes”-nek az őstörténeti része szinte használhatatlan.) A tömegkommunikáció – érthető módon – nem a színvonalas, hanem a „szenzációs” könyvek hírért röppenti szárnyra. Értő és értékelő könyvbírálatok szinte egyáltalán nem jelennek meg sem a szakmai, sem a szélesebb olvasottságú folyóiratokban. A tömegtájékoztatás e kérdésben siralmas. Mintha az utóbbi időben kizárólag a „nul-ladik típusú” tudományos eredményeket népszerűsíténék. A különböző „szenzációs” felfedezések a leggyakrabban politikai töltetet hordoznak, nem ritka az sem, hogy becsületsértő jelzőket biggyesztenek az általuk bírált szerzők neve mellé. (Most csak az őstörténettel kapcsolatos visszasságokról beszélek, bár e jelenség alighanem általánosabb.) Az elmondottak ellenére sem ítélnék meg egyoldalúan és csak borúlátóan a helyzetet. Úgy vélem, hogy a felsőoktatás keretein belül valamit javult az őstörténet oktatása. Szegeden magyar őstörténeti szakképzés indult, s másutt is többnyire képzett oktatók készítik fel a jövő tanárait. Azért tartom e változást lényegesnek, mert köztudomású, hogy hosszú ideig a magyar egyetemeken és főiskolákon éppen a magyar nép korai történelme volt az egyik legelhanyagoltabb diszciplína, s a friss diplomás tanárok igen kevés útrálót kaptak.

Sajnos, nem egyértelműen jó a tanárok segédkönyvekkel való ellátottsága. Igaz, a különböző tudományágak forrásairól jó áttekintést ad a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség által közzétett Bevezetés a magyar őrtörténet kutatásának forrásaiba c. négykötetes kiadvány (Tankönyvkiadó B. 1976-1983), de a másfélezer példányban, kézirat gyanánt megjelent kötetek már rég hozzáférhetetlenek. Nagy kár, hogy elmaradt a tervezett átdolgozása és méltóbb formában való újbóli kiadása. E munka azonban nem pótolhatja történettudományunk nagy adósságát: az őstörténetünkre és a honfoglaláskorra vonatkozó írott források teljességre törekvő, modern fordítással és bőseges forráskritikai magyarázatokkal kísért közzétételét. (E fontos munkát – a saját történelmükre vonatkozóan – már rég elvégezte a román, bolgár és szlovák történettudomány.) A forrásokból kitűnő válogatást közöl ugyan *Györffy György* több kiadást megért kötete (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról), mégis mulhatatlanul szükség lenne az összes számbajövő forrás modern kiadására. (A millenniumi Magyar honfoglalás kútfoi sok tekintetben elavult és hiányos, nem beszélve arról, hogy már rég a könyritkaságok sorába tartozik.)

Őstörténetünk kutatását és oktatását is hátrányosan érinti az egykori szovjet kutatóintézetekkel, múzeumokkal és kiadókkal fenntartott korábbi kapcsolatok szinte teljes megszűnése. Különösen régészeti kutatásunkat érinti ez hátrányosan. A korábbi időszakban a Csaptól Vlagyivosztokig terjedő irdatlan nagyságú területek régészeti kutatását viszonylag „naprakészen” követhettük, elsősorban annak köszönhetően, hogy a Budapesten működő Gorkij Könyvesboltban szinte minden kiadvány megrendelhető és megvásárolható volt, emellett a könyvtári csere is viszonylag jól működött. Az egykori szovjet birodalom utódállamaiban megjelenő művek azonban ma már teljesen követhetetlenek. A volt szovjet könyvesbolt ügyetlen privatizációja pedig az egyetlen szakkönyvforrást is megszüntette. (Az új külföldi tulajdonos a bolt gazdag könyvanyagát külföldre – a hazánál többszörösen magasabb áron – értékesítette, majd a boltot bezárta.) Korábban a magyar szaktudomány közvetítette a keleti eredményeket a nyugati tudományos világ számára, ma pedig féltő, hogy éppen mi kerülünk reménytelen helyzetbe, hiszen a nyugati kiadók és könyvkereskedők már ott vannak az orosz, ukrán könyvpiacra. (Igaz, nem csupán könyvkereskedésünk került ilyen helyzetbe.) Segíteni egyedül csak a kulturális kormányzat tud. Ideje lenne ráébredni, hogy történelmünk eme korszakát nem kutathatjuk a Rajna, vagy a Missourai partjánál.

A sajtóban az utóbbi években több olyan dolgozat jelent meg, amely a magyar őstörténetkutatást azzal vádolta meg, hogy az elmúlt évtizedekben a marxista ideológia merev és sematikus szabályaihoz igazodott, s ezért minden megállapítása hamis, tehát csaknem egészében elvetendő. Szerencsére e szélsőséges nézeteket nem a szakemberek hangoztatják, hiszen számukra teljesen egyértelmű e vélekedés alaptalan volta. Kétségtelen, hogy 1949 után hosszú ideig az őstörténet nem tartozott a támogatandó és preferált témák közé (mint ahogy középkorunk története sem), s néhány „vezető” történészünk az ötvenes években váltig erőltette a marxista (pontosabban: a vulgármarxista) kategóriák bevezetését. („Katonai demokrácia”, „a pásztortársadalom válsága” stb.) A 70-es és 80-as években azonban alig akadt, aki ezzel megpróbálkozott. A kutatók nem a filozófiai kategóriákhoz, hanem a tényekhez igazodtak, amiről a kitűnő munkák egész sora tanúsodik. Az sem mondható, hogy nem lépett fel kutatásunk a szomszédos országok marxista-nacionalista történetírásával szemben. Kitűnő cáfolatok láttak napvilágot a dákoromán, nagymorva és nagyorosz alaptalan elméletekről. Az már nem a kutatók mulasztása, hogy e munkák zömmel megmaradtak a szakfolyóiratok lapjain, s nem kaptak kellő teret a tömegtájékoztásban. (Az egymást is kizáró őstörténeti elméletekről írott dolgozatom előbb a Múzeumi Közlemények 1982/1. kötetében, majd rövidített formában a História 1991/5-6. és a Híd 1991-es próbaszámában jelent meg.) Nincs tehát kutatásunknak szégyellnivalója az elmúlt évtizedekben végzett munkája miatt, s eredményeit sem kell sutba dobni. Talán említenem sem kellene, hogy a vádaskodók mindenkor a sumér-magyar, hun-magyar és egyéb délibabos elméletek hívei közül valók, s azért igyekeznek a kutatást és kutatókat lejáratni, hogy a „kommunista őstörténetírás” helyett a maguk rögeszméit ajánlják a nagyérdemű figyelmébe.

Az alábbiakban néhány olyan, általános jellegű kérdésre térek ki igen rövidre fogva, amelyek őstörténetünk sarkalatos pontjait érintik, s egyre inkább biztos alapnak tekinthetők e fontos történelmi korszak megítélésében.

A magyar őstörténet fogalma

A szakirodalom ma sem teljesen egységes abban a tekintetben, hogy hol húzhatók meg őstörténetünk időrendi határai. Korábban – a marxista felfogáshoz igazodva – többen úgy vélték, hogy e történelmi időszak felső határa az osztálytársadalom kialakulásának ideje, tehát nagyjából a magyar állam Szent István-kori létrejötte. Nem kétséges azonban, hogy őseinknél már a honfoglalás előtt kialakult az államiság első intézménye, a keleti típusú félnomád fejedelmi hatalom, a társadalmon belüli alá- és fölérendeltségi viszony pedig ennél is sokszorta ősbibb keletű. Mások a magyar etnogenezist, vagyis a néppé válás folyamatát nevezték őstörténetnek. Csakhogy e folyamat – nézetem szerint – jó ezer esztendővel a honfoglalás előtt lezárult, létrejött az önálló magyar nép.

Magam úgy vélem, a magyar őstörténet fogalmába két hosszú időszakot tagolhatunk be: az első a magyar etnogenezis korszaka, a másik pedig az ősmagyar nép története, amelynek végső időpontja a 895-ös honfoglalás, amikor döntően új korszak veszi kezdetét népünk történelmében. Az etnogenezis (néppé válás) folyamata több ezer esztendővel ölel fel, azt a teljes időszakot, amikor távoli elődeink még nyelvrokonaik körében éltek, s akkor végződött, amikor kialakult az önálló magyar népcsoport és a magyar nyelv, tehát az ugor közösségben élő előmagyarságból ősmagyar nép lett. Ennek korát nagyjából a Kr. e. 1000 és 500 közé tehetjük. Ez időtől már az ősmagyar nép és nyelv történetéről beszélhetünk, amelyet a korábbi szakirodalom a „vándolások korának” nevezett. Jól tudom, mindenkor önkényes valamely történelmi korszakhatárt egyetlen évszámmal kezdeni vagy lezárni, s ugyanilyen önkényes eljárás az ősmagyar kor – vagyis a magyar őstörténet – felső határaként a 895-ös honfoglalást megjelölni. Gyakorlati okokból azonban ezt az időpontot vélem a legmegfelelőbbnek, hiszen a Kárpát-medence birtokbavétel olyan belső folyamatokat értelt meg, amelyek a magyarságot végleg kiszakították a keleti népek és kultúrák közegéből és európai néppé tették.

A magyar nép ősisége

Még ma is napvilágot látnak olyan dolgotok, amelyek szerzői úgy vélik, hogy a magyar nép a honfoglalás körül, sőt esetleg csak azt követően vált önálló néppé. Bármely népalakulat létének számos ismérve van, ezek közül talán a legfontosabb a népi csoporttudat, népi öntudat, vagy másképpen a „mi-tudat”. Ez azt jelenti, hogy valamely embercsoport tudatosan vallja magát e közösség tagjának, s saját közösségét megkülönbözteti a hasonló szomszédos csoportoktól. A népi, vagy etnikai tudat tartozéka a származástudat, velejáróak a közös nyelv, közös kulturális hagyományok és hiedelemrendszer.

Kiváló történészünk, *Szűcs Jenő* igazolta be, hogy a magyarságnak már jóval a honfoglalás előtt volt etnikai öntudata, azaz: önálló etnikumként, népként létezett. (A magyar nemzeti tudat kialakulása. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged, 1992.; *Nemzet és történelem*. Bp. 1974.) Az etnikai tudatot kifejező önmegnevezés, a népnév (etnonim) fontos ismérve e tudat létének. Az ősmagyarság önmagát – minden idevonatkozó forrás tanúsága szerint – magyar-nak nevezte, ami minden bizonnyal „beszélő ember”-t jelentett. E népnév akkor alakult ki, amikor őseink még legközelebbi nyelvrokonaik, a későbbi obi-ugorok közelében éltek, hiszen e név első eleme megtalálható a vogulok önelnevezésében (manysi) és az egyik obi-ugor házassági csoport (Mosz) elnevezésében. Úgy vélem, ez kellő alapot ad annak feltételezésére, hogy népnevünk, s ezzel együtt őseink etnikai tudata is akkor alakult ki, amikor legközelebbi nyelvrokonaiktól elválva megkezdték önálló népi létüket a Kr. e. 1000 és 500 közötti időszakban. A magyar nép tehát igen régen, mintegy két és félezer esztendővel ezelőtt alakult ki, ekkor záródott le etnogenezisének folyamata.

Az elmondottak azonban semmiképp nem jelentik azt, hogy az ősmagyar etnikum (nép) a továbbiakban változatlan maradt. Ellenkezőleg: számos népcsoport csatlakozott hozzá (mint pl. az írott forrásokból ismert kazárföldi kabarok), s néprészek szakadtak ki belőle (mint pl. a Magna Hungáriában maradt és 1236-ban Julianus által fellelt keleti magyarok, vagy a Kaukázuson túlra vetődött szavárd-magyarok). A népesség azonban mindenkor megőrizte önálló népi alkatát, ősi, finnugor eredetű nyelvét és népi öntudatát. A jövevények beolvadtak, s néhány nemzedék múltán maguk is e közösség tagjainak vallották magukat, vallották a közös eredet mítoszáit.

Nyelv és nép

Sokan láttak és látnak kibékíthetetlen ellentmondást a magyar nyelv finnugor eredete és a honfoglaló magyarság steppei, nomád jellege között. Ezért többen megkísérelték az ősmagyarság életútjának másfajta megrajzolását. Feltették, hogy az erdőlakó, halász-vadász gazdálkodású magyarság összeolvadt egy jóval fejlettebb nomád, török nyelvű

népességgel, s ez utóbbi magába olvasztotta őseinket, de átvette nyelvüket. Így tehát eredetileg török nép lennénk, s finnugor eredetű nyelvünkhez nyelvcsere útján jutottunk. E feltevés abszurditása logikai úton is könnyen belátható, hiszen egy erős katonai szervezetségű, nagyszámú, jóval fejlettebb nép a történelemben soha nem vette át a primitív behódolók, vagy behódoltatottak nyelvét (mert ebben az esetben az Egyesült Államokban ma irokézül beszélőnek), hanem ennek éppen az ellenkezője szokott történni.

Nincs azonban semmi ellentmondás a honfoglalók nyelve és kultúrája között. Ma már aligha vonható kétségbe, hogy már az előmagyarság sem primitív, természeti gazdálkodást folytató nép volt. A Kr. e. II. évezredben zömében állattartóvá és földművelővé vált. Önálló néppé válásának kezdeti századaiban pedig – a tágabb földrajzi régió népeivel együtt – áttért a vándorló-legeltető nomád állattartásra. Jóval korábban, mint ahogyan török nyelvű népcsoportok megjelentek a szomszédságában. A Kr. előtti évezredben ugyanis a steppei állattartók túlnyomó többsége iráni nyelvű volt (szkiták, szarmaták, szakkák). Jelen ismereteink szerint egyetlen finnugor nyelvű nép volt, amely a délebbi ligetes steppén élt, s áttért a nomád állattartásra: az ősmagyarság. A Kr. sz. utáni III-IV. században, a hunok kiváltotta nagy népmozgás következtében változik meg az eurázsiai steppevidék népeinek nyelvi összetétele: a török nyelvű népek sűrű rajokban követik egymást Belső-Ázsia felől, s néhány évszázad alatt az ősi török nyelvek válnak uralkodóvá e hatalmas területen.

A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai hűen őrzik őseink török népekkel való kapcsolatainak emlékét, akik jelentős hatást gyakoroltak gazdálkodásukra, műveltségükre, társadalmi és hadi szervezetükre. És bizonyára népi alkatukra is. A magyarság egésze azonban megőrizte önálló népi alkatát, etnikai tudatát, ősi nyelvét. A különböző írott források a honfoglalás körüli időben nevezik őket onoguroknak, türköknek, hunoknak, szaracénoknak és avaroknak – ők azonban ömagukat mindvégig *magyar*-nak nevezték! A steppei török tengerben tehát élt a finnugor nyelvű nomád nép is, a mi őseink, akiknek ekkor már valóban semmi közük nem volt az északon lakó nyelvrokonaihoz, életmódjuk, kultúrájuk, mentalitásuk és hitviláguk a steppe színeit öltötte magára, nincs tehát abban semmi csodáltnivaló, hogy a róluk tudósító legkorábbi, arab és görög nyelvű források ugyanúgy jellemzik őket, mint a steppe többi nomád lakóját.

Ősmagyar gazdaság és társadalom

Az ősmagyar kor másfél évezrede alatt őseink gazdálkodása és társadalmi korántsem maradt változatlan. Nomád gazdálkodásuk különösképp a dél-orszországi, Don-vidéki szállásokon mehetett át jelentős változáson. A térségben végzett régészeti kutatások egyértelműen igazolják, hogy e vidékeken a VIII-IX. században az itt élő nomádok körében erőteljes megtelepedési folyamat ment végbe: egyre többen telepedtek meg az állandó falvakká átalakuló téli szállásokon, építettek maguknak állandó, szilárd hajlékot, s váltak szántó-vetőkké. E nagyjelentőségű folyamatnak őseink is részesei voltak, amit szintén a régészet igazolt: a Kárpát-medencében kialakuló falvaik szerkezete, az épületek típusai, de még a használati tárgyak jó része is a Don-vidékiekhez hasonló. Aligha lehet tehát kétséges, hogy honfoglalóink nem csupán nomád pásztorközösségekből álltak, hanem jelentős földműves tömegeket is hoztak magukkal. E megtelepedési folyamat nemcsak folytatódik az új hazában, hanem az életföldrajzi környezet kényszere miatt (itt ti. nincsenek a nomadizáláshoz szükséges tágas puszta, s nincs lényeges éghajlati különbség sem) jelentősen fel is gyorsul, ami a X. század végére megteremtí a európai típusú állam kialakulásának legfontosabb gazdasági feltételét.

A magyar társadalom fejlődéséről alig van adatunk, csupán a honfoglalás kori állapotokból következtethetünk vissza, s valamelyest az összehasonlító néprajzi adatokat használhatjuk fel. A X. század közepén Bátorban született Konstantín bizánci császár jegyezte fel a hét magyar törzs nevét, amelyeket helyeinket máig megőriztek. (Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Készi.) Nem tudjuk, mikor alakult ki e törzsi szervezet, de minden jel arra mutat, hogy igen korán, jóval, sok évszázaddal a honfoglalás előtt. Nyelvtudásaink a törzsnévek nagy részét a török nyelvekből származtatják. Ne feledjük azonban, hogy e törzseknek csupán a neve volt török eredetű, népessége semmi-

képpen. A nomád népek körében gyakran változó törzsi szervezet ősainknél is többször átalakulhatott, nevük is változhatott. (Kivéve a vezértörzs – a Megyer – nevét, amely a 'magyar' népnevet viselte.) Török eredetű törzsneveink kétségkívül akkor keletkeztek, amikor ősaink szoros kapcsolatba kerültek a steppét elárasztó török nyelvű népekkel, s azok jelentős hatást gyakoroltak a magyarság társadalmi és hadi szervezetére.

A délorosz területeken való tartózkodás időszaka azonban e téren is döntő változással járt. A Kazár Birodalom szomszédságában, egy ideig annak keretei közt élő magyarságnál ekkor jelenik meg az a félnomád típusú fejedelmi hatalom, amely bizonyíthatóan kazár mintára és kazár hatásra jött létre. E kettős fejedelmi rendszerben a törzsek és a nép felett két uralkodó állott: a kendének, vagy kündünek nevezett főkirály és a hadak parancsnoka, a gyula nevet viselő alkirály. A honfoglaló magyarság tehát nem alkalmaslag összeverődött törzsszövetség volt, hanem steppei típusú fejedelmi hatalom fogta össze a népet, a keleten sarjadt korai magyar államszervezet alakult át később európai típusúvá.

A hun-magyar rokonság

Újabbban a sajtóban számos publicisztikai írás, könyv és egy nagyszabású rockopera népszerűsítette a hun-magyar rokonság, sőt azonosság avított eszméjét. A silány írásművek szóra aligha érdemesek, de sajnálatos módon a kitűnő *Nemeskürty István* is tollat ragadott e régi nézet védelmében. (A bibliai örökség. A magyar küldetésstudat története. Bp. 1991.) Nézetével aligha szükséges részletekre menően vitába szállni, elegendő, ha Szűcs Jenő alapos elemzésére (Nemzet és történelem, 413-555. old.) és *Bóna István* nemrég megjelent kitűnő összefoglaló dolgozatára utalok. (Rubicon 1993/6.)

Sajnos, Nemeskürty István hivatkozásai közt hiába keressük a legfontosabb forráskritikai szakirodalmat, s szövegében is mellőzi ezek tanulságait. A középkori magyar krónikák őstörténeti mondanivalója pedig ezek nélkül egyáltalán nem hasznosítható. Idézett dolgozatában Szűcs Jenő mutatta ki legutóbb, hogy a hun-magyar történet megalakotója *Kézai Simon* mester volt, aki krónikáját 1282-1285 között írta. Előtte *Anonymus* az 1200-as évek elején írt nevezetes regényes Gestájában még csupán az Árpád dinasztiát teszi meg Attila örökösének. A hun történet azonban Kézai alkotása, mégpedig nem hazai, hanem nyugati források alapján. Szó sincs tehát arról, hogy a magyarság körében szívesen élő hun származástudatot vetette volna papírra, amint ezt Nemeskürty állítja. Kézai történetének korához mért színvonaláról álljon itt Szűcs Jenő jellemzése: „Mindazonáltal nagy tévedés lenne az elmondottakból azt a következtetést leszűrni, hogy Kézai Simon mester fantasztikus hun történetében a kor európai színvonalán mozgó teoretikusnak bizonyult. Tulajdonképpen ebben a vonatkozásban is ugyanolyan találékony, ötletes, de kissé félművelt és fantasztia írónak mutatkozik, mint a hun történet epikai képtelenségeinek összehordásában, amitől egyfajta zsenialitás mégsem tagadható meg. Egyébként mondanivalója aligha található volna utat azokhoz, akiknek intellektuális teherbírása többet nem is viselt el: a magyar nemességhez.” (i.m.464.)

Valóban, hiszen Kézai „alapozta meg” történetileg a nemesek és nemtelenek társadalmi különbségét, jogállását. Nem véletlen, hogy a hun származástudat a nemesség, a „vitélő rend” körében gyökeredzik meg szívósan, igaz, nem Kézai mester krónikájának olvasása révén (mivel ekkoriban a nemesség nagy része analfabéta volt, s a kéziratok kódexek amúgyis csak néhány példányban készültek), hanem *Werbőczy* híres Hármaskönyvének kinyomtatása után, a XVI. században. Werbőczy István ugyanis a nemesség jogainak történeti megalapozását a Kézait ismétlő krónikákból meríti. Az egyszerű nép körében a hun eredettudat magvait majd csak jóval később hintik el a szépirodalmi művek, a néptanítók és tankönyvek.

A Nemeskürty István által citált hosszás krónika-idézetek tehát semmit sem bizonyítanak a magyarság állítólagos hun eredethagyományáról, hiszen végső soron mindegyik Kézai művére vezethető vissza. S a szerző által biztos tényként kezelt Árpád-házi Attila-hagyomány sem igazolható egyetlen forrással sem. Sem az ún. Attila-kard adományozásának, sem a IV. Béla-kori feljegyzésnek nincs ilyen szempontból történelmi hitele, mert egyik sem magyar forrásból származik. A hun-magyar, szkíta-magyar és avar-magyar azonosság nézete a nyugati irodalmi hagyományon alapul, ahol a keletről megjelent

magyar lovasokat ugyanolyan istencsapásnak tartották, mint a régi leírásokból általuk ismert szkitákat, hunokat, vagy avarokat, s ezeken a neveken is említik őket.

Van azonban egy nagyon fontos forrásunk, amely éppen hogy ellentmond az Árpád-ház Attila-hagyományának. Bíborban született Konstantín bizánci császár 950 körül írott művében a magyarok vonatkozó értesüléseinek egy részét Árpád dédunokájától, Tormástól szerezte, aki érdekes módon nem dicsekedett el a dinasztia Attilától való származásával. (A steppei népek történetében ugyancsak járatos császárnak mellesleg nem lett volna könnyű „beadni” alaptalan mendemondákat.) Minden okunk megvan tehát úgy vélekedni, hogy e hagyomány nem élt a X. századi magyar fejedelmi udvarban, s e mítoszt csak később teremtették meg a dinasztia előtörténetét megalkotó udvari tollforgatók.

A Bécsben őrzött ún. Attila-kardra visszatérve, egyértelműen leszögezhetjük: annyi közve van ennek a pompás fegyvernek Attilához is, meg Nagy Károlyhoz is, mint Makónak Jeruzsálemhez. E remekművű szablya valószínűleg a magyar fejedelem részére készült, talán még az etelközi szállásokon.

Nemeskürty István – a félreértések elkerülése végett kell ezt megjegyezniem – nem a hunok és magyarok valós azonosságát igyekszik igazolni, hanem valamiféle homályos tudati azonosságot tételez fel, megtoldva ezt a még megfoghatatlanabb „küldetéstudattal”, amely a magyarokat keletről Attila egykori birodalmába, a Kárpát-medencei Kánaánba vezette. *Kulcsár Péter* feltevésére alapozva úgy véli, hogy a magyar eredetmondának volt egy kazár-zsidó variánsa, s őseink természetesen szőtték bele eredetmondájukba a bibliai elemeket, hiszen Levédiában mind a zsidó, mind a keresztény hittel megismerkedtek. Sőt, mint írja: „Téves... az a napjainkig élő elképzelés, mintha egy pogányságát konokul védelmező nemzetre kényszerítette volna Szent István a keresztény vallás felvételét. Néhány honfoglalás kori sírból keresztény jelképek (kereszt) és fohászok, héber nyelvű szövegek, jelképek (gyűrű) egyaránt előkerültek.” (29. old.)

Ezzel szemben a források egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Kazáriában csupán a fejedelem és környezete tért át a zsidó hitre, a birodalom népessége zömmel pogány hitű volt. Erről győznek meg bennünket a Kazáriában feltárt temetkezések is, amelyek az ősi steppei pogány hagyományokat tükrözik. Sokan arra gondolnak, hogy a magyarokhoz csatlakozott, a kagán ellen fellázad kabarak lehettek zsidó hitűek. Ennek azonban semmi nyoma, adataink inkább arra mutatnak, hogy a kagán elleni lázadás egyik fő oka éppen a kagáni hatalom térítési törekvése lehetett.

Az kétségtelen tény, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett a kereszténység bizonyos elemeivel, elsősorban a térítő bizánci papok jóvoltából. Ugyanígy eljutott hozzájuk az iszlám és az iráni zoroasztrizmus néhány eleme is. (Szép művészi megfogalmazását láthatjuk ennek a remekművű tiszabezdédi tarsolylemezen, ahol a táltoshit jelképe, az életfa görög keresztet ölel, két oldalt pedig az iráni zoroasztrizmus jelképe, egy-egy pávasárkány fogja közre az életfát.) A sírokban lelt néhány kereszt, egyetlen héber feliratos gyűrű azonban ugyanúgy nem igazolja honfoglalóink keresztény, vagy zsidó hitét, mint ahogy az arab dirhemek mohamedán mivoltukat. E tárgyakat ugyanis – fölöttébb ritkán egyébként – ékszerként, díszként hordták. Ezzel szemben igenis a pogány rítusú honfoglalaskori sírok ezrei vehető bizonyítéknak, amelyek az ősi táltoshit általános elterjedtségét igazolják. (Más kérdés, hogy X. századi táltoshitünk nem azonosítható az elmaradott szibériai népeknél megfigyelt, újkőkori állapotában rögzült, primitív sámánizmussal.) A magyarság eredetleírásába tehát a szóban forgó bibliai elemeket kétségkívül a középkori krónikások szőtték bele, pontosan megfelelően e műfaj általános követelményeinek.

A középkori eredetű hun-magyar eredetmítosz újjáélesztésének tehát még tudományos látszatát sem lehet kelteni. Kézai Simon mester saját korának céljait kívánta szolgálni megkomponálásával, ma azonban a történetírás egyedüli célja a valós tényeken alapuló múlt feltárása lehet.

A kettős honfoglalás elmélete

Ez az elgondolás szintén régi eredetű, s a hun-magyar azonosság elméletének ivadéka. Mivel a hun birodalom széthullása (454) és a magyar honfoglalás között óriási időrendi űr tátong, régóta felbukkan az a gondolat, hogy a magyarok e két időpont között „avar” néven is birtokba vették a Kárpát-medencét. (Erre az szolgáltatott alapot, hogy a nyugati források – többek között – „avar” néven is említik őseinket.) Ez az elgondolás jó húsz esztendeje *László Gyula* nagyhatású ún. „kettős honfoglalás” elméletében öltött testet. Véleménye szerint a 670 körül a Kárpát-medencében beköltözött második avar néphulám magyar nyelvű volt, akik később túlélték az avar birodalom szétverését és nagy tömegekben megérték Árpád népének 895-ös honfoglalását.

Legutóbb két kiváló kutatónk, a történész *Engel Pál* és az ősrégész *Makkay János* szellemes logikai következtetésekkel jutott hasonló eredményre. (Engel Pál: *Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig, Magyarok Európában*, I. Bp. 1990.; Makkay János: *A magyarság keletzése*. Bp. 1993.) Mivel Engel Pál elgondolásával már egy korábbi dolgozatomban foglalkoztam (*Rubicon* 1992/3, 24-26. old.), itt csak Makkay János munkájára térek ki igen röviden.

E rendkívül széles körű tájékozottságon alapuló, kitűnően felépített gondolatmenet szerint a finnugor nyelvű magyarságot valahonnan az Urál-vidéki erdős területekről meghatározatlan időben egy szintén meghatározatlan török nyelvű nép magával sodorta, szolganépévé tette, „megszervezte”, s része volt a magyarság a Kubán-vidéki, nagyjából 630 és 680 között fennállt onogur-bolgár birodalomnak – ugyancsak alávett népként – majd e birodalom felbomlása után onogur-bolgár uraik vezetésével a Kárpát-medencei avar birodalomba költöztek. A 895-ös honfoglalást végrehajtó Árpád népe ezzel szemben török nyelvű volt, rátelepült az itt nagy tömegekben élő onogur-magyarokra, újból „megszervezte” őket, de átvette a magyar szolgák nyelvét.

E feltevésnek ugyanaz a két feloldhatatlan nehézsége van, mint a „kettős honfoglalás” bármely más variánsának: semmivel nem igazolható, hogy akár a korai, akár a késői avarok magyar nyelvűek lettek volna, továbbá az sem, hogy e későavar népesség nagy tömegekben megérte a magyar honfoglalást, méghozzá olyan létszámban, amely többszörösen felülmúlta a honfoglalókat. (Az uralkodó réteg nyelvi asszimilációja ugyanis csakis ebben az esetben képzelhető el.) Mi ezzel szemben a valóság? Néhány IX. századi, bizonytalan keltezésű avar sír az Alföldön, és a honfoglaló magyar sírok ezrei! A régészeti leletek tanúsága alapján ugyan semmiképp nem állítható, hogy egyes avar csoportok nem érhették meg a honfoglalást (ez főként a Dunántúl nyugati peremén igazolható), de létszámuk mindenképpen elenyésző volt a honfoglaló magyarsághoz képest, ráadásul az sem valószínűsíthető, hogy a szórvány avarság a IX. század végéig megőrizte – egyébként ismeretlen – avar nyelvét.

Áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik a 895-ös honfoglalók török nyelvűségének feltevése is. Dzsajháninak a 870-es évekre vonatkozó tudósításából ugyanis félreérthetetlen, hogy az akkor a délorosz területen élő őseink magukat „magyar”-nak nevezték (ezt a nevüket őrizte meg az arab forrás is), s e népnév a magyarság etnikai tudatának kifejezője. Miért nevezte volna magát egy török népcsoport éppen finnugor nyelven magyarnak? (Szeretném közbevetőleg megjegyezni, hogy a rendkívül szórványos avar kori és honfoglalás kori rovásfeliratok – az egymásnak ellentmondó megfejtési kísérletek miatt – egyelőre aligha tekinthetők történeti forrásnak.)

Amint azt egy közeljövőben megjelenő dolgozatomban részletesebben kifejtettem (Leletek Magna Hungariától Etelközig. Az 1993. decemberi honfoglalás kori régészeti tanácskozás előadásai.), a magyarság vándorlásának útvonala ma már régészetileg is eléggé jól kitapintható egészen a Volga-könyök és az Urál-hegység közötti, egykori Magna Hungaria területéig. Itt éltek a VI. század közepétől, de egészen bizonyos, hogy korábbi lakóhelyük nem itt lehetett, hanem minden bizonnyal a nyugat-szibériai ligetes steppe területén. Nem ismerjük – adatok hiányában – őseink többszöri vándorlásának indítékait, de a steppe északi peremén és ligetes steppén valószínűsíthető lakóhelyük szinte teljesen kizárja annak lehetőségét, hogy akár a hunok, akár az avarok nyugatra vándorlásuk

során magukkal „sodorhatták” volna őket, hiszen e népek vándorútja a déli steppén vezetett.

Amennyiben elfogadjuk Makkay János érvelését, ugyancsak nehezen leljük magyarázatát annak az aligha vitatható ténynek, hogy az állítólag magyar nyelvű kései avarság miatt veszítette el teljes egészében korábbi műveltségét. Mert az avar és a honfoglaló magyar műveltség minden elemében különbözik egymástól, s a magyarokkal jelenik meg az a steppei eredetű, sajátos kultúra, amely egységesen jellemző a X. századi magyarságra az egész Kárpát-medencében. Hogyan lehetséges, hogy a kis létszámú szűk uralkodó réteg nem csupán „megszervezte” az itt talált tömegeket, hanem teljes anyagi műveltségét, művészetét és hitvilágát is „rájuk kényszerítette”, csupán nyelvüket tanulta meg? (A magyarság törökök általi „megszervezésének” gondolata egyébként a két világháború közötti orientalistáink kedvenc tétele volt. Aligha vitatható azonban, hogy a történelemben ismeretlenek az olyanfajta „megszervezések”, amikor valamely primitív népet egy jóval fejlettebb társadalmú népesség „felemel magához”. A történelmi közelmúltban is történtek kísérletek különféle „nagy ugrások” végrehajtására – közsímet, hogy milyen sikerrel. A gazdálkodási mód és a társadalom átalakításához mindenkor több nemzedéki idő kellett, még szerencsés körülmények között is. Bolgár-török jövevényszavaink valóban jelentős bolgár-török művelődési hatásról tanúskodnak – de csakis hatásról és nem „megszervezésről”!)

A röviden elmondottak alapján az ún. „kettős honfoglalás” elméletének sem régebbi, sem újabb változatát – a kutatók többségével egyetemben – nem látom igazolhatónak. A kiváló szakemberek által kidolgozott feltevéseket ellenben igen hasznosnak vélem, hiszen őstörténetkutatásunk számos megoldatlan kérdésére hívják fel a szakemberek figyelmét, valós történelmi problémák megoldására tesznek kísérletet, s ezzel vitathatatlanul gazdagítják a kutatást. László Gyula műveinek például viathatatlannal nagy szerepe van abban, hogy kutatásunk az utóbbi időben mind nagyobb figyelmet szentel a IX. századi régészeti leletek feltárásának és értékelésének. Lassan kezd életre kelni a korábban szinte ismeretlen IX. század története, ami rendkívül fontos korszaka a magyar történelemnek is, hiszen a honfoglalók által itt talált népesség nagy része ugyanolyan magyarrá vált, mint az egykori etelközi magyarok.

Az állítólagos belső-ázsiai rokonság

A nem éppen sikeres barguzini Petőfi-kutató antropológus, *Kiszely István* 1986 óta számtalan előadásban, újságcikkben és nyilatkozatban hangoztatta a magyarság belső-ázsiai eredetének ötletét. Nyilatkozataiban többször hangsúlyozta, hogy a magyar őstörténetet nem átírni, hanem újraírni kell, oly nagy horderejűek azok a felfedezések, amelyeket Kína észak-nyugati részén, az Ujgur Autonóm Tartományban tett. A török nyelvű ujgur nép 740 körül alapított birodalmat a mai Kína észak-nyugati határvidékén, amelyet, száz esztendő múlva a kirgizek döntöttek meg. Kiszely úgy véli, hogy „... az ujgurok a mi őseinkkel egy törzscsoportban élt nép mai leszármazottai, Kína északnyugati részében, a Hszin-csing Ujgur Autonóm Tartományban élnek.” (Természet Világa, 1988/10. szám.) E kijelentéssel kapcsolatban csak az a bökkenő, hogy a jelzett tartományban élő török nyelvű mohamedán népek csak 1921-ben vették fel az ujgur nevet, s semmi közük a régi ujgurokhoz, akik birodalmuk 840-es széthullása után délebbi területekre költöztek, s mára csupán mintegy négyezrenyien maradtak belőlük, akiknek 'sárga ujgur' a nevük. (Ld. *Róna-Tas András*: Élet és Irodalom, 1988. április 29.) Emiatt kissé érthetetlen tehát Kiszely útibeszámolójának alábbi részlete: „Néhány napot töltöttem közöttük, ott ültem tornácaikon a szőlőlugasok alatt; paprikáscsirkével, lecsóval, erőspaprikával, kukoricával, sárgabarackkal, görög- és sárgadinnyével kínáltak... Megismertem életüket, megható volt, amikor közölték: sokszáz éve „várták”, hogy egyszer csak eljön közéjük egy „xiong ya li”, azaz egy „magyar”. (Magyar Nemzet, 1986. június 30.) „Valami olyasmi játszódott le körülöttünk, mint amikor Julianus barát a szavárd-magyaroknál járt és megértette nyelvüket” – írja máshelyütt. (Képes 7, 1987. dec. 12.)

Nem beszélve arról az apróságról, hogy 1236-ban Julianus nem a Kaukázustól délre szakadt szavárd-magyarokat, hanem a Volga-könyöknél élő, keleten maradt magyarokat

találta meg, nehezen érthető, hogyan várhatták az új Julianust századokon át azok a csupán 1921 óta ujjurnak nevezett törökök, akiknek se a régi ujjurokhoz, se a régi magyarokhoz semmi közül nem volt. Az útleírásban szereplő paprikácscsirke, lecsó, és tornácós ház említése sem véletlen, mert más nyilatkozatokból azt is megtudhattuk, hogy ezek – a vadtulipán-motívummal együtt – az ősi szomszédság emlékei népeinknél. Olyan kételyek fel sem merülnek az interjúkban, hogy a paprika és a paradicsom csak Kolumbusz nevezetes felfedezése után került Amerikából Európába, a tornácós ház csak a késő középkori magyar népi építészetben jelenik meg, s honfoglalóink gazdag palmettás díszítőmotívumai közt egyetlen tulipán sem virít. (Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy Kiszely Istvánnak nem csupán az ujjur rokonság vélelmezésében vannak távoli elődei, hanem a paprikácscsirke és a pörkölt őstörténeti argumentumként való szerepeltetésében is. Mexikóba szakadt jeles hazánkfia, a kiváló mezőgazda, *Bánó Jenő* írja a Budapesten 1896-ban megjelent „Mexico és utazásom a trópusokon” c. könyvének 38. oldalán: „Ha az amerikai nyelvtudósok bizonyítják nekem, hogy a „paprika” szó épp úgy indián, mint magyar eredetű, én leszek az, ki legjobban örülök neki; mert egyik – a magyar lapokban kiadott tárcacikkemben éppen én igyekeztem kimutatni, hogy a mexicói indiánok (kiknek ázsiai származása már kétséget nem szenved) ősi szokásaikban olyannyira hasonlítotak elődeinkhez; sőt még jelenleg is például étkezésükben nem egy van azonos nemzeti ételünkkel, éppúgy mint nekünk kedvenc ételük a paprikácscsirke, pörkölt és gulyás: a mexicóiak fő és kiválóan kedvelt ételüket is hasonlólág ezek képezik, – bár természetesen más elnevezés alatt. Mindezekből én tehát azon – talán túlmerész következtetést vontam, miszerint lehetséges, hogy úgy a mi bölcsőnk, mint a mexicói indiánok bölcsője is egy és ugyanaz lehetett; csak hogy mi nyugat felé, ők pedig észak-kelet felé vevék vándorlásukat s üzelve a barbárnépek által, a Behring-szoroson át menekültek az újvilágba.” – Úgy látszik, valóban nincs új a nap alatt.)

De kövessük tovább Kiszely István gondolatmenetét: „A magyarság ősei feltehetően ott voltak a Hsiungnu (hun) törzsszövetség 19 (mások szerint 24) tagja közt, más népekkel keveredve. Erről a területről indultak el azok a népcsoportok, amelyek egyenesen a Kárpát-medencébe tartottak, s azok is, amelyek a Dzsungár-kapun át korábban kijutottak Belső-Ázsiából, és felmentek a finnugor népek közé. Ugyancsak innen származhatnak azok a népek, amelyek az úgynevezett déli útvonalon jöttek Európa szívébe, és sosem érintették az Ural környékét.” (Természet Világa, 1988/10. 445. old.)

Hangsúlyozza továbbá, hogy e megfontolásra az embertani vizsgálatok vezették, amelyekből világosan leszűrhető az a tanulság, hogy a magyarság embertani alkata nem a finnugorokéhoz, hanem a török nyelvű népekéhez áll közelebb. Véleménye szerint ezt az álláspontot erősítik meg a japán *Hideo Matsumoto* oszakai professzor ún. jelző- vagy markergén-vizsgálatai is. A ma élő népességen végzett génvizsgálatok legfontosabb, bennünket érintő eredménye, hogy „az uráli népeknél – az ugoroknál – megtalálták ugyanazt a markert, amely a Bajkáltól délnyugatra élő népeknél is elfordul. Tehát a mai uráli népek egy részének ősei is Belső-Ázsiából származhattak. Ezt a markert nem sikerült kimutatni annál az ágnál, amely ebből a csoportból válik ki ugyan, de feljutott a Batikumba és a mai Finnországba.” (Uo. 446. old.)

E valóban fontos új vizsgálati módszer eredményeinek történeti keretbe illesztett, részletesen adatolt kifejtését joggal várhattuk Kiszely István többször beharangozott új könyvében. A vaskos kötet azonban (Honnan jöttünk? Bp. 1992) jobbra más szerzők műveinek lapszámra menő, hosszú idézeteiből áll, s csupán csak az nem kerül ki belőle, mi magának a szerzőnek az álláspontja a szóban forgó kérdésekben. E terjedelmes idézetek nem tükröznek szinte semmiféle szerkezetet, s az olvasó értetlenül marad, miért kaptak helyet a Szent Koronáról vagy az ún. Lehel-kürtről leírt vélemények egy őstörténeti munkában. Végig rejtve marad a könyv szerzőjének gondolatmenete, s az is, mi volt a célja könyvének megírásakor. Könyve végén öntömjenező módon „az igaz magyar őstörténet nevében” mond köszönetet a sokirányú segítségért (333. old.), de e rendszertelenül és kritikátlanul „összelapátolt” kompiliációból nem derül ki, mit is ért szerzője az „igaz magyar őstörténet”-en. A 204. oldalon itt is összefoglalja a génvizsgálatok szerinte legfontosabb tanulságát, igaz, valamivel zavarosabban, mint a fent idézett nyilatkozatában: „Matsumoto arra a megállapításra jutott, hogy az a markerjelleg, amelynek leg-

nyugatibb elterjedési területe éppen a Kárpát-medencében, a magyaroknál van, legkelebbebbre Euráziában Kelet-Turkesztánban a ujgurok és a jogurok között fordul elő, de megtalálható Mongólia egyes délnyugati területein is, viszonylag magas százalékos arányban. Ezzel felhívta a tudományos világ figyelmét arra, hogy e két népesség között biológiai, humánbiológiai hasonlóság áll, illetve állt fenn. Nem találta meg ugyanazon jellegét a finneknél és a „tisztá” ugor népeknél, viszont előfordul a mai finnugor népeknél.” E zavaros utolsó mondat azt sejteti, hogy a finn nép nem finnugor. S kik azok a „tisztá” ugor népek? Talán akik rendszeresen mosakodnak? Mert ilyen kategóriát sem a nyelvészet, sem a néprajz, de más tudományág sem ismer.

Magam semmiféle ellentmondást nem látok abban, hogy a honfoglaló és különösen a mai magyarság embertani alkata jelentősen eltér a finnugor (helyesebben: uráli) nyelvcsalád többi népeitől, még a nyelvileg hozzánk legközelebb álló obi-ugorokétól is. Fentebb már utaltam rá, hogy elődeink legalább másfélezer évvel a honfoglalás előtt végleg elszakadtak az ugor nyelvokonoktól, s egészen más nyelvi, gazdasági, kulturális és embertani környezetben éltek. Nem csodálni való, hogy embertani alkatuk is jelentősen átalakulhatott. (Az obi-ugorok elődei pedig északra húzódtak, s az ott talált arktikus népességgel olvadtak össze.) Megjegyzem, H. Matsumoto – legalábbis az általam ismert munkáiban (Proc. Japan Acad, 60, Ser. B. 1984. p. 211-216.; Bulletin of the Osaka Medical School, Suppl. 14, 1984, p. 77-89.; Jpn. J Human Genet. 29, 1984. p. 105-111.) – megállapításaiban nem tér el lényegesen azoktól az eredményektől, amelyekre a hagyományos morfológiai vizsgálatok alapján a korábbi embertani kutatások jutottak. Az semmiképp nem újdonság, hogy az ősi uráli embertani típus az europid és a mongoloid nagyrassz között foglalt helyet, s a mongoloid vonások e nyelvcsalád keletre élő népeinél a legjellegzetesebbek, innen nyugat felé haladva pedig egyre kisebb mértékben mutatnak ki – mindez már 1970-ben megállapította az észt Karin Mark.

Ilyenfajta génvizsgálatokat azonban Magyarországon is végeztek, éppen H. Matsumoto professzor részvételével. Az eredményekről magyar szakember, *Tauszik Tamás* számolt be a Magyar Tudomány 1990/8. számában. Értékelése szerint: „Adataink távolról sem adnak támpontot annak feltételezésére, hogy őseink a mongoloid nagyrassz képviselőivel azonos vagy szomszédos területen egymással tartós házassági kapcsolatban lettek volna. Ugyanakkor géneinkben rögzült a találkozás ténye, azonban a találkozás helyének, intenzitásának és idejének megállapítása még várat magára.” (l.m. 917.old.)

A hazai génvizsgálati eredmények tehát távolról sem támogatják Kiszely István vélekedését. Az embertani vizsgálatok már rég megállapították, hogy a honfoglaló magyarság embertani alakatában vannak gyér mongoloid vonások, döntően azonban europid alkatúak voltak. Nem meglepő tehát, hogy a hazánkban végzett génvizsgálatok is azt állapították meg: magyarság 95 százaléka europid alkatú. (Ld. még Róna-Tas András cikkét a Magyar Tudomány 1990/8. számában.) Semmi okunk tehát annak feltételezésére, hogy a magyarság etnogenezise valahol Belső-Ázsiában játszódott volna le.

Ugyanakkor az sem vonható kétségbe, hogy az említett génvizsgálatok eredményeitől a jövőben bizonyára sok újdonságot várhatunk az őstörténetkutatásban is. Magam azonban – bár sem antropológus, sem biológus nem vagyok – egyelőre csak óvatos bizakodással ítélnék meg az eddigi eredmények történeti hasznosításának lehetőségeit. Nem csupán azért, mert e vizsgálatokat a mai – meglehetősen mobil – populáción végzik, hanem azért is, mert túlságosan nagy a véletlen szerepe a mintavételekben, amikor kontinensnyi területekre vonnak le következtetéseket néhány megvizsgált mintából. Köztudomású, hogy akár az elmúlt évszázadokban is rendkívül nagy volt a népességmozgás azokon a területeken, ahol távoli elődeink éltek, de még a Kárpát-medencében is. Erre csupán egyetlen példát említek. Ha jól tudom, a japán kutatók az obi-ugorok vizsgálatát a szverdlovszki (jekatyerinburgi) kórház mintavételi anyagán végezték. Márpedig Jekatyerinburgban jelenleg nagyjából ugyanannyi obi-ugor él, mint Kiskunlacházán.

Az embertan régi és új módszereivel végzett vizsgálatok eredményei tehát semmiképpen nem utalnak közvetlen belső-ázsiai kapcsolatokra, kínai vagy mongóliai őshazára, hogy aztán nyakatekert okoskodással kelljen magyarázatot találnunk arra a makacs tényre, hogy őseink a finnugor eredetű magyar nyelvet beszélték, s beszéljük mi magunk is. A ma megfigyelhető, elenyésző arányú mongoloid jellegzetességek megfigyelhetők már

honfoglalóinknál, s az is közismert tény, hogy a középkorban több ázsiai eredetű, kisebb-nagyobb népcsoport (besenyők, úzok, kunok) telepedtek be hazánkba. A tudomány számára mindezek ellenére fontos és hasznos a valódi és ál-ujgurok életének, művészetének, nyelvének és embertanának kutatása, de emiatt nem kell belőlük rokonokat faragnunk.

Egy dologban azonban igazat kell adnom Kiszely Istvánnak: honfoglalóink embertani kutatása valóban elszomorító helyzetben van. Például az utóbbi időben jól és teljesen feltárt – tehát a tudományos vizsgálatra legalkalmasabb – honfoglaláskori temetők csontváza anyaga reménytelenül porosodik az iszonyúan zsúfolt raktárakban. A sok ezer feltárt sírból mindössze néhány százat vizsgált meg antropológus. Nem túlzás talán azt állítani, hogy ha a régészek csupán annyi sírt ismernének, ahány csontvázat az antropológusok megvizsgáltak, a honfoglaló magyarságról lényegében semmit sem tudnánk. Miközben egy-egy írott forráshely magyarázatán több kutatónemzedék számos tagja évtizedeken át rágódik, az embertani forrásanyag vizsgálata „érdeklődés hiánya miatt elmarad.”

E kérdéssel kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy a honfoglaló magyarság belső-ázsiai kapcsolata korábban a régészet oldaláról is felmerült. *Fettich Nándor* a minszenszki medencéből származó türk kori (VI-VII. századi) övveret és szíjvég mintázatát vetette össze a honfoglaláskori ókécskei veretekkel. (A honfoglaló magyarság fémművessége. Bp. 1937. 64. old.; A honfoglaló magyarság művészete. Bp. 1935. 29-30. old.) E növényi minták – nem is túlságosan közeli – hasonlósága azonban nem utal a két terület közötti közvetlen kapcsolatra, s nem vezethet bennünket arra a következtetésre, hogy X. századi régészeti emlékanyagunkban „friss ázsiai beütés” lenne. (Vö. László Gyula: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. 39. 183. old.)

A tankönyvekről

Rég tudott, hogy bármely iskolai tantárgy oktatásának minőségét elsősorban nem a tankönyv, hanem a tanár határozza meg. A felkészült, jól képzett pedagógus színes, érdekes tananyagot teremt a történelemből még akkor is, ha a tankönyvek csapnivalóan rosszak és unalmasak, ha a pedagógust szigorú tantervek szabályai kötik is gúzsba. Talán megbocsátható, ha ezzel kapcsolatban személyes élményemre utalok. Az általános iskola első hét osztályát egy kis alföldi faluban végeztem. Kitűnő történelemtanárnk volt, s ezt csak akkor észleltem, amikor nyolcadikos koromban városi iskolába kerültem. Bár előzőleg nem tartoztam történelemből a legjobbak közé, itt valósággal csodájára jártak tudásomnak, s nem győztek csodálkozni, hogyan lehetett ilyen jól megtanulni a történelmet a lenézett falusi iskolában. (Történt mindez ama ötvenes években, amely pedagógus körökben nem a tanszabadságáról nevezetes.)

Mindenek ellenére nyilvánvaló, hogy egyáltalán nem mindegy, milyen tankönyvek segítik a tanárokat és tanítványokat. Régebben magam is leírtam – jó tíz éve –, hogy a tankönyvek unalmasak, s olyan általánosságokat tartalmaznak, amelyekből alig meríthet a diák konkrét ismereteket népünk kialakulásáról és őstörténetéről. (Emlékszem például, hogy egyhelyütt arról tudósított az egyik tankönyv, hogy a honfoglaló magyarok már ismerték a tüzet.) Ma is gyakorta elhangzik az a vélekedés, hogy tankönyveink mássze kullognak a szaktudomány eredményei mögött, s avitt ismereteket tartalmaznak. Ezzel kapcsolatban előljáróban csak azt jegyezem meg, hogy a tankönyvek természetesen nem tükrözhetik „naprakészen” az új tudományos felismeréseket, s talán nem is baj, hogy bizonyos lépéstávolságot tartanak. Az őstörténetkutatásban például a biztos adatok szűkössége miatt a szakemberek gyakran kényszerülnek feltevésekkel áthidalni hézagos ismereteinket. S hogy e feltevések közül melyik állja ki az idő próbáját s melyik bizonyul elhibázott ötletnek, azt sokszor csak jónéhány esztendő újabb vizsgálatai döntenek el. Aligha lenne tehát helyes, ha tankönyveink ugyancsak szűkre szabott kereteit jól-rosszul megalapozott ötletekkel töltenék meg szerzőik.

Ebből a szempontból most három tankönyvet néztem át: *Filla István* általános iskolai, *Gyapay Gábor* és *Ritoók Zsigmond* gimnáziumi és *Bardócz Attila*: Történelem és közjogi ismeretek, I. (Tankönyv 10 évestől 14 éves korig) c. tankönyvét.

Három kitűnő munkát ismerhettem meg, s szemben az említett véleménnyel, mindhárom tartalmát igen koszerűnek ítélem meg, a kutatás megalapozott eredményeit is megfelelően hasznosítják e tankönyvek. Filla István élvezetes nyelven megírt munkája szemléletes képet nyújt őseink életmódjáról, vándorlásáról. Talán kissé elbizonytalanítja a tanulót az a megállapítás, hogy a honfoglalás 895 és 900 között volt. Ez ugyan így igaz, őseink 5 esztendő alatt vették birtokukba az egész Kárpát-medencét, de a beköltözés ideje – minden valószínűség szerint – 895-ben történt, s a medence szívéét, az Alföldet ekkor szállták meg. (Ezt már több, mint száz esztendeje helyesen állapította meg a kiváló történész, *Pauler Gyula*, amit az országgyűlés is törvénybe iktatott. A millenniumi ünnepek mégis 1896-ban voltak, azon egyszerű oknál fogva, hogy a nagyszabású rendezvényeket 1895-re nem tudták előkészíteni. Talán ez az oka, hogy a közvéleményben a 896-os évszám rögzült.)

A gimnáziumi tankönyv igen jól áttekinthető táblázatot közöl őstörténetünkről, feltüntetve a változó szálláshelyeket, a gazdálkodás változásait, s az időrendet. Azt sejtem, hogy elírás lehet a nomád állattartás Kr. e. 1500-ra keltezése. Őseink valószínűleg leg hamarabb a Kr. e. VIII.-VI. században térhettek át a nomadizmusra, együtt a régió többi népeivel. Ez időtől helyesen már önálló ősmagyarságról beszélhetünk. Az avar továbbéléséről szólva (245. old.), talán túlzás azt állítani, hogy az avarok „főleg a Tisza táján” éltek szép számmal a honfoglaláskor. Mindössze egyetlen kis temetőt ismerünk Szarvas-Kákapusztáról, amely igazolja, hogy néhány avar közösség megérte a magyar honfoglalást. Nagyobb létszámú avar maradványokkal a Dunántúlon, főként annak peremén számolhatunk.

Bardócz Attila 1992-ben megjelent tankönyvében a magyar őstörténetet az egyetemes őskor kereteibe ágyazva taglalja, amit igen szerencsés megoldásnak vélek. Néhány megjegyzést fűzök csupán a könyv szövegéhez, amelyek talán a további kiadásoknál használhatók lesznek.

A fémművesség korai szakaszában használatos rezet a szerző „puha anyag”-nak minősíti. Ez csak részben van így, mivel a valóban puha vörösrezt csak a késői középkortól tudják előállítani. A jelzett időszakban a réztől nem tudták a különböző egyéb fémeket (ezüst stb.) elválasztani, s e természetes ötvözet keményebb volt a mai réznél. Így válhatott csupán a rézeszköz hatékonyabbá a kőszeközöknél, amit a régi technológiát alkalmazó gyakorlati régészeti is beigazolt. A kovács régi magyar neve „vasverő” volt, s e szót a szórványmagyarság nyelvjárása helyenként a XX. századig megőrizte. Használatos lehetett a türk eredetű „tárkány” szó is, de talán főként az ún. szakrális kovácsokra. Helyneveink tanúsága szerint azonban már a X. században meghonosodott a szláv eredetű „kovács” szó is nyelvünkben. Nem egészen helyes tehát azt állítani, hogy a X. században a kovács megnevezése „tárkány” lett volna. (211, 30. old.) A 27. lapon talán térképpel kellett volna szemléltetni az uráli őshaza helyét, ami semmiképpen nem lehetett az Ob és Irtis (és nem Irtisz) felső folyásának vidékén, azaz: Omszk és Novoszibirszk köztében. Ugyanitt félreérthető, hogy őseink „az ugorokkal maradtak”, mivel ők is tagjai voltak az ugor közösségnek, amelybe rajtuk kívül a vogulok és osztjákok elődei is tartoztak. Továbbá: „törökös” nyelv ugyanúgy nincsen, mint „magyaros”. Talán helyesebb lett volna ősi török nyelvekről beszélni. A következő lapon a rokonsági leszármazási táblázaton három helyen lemaradt a leszármazást jelző függőleges vonal, bizonyára a nyomda hibájából. Ugyanitt a finnugor rokonsági térképen helyet kaptak a lettek és a baskírok is, akik köztudomásúan nem nyelvrokonaink: a lettek a balti, a baskírok pedig a török nyelvek családjába tartoznak. A 29-30. lapon több félreértéssel is találkoztam. Amit a szerző finnugor őshazának jelöl, az az uráli őshaza (tehát amelynek keretében a finnugorok és a szamojédok ősei éltek), s az őshaza korában (a Kr. e. 3000 előtt) – ismereteink szerint – még nem ismerkedtek meg sem az uráliak, sem a finnugorok a termelő gazdálkodással. Ugyancsak zavaró kijelentés, hogy ezen őshaza területén „fokozatosan tért hódított az állattartás, s a zsákmányoló életmódra jellemző gyűjtögető-halászó, de főleg vadászó élet fő foglalkozássá vált.” A természeti (vagy ahogyan – talán nem túl szerencsésen – egyesek nevezik zsákmányoló) gazdálkodás (vadászat, halászat, gyűjtögetés) már az ősembernek is alapvető megélhetési forrása volt. Az új, forradalmi változást a termelő gazdálkodás (földművelés, állattartás) elterjedése jelentette, őseink esetében a Kr. e. II.

évezred első felében. A nomád állattartók hajléka, a nemezjurta alakja nem volt állandó a történelemben. A korai időszakban még ismeretlen volt a belső-ázsiai nomádoknál ma is használatos, rácsos szerkezetű, kerek alaprajzú sátor. Négyszögletes és kerek alaprajzú elődeik – a korabeli ábrázolások alapján ítélve – kúpalakúak vagy piramis alakúak voltak. A rácsos szerkezetű, rendkívül praktikus, gyorsan szétszerelhető és összerakható nomád sátor csak a IV-VII. században terjedhetett el az eurázsiai pusztákon. A mi „sátor” szavunk is ennek az időszaknak a végén honosodhatott meg, illetve került átvételre valamely bolgár-török nyelvjárásból, s minden bizonnyal az ekkor megismert rácsos szerkezetű jurtát jelenthette. (Vö. dolgozatomat a Népi kultúra – népi társadalom c. évkönyv XIII. kötetében.) Emellett a nomádok használtak és használnak más típusú – tehát nem rácsos szerkezetű – sátrakat is, ezeket nevezi a szakirodalom „fekete sátrak”-nak. A téli és nyári szállások hajlékai közt pedig az az alapvető különbség, hogy az állandó téli szállásokon szilárd szerkezetű (fából készült, földbe mélyített) állandó épületeket is emelnek általában a nomádok. Ugyancsak félreérthetőnek tartom a következőket: „A sátorborító lapokon kívül ebből (ti. nemezből) készült lábbelijük és süvegük. A süveg csúcsára a fémművesség megismerése után süvegcsús került, általában ezüstből”. Nos, egyetlen díszes mintájú ezüst süvegcsúcsot ismerünk a beregszászi honfoglaláskori sírból, tehát legalább két és félezer esztendővel a fémművesség megismerése utáni időből. Itt is, és másutt is egymásba csúsznak a különböző idősíkok, pedig a szerző több évezred történetét adja elő.

Ez utóbbi jelenséget más tankönyvekben is megfigyeltem. Pedig a bemutatott évezredek alatt óriásit változott őseink életmódja, gazdálkodása, műveltsége, hitvilága és társadalmi is. Tudom, könnyű ezt észrevételezni, de főként nehéz a rendkívül szűkre szabott terjedelemben árnyaltabban bemutatni. Úgy vélem azonban, hogy saját történelmünk e fontos időszakának talán lényegesen több terjedelmet szentelhetnének tankönyveink.

Mindenütt egyaránt hiányoltam annak bemutatását, hogy bármely nép kialakulásában, önálló népi létének megtartásában alapvetően fontos szerepet játszik az ún. etnikai vagy népi öntudat, amelynek fontos alkotóeleme a közös származás tudata. Ezt fejezi ki a Kézai krónijában megőrzött ún. csodaszarvas-monda. Ez a közös tudat kovácsolta egyé a népet, néhány nemzedék múltán ezt vallották a befogadott idegen eredetű néprészek is. Ezt a tudatot erősítette a közös nyelv, szokások, szertartások, s többnyire ez fejeződött ki a népnévben is. (Már abban a népnévben, amelyet egy nép saját maga megjelölésére használt.) A mi magyar népnévünk legvalószínűbb jelentése: „beszélő ember”. Ezzel különböztették meg magukat őseink a szomszédos, más nyelven beszélő népektől. Használata pedig egyidős az ősmagyar nép kialakulásával, mintegy két és félezer esztendő.

Ugyancsak fontosnak vélem annak hangsúlyozását is tankönyveinkben, hogy a magyarság önálló néppé válásának kezdetén minden bizonnyal végleg elszakadt nyelvrokonaitól, s a nomád életmódra való áttérése után más nyelvi környezetben élt. Így válik csak érthetővé, miért alakult másképpen őseink életútja, mint finnugor nyelvrokonainké.

Mindhárom említett tankönyvben szerepel a „nagy család” fogalma, anélkül azonban, hogy ennek minbenlétét kifejtenék. Az a gyanúm, hogy a diákok nagy része ezt a mai sokgyermekes családokkal véli azonosnak, hiszen hazánkban ma már sehol nem él ez a családforma. Az ezzel kapcsolatos másik fontos kérdés, hogy mely korszakokban élt ez a családforma történelmünkben. *László Gyula* a szaktudományunkban korszakos jelentőségű könyvében (*A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944) a honfoglaláskori temetők új szemléletű elemzéséből azt a következtetést szűrte le, hogy honfoglalóinknál a nagy családi rendszer általános és egyedüli volt. Az újabb feltárások és vizsgálatok később arra az eredményre vezettek, hogy e családforma nem volt jellemző a nagy temetőket hátrahagyó köznépre, csupán a nomadizáló és katonáskodó gazdagabb középrétegre. Legutóbb azonban a három gazdag karosi temető tanulságai arra figyelmeztetnek, hogy a nagy családi rendszer itt sem mutatható ki. (Ld. *Révész László* dolgozatát a szegedi Mórá Ferenc Múzeum Évkönyvének 1984-1985/2-es, valójában 1991-ben megjelent kötetében.) Igaz, ebben a tekintetben még sokat várhatunk az újabb feltárt X. századi temetők elemzésétől, annyi már most is biztosnak tűnik, hogy a nagy családi rend-

szer esetleg csak a honfoglalók társadalmának igen szűk rétegére, vagy regionális csoportjára lehetett jellemző, s a maihoz hasonló kiscsaládi szerkezet lehetett az általános. A honfoglalást megelőző időszakról nehéz véleményt modani, de valószínű, hogy az ősmagyar korban a nagycsaládi forma általánosabb lehetett őseinknél. Igaz, a keleten feltárt temetők elemzése arra is figyelmeztet, hogy a középső bronzkortól (Kr. e. II. évezred közepe) a kiscsaládi rendszer létevel is számolnunk kell.

E néhány megjegyzés azonban semmit nem von le az adott tankönyvek értékéből. Jól tudom, milyen nehéz feladat lehet a különböző korosztályok számára tankönyvet írni, eleget tenni mind a szaktudomány, mind a pedagógia követelményeinek. Valószínűleg így van ez a történelem mindegyik korszakának bemutatásakor, de az őstörténet rövid, közérthető összefoglalása különösen bonyolult feladt, hiszen itt még gyakran az alapvető kérdésekben sem jut a szaktudomány egyértelmű álláspontra. Mégis lényegesnek vélem e korszak oktatását – és színvonalas oktatását – hiszen történelmi önismeretünk és történelmi tudatunk egyik alappilléret alakítjuk ki ezzel a felnövekvő magyar nemzedékben. Az alapvető tények és események elsajátítása mellett fontos lenne velük annak megértése, hogy az egykori életből s annak változásaiból csak parányi részleteket ismerünk, s a történelmi vizsgálódás e szűk horizont kiszélesítésén munkálkodik. Új tények feltárásával, új szemléletű kísérletekkel, sikerekkel és sikertelenségekkel egyaránt. De kívánatos lenne, hogy a tanárok és tanítványok új nemzedéke képes legyen elválasztani a bűzát az ocsúttól: észlelni, ha a történetíró nem a tények tisztelete vezérli, s a valós vagy lehetséges történelmi kép helyett délibábot fest a palettára. Őseink származása és régmúltja nem szégyellni való, két és félezer esztendő's történelmünket sem a sumérok ősi kultúrájával, sem a világhódító hun fejedelem tetteivel nem szükséges megszépítenünk. Nagy nyelvtudósunk, *Bárczi Géza* éppen ötven esztendeje írta: „A valóság, mellyel keményen szembenézhetünk, ebben az értelemben, ha jól meggondoljuk, szebb, mint az álom.”

Egy lehetséges irány közgazdasági gondolkodásunkban

A kereszténység gazdasági eszméjének keretei

KUNGL GYÖRGYNÉ

A közgazdaságtan méltó helyét és központi szerepét csak úgy képes megőrizni, ha új dimenziókat nyerve ki tudja tágítani önmagát. Alapjaiban, előfeltevéseiben, emberképében más ökonómiára van tehát szükségünk. Schumacher pedig a következőket mondja: Ha a közgazdaságtan „nem tud túllépni végletes elvonatkoztatásain, a nemzeti jövedelmen, a növekedési rátán, a tőke/termelés hányadoson, az input-output elemzésen, a munkaerőmobilitáson, a tőkefelhalmozáson, ha mindezek helyett nem tud kapcsolatot teremteni a szegénység, a kiábrándultság, az elidegenedés, a kétségbeesés, a csőd, a bűnözés, a menekülés, a feszültség, a zsúfoltság, a csúfság és a szellemi halál emberi valóságaival, akkor hajítsuk sutba a közgazdaságtant, és kezdjük az egészszet előlről. Csakugyan nem elegendők még az idők jelei ahhoz, hogy észrevegyük: új kezdetre van szükség?” (1)

A hagyományos közgazdaságtan súlyos hibájának azt tartom, hogy nem képes teljes választ adni az emberiség társadalmi, ökonómiai és humán problémáira, azaz ítéletei törekedések és szűk látókörűek. Fellép ugyan azzal az igénnyel, hogy a valóságot magyarázza, azonban nem követeli meg önmagától a verifikálást, a valósággal való összevetést és szembesülést, ezért a jelenségek magyarázata felszínes és ellentmondásos. A hagyományos közgazdaságtanon alapuló növekedés-, valamint egyensúlyelméletek rendkívül hasznosak a fejlett piacgazdaságok elemzésekor, azonban a jelenkor válságjelenségeinek leírására, e problémák hasznos megoldására, a gyakorlati életben való eligazodásra nem adnak megfelelő, a kornak adekvát választ.

A hagyományosan értelmezett gazdasági elmélet maga az árugazdaság elmélete. Az áru és az áruterelés, a csere, a piac, a pénz és a belőle kinőtt pénzügyi rendszer jelenségei foglalkoztatják. A gazdaság azonban nem korlátozódik az árugazdaságra, szoros kölcsönhatásban van a természettel, és magával az emberrel, akiért tulajdonképpen van, akít szolgálnia kell.

Számára az árugazdaság a természeti és az emberi erőforrások, valamint a szellemi javak csupán kívülről adott, exogén területek, amelyekkel nem is kell törődni. Annak sincs különösebb jelentősége, hogy az anyagi termeléssel azonosított gazdaság milyen káros externalitásokkal fertőzi és pusztítja az őt „kiszolgáló” külső szférákat.

E szemléletet a hetvenes és nyolcvanas években kibontakozó ökonómiakritikák különböző oldalról bírálták, és arra a következtetésre jutottak, hogy a „jelenkori ökonómiai szemlélet önromboló-önmegsemmisítő logika, mivel a szűken vett gazdaság, azaz az anyagi termelés saját fundamentumát, fejlődésének alapjait, a humán, a szellemi és a természeti erőforrásokat pusztítja anélkül, hogy igazából fejlesztené azokat.” (2)

A hagyományos közgazdaságtan szemléletmódja lényegében pozitivista, azaz az értékmentesnek, a logikusnak és empirikusnak tartott módszerek használatára korlátozódik. A ma problémáinak leírására és orvoslására a pozitivista metodológia kérdéssé

vált. Egyrészt tarthatatlan a gazdaság embertől és környezetétől független vizsgálata, másrészt az ökonómiai kutatás – sem régen, sem ma – nem tekinthető értéktelmentesnek. A pozitívista közelítésmód meghaladásának egyik alternatívájaként megjelent az akció-kutatási koncepció, amelynek jellemzői: (3)

- 1.) jövőorientált;
- 2.) kollaboratív, azaz az akciókutatás lényeges része a kutató és a kutatás tárgyának kölcsönös függése és együttműködése;
- 3.) rendszerfejlesztő, a rendszer és környezete közötti kapcsolat jobbítására irányul;
- 4.) az elmélet fejlesztéséhez a következmények értékelésével és ennek visszacsatolásával járul hozzá;
- 5.) figyelembe veszi a történetiséget;
- 6.) szituatív és kontextusfüggő, azaz az akciókutató tudja, hogy az emberek, események és dolgok közötti kölcsönös kapcsolatok jórészt az adott konkrét helyzet függvényei, s következésképpen kontextusfüggők is.

Az alternatív gazdaságtan alapvető értékválasztása az ökológizáció és a humanizáció kettőse. Metodológiáját tekintve konstruktív, hiszen a fennálló társadalmi valóság kritikájából kiindulva új lehetőségek feltárására törekszik.

Az ökológia a természet és az ember, illetve a társadalom egységét és stabil egyensúlyát keresi. A gazdaság és a környezet kapcsolatában az az alapvető probléma rejlik, hogy a gazdasági folyamatok hatással – rendszerint negatív hatással – vannak az ember életfeltételeire. Amikor az ember elragad valamit természeti környezetéből, vagy valamit kibocsát e környezetbe, vagy gazdálkodási tevékenysége színtereként használja, óhatatlanul beleavatkozik a világ természetes rendjébe. E beavatkozás folytán az eredeti egyensúly felbomlik, s ennek visszahatása van magára az emberre.

A katolikus társadalmi tanítás két utat különböztet meg az ökológiai etikában, egyrészt amely a természet önértékét hangsúlyozza az emberrel szemben, másrészt a természetet mint az emberi élet lehetőségeinek feltételét veszi figyelembe.

Az első út jellemzője az egység gondolata, azaz a természet mint teljes egész jelenik meg, melyhez szervesen hozzátartozik az ember is. A természet és az ember kapcsolatát az emberek közötti kommunikatív kapcsolatok mintájára írja le, partnerkapcsolatról, kooperációról, szolidaritásról, sőt testvériségről beszél. A természet egységéből való kiindulásnak is több változata van a teológiai irodalomban. *Albert Schweitzer* nevéhez fűződik a legismertebb változat, amelynek jelszava: az élet iránti tisztelet.

A következő változat a környezeti etikának az a típusa, amelyben az embert elsődlegesen a természet többi részével való összetartozásában, és a vele való rokonságban szemléli. A természetért való felelősség kérdését úgy vizsgálja, hogy mi az a közös vonás, amely összeköti az embert a természet különböző részeivel, az élő és az élettelen világgal egyaránt.

A harmadik változatban a természet részeit az isteni megjelenési módjának tekintik. A világ teremtménységéről szóló bibliai szövegek egyértelműen kizárják azt az elgondolást, hogy Isten benne lakozhatna a természetben, vagy annak egyes részeiben. De lehetőségként mindenütt jelen van a természet istenítésének gondolata.

A keresztény környezeti etika másik alapvető útja az emberből indul ki, és a természetért aggódó ember felelősségét hangsúlyozza. Hiszen az ember magának az emberi létnek árt, ha kizsákmányolja a természetet. E megközelítésben az ember a természettel szemben álló lényként értelmezhető. Az ember mint a természet megbízottja a saját nevében kezeli és használja a környezetét, de ezzel a joggal semmiképpen nem élhet vissza. A teológiai irodalomban két változatban találkozhatunk ezzel a megbízotti viszsonnyal. Az egyik változat a hagyományos katolikus tulajdonelmélethez kapcsolódik. A hagyományos tanításban megkülönböztetik a teljes tulajdonjogot a használati jogtól. Tulajdonjoga csak magának az Istennek van, minden dolgok Teremtőjének, de a dologi tulajdon használatának jogát Isten átadta az embernek. E jogátruházás célja az emberiségről való gondoskodás, valamennyi ember emberhez méltó életének megteremtése. Mivel azonban átruházott jogról van szó, a használatnál az embernek a Teremtő által kijelölt célt kell mindig szem előtt tartania.

A második megközelítés az embert mint haszonélvezőt tekinti, s kiindulópontja a transzcendens módon emberi jogokkal felruházott ember. Ez az elmélet a hagyományos emberi jogokon túl olyan elemi dolgokat és képességeket fogalmaz meg, mint pl. a lélegzés, a látás, a hallás, az ivás, a mozgás, a természeti szépségeiben való gyönyörködés, amelyek az emberiség eddigi történelme folyamán az emberi lét magától értetődő alkotóelemei voltak, amelyeket azonban ma már és a jövőben méginkább veszélyeztetnek a természetbe történő emberi, technikai beavatkozások.

A keresztény ökológiai etika szerint hatalmas feladatok állnak előttünk, és e feladatok megoldásához nem elegendők a tudományok fokozott erőfeszítései, és nem érhetjük be azzal, hogy újabb technikai találmányokra várunk. Nem járható a technika előtti korszak ártatlanságához való visszatérés útja sem, s nem elégséges az sem, ha az egyes ember saját felelősségére hivatkozunk, és arra biztatjuk, hogy környezetbarát módjára viselkedjék.

Csak etikai érveléssel és erkölcsi példaadással lehet előidézni az emberiség magatartásbeli változását. Ebben az értelemben a környezeti etika feladata, amelyet más nem végezhet el helyette: „elősegíteni annak belátását, hogy a természet kölcsönös függőségi viszonyok határolt rendszere és ezért az egyes ember magatartása hatással van az egészre; növelni a felelősségtudatot és mindenkivel megértetni, hogy nem érvényesíthetjük boldogságra való törekvéseinket a térben és időben tőlünk távolabb élők kárára; és végül előmozdítani azt a készséget, hogy az emberek a természet megóvása érdekében hajlandók legyenek hátrányokat is elviselni”. (4)

Gazdasági etika

Mi köze van az etikának a gazdasági élethez? Foglalkozzon-e vele? Vagy inkább ismerje el annak öntörvényűségét, s ne avatkozzon olyan dolgokba, amelyek nem tartoznak rá?

Másrészről a gazdaságnak szüksége van-e etikára? Az erkölcsi értékeknek van-e, lehet-e szabályozó szerepük a gazdaságban?

Nem egyértelmű a társadalomtudósok és a közgazdászok álláspontja ezekben a kérdésekben. A hagyományos ökonómia képviselői szerint – ahogyan ez az első fejezetben is megjelent – az ember alapvetően homo oeconomicus, vagyis cselekedeteiben gazdasági megfontolások alapján dönt, saját hasznát akarja érvényesíteni és ebben önérdékét követi. Az egyes emberek önérdéken alapuló tevékenységét pedig a piaci mechanizmus „láthatatlan keze” úgy irányítja, rendezi, hogy abból a társadalom egésze számára a legjobb eredmény születik.

A szociológia emberképe ettől teljesen eltér, s azt hangsúlyozza, hogy az ember nem önérdéke alapján cselekszik, hanem a társadalmi normáknak igyekszik megfelelni. Ezt a gondolatmenetet folytatják napjainkban azok a társadalomtudósok, akik a közgazdaságtan és a szociológia emberképét a „homo socio-oeconomicus”-ban próbálják integrálni. (5)

Amartya Sen a homo oeconomicus emberkép kritikájaként az emberi döntések és cselekvések három indítékát különböztette meg:

- 1.) az önzést;
- 2.) a szimpátiát, a szeretetet;
- 3.) az értékek, eszmények iránti elkötelezettséget.

Walter Eucken azt hangsúlyozta, hogy a piacon alapuló gazdasági rend akkor képes hatékonyan működni, ha alátámasztja a demokratikus politikai rend, a társadalmi kapcsolatok kiépített rendje a társadalmi szolidaritás, s nem utolsósorban az értékeket és az erkölcsöt magába foglaló kulturális rend. (Tulajdonképpen ezen az iskolán alapul a Németországban megvalósított szociális piacgazdasági modell.)

Fred Hirsch pedig azt fejtette ki, hogy a gazdasági fejlődést igen eredményesen alátámasztó piaci gazdaság sikere egy piac előtti társadalmi erkölcs vállalain nyugodott, ugyanakkor aláássa ezt a hagyományos társadalmi erkölcsöt, amely egyrészt az alapvető becsületszabályok megtartását követeli a gazdasági életben, másrészt a társadalom tagjainak egymás közötti szolidaritását írja elő. Hirsch szerint ennek az erkölcsnek

az eltűnése, a piac által sugallt önérdeken alapuló cselekvés uralkodóvá válása esetén a piacgazdaság nem lesz képes a gazdasági fejlődést elősegíteni.

A közgazdaságtan és az erkölcsstan két egymástól élesen különböző tudomány, noha mindkettő tárgya ugyanaz: az emberi cselekvés. A szempont azonban, amely szerint az egyik és a másik az emberi cselekvést tanulmányozza, különböző. A két tudomány azon a területen érintkezik egymással, ahol a gazdaság egészével, a vállalatokkal és az egyénnel kapcsolatos etikai magatartásmódokat vizsgáljuk.

A gazdasági etika iránti érdeklődés az elmúlt évtizedekben bontakozott ki a nyugati szakirodalomban. 1982 óta folyóirat is jelenik meg *Journal of Business Ethics* címen, egyre több tanulmánykötet lát napvilágot az üzleti élet, a vállalati gazdálkodás mindennapos gyakorlatában előforduló erkölcsi problémák elemzéséről, az erkölcsnek a piacgazdaságban játszott szerepéről.

Sajnos azonban alapvető összefoglalás, a téma átfogó áttekintése még nem született meg. De tény, hogy napjainkban a gazdasági élet tovább folytatja az önmagáról való gondolkodást, és tovább keresi értékeit. Mivel magyarázható mindez?

A gazdasági etika előtérbe kerülésének egyik okát az emberi tényező újraértékelésében látom. A posztindusztriális gazdaság szükségessé teszi az ember alaposabb vizsgálatát, egyrészt azért, mert a hangsúly az anyagi javak termeléséről egyre inkább a szolgáltatások minőségére helyeződik.

Másrészt a mikroelektronika korában a munkaerő képzettségével és feladatainak szakmai igényességével párhuzamosan növekszik a vállalatoknak, azok vezetőinek és alkalmazottainak erkölcsi felelőssége.

A második ok, amelyre utalni szeretnék, a külső gazdasági hatások, az externáliák megnövekedett súlya a gazdasági életben. Az externáliák a gazdasági cselekvéseknek olyan következményei, amelyek nem szándékoltak ugyan, de óhatatlanul vele járnak. Éppen ezért fölmerül a kérdés, ki a felelős az externhatás következményeiért? Ugy gondolom, hogy az „eredményt” a cselekvőnek kell tulajdonítanunk, s rajta számonkérnünk. Továbbá az externáliák léte megköveteli, hogy döntéseink és cselekvéseink következményeit fölbecsüljük és előre jelezzük.

Az erkölcsi szempontok újraértékelése összefügg továbbá a gazdasági tevékenységek nemzetközivé válásával, ezzel aztán különböző világnézeti rendszerek érintkezőpontjába kerül. Ha a gazdaság nem alkalmazkodik az egyes országok természetes környezetéhez és az ott élők kulturális és társadalmi életéhez, életképtelenné válik.

A piacgazdaságot a hagyományos ökönomia a gazdasági racionalitás megtestesülésének tekinti, és feltételezi, hogy ezáltal a piac folytonosan alkalmazkodik az örökösen változó világhoz, s ez a társadalom egészének javára válik, jólétét növeli. A „láthatatlan kéz” tehát elvégzi a dolgát. Ez a felfogás az értékeket, a normatív, morális elemeket teljesen kiküszöböli a közgazdaságtanból.

Mind a monopolista tendenciák, mint a pozitív és a negatív externáliák, mind a közjavak esetében megfogalmazódott a piaci kudarc.

Ez tekinthető:

1.) állami tulajdonú vállalatok mellett szóló érvnek, amely vállalatok működésekor a profitmaximalizálástól eltérő célokat követnek;

2.) a magánvállalatok állami szabályozása mellett szóló érvnek;

3.) amelletti érvnek, hogy szükség van nem profit jellegű értékekre – például társadalmi elkötelezettségre, érzékenységre – a magándöntések során (például azért, mert ez növeli a döntéshozó jóhírét, goodwilljét). (6)

Az állami vállalatok gyakorlatilag mindenütt a világon kudarcot vallottak, működésük eredménytelennek bizonyult. Az állami szabályozás – habár gyakran indokolt és hasznos – nem minden esetben alkalmazható és nehezen megvalósítható.

A legjárhatóbb útnak a harmadik lehetőség mutatkozik, azaz a gazdasági etika szerepének növekedése – a becslésetesség és a megbízhatóság hagyományos értékein túl – pozitív szerepet játszhat a piaci mechanizmusban, különösképpen ha a társadalmi felelősség vállalásának széles körű elfogadására és elterjedésére gondolunk.

A gazdaságnak – véleményem szerint – piaci koordináción kell alapulnia, azonban bizonyos területeken a piaci mechanizmust ki kell egészítenie a kormányzati tevékenység-

nek, és a gazdaság egészébe be kell épülnie az etikának. Az állami beavatkozás a közjavak biztosításában, a szociális feszültségek enyhítésében és kezelésében, az externhatásokkal összefüggésben jelentkező problémák megoldásában indokolható. A „láthatatlan kéz” és a „látható kéz” mellett a társadalmi öntevékenységek rendszerének kiépülését tartom nagyon fontosnak, amely jelentős szerepet játszhat a környezetvédelemben, biztosíthatja az államon túli szociális gondoskodást, és elősegítheti a morális szemléletmód kialakulását és megerősödését.

A piaci szemlélet mellett meg kell jelennie a morális, a felelős gondolkodásmódnak, s a piac mellett a külső beavatkozásnak a humán és az ökológiai szempontokat tekintetbe véve. De szeretném fölhívni arra is a figyelmet, hogy a piac egy bizonyos határon túl nem viseli el a beleszólást, hatékonysága romlik, s ezáltal a társadalom egészének anyagi bázisa csökken.

Végül egy utolsó megjegyzés. A piac ellenzői hangsúlyozzák, hogy a piacgazdaság a társadalmat fogyasztói társadalommá változtatja, és a minden áron való meggazdagodás, a gátlástalan hedonizmus térhódítását eredményezi. Válsághelyzetekben – mint ma is – tovább erősödhet ez a folyamat, s a gazdasági racionalitás irracionálissá válik. Hosszabb távon az ökológiai és a humán válság következményei a fejlett országok gazdasági, fogyasztási mentalitásának átférfalását eredményezi, s e folyamat felgyorsításában jelentős szerepet játszhat az erkölcs mint a gazdaságban újból fölfedezett szabályozó erő. Magyarországon a jelenlegi helyzetben különösen fontos lehet mindezek végiggondolása.

A hagyományos ökonómia képviselői szerint a társadalmi felelősség kérdésének fölvetése nemcsak szükségtelen, hanem kifejezetten káros, hiszen mint vallják, az erkölcs-telen cselekedetekért maga a piac büntet azzal, hogy a morális bukást piaci bukás követi, tehát nem kell a gazdasági racionalitáson kívüli motívumokra, a lelkiismeretre apellálni. Azonban a hetvenes évek óta a szakirodalomban fellelhető a társadalmi felelősség elfogadásának gondolata.

De mit is jelent a társadalmi felelősség a gazdaságban?

Általánosan fogalmazva a vállalatok társadalmi felelőssége úgy nyilvánul meg, hogy „egy vállalat valamit megtesz vagy valamilyen tevékenységtől tartózkodik abból a célból, hogy a közönségnek vagy egy csoportjának társadalmi jólétét javítsa, tekintet nélkül a saját gazdasági nyereségére vagy veszteségére.” (7)

A társadalmi felelősség gondolatának első, s talán legrégebbiről ismert érve, hogy a gazdaság a társadalom része, s így a gazdasági tevékenységnek alkalmazkodnia kell a társadalom változásaihoz, s kiszolgáltatnia kell a társadalomban zajló folyamatokat. Mások szerint a gazdaság egyben hatalom, s ez szükségképpen felelősséggel jár, s a hatalommal semmiképpen nem lehet visszaélni, hanem felelős magatartást kell tanúsítani. De arra is figyelmeztetnek, hogyha az erkölcsi szempontokat, a társadalmi érdekeket figyelmen kívül is hagyja egy hatalommal bíró vállalat, az is erkölcsi döntés. Vagyis nem az a kérdés, hogy egy vállalat közeledjen-e morális megfontolások felé vagy sem, hanem hogy miként döntsön kritikusan és öntudatosan, erkölcsi tényezőket is tekintetbe véve.

A környezeti károsodás növekvő mértékével párhuzamosan nő azoknak a közgazdászoknak a száma, akik a vállalkozások társadalmi felelősségére hivatkozva a gazdasági döntéseknél az ökológiai folyamatok figyelembe vételét elengedhetetlenül fontosnak tartják. Továbbá hangsúlyozzák, hogy a „vállalkozás társadalmi felelősségvállalása javítja a környezet állapotát, az élet minőségét és így végül magának a profitszerzésnek a feltételeit is.” (8)

A katolikus egyház küldetésének megfelelően jogosultnak érzi magát arra, hogy nyilatkozzon gazdaságetikai kérdésekben, a közgazdaságtan autonómiáját tekintetbe véve, de hangsúlyozva az erkölcsi kérdésektől való elválaszthatatlanságát, hiszen:

- 1.) mivel a gazdasági élet is emberi cselekvésre épül, ezért mint minden emberi cselekvés ez sem választható el az erkölcsi alapelvektől;
- 2.) ha viszont a gazdasági élet nem választható el az erkölcsi elvektől, akkor a gazdasági elveket az erkölcsi elvek alapján is felül kell vizsgálni;
- 3.) a gazdasági élet erkölcsi elveit pedig a kinyilatkoztatásból és az emberi értelem erkölcsi törvényeiből ismerhetjük meg. (9)

Az erkölcsi élet konkrét normáival kapcsolatban a tanító egyház három területen fejezi ki álláspontját:

- 1.) integrálás;
- 2.) ösztönzés;
- 3.) kritikai feladat. (10)

Az integrálás a keresztyén és nem keresztyén világ értékes erkölcsi fölismeréseinek beépülése tudatunkba, és egyszersmind mindennapi életünkbe. Az ösztönzés (stimuláció) serkentő bátorítás az erkölcsi jó vállalására és megvalósítására. Ez bizonyos értelemben próféta szerepe az egyháznak, melyet történelme során állandóan gyakorol egyrészt az igehirdetéssel, másrészt a pápai és püspökkari körlevelek közvetítésével, a keresztyén társadalmi tanítással. A kritikai feladat a társadalmi-gazdasági rend vétkeinek és hibáinak feltárására és kiküszöbölésére irányul a „kinyilatkoztatás fényében”.

Hol húzható meg a határ a keresztyén erkölcs és a gazdaság világa között? E kérdés megválaszolása roppant nehéz. A katolikus társadalmi tanítás mint etikai diszciplína mindig is védekezésre szorult a társadalomtudományokkal szemben, hiszen az egyház a társadalmi-gazdasági problémákra nem nyújt „technikai” megoldásokat, azaz nem tudja megválaszolni a szaktudományok illetékességi körébe eső kérdéseket. De emberi kérdésekben bőszeges tapasztalattal rendelkezik, éppen ezért a katolikus egyház morális kérdésekben igényt tart tanítói kompetenciára. Azonban ahhoz, hogy egy konkrét helyzetet erkölcsileg megítélhessen, hogy megfogalmazza követeléseit az egyház, az erkölcsi érvek mellett az elméleti összefüggéseket is meg kell értenie, és a tapasztalati tényeket is pontosan kell ismernie. Azaz az egyház csak olyan erkölcsi követelményeket támaszthat, amely az adott helyzetben megvalósítható.

A keresztyén tanítás szerint minden gazdasági döntés aszerint értékelendő, hogy az mennyivel járul hozzá az ember méltóságának megőrzéséhez. Minden társadalmi rendszerben ennek a célnak rendelődik alá az egyének, a vállalkozások és az állam gazdasági szerepe. A kialakult társadalmi-gazdasági struktúrában – amely a gazdasági szereplők mozgásterületeit, indítékait erőteljesen befolyásolja – alapvető kívánalomként fogalmazódik meg a politikai rendszer stabilitása, a társadalom nyitottsága, a kisegítés elvének, a szubszidiaritásnak az érvényesülése, valamint a szolidaritás és az altruizmus megvalósulása.

1.) A politikai rendszer stabilitása

A gazdasági élet számára elengedhetetlen feltétel a politikai rendszer stabilitása. Az olyan országokban, ahol bizonytalan a politikai helyzet, illetve ahol a politikai hatalomnak nincs szilárd, megalapozott gazdasági koncepciója, ott a vállalkozók arra kényszerülnek, hogy döntéseikben csak a rövid távú érdekeket vegyék számításba, és a döntési folyamatban az erkölcsi megfontolásoknak csak minimális szerepet szánjanak. A stabil politikai rendszer nem merev struktúrát jelöl, hanem az alapvető tényezőket, a jogi szabályozást, a versenyfeltételeket és a gazdasági rend egyéb adottságainak áttekinthetőségét biztosítja.

2.) A társadalom nyitottsága

A zárt társadalomban csoportérdekek, osztályideológiák, hatalmi struktúrák válnak meghatározóvá, s ezzel az egyén mozgásszabadsága korlátozódik, leszűkül. A nyitott társadalmat ezzel szemben az egyén kezdeményező készsége, szabad döntéshozatala jellemzi, amely biztosítja a gazdasági élet folyamatos megújulását, hatalmi, ideológiai korlátoktól mentes cselekvést és a döntések erkölcsi megítélésének keretét is.

3.) A kisegítés elve a gazdaságban

„A kisegítés vagy szubszidiaritás elve a társadalmi rend alulról fölfelé való szabad építkezését jelenti, amely szerint a nagyobb közösség csak olyan feladatokat vállal, amelyeket a kisebb közösségek nem tudnak teljesíteni. Mindegyik közösségnek megvan ugyanis a maga létjogosultsága, amit céljaiban és értékeiben hordoz. Az alacsonyabb szinten szerveződött közösség sohasem válhat merőben a magasabb rangú eszközévé, hiszen a társadalmi életben mindegyiknek sajátos rendeltetése van, amely viszonylagos önállóságát biztosítja. Ez annál inkább igaz, mert a cél és érték szerinti differenciálódás következtében a 'magasabb' közösség sohasem fogja át teljesen, hanem csak egyes vonatkozásaiban az 'alacsonyabbat'. (11)

4.) Szolidaritás és altruizmus

A társadalom egysége, működése a társadalom tagjainak állandó kölcsönhatásában valósul meg. A kölcsönhatás együttműködést is feltételez, és ez csak a másik tevékenységének figyelemmel kísérésével, érdekei, céljai tiszteletben tartásával, gondjaiban, nehézségeiben való osztozással, vagyis az egymás iránti szolidaritással érhető el.

A gazdasági élet egésze nem írható le pusztán az önérték követése feltételezésével, azal párhuzamosan jelen van az altruista (a másik javát szolgáló) magatartás. A racionalitás nemcsak az önző, a saját érdekeit figyelembe vevő cselekvést tartalmazza, hanem a másik javaira pozitív módon reagáló, altruista viselkedést is. Az altruista és a szolidáris motívumok jelenléte nem hogy nem rontja a gazdasági hatékonyság működését, hanem elősegíti és javítja azt.

1984. áprilisában nemzetközi konferenciát tartottak Chicagóban „Religious Studies and Business Ethics: New Directions in an Emerging Field” címen. (A konferencia anyagát lásd: *JOBE* 1986. 6. szám) *Richard T. De George* annak a véleményének adott hangot, hogy ha a teológusok megmaradnak a teológia szorosán vett területén, akkor semmit sem tudnak hozzátenni az üzleti etikához, ha pedig ténylegesen hozzáadnak valamit, azt már nem teológusként, hanem filozófusként teszik.

Thomas F. McMahon válaszában kiemelte, hogy a vallás három lényeges dolgot foglal magában: a hitvallást (doktrínát), a kultuszt (imádást) és a törvényt (a viselkedést kormányzó értékeket). Nézete szerint mindhárom kapcsolódik a vállalkozói etikához. Legközvetlenebbül nyilvánvalóan az utolsó, hiszen a magatartást szabályozó normák az üzleti életre is kiterjeszhetők.

A hitvallás a hivatás szempontját kínálja az üzleti etikának. A vállalkozó tevékenységét tekintheti munkának, karriernek, elfoglaltságnak, de hivatásnak is, amelynek kifejezetten vallási dimenziója is van. A hivatásból munkálkodó vállalkozó a szolgálat szellemében cselekszik, azért termel illetve végez szolgáltatásokat, hogy mások szükségleteit kielégítse.

A vallás harmadik dimenziója a kultusz. Ez az üzleti etikában jelentheti azt, hogy az Isten teremtő művének tiszteletén keresztül imádjuk, és azzal igyekszünk segíteni a teremtő munkát. (12)

David A. Krueger is rámutat a teológia gazdaságetikai jogosultságára a transzcendentális módszer segítségével. Erkölcsileg a transzcendencia az a képesség, hogy túllátunk a szűk személyes érdekeken, és hogy következetesen fölismernék és értékeljük saját érdekeink valamely nagyobb egésszel való kapcsolatát. Ez a globális erkölcsi igény munkál az üzleti etika mögött is. (13)

Keresztény társadalmi tanítás

„A kereszténység léte első pillanatától társadalmi modell is volt: annak a keresése, hogy miképpen lehet egy adott kor viszonyai között Isten országához legközelebb jutni. A kereszténység tehát lényege szerint mindig kritikus a világ adott állapotával és rendjével szemben, azt javítandónak, megszentelendőnek tekinti. A kereszténység számára a személyes üdvözülés útja a társadalommal szembeni felelősség elvállalásán át vezet. Mindez tény volt akkor is, amikor a kereszténységnek még nem volt 'elmélete', akkor is, amikor az embernek alig volt lehetősége a társadalom viszonyainak befolyásolására. S mindez igaz ma is, amikor a társadalom alakítása kézzel fogható feladat. Egyszerővel félreérti, meghamisítja az a kereszténységet, aki megfedelkezik a társadalmi felelősségről. S nem megy be a mennyek országába, aki azt mondja, hogy 'Uram, Uram!', de közben nem törődik a munkahelyén látott jogtalanságokkal, aki nem vállal felelősséget lakóhelye emberibbé tételéért, aki azt hiszi, hogy a munkanélküliek tragédiája, a cigányok hátrányos megkülönböztetése, a harmadik világ népeinek éhezése nem órá tartozik.” (14)

A kereszténység társadalmi tanításának alapja maga a Szentírás, másképpen fogalmazva: a katolikus társadalmi tanítás kétezer éves múltra tekint vissza. A pápák ügynevezett szociális enciklikáinak megjelenésével azonban, mintegy száz évvel ezelőtt új korszak kezdődött a keresztény társadalmi tanításban, s annak módszeres, tudományos kifejtésében. Itt szeretném megjegyezni, hogy a hazai szakirodalomban az egyház „szo-

ciális" tanítása, a pápák „szociális” enciklikái kifejezések terjedtek el. Azonban ez, ahogyan *Tomka Miklós* több helyen rámutatott, valószínűleg egy fordítói hiba nyomán született és maradt fenn. A keresztény tanítás olyan társadalometikát képvisel, ami semmiképpen nem korlátozható a szociális kérdésekre. Az indogermán *social* illetve *sozial* szót ez esetben társadalminak kell fordítani.

A Bibliában már föllelhetők a keresztény társadalmi tanítás legfőbb etikai alapelvei, amelyek történelmi koroktól függetlenül egyetemes jellegű erkölcsi normákat fogalmaznak meg, s ezek napjainkban is érvényes morális értékeket jelentenek.

Hosszú időn keresztül a katolikus teológia nem foglalkozott a Szentírás társadalmi tanításával. Mára azonban kikerülhetlenné vált annak tudatosítása, hogy mit jelent Jézus élete, cselekedetei a ma embere számára társadalmi, politikai és gazdasági magatartásával kapcsolatban. Jézus tanításai „a társadalmi dimenziót is magukba foglalják. Jézus semmit nem mond az ideális államrendről, de igenis beszél az emberek közötti viszonyok ideális rendjéről. Másképpen szólva: Jézus nem akart szervezeti előírásokat, vagy államelméletet fogalmazni, de az emberi kapcsolatokról mondott szavai, Isten országa sokféle jellemzése és követőinek egységre buzdítása kijelölik az általa célul tűzött társadalmi rend alapvonásait....Jézus nem életidegen utópiákat s nem az élettel szemben érzéketlen törvényt hirdetett, hanem megvalósítható erkölcsi célkitűzéseket, gyakorlatot, Isten országának mai és reális építését.” (15)

A II. Vatikáni Zsinatot (1962-65.) megelőzően a pápák szociális enciklikái jelentették a keresztény társadalmi tanítás alapját. Ez a tanítás a Szentszék szava volt, amelyhez nem illett hozzátenni, még kevésbé abból elvenni. A zsinat óta a keresztény társadalmi tanítás „megelevenedett”. Egyrészt a pápai enciklikák mellett a tanítás részévé váltak a II. Vatikáni Zsinat dokumentumai, valamint az egyes világrészek illetve országok püspöki karainak nyilatkozatai. Másrészt *VI. Pál* pápa egyértelműen megfogalmazta, hogy a világ sokfélesége lehetővé teszi, hogy a Vatikán minden kérdésben ki tudja mondani a végső szót. (16) Azaz a keresztény közösségek feladata, hogy saját adottságaik között kialakítsák a helyes álláspontot és a megfelelő magatartást. Harmadrészt a keresztény társadalmi tanítás nem befejezett, lezárt tan, és nem valamilyen eleve adott rend kinyilatkoztatása, hanem a társadalom fejlődésével együtt fejlődő szemlélet. Ez az állandóan megújulni képes szemlélet végsősoron a valóság megismerésének a függvénye.

A korábbi felfogás szerint, amely a keresztény társadalmi tanítás 1891-1959 közötti szakaszára tehető, a tanítás forrása a természetjog. „Eszerint az emberi természet alapvető adottságai kortól, földrajzi adottságoktól, kultúrától függetlenül kijelölik a társadalmi együttélés normáit, amelyek felismerhetőek és etikai, sőt talán politikai és jogi szabályokba is foglalhatóak. Az egyház szerepe itt az objektív rend (pontosabban: az objektívnek feltételezett rend) feltárására, hirdetésére és megkövetelésére szorítkozik. Maga 'a rend' eszerint a szemlélet szerint független a személyes meggyőződéstől, a vallási és egyéb tanítástól – s így általános elfogadatasra tarthat igényt.” (17)

Ez az érvelés két súlyos problémát vet föl. Elsőként e felfogásban „a rend” fontosabbá válhat, mint maga az ember. Másrészt pedig az egyedüli rend létének hite totalitárius felfogást tükröz, amely magában hordozza a diktatórikus ideológia magvát. A természetjogi hivatkozású társadalmi tanítás képtelen volt reagálni a társadalmi változásokra. S emiatt a társadalmi tanítást alapjában a fennálló hatalmi viszonyok igazolásának lehetett tekinteni.

A hatvanas évek óta a katolikus egyház társadalmi tanításában radikális szemléletváltás tapasztalható. Ennek lényege, hogy a tanítás középpontjába az ember került, mégpedig a történelmi-társadalmi változásaival együtt. A természetjogi érvelés ezzel egyidőben elhalványul – bár el nem tűnik –, megerősödik viszont a keresztény antropológia és a bibliai hivatkozások szerepe. A szemléletváltás további eleme, hogy a keresztény társadalmi tanítás már nem hivatkozik világnézeti semlegességre, hanem tudatosan felvállalja a katolikus hagyományba nyúló gyökereit.

Jelentős az a váltás, amely az elmélettől a gyakorlat felé való közeledésben mutatkozik meg, azaz a társadalomfilozófia felől a társadalometika felé irányuló mozgásban. Ez megnyilvánul abban is, hogy az 1960-as évekig mindössze nyolc jelentősebb dokumentum született, s az ezután eltelt harminc esztendőben hat pápai enciklika, s legalább még

egyszer annyi egyéb körrel látott napvilágot, amelyekben a társadalmi problémákat nemzetközi összehasonlításban és globálisan tárgyalják. Ebben az új megközelítésben megnőtt a körülmények és a társadalmi adottságok szerepe is.

A keresztény társadalmi tanítás ma már nem az elvek megvalósításáról, hanem az elvek és a lehetőségek ismeretében a lehető legjobb megoldás kereséséről szól. Ez tehát – Max Weber kifejezésével élve – „felelősségi etika”, ami „elvek és adottságok egyidejű figyelembevételével keresi a gyakorlati cselekvés útját.” (18)

A keresztény társadalmi tanítás mint felelősségi etika a tanítás kísérleti dimenziójának tekinthető, amelyben a tanítás gyakorlati útmutatássá válik, de amely az elméleti megalapozást sem nélkülözi. A tanítás másik új dimenziója az interdiszciplináris jelleg, vagyis a keresztény társadalmi tanítás keresi és vállalja a kapcsolatot a különböző humán tudományágakkal, s azok eredményeit továbbgondolva és beépítve tanításába integrálja. Így a katolikus „tan” „tanítássá” lesz, dinamizálódik, és képessé válik a folytonos továbbfejlődésre.

A katolikus egyház társadalmi tanításában arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi-ként építhető föl egy gazdasági rend, s vele együtt a valóban az embert szolgáló társadalom.

A gazdasági rend keresztény szemlélete morális alapokon nyugszik, kötelességek, jogok és prioritások együttesén. Az erkölcsi kötelességek között a szeretet, a szolidaritás és az igazságosság áll a középpontban.

A szeretet a keresztény etika fő mondanivalója és fő értéke. „Ez nem holmi szájalom és bizonytalan irtalmasság, vagy felületes részvétl annyi szenvedő ember iránt, hanem ellenkezőleg: eltökélt akarat és állandó gondoskodás a közjóért, azaz mindenkiért külön-külön és összességében, mert mindnyájan felelősek vagyunk.” (19)

Az igazságosság három, egyaránt fontos változatát különbözteti meg az egyház. A szociális igazságosság kimondja, hogy mindenki számára lehetővé kell tenni, hogy aktívan részt vehessen a társadalom életében. A disztributív igazságosság azt írja elő, hogy a jövedelmek, a vagyon és a hatalom elosztása során előnyben kell részesíteni a szegényeket és a hátrányos helyzetűeket. Végül a kommutatív a korrektséget követeli meg az emberektől minden egyezségben és cserekapcsolatban.

A keresztény értelmezésben az emberi jogok kitágulnak, s az állampolgári és politikai jogok mellett az ember méltóságát biztosító alapjogokat is hangsúlyozzák, ezek közül legfontosabbnak az élethez való jogot, de megjelenik a pihenéshez, az oktatáshoz, a gyógykezeléshez, a lakáshoz, a ruházkodáshoz, a tiszta vízhez és levegőhöz stb. való jog is.

Az erkölcsi kötelességekből és az emberi jogokból következnek a prioritások, amelyek a társadalmi-gazdasági cselekvés mozgatói, vezérelvei kell, hogy legyenek. A gazdasági életben követendő prioritásokat a következőkben fogalmazhatjuk meg:

- 1.) a szegények legalapvetőbb szükségleteinek kielégítése;
- 2.) a hátrányos helyzetűek társadalmi részvételének segítése;
- 3.) a beruházások olyan irányítása, hogy az a szegények és a hátrányos helyzetűek javát szolgálja;
- 4.) a családok fennmaradásának és stabilitásának biztosítása. (20)

A keresztény társadalmi tanítás ahhoz, hogy alternatívákat, megoldási javaslatokat és lehetőségeket tudjon nyújtani, a valóság elemzéséből kell, hogy kiinduljon. A II. Vatikáni Zsinat előtti valóságértelmezést elsősorban a statikus szemlélet jellemezte, ezt napjainkban egyre inkább a dinamikus és az evolutív értelmezés váltja föl.

Az egyház tanításának dinamikus és evolutív jellege elsősorban abban tükröződik, hogy a valóságot a gyakorlati oldalról közelíti meg, azaz konkrét gazdasági, szociális, politikai és kulturális problémákból indul ki.

Az egyház társadalmi tanítása a jövőben sem veszíthet dinamikus jellegéből, hiszen egészen új problémák állnak előttünk, mint például a modern kommunikációs rendszerek emberhez méltó kialakítása, a kisebbségek helyzetének jobbítása, a környezet védelmének kérdése, az integrációs folyamatok fölgyorsulása, és nem utolsósorban Magyarországon egy új társadalmi-gazdasági rend kialakítása és stabilizálása.

A keresztény társadalmi tanításból több fontos alapelvelet lehet levezetni, amelyek a társadalmi-gazdasági rend kialakításában jelentős szerepet játszhatnak. Elsőként a személyiségi elvet említem, amely minden ember méltóságáról szól, arról, hogy a gazdaság és a társadalom nem lehet csupán öncélú rendszer, hanem az ember szolgálatát és kibontakozását kell biztosítania. Másodsor a szolidaritás elvét hangsúlyozom, amely az ember személyes méltóságából fakad, s abból, hogy a társadalomban másokkal együtt van jelen, és törekszik annak teljességére. Harmadsorban a szubszidiaritás elvéről kell szólni. „Amit az egyes ember önmaga megvalósíthat, azt egy közösség nem veheti el tőle; amit pedig egy kisebb közösség képes önmagában megvalósítani, azt nem ragadhatja magához egy nagyobb csoport.” (21)

Ez az elv érvényes kell legyen az egyháza is, így át kell adnia a világi szakembereknek azokat a feladatokat, amelyeket éppen olyan jól, vagy még jobban meg tudnak oldani, mint az egyházi emberek. A negyedik elv a közjó elve, amelyben az jut kifejezésre, hogy a pluralista társadalom és a szabadpiaci gazdaság önmagában nem szavatolja a társadalom jólétének megvalósulását, ehhez szükség van az állam befolyásoló és koordináló tevékenységére. Hogy az állami beavatkozás ne lehessen korlátlan, azt a szubszidiaritás elve szavatolja azzal, hogy határt szab az államhatalomnak. Az egyházi tanítás szerint napjainkban egyre nyilvánvalóbb, hogy a közjó elvének nemcsak az államhatárokon belül kell érvényre jutniuk, hanem az államok között a népek közösségeiben is.

A keresztény társadalmi tanítás elemzésekor nem lehet kikerülni egy sajátos ellentmondást. A pápai enciklikák, illetve a tanítás társadalometikai konzekvenciái nem támaszkodnak megfelelően szaktudományos ismeretekre és társadalomtudományi elméleti kutatásokra.

II. János Pál Sollicitudo Rei Socialis kezdetű enciklikája jól tükrözi, hogy még mindig mennyire problematikus az egyház kapcsolata a modern társadalomtudományokkal, különösképpen a közgazdaságtannal. Sok helyen a pápa utal a tudomány és az erkölcs közötti különbségre, és az erkölcs előbbrevalóságát hangsúlyozza a tudományokkal szemben is. Véleményem szerint a tudomány és az erkölcs együttműködése a járható út, s nem pedig szembenállásuk kiemelése, hangsúlyozása.

A keresztény társadalmi tanítás azonban nem dogmagyűjtemény vagy tévedhetetlen tekintélyelvű parancs, hanem sokkal inkább egy befejezetlen folyamat, társadalometikai útkeresés. Ennek az útkeresésnek nem célja valamiféle társadalmi, gazdasági modell létrehozása. Erről így ír *Roger Etchegaray* bíboros: „Az egyház szociális tanítása nem alkot harmadik utat. Az egyház nem utasít el két ideológiát Poncius Pilátusként mosva kezét. Egyik szemével az evangéliumot nézi, a másikkal az emberi valóságot, hogy a jelenlegi világról egységes szemléletet alkosson. Az egyház nem kínál eszményi modellt a társadalomról. Ennél sokkal tartózkodóbb, mégis erősen jelen van a mai életben... Arra bízhatja az embereket, hogy olyan házat építsenek maguknak, amelyben jól lehet lakni. Mindenestre az egyház nem azonosítja magát egyetlen párttal, állammal sem, törekvése más.” (22)

A keresztény társadalmi tanítás az emberhez méltó, humánus társadalmi-gazdasági rend elérésére törekszik, s mindehhez megfelelő etikai szempontokat nyújt.

De! „Vajon ma mit tesznek a keresztények a társadalmi torzulások és fenyegetések ellen – a háború borzalmai, a világgazdaság periférián élő országok éhínsége és nyomora, sőt, még a fejlett ipari országokat is sújtó munkanélküliség és újfajta nyomorúság ellen? Mit tesznek a gazdaságunkba és életmódunkba mintegy előre beprogramozott ökológiai öngyilkosság ellen? Mit jelent a hívőknek Jézus üzenete, egyházuk tanítása, különösen a katolikus társadalmi tanítás? Nem múlik-e a katolikus társadalmi tanításon is, hogy a keresztény emberek és közösségek alig képesek arra, hogy minden ember őszinte, kölcsönös tiszteleten alapuló, igazságos együttműködését kezdeményezzék?” (23)

Herwig Büchele a *Keresztény hit és politikai ész* című könyvében a keresztény társadalmi tanítás hatástalanságának okát elsősorban abban látja, hogy az egyház hagyományaira hivatkozva régi struktúráinak megőrzésére törekszik, valamint hogy a tanítás nem ad konkrét útmutatást a gyakorlati életben fölvetődő kérdésekre, s ezáltal a társadalomelmélet nem is lehet összhangban a valósággal.

Ha a katolikus tanítás meg akar felelni a mai kor kihívásainak, s egyben meg akar felelni az evangéliumnak is, akkor tovább kell fejlesztenie, magasabb szintre kell emelnie tanítását.

1.) Le kell magában győznie mindazt, ami ma politikailag hatástalanná teszi (= felemelkedni azért, hogy megszüntet, véget vet valaminek);

2.) új formában kellene a tanítást elgondolni és megtervezni (= felemelkedni a szó szorosán vett értelmében);

3.) amit a jelenkori katolikus társadalmi tanítás állít, amit tehát elméletben és gyakorlatban már kidolgozott, abból sok mindent megőrizhetünk, amikor a jövő társadalmi tanítását akarjuk megfogalmazni (= felemelkedni a felemelés értelmében: megőrizni, beépíteni). (24)

Büchele gyakorlati segítséget is nyújt, s javasolja, hogy a keresztény kisközösségeknek és az intézményes egyháznak együttesen „kontrasztársadalomként” kell hatniuk a társadalom egészére, azaz az „elvont beszéd” mellett konkrét lépéseket is tennie kell az egyháznak. A keresztény cselekvés alapelvét Jézus Hegyi beszédében látja, amelyet mindig összhangba lehet – és kell – hozni a valósággal. Ezáltal minden ember igazi, kölcsönös tiszteletén alapuló, igazságos együttműködésre épülő társadalmat tudunk fölépíteni.

JEGYZET

- (1) *Schumacher Ernst F.*: A kicsi szép. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 70. p.
- (2) *Bessenyei István-Zsolnai László*: Az új ökonómia iskolakoncepciója – Valóság, 1984/6. sz. 66. p.
- (3) *Kindler József*: Döntéseméleti előfeltételek kritikája. Akadémiai doktori értekezés, MTA Budapest, 1988. 13-14. p.
- (4) *Hilpert Konrad*: Felelősség a természetért – Mérleg, 1986/3. sz. 277. p.
- (5) *Andorka Rudolf*: Gazdaság és erkölcs – Vigilia, 1991/11. sz. 803. p.
- (6) *Sen Amartya*: Van-e az üzleti élet etikájának gazdasági jelentősége? – Közgazdasági Szemle, 1993/2. sz. 107. p.
- (7) *Farkas Beáta*: Lehet-e egy vállalatnak lelkiismerete? – Közgazdasági Szemle, 1988/3. sz. 294. p.
- (8) *Farkas Beáta*: l.m. 295. p.
- (9) *Lenhardt Vilmos*: Gazdasági rendszerek I. kötet Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest, 1988. 12-13. p.
- (10) *Győrványi Gábor*: Gazdasági vállalkozás-keresztény etika. Laurea dolgozat, Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia, Budapest, 1991. 9-10. p.
- (11) *Győrványi Gábor*: l.m. 19. p.
- (12) *McMahon Thomas F.*: Creed, Cult, Code and Business Ethics – Journal of Business Ethics, 1986/6. sz. 455-462. p.
- (13) *Krueger David A.*: The Religious Nature of Practical Reason: A Way into the Debate – Journal of Business Ethics, 1986/6. sz. 511-516. p.
- (14) *Tomka Miklós*: Előszó a magyar kiadáshoz. in: *Büchele Herwig*: Keresztény hit és politikai ész. Egyházfórum, Budapest-Luzern, 1991. 11-12. p.
- (15) *Tomka Miklós*: l.m. 15-16. p.
- (16) In.: *Octogesimo Adveniens*, 1971.
- (17) *Tomka Miklós*: Egyház és társadalom – Magyar Tudomány, 1991/11. sz. 1318. p.
- (18) *Tomka Miklós*: l.m.
- (19) *II. János Pál*: *Sollicitudo Rei Socialis*. Szent István Társulat az Apostoli Szentzsék Könyvkiadója, Budapest, 1988. 50. p.
- (20) *Zsolnai László*: Metafizikai rendszerek és gazdálkodási módok – Egyházfórum, 1990/2. sz. 21. p.
- (21) *Schasching Johannes*: A pápák szociális enciklikái – Távatok, 1991/1. sz. 25. p.
- (22) *Etcheagaray Roger*: *Sollicitudo Rei Socialis* – Mérleg, 1988/1. sz. 4. p.
- (23) *Büchele Herwig*: l.m. 17. p.
- (24) *Büchele Herwig*: l.m. 268. p.

Gondolkozzál, tehát leszel

Ízelítő a francia (közép)iskolából

ABLONCZY BALÁZS

Ha a magyarországi szemlélő közelebről meg kíván ismerkedni a francia iskolával, jó, ha félreteszi minden hazuról hozott – a gyakran szapult hazai – iskolarendszerhez kötődő tapasztalatát. Mint azt a későbbiekben látni fogjuk, a „poroszoknak” titulált magyar iskolarendszer némely területén jóval liberálisabbnak és főleg hatékonyabbnak bizonyul, mint francia megfelelője. Mindazonáltal a témával ismerkedőnek az a benyomása támadhat, hogy a százméteres síkfutást veti össze a 400 méteres vegyes úszással – olyannyira eltérőek a két rendszer paraméterei.

Közelítés

Franciaországban az iskola – hatalom. Törvények sorsát döntheti el, kormányokat bukathat, ha a szülők és/vagy tanárok és/vagy diákok egy része elégedetlen a kormányzat oktatáspolitikai lépéseivel. Ezekben az állandó csatározásokban, melyek immár 150 éve zajlanak, két tábor áll egymással szemben: a republikánus, laikus iskola hívei néznek farkasszemet az egyházi, illetve magániskolák híveivel.

Méginkább leegyszerűsítve és politikai kategóriákba gyömöszölve a kérdést, a jobboldal-baloldal szembenállás egyik hagyományos terepe az iskola. Az állam és az egyház 1905-ös szétválasztását megelőzte az egyház és az iskola fokozatos szétválasztása a XIX. század végén. Hatalmas vitákat kavart természetesen, és a küzdelem ma is tart – jöllehet a magán- és egyházi iskolák 20%-ot sem képviselnek a rendszerben. Az Ötödik Köztársaság első szocialista kormányát 1984-ben éppen az iskolareformok által kiváltott hatalmas társadalmi elégedetlenség buktatta meg. *Pierre Mauroy* miniszterelnök utóda a szintén szocialista *Laurent Fabius* bölcsen eltemette az ügyet. Manapság az iskolák finanszírozásáról szóló 1851-es (!) Falloux-törvény módosítása mozgatja meg újra a közvéleményt, és ad alkalmat a nemzetgyűlési választásokon csúfos vereséget szenvedett szocialistáknak arra, hogy egyesítsék a baloldal erőit a jobbközép kormány ellen.

Egy átlagos francia diák útja az egyetemig elképzelhetetlenül bonyolult. Írásomnak nem célja a rendszer részletes bemutatása, de legalább a főbb elemeire szeretnék kitérni. Személyes tapasztalataim alapján megpróbálom felvázolni a francia oktatás szellemiségét, problémáit, a problémákra nyújtott megoldásokat.

A rendszer

Az átlagos francia gyerek nem jár bölcsődébe. Bár ilyen intézmények természetesen léteznek, de kis számban és meglehetősen drágán.

A magyar értelemben vett óvodát már iskolának hívják (*école maternelle*) és valóban: a gyerekeket már délben el kell vinni, a délelőtti foglalkozások is az oktatást helyezik előtérbe.

Az átlagos francia gyerek utána 6. osztályig jár a szorosan vett általános iskolába. 5. osztály végén vizsgát tesz és a felső tagozatot már kollégiumnak (*collège*) hívják. A diákok 15 éves korukig járnak oda. Majd következik a hároméves gimnázium (*lycée*) vagy

szakközépiskola (lycée d'enseignement professionnel, LEP vagy lycée technique), esetleg a szakmunkásképző.

A gimnázium első éve a „második” általános képzést nyújt és ez év végén kell eldöntenie a diáknak, hogy mire szakosodik és milyen tagozaton kíván járni az „első”-ben (gimnázium 3. osztály, ugyanis Franciaországban az iskolai éveket visszafelé számozzák) és a „végzős” évben („Terminale”, gimnázium 4. osztály). A főbb tagozatok

„A”: irodalom, nyelvek (utolsó évben filozófia)

A1: filozófia, matematika, A2: irodalom, nyelvek, A3: színház- vagy képzőművészet.

„B” közgazdaság

„S”: reálgazdaság (az utolsó évben újabb tagozódás)

„C”: matematika, fizika, „D”: biológia, kémia.

Természetesen léteznek D, E, F, G (mezőgazdasági, kereskedelmi, adminisztratív) tagozatok is, ám ezek a specializált gimnáziumokra vagy éppen a szakközépiskolákra jellemzőek. Az új jobbközép oktatási kormányzat végzett néhány korrekciót az elmúlt évben (pl.: az „A” tagozatot ezentúl „L”-nek – litteraire-nek hívják), de ez kevésbé érintette a rendszer egészét, inkább az egyes tagozatok egymáshoz való viszonyát igyekezett egyensúlyozni. Egy-egy tagozat profilját továbbra is az egyes tantárgyak súlya szabja meg (óraszám, a jegyek szorzói, az érettségi stb.), de természetesen az irodalmi osztályba járóknak is kell matematikát és fizikát tanulniuk.

Egy-egy tantárgy szorzója az érettségien játszik szerepet és arra szolgál, hogy hangsúlyosabbá tegyen egyes tárgyakat. Pl.: a filozófia érettségi szorzója az A1-ben 5, a matematikáé 4, a történelemé 3 és így az átlag számításánál az elért jegyeket ezekkel a számokkal szorozzák, majd a végösszeget, ami 250-300 körül van, osztják az összes szorzó összegével. Egyszerű, ugye? Ez papíron szép, diákcentrikus és iszonyúan bonyolult. Nézzünk meg azonban közelebbről egy francia gimnáziumot és változatosabb lesz a kép.

A gimnázium

E sorok írója (a továbbiakban Szerző) Strasbourgban, a Lycée International des Pontonniers-be járt 3 és fél évig, ott is érettségizett, ám az ő esete inkább kivételnek számít, mert Elzász sok tekintetben „kakukktójas” a francia társadalom építményében – mint azt a későbbiekben látni fogjuk –, továbbá a Szerző alma matere is valamelyest kilóg a sorból szellemiségével.

Az átlagos francia gimnázium tehát állami gimnázium, a település önkormányzatának finanszírozásában. Az átlagos francia gimnázium meglehetősen elhasznált, sőt gyakran esztétikai, építészeti szempontokból kívánivalókat hagy maga után (nota bene: ronda). Ezek többségét a hatvanas-hetvenes években rohammunkában húzták föl, hogy a háborút követő demográfiai hullám gyerekeinek, illetve azok gyerekeinek helyet tudjanak biztosítani. Tartozunk annyival az igazságnak, hogy megjegyezzük: e gimnáziumok működését ezzel együtt sem akadályozzák krétagondok (illetve nem azok akadályozzák – de erről később), és többségük külterületeken fekszik. (A szerző a belvárosba, a Strasbourg behálózó csatornák egyikének partján álló, disneyland-i kastélyra emlékeztető intézménybe járt, melyet 1905-1906-ban építettek – tehát még a német időkben – leánynevelő intézet céljaira, historizáló stílusban. De e gimnázium kapuján is büszkén hirdette a tábla „Lycée d'Etat” = „Állami Gimnázium”).

Az épület felszereléséhez elengedhetetlenül hozzátartozik a betonozott udvar, ritkán sportcélokra; inkább azért, hogy a diákoknak legyen hová lemenniük szünetben és nyugodtan tudjanak dohányozni, az épületben ugyanis ez tilos. De ettől még nem szükséges a honi gimnáziumainkban legendássá vált „Smoking club”-ok és „Füst Milán-szakkörök” alakítása a végcékben. A diák leballag az udvarra és rágyújt, vagy előbb tüzet kér a szintén ott füstölő iskolai kisegítőktől (egyetemisták, akik részmunkaidőben adminisztratív feladatokat látnak el, hivatalos nevük „felügyelő” – „surveillant”).

A Szerző egy ízben látott egy belső felmérést, mely szerint gimnáziuma tanulóinak 60%-a kisebb-nagyobb intenzitással dohányzik, ebbe természetesen beletartozik az, aki

a „nem minden nap” kategóriába kerül, meg az is, aki a „naponta 20 szál vagy több” rubrikát gyarapítja. A Szerző ímígyen kisebbségben volt.

Elengedhetetlen továbbá (még a menzánál is fontosabb) a biciklitároló jelenléte az iskolaudvarban. A diákok jelentős része ugyanis – hála a jól kiépített kerékpárút-hálózatnak – motorral, mopeddel vagy biciklivel közlekedik, főleg enyhe időben.

A rendőrség minden évben kiszáll az iskolákba és ellenőrzi a kerékpárok műszaki állapotát. Ilyenkor érdekesen megcsappan használóiuk száma. Ugyanis a biciklisták népes frakciója azt vallja, hogy lopás ellen az a legbiztosabb védelem, ha olyan kerékpárunk van, amelyet nem érdemes ellopni. Ezért van a rozsdás, lámpa és fék nélküli masináknak nagy keletjük, s ezen a ponton a biciklisták érdekei nyilvánvalóan ütköznek a KRESZ szigorával.

A hozzávalók

Az iskolaépületek gyakori kiegészítője magának az igazgatónak és/vagy helyettesének szolgálati lakása. A francia gimnázium két legfontosabb figurája a „proviseur” (igazgató) és a „censeur” ill. „proviseur adjoint” (igazgatóhelyettes). Nagyjából amolyan köztársasági elnök – miniszterelnök viszonyú funkciókat látnak el. Mivel a censeur van állandó kapcsolatban szülőkkel, diákokkal, tanárokkal, általában ő utálatuk tárgya. Az igazgató a felsőbb hatóságokkal (tankerület), az önkormányzattal érintkezik, dönt az iskolát érintő nagyobb horderejű kérdésekben. Ehelyütt szeretnék megemlékezni Monsieur Perin-ről, aki valósággal szobra lehetne az agilis, fiatal, értő igazgatóhelyettesnek. Ha a diák belépett a szobájába, általában azt láthatta, hogy éppen telefonál, szemével és egyik kezével a számológépet bővíti, másik kezével egy cetlire firkant valamit, még egy emberrel értekezik szóban és közben a diák mondanóját is hallgatja. Mindig sietett, nyakendője úszott utána a levegőben, könyörtelenül lenyesegette idealista vadhajátásainkat, de mindig volt türelme a külföldi diákok néha borzalmas franciasággal előadott kívánságait meghallgatni.

Az igazgatónak és helyettesének természetesen segítségére van az iskolatitkárság és a változó létszámú adminisztratív személyzet.

Tanárok

Néhány éve, még a Ceausescu-diktatúra idején Magyarországon nagy felháborodást keltett, hogy magyar nemzetiségű, frissen végzett tanárokat a Regátba küldték tanítani színromán környezetbe. Pedig a román oktatásügy – bár nyilvánvalóan rosszindulattal – csak Franciaországtól átvett rendszerét kívánta érvényesíteni. Franciaországban a legritkább dolgok közé tartozik, hogy egy volt diák vissza tudjon menni egykori iskolájába tanítani. A különböző egyetemi végzettségű tanárokat az üresedésben lévő posztok és képesítésük függvényében beosztják az egyes gimnáziumokba, gyakran az ország másik felébe.

A Szerzőnek így alkalmá volt közelről megismerni a déli, sőt az egykori algériai francia akcentust egy szakállas montpellier-i matematikatanár révén, latintanártól beható ismereteket szerzett egyes közép-franciaországi tájegységek néprajzárol, a párizsi cafékban tanyázó filozófiatanárokról, és megtudhatta, hogy a „terminale”-ban matematikatanárője azért esett át hangulathullámzásokon és sértett meg minden tanulót, mert ő (a tanárnő) provance-i és mint tudjuk, az ottani emberek rendkívül hirtelen haragúak. Mindezt anélkül, hogy a Szerző kimozdult volna Elzászból.

A tanárok alaposabb szemügyre vétele előtt villámgyorsan le kell szögeznünk, hogy a tanárok Franciaországban sem keresnek jól, egy kezdő gimnáziumi tanár akkora fizetést kap, mint egy segédmunkás. Azt a szakadékot, amely az alacsonyabb bér és a rájuk háruló társadalmi szerep nagysága között tátong, ritka, szervezett tüntetésekkel, valamint gyakori, de szervezetlen sztrájkokkal igyekeznek áthidalni a pedagógusok.

Mert a rájuk háruló feladat óriási és eszközeik csekélyek. Az ellenőrző, a beírás, az intő ismeretlen fogalmak. A tanárnak személyes varázsára kell támaszkodnia a figyelem

betartatásánál (legfeljebb kiküldheti a renitens tanulót), ami meglehetősen gyenge fegyver például az olyan külvárosi iskolákban, ahol a diákok jelentős része 12 éves korától tisztában van a kábítószer használatával, bandába verődve oszt igazságot, és úgy forgatja a baseball-ütőt, mint más a kést és a villát. Mindemellett a leendő tanároknak módszeresen a fejükbe verik, hogy a diákokat semmilyen körülmények között ne sértsék meg, a testi fenytítés pedig szinte ismeretlen fogalom (a tanárok előtt). Ezzel a diákok vissza is élnek. Elég egy-egy kicsit szabadszájúbb megállapítás a tanulók hozzáállásáról, máris áll a bál. Így lehet az, hogy az osztályozó konferenciákon mindenkit „mint egyedi esetet” kezelnek, „meglátják benne az embert” (ami nyilvánvaló nonszensz: egy 1100 fős gimnáziumban nem lehet mindenkit egyedi esetként kezelni), még akkor is, ha ez az ember egy szélhámos – finoman fogalmazva. Így kerülnek a harmadévi bizonyítványokba, (mert a tanév három harmadéból áll) olyan tanári megjegyzések a minősíthetetlenül gyenge jegyek mellé, hogy „erőfeszítéseket tesz”, „lassan halad előre” (és a „halad” ígén van a hangsúly). A tanári kiszolgáltatottságot maga a Szerző is tapasztalhatta. Egy régésrégii fizikaórán az enyhén puskaporos hangulatban felállt egy tanuló (finom, belvárosi gimnázium!) majd azt mondta a nála kb. háromszor idősebb tanárnak: „Uram, ön egy...” (és itt egy olyan szó jön, amely a „hülyénél” jóval nyersebb). A megszólított egy darabig elgondolkodva nézte a merész ifjút és így szólt „Jean-Francois, nem tudsz uralkodni magadon.” Ami kétségkívül elegáns formula, de megmutatja a tanár teljes fegyvertelenségét is. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy Magyarországon egy hasonló tartalmú kijelentésnek (a diák részéről) lehetnyivel súlyosabb következményei lettek volna.

A tanárok többsége azonban sikeresen és jól el tudja látni feladatát. (Ismétlem: ellenőrző, intő, roví és hasonlók nélkül.) Mindezzel együtt koránt sincs olyan közel a diákjaihoz, mint egy hazai tanár, lévén, hogy a legtöbbjüket csak egy évig tanítja. Az, hogy 3 évig ugyanazok a tanárok tanítsák az adott csoportot – elképzelhetetlen.

Hóni értelemben vett tanári szoba is meglehetősen ritkán akad, a tanárok legfeljebb egy öltözőszekrény felével rendelkeznek, a tanári szobának hívott helyiség is inkább amolyan pihenő.

A jó öreg sztereotípiá szerinti Franciaország a divat hazája is. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindenki Dior-kreációkban vonul, de a tanárnak valamelyest figyelmet kell fordítania öltözködésére, mert a diákok igenis megszólják. Nem feltétlenül kell nyakkendőt kötnie (bár ez sem ritkaság), de sportcipőt a Szerző egy tanárának lábán sem látott, kivéve természetesen a tornatanárokat. Tehát az ápoltságot jóval fontosabb, mint azt itthoni viszonyaink alapján gondolná a szemlélő.

A diákok

Az iskolában található harmadik – nélkülözhetetlen – népes csoport a diákság. Mint fentebb láthattuk, az átlagos francia tanuló legalább háromszor vált iskolát a 12 év alatt, majdnem bizonyos, hogy a „második” (a gimnázium első éve) után közösséget cserél és alsóbb tagozatokban sem biztos, hogy év elején azokat az osztálytársait látja viszont, akikkel az előző évet befejezte. A Szerzőnek az a benyomása alakult ki, hogy – előtte ismert pedagógiai elvektől vezérelve – a rendszer súlyt helyez arra: az iskolákban ne alakuljanak ki olyasféle koherens közösségek, amelyeknek apoteózisát és áldásos tevékenységét a magyar néző az „Éretlenek” című francia filmben is láthatta. A magyarországi értelemben vett osztálykirándulások jóval ritkábbak, a gimnáziumra teljesen eltűnnek. Az iskolaklubok, ünnepélyek (szalagavató, gólyabál, farsang, horribile dictu: diszkó) ismeretlen fogalmak. Működnek különböző szakkörök és diákcserék. Iskolai szinten verbuvált utazások révén elkerülhetetlen, hogy itt-ott közösségek alakuljanak ki. De ezek általában nem az osztályra épülnek. Annál is inkább, mert szorosan vett osztály a gimnáziumban nem létezik. Nincs két ember, akinek egyforma órarendje lenne, hisz a tantárgyválasztásnak olyan határtalan kombinációs lehetőségei vannak, hogy ez matematikailag lehetetlen. Az egyes osztályokat a közösen tanult tantárgyak fogják keretbe, mint az irodalom, a filozófia (az utolsó gimnáziumi évben), alkalmast a történelem, a földrajz. De a nyelvek választása (első, második, néha harmadik idegen nyelv) és a különböző

fakultatívan kötelező tantárgyak felvétele (latin, ógörög, közgazdaságtan, számítógépes ismeretek, rajz, zene-énekről szó sincs –, hittan – ami csak Elzászban, de a gimnáziumig kötelező – később, bizonyos tagozatokon a biológia, a fizika, a kémia) a végletekig bonyolítják a képet. A kákán is csomót keresők szerint ez az oktatási forma a hírneves francia individualizmus leszármazottja. Ezzel együtt – vagy ennek ellenére – szövődnek ismeretségek, barátságok, szerelmek vagy tartós utalások a diákok között. De a tanárokhöz semmiképp sem kerülhet közel a gimnazista. Nincs szerenád, pertu az érettségi banketten. Lévé, hogy e két utóbbi intézmény az érettségi tabló, ballagás társaságában teljességgel hiányzik a francia iskolai életből. Az osztályfőnök évenként változik, általában az osztálynak legtöbb órát tartó tanár az, ezirányú teendők kimerülnek abban, hogy évente háromszor kioszt néhány kitöltendő űrlapot. Semmiféle Magyarországon honos pótszülői feladatkört nem lát el. Osztályfőnöki óra (óh!) – kell-e mondani – nem létezik.

Furcsaságok

Akit még ezek után sem sikerült meggyőzni arról, hogy a magyar és a francia iskola-rendszer kizárólag abban hasonlít, hogy mindkettőben főszerepet a diákok és tanárok játsszák, annak álljon itt néhány, elrettentő példa:

– Franciaországban a gimnáziumban 1-től 20-ig osztályoznak. Ez utóbbi még év közben is ritka (dolgozatért, mert felelés gyakorlatilag nem létezik), de bizonyítványban fellelhető. Az az ember, aki az érettségien szerez egy ilyen jegyet, biztos számíthat rá, hogy a helyi újság columnás interjút készít vele. Akinek több húszasa van, számíthat valamelyik nagy tévécsatorna esti híradójában való részvételre. A legtöbb tanár pusztán elméletinek tekinti a húszas problémáját, mert az általuk adott osztályzatok az 5 és 15 közötti zónában szóródnak. A helyzetet megvilágíthatja az a tény, hogy a Szerző, bár a viszonylag jól tanulók közé tartozott, három és fél év alatt mindössze egyetlen húszast kapott, egy német szódolgozatra.

– Az órák 55 percig tartanak: „10-től 11-ig milyen órád van?” hangzik a kérdés, pedig az óra 10,10-től 11,05-ig tart. De ez természetes egy olyan országban, ahol nem „két hetet”, hanem „15 napot” mondanak) bár a beosztás képmutatása nyilvánvaló: számos iskolában ugyanis csak egy nagyszünetet tartanak délelőtt és délután, két ötvenöt perces óra között gyakran nincs megállás, a kicsőnetes egyben becsöngetés is: az egyik óra vége a másik eleje. De amíg a tanuló összepakolja holmiját és a folyosókon áramló embereken keresztülvágva magát eljut az új épület földszintjéről – mondjuk – a régi épület 3. emelére; ez a művelet optimális körülmények között is beletelik öt percbe. Egyesek azonban cigarettaszünetnek vagy röpke beszélgetésre is felhasználják ezt a néhány percet, így szó sem lehet arról, hogy a tanulók egyszerre érkezzenek az órára. Befutásuk – ha az óra elméleti kezdőpontját x-nek vesszük – $x+5$ perc és $x+15$ perc között váltakozik. Ha ebbe beleszámítjuk azt a néhány percet, amíg a tanár megállapítja a létszámot (hetes nincs), akkor kb. 48-42 perc marad effektív tanulásra, illetve tanításra.

– Már az előbb kiderülhetett: a francia diákok délután is járnak iskolába. Az órák reggel nyolckor kezdődnek és este hatkor végződnek, délben van egy kétórás ebédszünet, szerdán vagy egyáltalán nincs tanítás vagy csak délig (iskolája válogatja), szombaton szintén csak délelőtt: ez az elmélet. Azonban gyakorlatilag szinte mindenkinek van órarendileg megtervezett lyukasórája, néha több is, pl. úgy hogy szerdán, szombaton nem kell bejárnia vagy csak kilencre jön bizonyos napokon. A lyukasórákat az udvarban, könyvtárban, közösségi helyiségekben vagy vendéglátóipari egységekben töltik a tanulók. Azonban elég gyakori az, hogy egy órát lecsípnek az ebédszünetből. Azt pedig, hogy alkalmasint mennyire hatékony a nyolcadik óra, délután 5 és 6 között, gondolom senkinek nem kell elmagyarázni, aki valaha is betette a lábát egy iskolába.

– A bonyolult órabosztás miatt szinte teljességgel kizárt a nyilvánzó tanárok helyettesítése. A hiányzásról (meglehetősen gyakran elfőrdul) a diák a nyilvános helyeken kifüggesztett hiányzási lapról értesülhet, néha már napokkal előre, vagy a tanítási nap reggelén. Ez a metódus, amellet, hogy utolsó menszvára a későknek és csoportos böngészése alkalmat nyújt közösségi együttlétre, segít eloszlalni a várakozásnak azt a misztikus kódét, ami hazai gimnáziumainkban jellemző, mikor egy-egy tanár megvárakoztatja diákjait és a várakozók egyikének ajkáról felroppen a bűvös mondat: „Ki látta ma bejönni?”.

– A francia gimnáziumban (ahol egyébként a tanárok többnyire egyszakosak) a történelem és a földrajz illetve a fizika és a kémia mindig párban járnak. Ez az órarendben úgy jelenik meg, hogy heti négy órában a diáknak történelem-földrajz van beírva és teljességgel a tanár belátására bízzák, hogy milyen beosztásban tanítja a két tárgyat (2-2 hetente, hetente, vagy havonta váltogatva), ugyanez a helyzet a fizikával és kémiával, amelyek az előkelő „fizikai tudományok” (sciences physiques) név alatt futnak.

Genius loci

A rendszer így fest nagy vonalakban. Ami azonban nincs leírva a tantervekben és óravázlatokban, az a szellemiség, melyre mind a mai napig erősen rányomja bélyegét a racionalista filozófiai hagyomány, különböző filozófiai-esztétikai iskolák harca e század hatvanas-hetvenes-nyolcvanas éveiben, valamint '68 eredményei és áleredményei. Így egyik matematikatanárunk felszabadult pillanatában bevallhatta: ő elszánt strukturalista. Egy egyébként igen jó történelemtanárom első óráját azzal indította, hogy kijelentette, ő bizony nem marxista és mint ilyen, a történelmet nem feltétlenül tekinti tudománynak. (Hozzá kell tennünk, hogy a '68 utáni tanárgeneráció jelentős része valóban erős marxista befolyás alatt állt.) A Szerző egyik ismerőse azért kapott bukással felérő jegyet érettségijén, mert strukturalista elemzését a konzervatív szellemű vizsgáztató nem nézte jó szemmel. Mindezzel együtt a tananyag elsajátításában és helyes felhasználásában megkövetelik a rigorózus szellemi fegyelmet; nemcsak a nálunk honos „bevezetés, tárgyalás, befejezés” szintjén. Irodalmi elemzésben a „tézis, antitézis, szintézis” szentháromság a mérvadó, ezen belül pedig a „gondolat, érv, példa” elválaszthatatlan hármasesegységre épül fel a kompozíció.

A reáلتudományokban pedig a folyamatok pontos ábrázolásán van a hangsúly (tehát hibátlan levezetés és hibás végeredmény esetén lehet minimális a pontlevonás, fordítva ez kevéssé valószínű.) Általában véve igen erős az arra irányuló törekvés, hogy a tanuló folyamatokat, ne pedig elszigetelt adatokat lásson és jegyezzen meg, ezért nincs akkora jelentősége a dátumok ismeretének (egy-egy híresebb művészről, íróról azt illik tudni, mely században alkotott, a pontos dátumnak nincs jelentősége). Ez persze forrása sok mellébeszélésnek a diákok részéről, ha arra kerül a sor. Ilyen körülmények között érthető, ha a filozófia igen fontos helyet foglal el a gimnázium utolsó évének tananyagában, mikoris teljes egészében felváltja a francia irodalmat. A reáلتagozatok hallgatóinak heti 3 óra kötelező, de egyes humán tagozatokon heti 8 óra filozófia a jellemző. Ennek haszna kétségtelen. Még ha a diák halálra unja is magát – ami elég gyakran megesis, erre maga a Szerző is tanú –, és esetleg csak részleteiben érti meg azt, amiről szó van, kétségkívül nyitottabbá válik. Annál is inkább, mert a dolgozatok önálló reflexióra készítetik elvont kérdésekről, olvasmányából, személyes élményekből levont következtetések segítségével. A tantárgy azonban mégsem népszerű, részben talán azért, mert itt még fokozottabban érvényesül bizonyos ideológiai harca és ez állandó instabilitást is jelent.

A racionális gondolkodásmódnak és a korszellemnek egyaránt betudható, hogy jelenleg a reáلتagozatok összehasonlíthatatlanul több embert vonzanak, mint a humán osztályok. Mert azok a továbbtanulásban több lehetőséget nyújtanak, de a későbbi munkáltatók is jobban kedvelik az egzakт tudományokban jártas munkavállalókat. A másik – bár feltehetően közvetett – eredménye a racionalításra való törekvésnek a diákok órai jegyzetének külleme. A francia diák számtalan szint alkalmaz, kiemel, irdatlan mennyiségű nyilat és vázlatpontot használ, és a külalak gyönyörű.

Természetesen a gimnáziumok, így a diákok sem egyformák. A külvárosi iskolák rendszeresen szerepelnek a tömegkommunikációban mint Franciaország válságának kifejezői (kábitószér, erőszak, bűnözés). Hacsak nincs céltudatos, eredményes iskolai vezetés, a külterületi iskolák valóságos szociális válsággóccá válhatnak, mert közismert, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek már az iskolaválasztásban is megmutatkoznak, hiába a különböző kormányzatok minden ellenirányú intézkedése. Ezt a tényt igazolhatja az az aprócska felmérés, ami egyik közgazdaságórán a Szerző osztályában készült: az összes diák szüleinek 66%-a volt értelmiségi vagy szellemi szabadfoglalkozású (professions libérales), pedig ez a réteg csak a francia társadalom 6,2%-át képviseli.

A gimnáziumi évek megkoronázása – mint mindenütt – itt is az érettségi. Magyarországon legendák keringenek a francia érettségi szigorúságáról és hatékonyságáról. Az 1802-ben letett első érettségi óta ez a vizsga valóságos nemzeti ünneppé vált: sajtótermékek tucatjai foglalkoznak a lehetséges tételvariációkkal, az eredményeket a helyi napilapok közlik, a legjobb eredményeket elérték bizonyíthatnak valamelyik országos sajtóorgánium figyelmére, a család pedig igyekszik biztosítani a frissen érettek megfelelő díjazását. Az érettségi korántsem egységes: van humán (Bac A), közgazdasági (Bac B), reál (Bac C,D) érettségi. Különbségeiket az elért jegyek szorzója, illetve a vizsga módja jelenti (szóban illetve írásban). Hogy nem szabad érinteni az érettségi szentségét, azt jelzi az a tény, hogy két évvel ezelőtt Michel Sardou francia énekes „Bac G” (G-vagis adminisztratív – érettségi) című számában „szemetes-iskolákról” és „olcsó érettségiről” dalolt, nagy hivatalos méltatlankodást keltve: a szám videoklipjét betiltották az állami tévécsatornákon és egy zeneorientált magántévé is jobbnak látta, ha szünetelteti lejátszását.

Az érettségizés két lépcsőben történik. Először a magyar harmadiknak megfelelő gimnáziumi év végén van az „előrehozott francia érettség” (melyet 20 éve mindig előrehoznak) és annak szóbeli-írásbeli vizsgából áll. A szóbelin a vizsgázó mindösszesen egy vizsgáztatóval áll szemben, akinek bemutatja az év (az egy tanulmányi év) alatt tanulmányozott irodalmi művek listáját, melyből a vizsgáztató választ. A vizsgázó diáknak minden irodalmi szövegből két példányt kell magánál tartania és elemzését rendkívül szigorú, év közben elsajátított szabályok szerint kell megtartania. Az elemzett művek mindegyike francia mű, a világirodalmat nem tanítják a középiskolában, de a francia irodalom egészéről is általában csak hozzávetőlegesen ismereteik vannak a gimnazistáknak, egy-egy irodalmi mű alapos elemzésén, önálló struktúráként való kezelésén van a hangsúly, hogy a módszert adják a diákok kezébe, ne magát a megoldást. A vizsgáztatónak nem kell megmondania a jegyet (legtöbbször nem is teszi), a vizsgázónak pedig kifejezetten tilos megkérdéznie.

A szóbelit követi az írásbeli (melyre általában egy vagy két próbaérettségivel készítik fel a diákokat az év folyamán), ennek során három műfaj között lehetséges a választás: irodalmi elemzés (egy adott szövegrész összefüggéseinek feltárása), kommentár (egy gondolat körüljárása irodalmi eszközök, idézetek segítségével) vagy vita-összefoglaló (résumé-discussion), melyben egy adott – általában nem irodalmi, inkább esszéisztikus szövegnek kell meghatározott szószámban tömöríteni, magyarázni, majd szigorú módszertani eszközökkel vitatni. Mindehhez hosszúnak tűnő – valójában rövid – idő, 4 óra áll rendelkezésre.

Az utolsó gimnáziumi év végén zajlik a többi vizsga filozófiából, történelem-földrajzból, matematikából (kivéve az A2, A3 tagozatokat, ahova – reáلتagozatos ismerőseim szavajárása szerint – „csak a gyógyosok járnak”, ők szóban és a fent ismertetett listás módszerrel vizsgáznak matematikából. Az első idegen nyelvből hosszú, 3 illetve 4 órás írásbeli vizsga van, a többi tantárgyból a szóbeli a jellemző (az első idegen nyelvből mindkettő).

Az érettségik előkészítése hihetetlenül nagy apparátust és szervezettséget igényel. Minden tankerület a maga teteleit dolgozza ki és maga szervezi a helyeket és időpontokat. A tanár nem a saját iskolájában vizsgáztat és biztos lehet benne, hogy a vele szemben ülő vizsgázó egy harmadik intézményből érkezett. A puskázás kizárt és a lehető legszigorúbban büntetendő.

Ha történetesen túl vagyunk a vizsgán, az izgalomnak még nincs vége, a döntő pillanat az, amikor – valamilyen lehetetlen időpontban, pl. este hatkor – július elején az iskola kifüggeszti az eredményeket. Ekkor derül ki, hogy – bonyolult átlagszámítások után – ki ment át (kapott 10-es átlag felett), ki pótvizsgáz – már másnapról kezdve – (akinek átlaga 8 és 10 között van) és ki ismételt évet (8-as átlag alatt). Azok, akik dicséretes különböző fokozataival (assez bien, bien, tres bien, 12, 14, illetve 16 felett) érettségiznek, nagyjából sejtik a jegyüket, nem izgulnak, fürdenek mások irigységében. Annak ellenére, hogy a diákok kb. 72-75%-a megszerzi az érettségit, a bukás nem számít hatalmas családi tragédiának, az illető újra járja az utolsó finnáziumi évet és ismét próbálkozik.

Ilyenkor, július elején elbúcsúznak egymástól a frissen érettségizettek, esetleg címet cserélnek, hátat fordítanak és elmennek anélkül, hogy valaha is találkoznának a későbbiekben. Érettségi találkozókról, mivel nincsenek, szó se essék.

A Szerző kalandjai

A Szerző, mint már említette, Elzászban járt iskolába. Elzász olyannyira ad különállásra, hogy a Vogézeken túli vidéket csak Belső-Franciaországnak (France de l'interieur-nek) szokás hívni. Itt előbb volt társadalombiztosítás, az iskolákban (a gimnáziumig) kötelező a hittan, a vonatok az ellenkező oldalon járnak mint Belső-Franciaországban és még számtalan apró dolog megkülönbözteti Elzászt.

A Szerző ráadásul egy nemzetközi gimnáziumba járt, amelyik annyiban különbözött az átlagtól, hogy a franciát, mint idegen nyelvet is oktatták, az angol, német, olasz, spanyol diákoknak pedig saját nyelvükön is voltak irodalom- és történelemóráik. (A diákok 80-85%-a természetesen francia volt.) De az anyanyelvi tanárok jelenlétének és létszámának köszönhetően a nyelvtanítás is magasabb színvonalon állt. Az átlagos francia gimnáziumban egy tanár heti 3 órában tanít nyelvet 30-35 embernek. Az eredményt el lehet képzelni.

A Szerző másfél évnyi magyarországi gimnáziumi tanulmány után került messzi idegenbe, és tapasztalván a különbségeket, először kellően rosszul érezte magát. Nyelvtudás hiányában kétszer járta a második osztályt. Szerencséje volt, sok jó tanárral találkozott és kevés rosszal, megcáfolhatatlannak tetsző sztereotípiákat döntött azzal, hogy bár Közép-Európából érkezett, matematikából az első időkben kritikán aluli teljesítményt nyújtott. Ennek tisztázása volt egyébként az egyetlen alkalom, amikor a Szerző édesanyját behívták az iskolába.

A Szerző később – már a második osztályban ismerősöket (barátokat?) szerzett és kitörve az őt övező érdektelenségből elfogadott tollaslabda-, biciklitúra-, korcsolya- és kocsmapartner lett. Második év végén, mivel úgy érezte, a „gyogyósokhoz” nem akar menni, az egzakt tudományok és a közgazdaság nem érdeklik annyira, az A1 tagozatot választotta, ahol 20 lány volt és rajta kívül még egy afgán kolléga képviselte az erősebbnek mondott német. Volt így is sok matematikaórája (hetente öt) és sok „francia mint idegen nyelv” – órája (szintén öt), de bejárt a franciáknak tartott rendes franciaórákra is. Sok egyéb mellett, lassan hozzászokott a francia oktatásügy azon dicséretes alapelveihez is, mely szerint 6-7 hetenként be kell iktatni némi (egy illetve két hetes) szünetet is.

Aztán végzős évében heti 8 filozófiaórája volt, és heti öt matematika, francia már nem volt, cserébe kapott – osztálytársaival együtt – egy, az elmúlt negyedszázad minden eszmei áramlatában megmártózott filozófiatanárnőt. A Szerző utolsó évében aktívan részt vállalt az iskolai újság előállításában, különböző pályázatokon indult (tisztes eredményre), és gyakran került összeütközésbe filozófiatanárnőjével (mint minden 18 éves). A harmadik, illetve negyedik év végén érettségizett, franciából saját maga számára is megfelelően jó eredményt ért el. Érettségi jegyeinek átlaga 11,46 volt, de úgy, hogy – a szorzós rendszer ravaszságára jellemző módon – mindössze franciából, történelem-földrajzból, latinból, testnevelésből (az érettségi jegynek az év átlaga számít) és magyarból (mint első idegen nyelvből) kapott 10-en fölüli jegyet. Igen, a Szerző ravasz volt mint a róka, hivatalosan magyart tanult, mert ez Strasbourgban lehetséges. Itt van ugyanis Franciaország egyetlen gimnáziuma, a Lycée Fustel de Coulanges, ahol magyart tanítanak, Mme Catherine Berthelnek alias Tátrai Katalinnak köszönhetően.

Fentebb a Szerző kísérletet tett arra, hogy felvázolja a francia középiskolai oktatás általa megismert rendszerét, a kezdeti lenézés után megpróbált objektíven látni és láttatni. A Szerző nem lép föl a teljesség igényével és semmiképp nem vindikálja magának a tévedhetetlenség jogát. Rövid ismertetőt kívánt írni a Magyarországon alig ismert rendszerről és reméli, hogy ebbéli szándéka sikeres volt.

A Montágh Imre Általános Iskola és Szakiskola kutató-fejlesztő munkájáról

MARÁCZY ERNŐ

A Montágh Imre Általános Iskola és Szakiskola jogelődje, az ún. Kisegítő Iskola 1972-ben vált önálló intézménnyé. Átlagos nagyságrendű minden vonatkozásban: évente kb. 100 fő általános iskolai és 70-80 fő szakiskolai tanuló nevelését-oktatását látja el, 25-30 gyógypedagógussal. A tanulási nehézségekkel küzdő, speciális pedagógiai (gyógypedagógiai) ellátást igénylő gyermekek körében már 1977 óta folyik nyelvi-kommunikációs fejlesztés. Előbb napközis, szakköri keretekben zajlott gyerekszínjátás, később az ún. korrekciós tanórák terhére. Szervezett és egységes pedagógiai rendszerré 1986-tól vált a nyelvi, irodalmi és kommunikációs (NYIK) anyanyelvi programcsomag és az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógiai program bevezetésével. 1986 szeptemberétől – két éves ismerkedési, tanulási folyamat után – vállalkozott az iskola programadaptálásra. Egy esztendő tapasztalatai bizonyították, hogy az új pedagógiai paradigma (ÉKP) szétfejszíti a hagyományos iskolai működés kereteit. Ezért vált szükségessé 1987-ben az intézmény kísérleti iskolává minősítése. A kísérleti iskolai működés egy új gyógypedagógiai iskolamodell megalapozását tette lehetővé.

Korrekt képességfejlesztő program megalkotásához olyan háttértudásra van alapvetően szükség, mellyel szakmánk nem, vagy csak hiányosan rendelkezik. Különösen szükséges egy olyan képességfeltáró alap kutatás, mellyel az egyénre szabott képességfejlesztés érdekében egzaktan különböztethetők meg tanulótípusok, a speciális képesség-struktúrák. A pedagógiai programalkotás és az azt megalapozó képességkutatás határozza meg a kísérleti iskola jellegzetes feladatrendszerét, alakítja működési rendjét, sajátos belső viszonyait.

Az „ÉKP-paradigmáról” szóló legfontosabb tudnivalókat érdemes magától a program névadójától idézni:

„Az értékközvetítő és képességfejlesztő program *pedagógiai irányzatnak* vallja magát a magyarországi hagyományos pedagógia és az arra épülő gyakorlat, valamint a rivális kísérletek során formálódó pedagógiai koncepciók mellett. Az értékközvetítő és képességfejlesztő program alapján ma Magyarországon 107 iskolában dolgoznak. A Magyar értelmző kéziszótár az *irányzatot* sajátos jellegű törekvésnek, mozgalomnak mondja. Az értékközvetítő és képességfejlesztő program *jellemzői és törekvései* az alábbiak:

1. *Tudományos kutatással megalapozott és ellenőrzött pedagógia;*
2. *Reálpedagógiaként* nem hirdeti magát a jövő pedagógiájának; olyan értékeket választ, olyan feladatokat vállal, melyek napjaink iskolai-pedagógiai infrastruktúrája mellett kivitelezhetők.
3. Tudatosan épít a *magyar pedagógiai tradícióra* tehát nem radikálisan új pedagógia
4. Elgondolásaink kivitelezéséhez *napjaink pedagógiai kultúráját* nem tartja kielégítőnek. Azonban tudatos fejlesztéssel, a pedagógus szakma kreatológiai szempontú újrágondolásával – a pedagógusok alkotásra készítésével – a *hagyományos pedagógiai kultúra meghaladásának* szükségességét és lehetőségét tényként kezeli.

5. A napjainkban *elítnek tartott képzési színvonalat a tömegoktatás keretei között kívánja gyakorlattá tenni*. Ez azt jelenti: vállalja, hogy a pedagógiai folyamatba bekerült minden egyes tanulóhoz mint *személyhez* viszonyul, képességeit mind szélességben mind mélységben kibontakoztatja, s nyitottá teszi az értékválasztásra.

6. A teljesítményelv mellett lándzsát törő pedagógia.

7. Az értékek sorában megkülönböztetett szerepének tekinti a *szociális (kommunikációs) és a morális értékek* preferenciáját, tudva, hogy ezen értékcsoportok realizálásában nem a pedagógiáé a döntő szó, hanem a társadalmi kihívásokra reagáló, *önmaga partikularitása, és nembelisége között vívóóó egyéné*.

8. *Önkéntességre, választásra épülő pedagógia*, ezért a tanulók és a szülők beavatását és bevonását segítő programmal is rendelkezik.

9. Programjainak kivitelezéséhez a pedagógiára vonatkozó, *az évszázadok során felhalmozódó pedagógiai bölcsességet, tapasztalatot* (a doxát) éppúgy mozgósítja, mint a *filozófiai és a tudományos kutatás során született tudást* (az episztemét). Régi pedagógiai diszciplínák felélesztését, új diszciplínák kialakítását, a filozófiai és a tudományos gondolkodás teljes eszköztárának igénybevételét sürgeti. E két forrásból (doxa, episztemé) származó tudást olyan *igazolt ösztudássá kívánja formálni* – s azt a gyakorlattal folyamatosan szembesíteni, majd korrigálni –, amely a pedagógus tevékenységét a *professzionális tevékenység* rangjára emelheti az orvos, a jogász, a mérnök, a lelkes szakmákhöz hasonlóan.

10. A szakmai tudás kiépítése során tudatosan vállalja a *rendszerezésre törekvő eklekticizmust és a pluralizmust*.

11. Toleráns. Nyitott minden magyarországi pedagógiai kezdeményezésre, amely kreatológiai értelemben eredeti, a társadalomtudományi ellenőrzés elemi normáinak eleget tesz, s amely az *összmagyar gyakorlat fölfelé nivellálását* segíti.

12. A *társadalmi közvélemény értékítélete előtt* kíván elsősorban vizsgálni egy remélt *szellemi-piaci versenyhelyzetben*, amikor is a kínálat bővítésével reméli, hogy hozzájárul a *rivális pedagógiák iránti kereslet nivójának* a megemeléséhez. Ebben az összefüggésben vállal szerepet a *magyar társadalom jobbításában, nemzeti értékeink átmentésében*.” (Zsolnai József)

A gödöllői Montágh Imre Általános Iskola az ÉKP gyógypedagógiai változatának megalkotását vállalta és végzi.

Az iskola a klasszikus működésen túl olyan pedagógiai funkciókat is magára vállal, mint a pedagógia- és programadaptálás, iskolakíséret, modellkíséret, empirikus, elméleti és akciókutatások, tanterv-, program-, és taneszközfejlesztés, országos innováció (képzések, tanfolyamok stb.).

A felsorolt tevékenységekkel megalapozhatónak tűnik egy professzionális gyógypedagógus-tudás, feloldhatónak tűnik a kutató-fejlesztő kompetencia és a napi tanítás hagyományosan feszült ellentéte, kifejleszhetőnek tűnik egy korrekt szakmai önismeret, mely a mai napig ismeretlen a magyar közoktatásban és a gyógypedagógus társadalomban.

Az 1-8. osztályok kipróbált és több évfolyamon igazolt teljes programja – terveink szerint – 1997-ben válik országosan választhatóvá. A jelenleg ajánlott 1-3. osztályos alternatív gyógypedagógiai program tehát egy 8 évfolyamot felölelő iskolakoncepció része. Ezen iskolakoncepció kiterjed a teljes tantárgyi rendszerre, az iskola és az iskolavezetés szervezetére és működésére, a gyógypedagógus-pályakép átalakítására, az iskola infrastruktúrájára, a környezetkultúrára, s ad egy teljes alternatív gyógypedagógiát.

Kutatás az ÉKP gyógypedagógiai változata kidolgozásáért

Kutatásunk célja spekulatív pedagógiára épülő, „fiktív” azaz ellenőrizetlen tanterv helyett kutatással megalapozott, mérésekkel igazolt képességfejlesztő gyógypedagógiai program alkotása, képességfeltáró alapkutatás a jellegzetes tanulótípusok meghatározása érdekében, egyéni fejlesztési stratégiák megalapozása.

A kutatásba vont első téma: az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia gyógypedagógiai adaptációja, képességfejlesztő gyógypedagógiai iskolamodell kialakítása,

valamint az 1-6. osztályos képességfejlesztő gyógypedagógiai program kidolgozása. A gödöllői Montágh Imre Általános Iskola és Szakiskola – mint jogelődje, az 5. számú Általános Iskola – 1986. óta adaptálja az ÉKP épek számára kidolgozott pedagógiai programját. 1987 óta a minisztérium kísérleti iskolájaként önálló gyógypedagógiai program kidolgozását végzi. 1988-tól – a Közoktatási Kutatások Tudományos Tanácsa által jóváhagyott – önálló képességkutatást folytat, így kívánja tudományosan megalapozni a képességfejlesztést. 1989-től folyamatosan fejlesztette ki azokat a mérőeszközöket, amelyekkel szakmailag korrekt módon ellenőrizhető a kísérleti program hatékonysága. Néhány év alatt kialakult a programkészítés algoritmusa, mely szerint egy évfolyam (csoport, osztály) „alap-programja” négy tanév munkájával készül el. Az első tanévben: a program kísérleti összeállítás, kipróbálása kerül sorra, a második tanévben a program első leírása, problémagyűjtése, a harmadik tanév a program „véglegesítésének” évada, a negyedik tanévben került sorra a program hatékonyságának első ellenőrzése, a mérések elvégzése.

Az 1992-93. tanév végéig az alábbi kutatási-fejlesztési helyzet regisztrálható. Megtörtént a 7. osztály kísérleti programjának összeállítása, kipróbálása, megtörtént a 6. osztályos program első leírása, megtörtént az 5. osztályos program „véglegesítése”, a 4. osztályos program ellenőrzése nem volt sikeres, az osztályban tanuló gyerekek átlagosnál lényegesen eltérő képességrendszerre miatt. (Újabb kontrollra van szükség.) A PSZM Projekt támogatásával elkészült az 1-3. osztályos tanterv, mely nyomdakész állapotban kiadásra és terjesztésre alkalmas kivitelben rendelkezésre áll. A tantervhez – zömmel – rendelkezésre állnak a szükséges taneszközök is. A tanítási programok készítése megkezdődött, kézirat formájában rendelkezésre állnak, kipróbálásuk folyamatban van.

Az értékkövetítő és képességfejlesztő pedagógia 1-3. csoportokra kidolgozott speciális tanterve az első terméke annak a kutatásnak, mely 1986 óta folyik Gödöllőn, a Montágh Imre Általános Iskola és Szakiskola intézményében.

A *Zsolnai József* által kidolgozott pedagógiát – Egy gyakorlatközeli pedagógia (megjelent 1986-ban) – magunk részéről érvényes gyógypedagógiaként fogadjuk el, azt folyamatosan értelmezzük, adaptáljuk. Ennek az adaptált pedagógiának tíz alapértékét az alábbiakban foglaljuk össze:

1. Gyakorlatközeli gyógypedagógiaként tételezi magát: a spekulatív pedagógiára épülő, kognitív típusú tanterv helyett az értékkövetítő és képességfejlesztő pedagógia szellemében kidolgozott, képességfejlesztő gyógypedagógiai program szerint működik.

2. A hagyományos státusdiagnosztika mellett folyamatdiagnosztikával törekszik a jellegzetes képesség-struktúrák föltárására az egyes gyermekekre tervezhető fejlesztési stratégiák érdekében.

3. Az individuálpedagógiai megfontolás alapján kötelezőnek tartja a differenciált tanulás-szervezést, az egyes gyermekekre kidolgozott képességfejlesztést.

4. A fejlesztés kiemelt területei a szomatikus, a mozgás-, a manuális és a nyelvi-kommunikációs fejlesztés.

5. Nem mondunk le a kognitív fejlesztésről sem, de azt tevékenységekbe ágyazottan valósítjuk meg.

6. Az érték- és kultúrákövetítés rendszerében túlsúlyban vannak a tevékenység- és a szokástípusú objektívációk. Jelen vannak – reális és megvalósítható mértékben – a kognitívumok is.

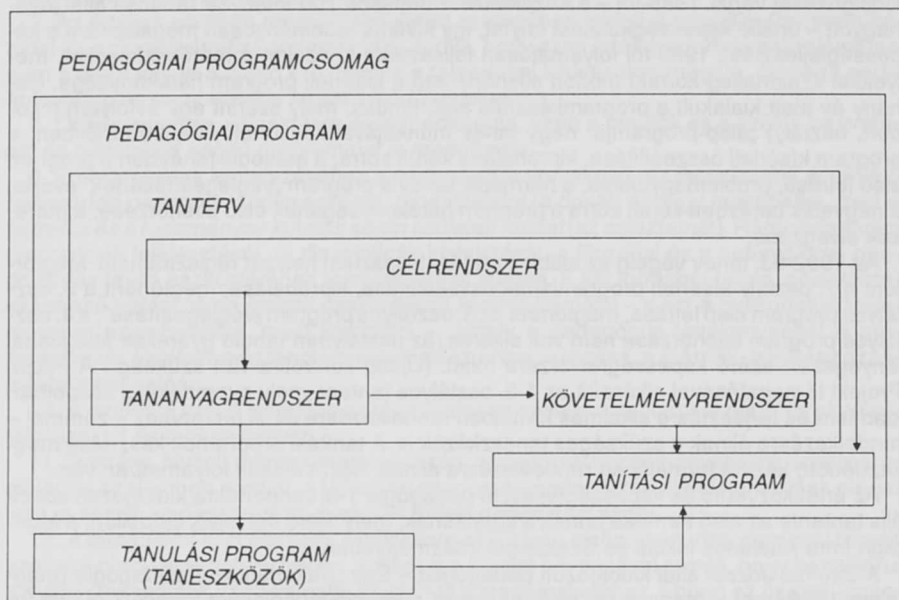
7. Az egyes tananyagblokkok és tananyagrendszerek kiválasztása teleologikus (céltani) és pragmatikus (hasznosságelvű) megfontolások alapján történik, a tanulók életérdekeinek messzemenő figyelembevételével.

8. A fentiekből következik, hogy az egyes tevékenységek indítási ideje, óraszám, a fejlesztő foglalkozások időtartama, a tanulócsoporthoz létszáma és a fejlesztésben résztvevő pedagógusok száma rugalmasan változik a tanulók szükségleteinek és képességeinek megfelelően.

9. Az értékkövetítő és képességfejlesztő pedagógia gyógypedagógiai változata kutatással megalapozott, mérésekkel igazolt, koherens pedagógiai program megalkotására törekszik.

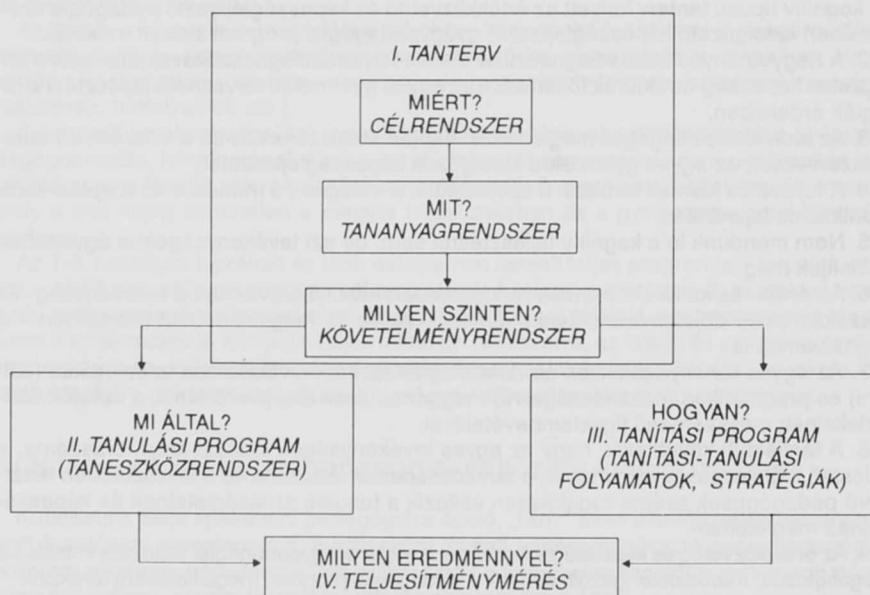
10. A különböző tevékenységek koherens fejlesztő hatásainak tervezése integrációs rendező elvek alapján történik. Ezek: a nyelvi-irodalmi-kommunikációs, a mozgás- és a manuális fejlesztés.

Az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia új pedagógiai irányzat. Sajátos terminológiával és szervezettel dolgozik. Ennek érzékeltetésére bemutatjuk az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia programcsomagjának szerkezetét (1. sz. ábra), valamint pedagógiai logikáját (2. ábra).

1. ábra

Az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia programcsomagjának szerkezete

2. ábra

Az értékközvetítő és képességfejlesztő program pedagógiai logikája

Az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógia adaptációjához általunk kidolgozott tanterv tartalmazza a cél-, a tananyag- és a követelményrendszert. Az adaptált tanterv programmá, illetve programcsomaggá fejlesztése tanítási és tanulási programok kidolgozása szükséges. Tantervünk célrendszerének alapján a *Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelési program* tantervének célrendszere képezi. A célrendszer öt főblokkból áll:

I. A SZÜKSÉGLETEK FEJLESZTÉSE

II. A KÉPESSÉGEK FEJLESZTÉSE

III. A POZITÍV VISZONYULÁSOK MEGERŐSÍTÉSE ÉS KIÉPÍTÉSE, A NEGATÍV VISZONYULÁSOK MEGELŐZÉSE, KIALAKULÁSUK ESETÉBEN AZOK VISSZASZORÍTÁSA

IV. AZ ÉNKÉP FEJLESZTÉSE

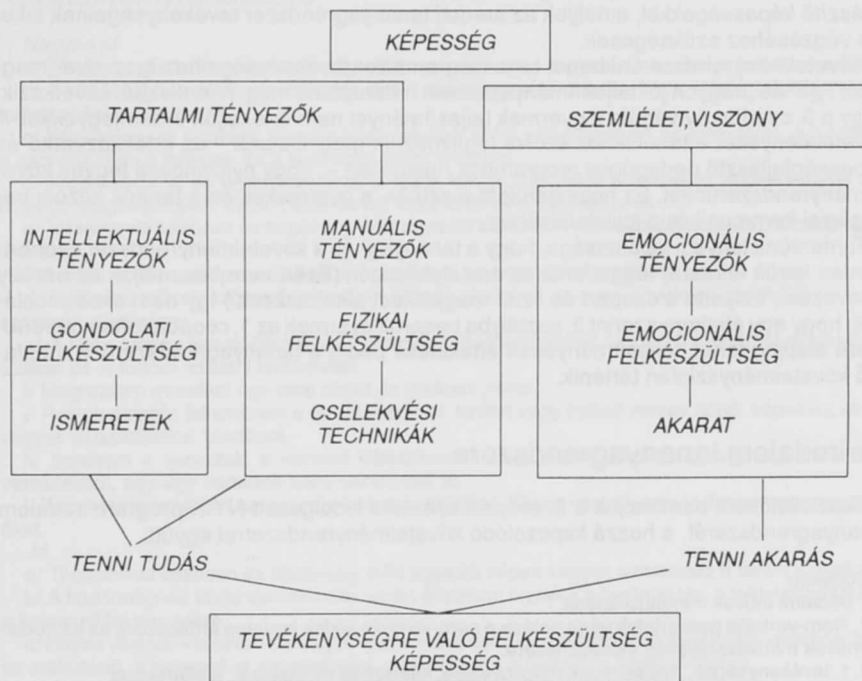
V. A VILÁGKÉP FEJLESZTÉSE

A főblokkokat római számokkal és nagybetűs írásmóddal különítettük el. A főblokkokat a következőképpen tagoltuk és jeleztük:

- blokkok (egyjegyű arab szám),
- részblokkok (kétfegyű arab szám),
- alblokkok (háromjegyű arab szám),
- csoportok (négyjegyű arab szám).

A csoportok esetenként rész- és alcsoportokra tagolódnak. Ezeket kisbetűs betűjellel láttuk el.

Az értékközvetítő és képességfejlesztő program adaptálása során vált kiemelkedő fontosságúvá gyermekeink tevékenység-specifikus képességeinek feltárása és fejlesztése.

3. ábra

A képesség szerkezete az ÉKP telfogása szerint

A másság értelmezése, kezelése a programban

Az enyhe fokban sérült értelmi képességű tanulók életérdekei (célteni és hasznosság-elvű megfontolások alapján) másfajta képességek kialakítását és fejlesztését teszik szükségessé, mint az ép értelmű gyermekeknél. Valószínűsíthető az is, hogy az enyhe fokban sérült értelmi képességű tanulók tevékenység-specifikus képességei eltérnek az ép értelmű gyermekek képességeitől.

Feltételezéseink indokolják, hogy célrendszerünkben a tevékenység-specifikus képességek leírása hiányos. Az iskolánkban folyó képesség-kutatás befejezése, a kapott adatok feldolgozása teszi majd lehetővé az enyhe fokban sérült értelmi képességű tanulók tevékenység-specifikus képességeinek leírását.

Tananyagrendszerünk tevékenység-főosztályokra, -osztályokra és -alosztályokra tagolódik. A tevékenység-főosztályokban (jelük: római szám) és a tevékenység-osztályokban (jelük: egyjegyű arab szám) tanítói tevékenységeket irtunk le, a tevékenység-alosztályok (jelük: két-, három-, négyjegyű arab szám vagy kisbetűs betűjelzet) tanulói tevékenységeket tartalmaznak.

Az értékközvetítő és képességfejlesztő program tananyagrendszerének adaptálása során szükségessé vált a tevékenységek szűkítése (pl. a szóképtanítás elhagyása), bővítése (pl. a hangtanítás, a szótagolás tanítása, a ceruzafogás tanítása, az egyensúlyozás tanítása statikus és dinamikus helyzetben), időbeli áthelyezés (pl. az írásbeli szövegalkotás tanítása, a teljes színskála megismerése, az állórajt tanítása), a tevékenységek átalakítása, csoportosítása (pl. Környezet- és vizuális kultúra, technika, báb; Mozgásfejlesztés, testnevelés, néptánc). Ezeket a változtatásokat az indokolta, hogy az enyhe fokban sérült értelmi képességű tanulók nem rendelkeznek azokkal a feltételi és kiegészítő képességekkel, amelyek az eredeti tananyagrendszer tevékenységeinek sikeres végzéséhez szükségesek.

Követelményrendszerünkben a tananyagrendszer tevékenységeihez igazodva „megfelelt”, „jó” és „nagyon jó” teljesítményszinteket határoztunk meg. A fentiekből következik, hogy a 3. csoport év végéig a gyermek teljesítményét nem értékeljük érdemjegyekkel. A követelményeket a tanulóhoz szólván fogalmaztuk meg. Célunk – az értékközvetítő és képességfejlesztő pedagógiai programhoz hasonlóan –, hogy nyilvánossá tegyük követelményrendszerünket. Ez hozzájárulhat a szülők, a gyermekek és a tanítók közötti pedagógiai kommunikáció kialakulásához.

Tantervünk lényegi sajátossága, hogy a tananyag- és a követelményrendszer csoportszinten került leírásra, függetlenül az osztályfokoktól. (Ezért nem használjuk az osztály elnevezést, helyette a csoport és szint megjelölést alkalmazzuk.) Így nem okoz problémát, hogy egy életkora szerint 3. osztályba besorolt gyermek az 1. csoport tananyagrendszer alapján tanul, teljesítményének értékelése pedig e tananyagrendszernek megfelelő követelményszinten történik.

Az irodalom tananyagrendszerre

Illusztrációként bemutatjuk a 2. csoport számára kidolgozott NYIK-program irodalom tananyagrendszerét, a hozzá kapcsolódó követelményrendszerrel együtt.

Irodalom

1. Irodalmi művek mimetizáltatása

1. Nem-verbális gyakorlatok végeztetése a nem-verbális kódok tanítása érdekében, és az irodalmi művek mimetizálásának előkészítésére.

1.1. tevékenységek, cselekvések megfigyelése, eljátszása mozgással, testtartással

1.2. érzelmek kifejezésének gyakorlása arcjátékkal

1.3. tekintettel, gesztikulációval történő közlések gyakorlása

2. Irodalmi művek reprodukáltatása és mimetizáltatása az irodalmi élményszerzés érdekében

II. Az irodalmi műelemzés előkészítése

1. Az irodalmi alkotásokban (az utánmondással megtanult versekben, illetve a tanító által elmondott mesékben) jelen lévő kommunikációs tényezők tanítása

1.1. az 1. személy felismerése

- 1.2. a 2. személy felismerése
- 1.3. a szerepcsere felismerése
2. Irodalomelméleti ismeretek tanítása a műelemzéshez és a versmondáshoz
- 2.1. verstani ismeretek tanulása
- 2.1.1. a versszakok és a verssorok elkülönítése, megszámlálása
- 2.1.2. ráismerés a refrénre
- 2.1.3. a ritmus érzékelése, érzékeltetése
- 2.2. versek költői képekre bontása, a képek ábrázolása rajzzal
- 2.3. az epikai művekre jellemző ismeretek (hely, idő, esemény, szereplők) tanulása a tanító által mondott mesék, verses mesék alapján
3. Az irodalmi művekkel szembeni értékelő magatartás kialakítása: asszociációk, élmények megfogalmaztatása
- III. A versmondás tanítása
1. Gyerekeknek, felnőtteknek szóló egyéni és együttes versmondás tanítása
- 1.1. az előadói szerep tanulása (nem-verbális kódok, helyesejtési normák)
- 1.2. a befogadói szerep tanulása
2. A versmondás elemzete az üzenetközvetítés sikeressége szempontjából
- 2.1. a versmondás elemzése a nem-verbális kódok alkalmazása szempontjából
- 2.2. a versmondás elemzése a szövegtudás szempontjából
- 2.3. a versmondás elemzése a helyesejtési normák megtartása szempontjából
- IV. Az irodalom olvasásával kapcsolatos szokások kialakítása
1. Ismert költők, írók arcképeinek felismeretése
2. A megismert költők, írók köeteinek nézegettetése

Versmondás, mimetikus játék, irodalom követelményrendszere

Nagyon jó

- a/ Társaimmal közösen és közönség előtt egyedül képes vagyok elmondani a tanult verseket.
 - b/ A közönségnek szóló versmondás során mindig ügyelek a testtartásra, a tekintettartásra és a helyesejtési normákra.
 - c/ Képes vagyok értékelni társaim közönségnek szóló versmondását az artikuláció, a hangerő, a szövegtudás, a tekintet- és a testtartás szempontjából.
 - d/ Arcjátékkal és testtartással tudok jelezni különböző érzelmeket. Képes vagyok arra is, hogy megállapítsam, milyen érzelmeket fejez ki társam, tanítóm arca.
 - e/ Társaimmal közösen és közönség előtt egyedül elő tudom adni a tanult verseket, mondókákat, meséket.
 - f/ A játék során szerepemet kifejező mozgással és arcjátékkal érzékeltetem.
 - g/ A játszott művek szövegét jól tudom. Mesék játékánál az eseményeknek megfelelően tudok szöveget rögtönözni.
 - h/ A játék során vannak ötleteim a szereplők tulajdonságainak, mozgásának érzékeltetéséhez. Ezeket be is tudom mutatni társaimnak.
 - i/ Meg tudom mondani egy vers címét és írójának nevét.
 - j/ Rajzok alapján felismerem a tanult verseket. Ismert vagy hallott versek költői képeihez képes vagyok illusztrációkat készíteni.
 - k/ Ismerem a versszak, a verssor kifejezéseket. Meg tudom állapítani, hogy egy vers hány versszakból, egy-egy versszak hány verssorból áll.
 - l/ Képekről felismerem az ismerős írókat és költőket. Képes vagyok arra is, hogy megnevezzem őket.
- ### *Jó*
- a/ Társaimmal közösen és közönség előtt egyedül képes vagyok elmondani a tanult verseket.
 - b/ A közönségnek szóló versmondás során általában ügyelek a testtartásra, a tekintettartásra és a helyesejtési normákra.
 - c/ Képes vagyok – tanítóm kis segítségével – értékelni társaim közönségnek szóló versmondását az artikuláció, a hangerő, a szövegtudás, a tekintet- és a testtartás szempontjából.
 - d/ Arcjátékkal és testtartással megpróbálok kifejezni különböző érzelmeket.
 - e/ Társaimmal együtt elő tudom adni a tanult verseket, mondókákat, meséket.
 - f/ A játék során igyekszem szerepemet kifejező mozgással és arcjátékkal érzékeltetni.
 - g/ A játszott művek szövegét jól tudom.
 - h/ Segítséggel meg tudom mondani egy vers címét és írójának nevét.
 - i/ Rajzok alapján felismerem a tanult verseket. Ismert versekhez képes vagyok illusztrációt készíteni.

- j/ Segítséggel meg tudom állapítani egy vers versszakainak és verssorainak számát.
 k/ Képről felismerem az ismerős írókat és költőket. Tanítóm segítségével meg tudom nevezni őket.

Megfelelt

- a/ Társaimmal közösen, közönség előtt egyedül képes vagyok elmondani a tanult verseket.
 b/ A közönségnek szóló versmondás során tekintet- és testtartásom megfelelő.
 c/ Képes vagyok arra, hogy kérdések alapján értékeljem társaim közönségnek szóló versmondását a szövegtudás, a testtartás és tekintettartás szempontjából.
 d/ Társaimmal együtt megpróbálom előadni a tanult verseket, mondókat, meséket.
 e/ A játék során megpróbálom szerepemet kifejező mozgással és arcjátékkal érzékeltetni.
 f/ A játszott művek szövegénél segítséget igényelek.
 g/ Rajzok alapján felismerem a tanult verseket.
 h/ Képes vagyok az általam ismert néhány vershez illusztrációt készíteni.
 j/ Meg tudom mutatni néhány író és költő arcképét.

Javaslatok a tantárgyfelosztáshoz és az óratervekhez 1-3. csoport számára

TANTÁRGYAK		Fél napos rendszer						Egész napos rendszer		
		egész órákkal			felezett órákkal, ill. felezett csoportokkal					
		1. csop.	2. csop.	3. csop.	1. csop.	2. csop.	3. csop.	1. csop.	2. csop.	3. csop.
ANYANYELV		7	7	7	7	7	7	8	8	8
KÖR NYEZET- ÉS VIZUÁLIS KULTÚRA, TECHNIKA, BÁB		4	4	4	4	4	4	4	4	4
MOZGÁSFEJLESZTÉS, TESTNEVELÉS, NÉPTÁNC		2x0,5 3	1x0,5 3	1x0,5 3	2x0,5 3	1x0,5 3	1x0,5 3	2x0,5 3	1x0,5 3	1x0,5 3
MATEMATIKA		4	4	4	4	4	4	5	5	5
ÉNEK-ZENE		1+ 1x0,5	1+ 1x0,5	1+ 1x0,5	1+ 1x0,5	1+ 1x0,5	1+ 2x0,5	2	2	2
DRAMATIKUS FOGLALKOZÁS			1	1		1	1		1	1
EMBERISMERET				1			1			1
TERMÉSZETISMERET				1			1			1
SAKK				2x0,5			2x0,5			2x0,5
ÓRASZÁM	a tanuló szempontjából	20,5	22	25	20,5	22	25,5	23	24	27,5
	a pedagógus szempontjából	20,5	22	25	25	26	30	32	33	37

I/1. HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CSÜTÖRTÖK	PÉNTEK
ANYANYELV	MATEMATIKA	ANYANYELV	ANYANYELV	ANYANYELV
ANYANYELV	ANYANYELV	MATEMATIKA	ANYANYELV	ANYANYELV
MATEMATIKA	FURUYA/ MOZGÁSFEJ- LESZTÉS	ÉNEK-ZENE	KVK., TECHNIKA, BÁB	KVK., TECHNIKA, BÁB
TESTNEVELÉS	KVK., TECHNIKA, BÁB	TESTNEVELÉS	KVK., TECHNIKA, BÁB	TESTNEVELÉS
			MOZGÁSFEJ- LESZTÉS/ SZABADIDŐ	

II/1. HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CSÜTÖRTÖK	PÉNTEK
ANYANYELV	ANYANYELV	ANYANYELV/ MATEMATIKA	ANYANYELV	ANYANYELV
ANYANYELV	MATEMATIKA	ANYANYELV/ MATEMATIKA	MATEMATIKA	ANYANYELV
KVK., TECHNIKA, BÁB	ÉNEK-ZENE	KVK., TECHNIKA, BÁB	KVK., TECHNIKA, BÁB	MATEMATIKA
KVK., TECHNIKA, BÁB/ MOZGÁSFEJ- LESZTÉS	TESTNEVELÉS	KVK., TECHNIKA, BÁB MOZGÁSFEJ- LESZTÉS	TESTNEVELÉS	TESTNEVELÉS
FURUYA/ SZABADIDŐ				

III/1. HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CSÜTÖRTÖK	PÉNTEK
ANYANYELV	ANYANYELV/ KVK., TECHNIKA, BÁB	ANYANYELV	ANYANYELV/ ÉNEK-ZENE	ANYANYELV
ANYANYELV/ MATEMATIKA	ANYANYELV/ KVK., TECHNIKA, BÁB	ANYANYELV/ MATEMATIKA	ANYANYELV/ ÉNEK-ZENE	ANYANYELV
ANYANYELV/ MATEMATIKA	MATEMATIKA	ANYANYELV/ MATEMATIKA	MATEMATIKA	MATEMATIKA
ÉNEK-ZENE	TESTNEVELÉS	KVK., TECHNIKA, BÁB	TESTNEVELÉS	TESTNEVELÉS
EBÉD	EBÉD	EBÉD	EBÉD	EBÉD
SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ
MOZGÁSFEJ- LESZTÉS/ SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	MOZGÁSFEJ- LESZTÉS/ SZABADIDŐ	KVK., TECHNIKA, BÁB	SZABADIDŐ
SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	KVK., TECHNIKA, BÁB	SZABADIDŐ

I/2. HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CSÜTÖRTÖK	PÉNTEK
ANYANYELV	MATEMATIKA	ANYANYELV	ANYANYELV	ANYANYELV
ANYANYELV	ANYANYELV	MATEMATIKA	ANYANYELV	ANYANYELV
MATEMATIKA	FURUYA/ MOZGÁSFEJ- LESZTÉS	ÉNEK-ZENE	KVK., TECHNIKA, BÁB	KVK., TECHNIKA, BÁB
TESTNEVELÉS	KVK., TECHNIKA, BÁB	TESTNEVELÉS	KVK., TECHNIKA, BÁB	TESTNEVELÉS
	DRAMATIKUS FOGLALKOZÁS		NÉPTÁNC	

II/2. HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CSÜTÖRTÖK	PÉNTEK
ANYANYELV	ANYANYELV	ANYANYELV/ MATEMATIKA	ANYANYELV	ANYANYELV
ANYANYELV	MATEMATIKA	ANYANYELV/ MATEMATIKA	MATEMATIKA	ANYANYELV
KVK., TECHNIKA, BÁB	ÉNEK-ZENE	KVK., TECHNIKA, BÁB	KVK., TECHNIKA, BÁB	MATEMATIKA
KVK., TECHNIKA, BÁB/ FURUYA	TESTNEVELÉS	KVK., TECHNIKA, BÁB/ MOZGÁSFEJ- LESZTÉS	TESTNEVELÉS	TESTNEVELÉS
NÉPTÁNC		DRAMATIKUS FOGLALKOZÁS		

III/2. HÉTFŐ	KEDD	SZERDA	CSÜTÖRTÖK	PÉNTEK
ANYANYELV	KVK., TECHNIKA, BÁB	ANYANYELV	ANYANYELV/ ÉNEK-ZENE	ANYANYELV
ANYANYELV/ MATEMATIKA	ANYANYELV/ KVK., TECHNIKA, BÁB	ANYANYELV/ MATEMATIKA	ANYANYELV/ ÉNEK-ZENE	ANYANYELV
ANYANYELV/ MATEMATIKA	ANYANYELV/ KVK., TECHNIKA, BÁB	ANYANYELV/ MATEMATIKA	MATEMATIKA	MATEMATIKA
ÉNEK-ZENE	MATEMATIKA	DRAMATIKUS FOGLALKOZÁS	TESTNEVELÉS	TESTNEVELÉS
EBÉD	EBÉD	EBÉD	EBÉD	EBÉD
SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ
MOZGÁSFEJ- LESZTÉS/ SZABADIDŐ	TESTNEVELÉS	NÉPTÁNC	KVK., TECHNIKA, BÁB	SZABADIDŐ
SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	SZABADIDŐ	KVK., TECHNIKA, BÁB	SZABADIDŐ

Javaslatok a napirendhez

Napirend a félnapos rendszerhez

7 ⁴⁰	Érkezés az iskolába
7 ⁴⁰ -8 ⁰⁰	Fogmosás, fésülködés, tisztálkodás
	Felkészülés a tanulásra
8 ⁰⁰ -8 ⁴⁵	1. tanítási óra
8 ⁴⁵ -9 ⁰⁰	Szünet
9 ⁰⁰ -9 ⁴⁵	2. tanítási óra
9 ⁴⁵ -10 ⁴⁵	Tízórai
10 ⁰⁵ -10 ⁵⁰	3. tanítási óra
10 ⁵⁰ -11 ⁰⁰	Szünet
11 ⁰⁰ -11 ⁴⁵	4. tanítási óra
11 ⁴⁵ -12 ⁰⁰	Rendrakás
	Eltávozás az iskolából

Napirend az egész napos rendszerhez

7 ⁴⁰	Érkezés az iskolába
7 ⁴⁰ -8 ⁰⁰	Fogmosás, fésülködés, tisztálkodás
	Felkészülés a tanulásra
8 ⁰⁰ -8 ⁴⁵	1. tanítási óra
8 ⁴⁵ -9 ⁰⁰	Szünet
9 ⁰⁰ -9 ⁴⁵	2. tanítási óra
9 ⁴⁵ -10 ⁴⁵	Tízórai
10 ⁰⁵ -10 ⁵⁰	3. tanítási óra
10 ⁵⁰ -11 ⁰⁰	Szünet
11 ⁰⁰ -11 ⁴⁵	4. tanítási óra
11 ⁴⁵ -12 ⁰⁰	Felkészülés az ebédre
12 ⁰⁰ -14 ⁰⁰	Ebéd, szabadidő
14 ⁰⁰ -14 ⁴⁵	5. tanítási óra
14 ⁴⁵ -14 ⁵⁵	Szünet
14 ⁵⁵ -15 ⁴⁰	6. tanítási óra
15 ⁴⁰ -16 ³⁰	Uzsonna
	Eltávozás az iskolából

A kutatás második témája

A téma címe: A „gyógypedagógiai általános iskolában” fejleszhető képességek, képességstruktúrák feltárása egy olyan képességfejlesztő akciókutatásban, amely kiterjed az iskola kezdő és középső szakaszára (1-6. osztály), felölelve a tanulók kongitív, szomatikus, manuális és szociális képességeit.

1988-tól önálló képesség-kutatás indult 200 fogyatékos komplex személyiségvizsgálata alapján, a 7-9 éves enyhén értelmi fogyatékos tanulók kongitív, szomatikus, manuális és szociális képességeinek feltárása érdekében. Az ún. input-vizsgálatok 1990-ben fejeződtek be.

– 1991-92. között 200 nyolcadik osztályt végzett tanuló pályaalakmassági vizsgálata történt meg, 120 fő bevérvizsgálatával egyidőben.

– 1993-ban befejeződött 130 fő nyomkövető, 80 fő folyamatdiagnosztikai jellegű mérése.

Az elvégzett vizsgálatok mintáját az alábbiakban mutatjuk be.

Induló adatok mérésére vonatkozó vizsgálatban összesen 200, a felvétel idején az enyhe fokban értelmi fogyatékosok általános iskolájának első osztályát kezdő tanuló vett részt. A gyermekeket minden esetben a területileg illetékes Tanulási Képességet Vizsgáló Szakértői Bizottságok döntése alapján helyezték az adott gyógypedagógiai általános iskolába. Felmérésünk igyekezett reprezentálni a korcsoport tanulóit. Vizsgálataink eltérő területi sajátossággal, pedagógus-állománnyal, tanulási és szabadidős struktúrával rendelkező, 1980-as tanterv, illetve képességfejlesztő kísérleti program szerint tanító iskolákban, eltérő iskolakészültségű tanulócsoportokban végeztük.

A következő iskolák első osztályos tanulóit vizsgáltuk:

Budapest, XIV.ker. – Álmós vezér Általános Iskola	40 fő
Budapest, V.ker. – Alkotmány u. Általános Iskola	6 fő
Érd – Általános Iskola	35 fő
Gödöllő – Kísérleti Általános Iskola és Speciális Szakiskola	27 fő
Gyömrő – Általános Iskola és Diákotthon	25 fő
Orosháza – Általános Iskola	36 fő
Bag – összevont tanulócsoport	3 fő
Erdőkertes – összevont tanulócsoport	4 fő
Kerepestarcsa – összevont tanulócsoport	3 fő
Monor – összevont tanulócsoport	6 fő
Valkó – összevont tanulócsoport	15 fő

A vizsgálati helyszínek főbb jellemzői a következők:

Bag, Kerepestarcsa: Falusi általános iskola mellett működő, hátrányos feltételekkel rendelkező összevont tanulócsoporthoz, 1980-as tanterv szerint hagyományosan tanító iskola. A tanulócsoporthoz többsége szociokulturálisan hátrányos helyzetű, cigány tanuló.

Budapest XIV.ker.: Fővárosi, 9 osztályfokú (Előkészítő 1-8. osztály) önálló gyógypedagógiai általános iskola. Jó személyi és tárgyi feltételekkel rendelkezik. 1980-as tanterv szerint tanító iskola. Az osztályok szociokulturálisan vegyes összetételű tanulókból állnak.

Budapest V.ker.: Fővárosi, kislétszámú, önálló gyógypedagógiai általános iskola 1-8. osztályig önálló csoportokkal. Átlagos feltételekkel rendelkezik, kísérleti tanterv szerint tanítanak. Jó szociális háttérű családok gyermekei a tanulók.

Érd: Városi, 8 osztályfokozatú, önálló gyógypedagógiai általános iskola. Rossz tárgyi feltételek között működik, kísérleti tanterv szerint tanítanak. A tanulócsoporthoz szociokulturális háttérrel tekintve jellemző, hogy perifériális élethelyzetű családok gyermekei vannak többségben.

Gödöllő: Városi, 8 tanulócsoporthoz, önálló gyógypedagógiai általános iskola. Kísérleti iskolaként, jó személyi és tárgyi feltételekkel működik. Az Értékközvetítő és képességfejlesztő program gyógypedagógiai változata alapján tanítanak. Az osztályok összetétele változó, egyes osztályokban nagy a hátrányos helyzetű és cigány tanulók létszáma.

Gyömrő: Osztályfokokonként önálló tanulócsoporthozból álló, jó feltételekkel rendelkező gyógypedagógiai általános iskola. Hagyományos tantervű tanítás folyik. Diákotthon mellett működik, így a tanulók többsége állami gondozott.

Orosháza: Városi, önálló, hagyományos tantervű gyógypedagógiai általános iskola. Rossz tárgyi feltételekkel rendelkezik. Szociokulturálisan hátrányos helyzetű, szegény és cigány gyermek a tanulók többsége.

Valkó, Erdőkertes, Monor: Falusi, általános iskola mellett működő, összevont tanulócsoporthoz. Jó személyi és tárgyi feltételek között, hagyományos tanterv szerint tanítanak. Elsősorban hátrányos helyzetű, cigány tanulók alkotják a csoportokat.

Vizsgálat helyszíne	Tanév/fő			Összesen	
	1988/89.	1989/90.	1990/91.	fő	%
1. Bag	2	1	-	3	1,5
2. Budapest XIV.k.	10	9	21	40	20,0
3. Budapest V.k.	-	-	6	6	3,0
4. Erdőkertes	3	1	-	4	2,0
5. Érd	9	16	10	35	17,5
6. Gödöllő	9	8	10	27	13,5
7. Gyömrő	10	7	8	25	12,5
8. Kerepestarcsa	-	3	-	3	1,5
9. Monor	-	6	-	6	3,0
10. Orosháza	11	10	15	36	18,0
11. Valkó	5	10	-	15	7,5
Összesen:	59	71	70	200	100,0

4. ábra

A vizsgált tanulók település szerinti megoszlása, elvégzett vizsgálatok módszerei

Az induló állapot mérése 1988/89-es tanévben 60 fő esetében, 1989/90-es tanévben 60 fő esetében, 1990/91-es tanévben 80 fő esetében végeztük el az alábbi mérőteszttekkel:

Globális intelligencia – Budapesti Binet-teszt; megfigyelőképesség, strukturális viszonyok meglátása, információk emlékezetben tartása, Raven Színes Progresszív Matricák-teszt; intelligencia, testséma, vizuomotoros koordináció, szintetikus képességek, Goo-

denough-féle emberrajz teszt, vizuomotoros koordináció – Bender „B”-próba; passzív szókincs – Peabody-teszt; mozgáskoordináció – gyermek-mozgáskoordinációs teszt (KTK); szenzoros, illetve szenzomotoros integrációs képességek, Dél-Kaliforniai Szenzoros integrációsteszt (részmérések); beszédfejlettség, nyelvhasználat – fejlesztett mérőanyag; „ének-zenei” képességek, melodikai, ritmikai, hallási differenciáló képességek – fejlesztett mérőanyag; feladatmegértés, -tudat, -tartás, monotonia-tűrés, fáradékony-ság, munkatempó, adekvát reprodukció – Strebel-szegélydíz; figyelem (írni nem tudó kisgyermekeknek) – Bourdon-teszt, (iskolásoknak) – Pieron-teszt; emlékezet megőrzés, felidézés – Ranschburg-féle szópárvizsgálat; kreativitás – Torrance körök; tanulási képességek – „Feladatlapok a tanulási képesség vizsgálatához” c. füzet; frusztráció-tolerancia – gyermek PFT; eszközhasználat, kezesség, motoros ügyesség, tagolási képesség, kreativitás, vonalvezetés – szabadrajz; én-érzés, személyiségstruktúra – fa rajz-teszt; érzelmi kötődés, énkép – családrajz, képzelet, érdeklődés, alkotóerő, elfojtott vágyak, félelmek – Wartegg-féle rajzteszt; attitűd az iskolához, tanuláshoz – attitűd-vizsgálat; csoportban elfoglalt hely – szociometriai felmérés; a gyermek fejlődésére, viselkedésére, a családra vonatkozó adatok – kísérleti személyiséglap; alapkultúrtechnikák fejlettségének nyomonkövetése, írás, helyesírás, olvasás (néma és hangos), szóbeli szövegalkotás, matematika, ének-zene, általános tájékozottság, kommunikáció, viselkedés.

A nyomonkövető vizsgálatok folyamatdiagnosztikai kutatást alapoztak meg. A mérés ugyanazon a populáción történik az 1991-92-es tanévben: 60 fő 4. osztályosokból, 60 fő 3. osztályosokból és 80 fő 2. osztályosokból került a figyelem középpontjába.

Eszközeink: Raven Színes Progresszív Matricák-teszt; Goodenough-féle emberrajz-teszt; Bender „B”-próba, Peabody-teszt, Gyermek-Mozgáskoordinációs teszt (KTK), Dél-Kaliforniai Szanzoros integrációsteszt (részmérések); Pieron-teszt; Ranschburg-féle szópárvizsgálat; Torrance-körök; Gyermek PFT; Szabadrajz, Fa rajzteszt; Családrajz; Wartegg-féle rajzteszt; attitűd-vizsgálat, szociometriai felmérés; alapkultúrtechnikák fejlettségének nyomonkövetése.

Végül 200 fő esetére végeztünk pályaalakmassági vizsgálatot.

Az eredmények a programot igazolják.

Rendhagyó utószó

Biztosan tudom, hogy nagyon sok gyógypedagógus teszi fel magának a KÉRDÉST: Mivégre is van e földön? Elvégre...

Elvégre lehetetlen nem tapasztalnia munkájának eredménytelenségét.

Elvégre kötelessége megkeresni az eredménytelenség okait.

Elvégre úgy tisztességes, ha felülvizsgálja szakmai önismeretét.

Elvégre joga van újragondolni azt a pedagógiát és programot, mellyel csak ennyire képes.

Elvégre, ha képes magában kifejleszteni egy kutatói-fejlesztői attitűdöt, még a fásasztó napi praxis mellett is felválthatja egy kutatással megalapozott, mérésekkel igazolható képességfejlesztő program megalkotását.

Elvégre szabadon dönthet arról, kíván-e közelebb kerülni egy, a jelenleginél jóval alaposabb gyógypedagógus-tudáshoz.

Gödöllői gyógypedagógus-társaim feltették maguknak a KÉRDÉST, megkezdték helykeresésüket.

Vizsgák külföldön

A magyar vizsgarendszer kritikus pontjainak szemszögéből

MÁTRAI ZSUZSA

A különböző országok vizsgarendszereivel számos hazai szerző tanulmánya foglalkozott az elmúlt években. Ezen írások nagy része két tanulmánykötetben jelent meg. (1) Noha ezek nyilvánvalóan azzal a céllal íródtak, hogy más országok ezirányú gyakorlatának megismertetésével is segítsék egy új magyar vizsgakoncepció kidolgozását, vagy a saját rendszerükben mutatták be az eltérő megoldásokat, vagy bizonyos kiemelt szempontok mentén hasonlították össze azokat. Magam a két megközelítés kombinációját alkalmaztam az 1991-ben megjelent kötet egyik tanulmányában, melyben négy ország: Németország, Anglia, Japán és Svédország vizsgarendszerével foglalkoztam. (2) Minthogy az azóta eltelt időszakban egyre sürgetőbb oktatáspolitikai kérdéssé vált a hazai vizsgarendszer megújítása, célszerűnek látszik, hogy a nemzetközi tapasztalatokat közvetlenebbül hasznosítsuk, azaz a saját problémáinkat helyezzük külföldi vizsgálódásaink középpontjába. Ezen megfontolás alapján a címben megjelölt téma tárgyalását e fejlesztési célú megközelítésnek rendelem alá: a) kiemelem a hazai vizsgarendszer öt gyakori kritikus pontját; b) ezeket szakmai kérdésekkel fogalmazom; és c) a Németországról, Angliáról, Japánról, Svédországról és Hollandiáról (3) már megjelent kutatási eredményeket felhasználva, bemutatom a vizsgált országok ezekre vonatkozó válaszait. Végül pedig, összegezőképpen, felvázolom egyfajta módját a nemzetközi tanulságok hazai hasznosítási lehetőségeinek.

A megközelítés tisztázása után két megszorító megjegyzést kell tennem. Az egyik, hogy elemzésemben csak az írásbeli vizsgákra és a szervezeti kérdésekre térek ki. Ezekkel kapcsolatban van ugyanis a koncepcióalkotás szintjén a legtöbb vitapont. A második, hogy nem érintem a szóbeli vizsgák mellett a tartalmi kérdéseket sem. Ez utóbbiak olyannyira szerteágazóak, hogy szétfeszítenék mostani elemzésem kereteit.

Első kritikus pont

A hazai vizsgákkal kapcsolatos egyik kritika elsődlegesen pszichológiai természetű. Azt a problémát veti fel, hogy a vizsga – az érettségi és a felvételi esetén egyaránt – felesleges stresszhelyzetbe hozza a tanulókat. Minthogy mindkét szituációban egyszeri megméréstől van szó, a tanulóknak egyfelől nincs megfelelő vizsgarutinjuk, másfelől – éppen ezért – nem mutatnak reális képet a tudásukról. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a felvételin mekkora a tét, ez a vizsga milyen nagy befolyással lehet valakinek a további életpályájára, komolyan kell vennünk ezt az ellenvetést.

Az elsőként idézett kritikus pont azt az egyszerű szakmai kérdést veti fel, hogy *kell-e egyáltalán vizsga?*

Az öt hivatkozott ország között csak egyet találunk, Svédországot, ahol nincs se érettségi, se felvételi vizsga. A vizsga szerepét a folyamatos értékelés tölti be, mely az elemi és a középfokú oktatás során többféle módon történik.

Az elemi iskola első hat osztályában és az alsó középiskola kezdő évfolyamán (7. osztály) csak szövegesen értékelik a gyerekek teljesítményét. Számjegyekkel történő osztályozás nincs. A tanulók osztályozása csak a 8. osztályban kezdődik. Kétszer egy évben

kapnak jegyeket a tanulók az ötfokú skálát használva, a szóbeli és az írásbeli teljesítmények együttes figyelembevételével. Az írásbeli értékelésnek több fajtája van.

A központilag készített diagnosztikai tesztek az elemi iskola második szakaszának első évfolyamán (4. osztályban) és az alsó középiskola kezdő évében (7. osztályban) alkalmazhatják a tanárok. Ezek nem kötelezően előírt tesztek. Arra szolgálnak, hogy segítsenek objektív képet adni a tanároknak arról, hol tartanak tanítványaik. Csak két tárgyból diagnosztizálják mindkét évfolyamon a gyerekek tudását: anyanyelvből és matematikából. Ezek a tesztek standardizáltak, a teljesítményeket nem a tanulók önfejlődéséhez, az osztály szintjéhez, vagy a tanár egyéni követelményeihez viszonyítják, hanem az országos átlaghoz. A diagnosztikai tesztek nem osztályozzák (minthogy az érintett évfolyamokon még nincs is osztályzat), hanem szövegesen értékelik.

A központilag kidolgozott és bemért teljesítménytesztet a tanár köteles megírni az alsó középiskola 8. és 9. osztályában, valamint a felső középiskola 11. és 12. osztályában. (A két középiskola szakasz kezdő évfolyamain, 7. és 10. osztályban tehát még nem használják ezeket.) A teljesítménytesztet is standardizáltak, csakúgy, mint a korábban említett diagnosztikai tesztek. Értékelésük az országos átlaghoz viszonyítva, de már osztályzatokkal történik.

A folyamatos értékelés további eszköze az írásbeli teszt, mely nem központi és nem standardizált, megírása azonban kötelező. Azt célozza, hogy a teljesítménytesztben nem szereplő tárgyakból, valamint a közös törzsanyagon kívüli, helyi tantervekhez kötött anyagokból is legyen írásbeli számonkérése a tanulóknak. Elkészítése az iskolák joga, de munkájuk segítésére központi ajánlások is rendelkezésre állnak. Ezeket a tesztek a felső középiskola 10., 11. és 12. osztályában íratják meg a tanulókkal.

Az év végi osztályzatok (vagy szöveges értékelések) ezen értékelési formáknak az együttes számbavételén alapulnak. Minthogy e formák között vannak standardizált, tehát országos átlaghoz viszonyított és nem standardizált, helyi viszonyokhoz kötött elemek, ezek ellentétbe is kerülhetnek egymással. Ha jelentős az eltérés a tanár által javasolt szubjektív jegy és a standardizált tesztek eredményeit tükröző objektív jegy között, a tanári konferencia dönt, de az utóbbi preferenciájának a tekintetbevételével.

Mint mindebből látható, abban az országban, ahol törölték a vizsgákat, a folyamatos értékelésben olyan eszköztárra találtak, mely – bár nagyfokú szellemi és anyagi ráfordítással – kiküszöböli az első kritikus pontban említett problémákat. A sokféle és folyamatos értékelés során a tanulók megfelelő rutint szerezhettek, és a tudásukról alkotott kép is többszöri megmérés után alakul ki.

Második kritikus pont

Szintén gyakori ellenvetés a magyar vizsgarendszerrel szemben, hogy a továbbtanulók helyzete különösen nehéz, mert rövid időn belül két vizsgát is kell tenniük: az érettségi és a felvételit. Sokan mondják, ez azért is felesleges, mert nem az érettségi, hanem a középiskolai bizonyítvány eredménye számít bele a felvételi összpontszámába. Valójában elég lenne az érettségi, ha a felsőoktatási intézmények azt belépőként elfogadnák.

A kérdés röviden így fogalmazható meg: *kell-e egyáltalán külön felvételi vizsga?*

A vizsgált országok között – Svédország mellett, ahol a folyamatos értékelés mindkét vizsgát kiváltja – kettőt találunk még, melyekben nem kell felvételi vizsgát tenni. Németországot és Hollandiát. Ezekben az országokban az ún. numerus clausus szakok kivételével (orvos- és gyógyszerészkar) az érettségi vizsgának vízumerítke van. A túljelentkezésből adódó problémákat, melyek náluk is megtalálhatók, számunkra szokatlan módon oldják meg. Németországban várakozással, Hollandiában sorsolással. Nem kell azonban várakoznia azoknak a német diákoknak, akiknek bizonyos pontszám fölött van az érettségi eredménye, illetve sorsolás nélkül bejutnak a felsőoktatási intézményekbe a megfelelő minősítésű holland tanulók is. Svédországban szintén a folyamatos értékelés során szerzett összpontszámától függ a várakozási idő hossza.

Angliában és Japánban a miénkhez hasonló a helyzet. Az érettségi nem vízum-, hanem elvileg csak útlevélértékű: feltétel, de nem jogosít automatikusan a továbbtanulásra. Ennek ellenére egyre több az olyan felsőoktatási intézmény mindkét országban, mely

eltelkint a felvételtől. Ennek eldöntése az egyetemek és főiskolák joga. A legszínvonalasabb helyeken azonban ragaszkodnak a saját szelekcióhoz (pl. *Cambridge, Oxford*, japán magánegyetemek).

Ezzel kapcsolatban megállapítható: nemzetközi törekvésnek látszik, hogy megszűnjenek a kettős vizsgáztatást, ezen belül az érettségi vizsga, illetve az azt megelőző folyamatos értékelés során szerzett minősítés vízumértéke növekedjék.

Harmadik kritikus pont

Az előző kritikus ponttal összefüggésben, sokan azért ellenzik, hogy a felsőoktatási intézményekbe pusztán az érettségi eredmény alapján bejuthassanak a tanulók, mert ezt a vizsgát nem tartják megbízhatónak. Az okot abban látják, hogy a magyar érettségi belső, iskolai vizsga, így az azonos osztályzatok különböző tudást takarnak, az iskolák eltérő színvonala és a tanárok különböző követelményei befolyásolják az eredményt. Röviden szólva, az érettségi teljesítmények országosan nem összemérhetők.

Az e problémával kapcsolatos kérdés szakmai szempontból így tehető fel: *összefügg-e a megbízhatóság, azaz az összemérhetőség kritériuma azzal, hogy az érettségi belső (iskolai) vagy külső (független vizsgabizottság előtti) vizsga-e?*

Az öt vizsgált ország közül csak Németországban van a miénkhöz hasonlóan belső vizsga. A vizsgafeladatokat központi (tartományi) ajánlások alapján a tanárok készítik és ők is értékelik a vizsgaelnök ellenőrzésével, csakúgy, mint nálunk. Van azonban egy lényeges különbség. Nem lehet érettségizető tanár az, aki nem kapott speciális értékelési, mérésmethodikai képzést az egyetemen.

Japánban, Hollandiában és Svédországban országos vizsgaközpontok szerkesztik a feladatokat, és azok is értékelik az eredményeket az országos átlaghoz viszonyítva. A vizsga, illetve a folyamatos értékelés helyszíne Hollandiában és Svédországban az iskola, Japánban pedig az erre kijelölt körzeti vizsgáztató helyek.

Angliában több regionális vizsgaközpont van. A feladatok kijelölése, értékelése és leggyakrabban a vizsgáztatás is ezekben folyik.

Ha ezek után visszapiantunk arra, amit az érettségi vizsgák, illetve a svéd folyamatos értékelés vízum-, és útlevelértékéről mondtunk, a következő kép alakul ki.

	Vízum	Útlevel
Belső	Németország	
Külső	Hollandia Svédország	Anglia Japán

1. ábra

Az ábra meglepő eredményt mutat. Logikai szempontok alapján azt várnánk, hogy a kevésbé megbízható belső vizsgának legyen csak útlevelértéke, és az összemérhetőség kritériumának jobban megfelelő külső vizsgának legyen inkább vízumértéke. Ezzel szemben ilyen összefüggést nem találunk. E tekintetben éppen a német belső vizsga jogosít automatikus belépésre, a többi külső vizsga pedig megoszlik.

Noha láthatóan nincs lineáris összefüggés a két szempont között, mégis érdemes más megvilágításban is szemügyre venni ezt a kérdést. Nevezetesen: úgy tűnik, az érettségi vizsga vízumértékének növelése elsősorban oktatáspolitikai, és csak másodsorban szakmai kérdés. Más szavakkal: a kormányzatok ezekben az országokban arra törekednek, hogy minél szélesebbre tárják a felnövekvő generáció előtt a felsőoktatási intézmények kapuit. Bizonyíték erre az, amit már korábban említettünk: ahol csak útlevelértéke van az érettséginek, ott is egyre több egyetem vagy főiskola tekint el a külön felvételi vizsgától. Emellett az is látható, hogy a vizsgált országokban fontos szakmai szempont az érettségi vizsga vagy a folyamatos értékelés megbízhatósága. Németországban ezt az érettségizető tanárok speciális kiképzésével próbálják növelni, a többi helyen pedig

országos vagy regionális vizsgaközpontok működtetésével, az egyéni teljesítmények országos (de legalább regionális) összemérhetőségének biztosításával.

Negyedik kritikus pont

Szintén a kettős vizsgáztatással hozható összefüggésbe az a nem egyszer hangoztatott kifogás, hogy a hazai érettségi vizsga nem az általános műveltséget méri, holott éppen az lenne a funkciója. E problémából következik, hogy – a kettős vizsgáztatás ellenére – az érettségi követelmények összemosódnak a továbbtanulásra való alkalmasság, valójában a felvételi vizsga szempontjaival. Így azoknak a tanulóknak is a felsőoktatás követelményeihez kell igazodniuk, akik nem akarnak továbbtanulni.

Szakmai közelítésben a kérdés ékeppen fogalmazható meg: *retrospektív vagy prospektív funkciója van-e az érettségi vizsgának?* Azaz az általános műveltség szintjét kell-e mérnie (retrospektív: visszatekintő funkció) vagy a továbbtanulásra való alkalmasságot (prospektív: előretekintő funkció).

A vizsgált országok tapasztalata alapján ennek a kérdésnek a megválaszolása szorosan kapcsolódik az érettségi vizsga vagy folyamatos értékelés vizum-, illetve útlevéltértékéhez. Azokban az országokban, ahol az érettséginek vagy a folyamatos értékelésnek vizumértéke van, vagyis kiváltja a felvételi vizsgát (l. Németország, Hollandia, Svédország), azt tekintik alkalmasnak a továbbtanulásra, akinek megfelelő az általános műveltsége. Tehát a két funkció nem válik el egymástól. (Kivéve a speciális képességeket igénylő területeket, pl. a művészeti iskolákat, ahol alkalmassági vizsga van.)

Angliában és Japánban viszont, ahol az érettségi elvileg csak útlevéltértékű, a két funkciót megkülönböztetik. Az érettségi funkciója retrospektív: az általános műveltséget méri, a felvételi funkciója pedig prospektív: a továbbtanulásra való alkalmasságot méri. Következésképpen ez a kérdés csak kettős vizsgáztatás esetén merül fel, akkor viszont egyértelmű a funkciómegosztás a két vizsgatípus között.

Ötödik kritikus pont

Ezen a ponton merőben szokatlan probléma merült fel nálunk. Az új oktatási törvény megszüntette a hagyományosan túlcentralizált tantervi irányítást, előírta a nemzeti alaptanterv bevezetését, legalizálta a tankönyv- és programpiacot, és mindezekkel ösztönzést nyújtott az alternatív programokon alapuló helyi tantervtervezésnek. Emellett a vizsgarendszer átalakításáról is rendelkezett, e munkálatok azonban még csak előkészítő szakaszban vannak. Az új vizsgakoncepcióval kapcsolatos problémát az jelenti, hogy ha a nemzeti alaptantervben előírt, mindenki számára közös követelményrendszer lesz csak a vizsga alapja, nincs értelme a tanszabadságnak, vagyis a programválasztásnak és a helyi tantervtervezésnek, mert a tanulók úgyis azt fogják tanulni, ami vizsgaanyag lesz.

A kérdés önmagától adódik: *mi legyen az alaptanterv és a helyi tantervek követelményeinek a viszonya a vizsgarendszerben?*

A vizsgált országok közül számunkra azok érdekesek e tekintetben, ahol hasonlóan merül fel a kérdés. Ez csak ott lehetséges, ahol van valamilyen keret-jellegű központi tanterv, de éppen e jellegénél fogva, csak a közös követelményeket határozza meg, és így teret enged a helyi tantervi követelményeknek is. Németország és Japán nem nyújthat számunkra megfelelő tapasztalatot e kérdés megoldásában, mert noha vizsgarendszerük különböző (az előbbieé belső, az utóbbieé külső), a tantervi irányításuk egyaránt centralizált: a helyi tantervnek nincs követelmény-meghatározó szerepe sem a német tartományokban, sem a japán állami iskolákban.

Anglia már érdekesebb számunkra, bár a probléma ott éppen a miénkkel ellentétes folyamatból adódik. Korábban pusztán helyi tantervek alapján működtek az angol iskolák, és csak a külső, regionális központokhoz kötődő vizsgarendszer vitt valamely egységeséget az oktatásba. Az elmúlt években azonban bevezették a közös követelményeket meghatározó nemzeti tantervet, melyek teljesítésének mértékét évenként mérik központilag. Minthogy azonban a nemzeti tanterv keret-jellegű, tehát a helyi tantervnek, ha ki-

sebb súllyal is, de maradt szerepe, továbbá a vizsgarendszeren még nem változtattak, fel fog merülni a központi és a helyi tantervi követelmények valamint az eddigi vizsgakövetelmények egyeztetése. Egyelőre még nem lehet pontosan tudni, hogy mi lesz ennek hatása a független regionális vizsgaközpontok eddigi követelményrendszerére, mivel az új rendszer felmenő rendszerben vezették be, és még nem érte el a vizsgázó korosztályt.

Svédország a folyamatok értékelés eszköztárának differenciált felhasználásával kínál megoldást a felvetett problémára. Mint már az első kritikus pont kapcsán szó volt róla, az írásbeli értékelésben – a célok különbözősége miatt – kétfajta minősítő tesztet alkalmaznak. A központi teljesítménytesztek a keret-jellegű országos tanterv közös követelményeit mérik, a helyi tantervi követelmények teljesítésének ellenőrzésére az iskolai írásbeli tesztek szolgálnak. A két pontszám együtt alkotja az eredményt, bár nagyobb súlya a központi teljesítményteszteknek van.

Mindazonáltal számunkra mégis Hollandia a legérdekesebb, minthogy ott van vizsga, mégpedig külső, és a kérdés bizonyos értelemben ugyanúgy merül fel, mint nálunk. Azért csak bizonyos értelemben, mert a nemrég bevezetett keret-jellegű alaptanterv csak a középiskola alsó szakaszára érvényes, így a felső középiskolák továbbra is helyi tanterveik alapján működnek. A kérdés azonban ott sem volt más, mint hogy úgy kellett az országos vizsgaközpontnak megoldania az érettségi vizsgát, hogy egyszerre legyen tekintettel az általuk kiadott országos és az iskolai tantervek szerinti helyi követelményekre. A megoldás az lett, hogy – Svédországhoz hasonlóan – külön mérik a közös, és külön a helyi követelményeket. Az előbbit a vizsgaközpont egységes írásbeli és szóbeli tesztjeivel, az utóbbit az iskolák mérőeszközeivel. A holland tanulók érettségi eredményébe mindkét teszt egyenlő, 50-50%-ban számít bele.

A svéd és a holland példa tehát azt bizonyítja, hogy tényleg csak akkor van kellő súlya a helyi tanterveknek, ha követelmény-meghatározó szereppel rendelkeznek. Mindez nem mond ellent szükségképpen az egységes követelmények szerinti vizsgáztatásnak, pusztán valamilyen egyensúlyt feltételez a központi és a helyi követelmények figyelembevételé között.

Nemzetközi tanulságok „akkor, ha” megközelítésben

A nemzetközi tanulságok levonásával óvatosan kell bánnunk. A magyar vizsgarendszerrel kapcsolatos problémák megoldásának nem az az útja, hogy az egyes kérdésekre adott különböző válaszokból kiválasztjuk a számunkra megfelelőt. Itt rendszerelemekről van szó, melyek mindig egy sajátos kontextusban működnek, így közvetlenül nem átültethetők. Sokkal célszerűbb az „akkor, ha” megközelítést alkalmazni, mert csak ebben az esetben derül ki, hogy az egyes rendszerelemeknek mi a kapcsolata egymással és az is, hogy a mi feltételeinkhez és hagyományainkhoz mely megoldások illeszkednek a legjobban. Bemutatok néhány példát a javasolt megközelítés alkalmazására.

Vegyük mindjárt azt a kérdést, hogy legyen vizsga vagy ne legyen? Mint a svéd példából láthatjuk, azért van jogosultsága ennek a kérdésnek, mert nem a vizsga az értékelés egyetlen formája. Az említett „akkor, ha” megközelítésben a válasz itt az lehet, hogy ha a pszichológiai szempontokból indulunk ki, jobb megoldás, ha nincs vizsga. De csak akkor, ha a vizsgát folyamatosan és rendszeresen más értékelési formák előzik meg.

Másik tanulságos kérdés számunkra, hogy ha megtartjuk a vizsgáztatást mint értékelési formát, van-e mód az érettségi presztizsének növelésére. A vizsgált országok tapasztalata mutatja, hogy van, de csak akkor, ha az érettségi eredménye meghatározóan befolyásolja a továbbtanulást: *vízumértékű*, azaz automatikus belépésre jogosít.

Tanulság lehet továbbá annak a kérdésnek a felvetése, hogy a szelektív felvételi vizsgán kívül van-e más útja a továbbtanulás irányításának. Mint a német, a svéd és a holland példából kiderült, vannak más megoldások: a várakozás és a sorsolás. De csak akkor, ha az érettségi vagy a folyamatos értékelés során nyert középiskolai bizonyítvány vízumértékű, illetve annak minősítése meghatározó szerepet játszik a várakozási idő hosszában valamint a sorsolást kikerülő legjobb pozíció megszerzésében.

És végül, de a hazai vizsgarendszer fejlesztési irányának meghatározása szempontjából nem tanulság nélküli annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy egy, a megbíz-

hatóság növelése, azaz az összemérhetőség biztosítása érdekében létesítendő országos vizsgaközpont mellett megmaradhat-e az iskolák vizsgáztatásban vagy értékelésben betöltött funkciója. Mint korábban láthattuk, ez akkor kell, illetve lehetséges, ha a helyi tantervek követelménymeghatározó szereppel bírnak (Hollandia, Svédország), és a vizsgaeredmények, az országos követelmények teljesítésén túl, az iskolai követelmények teljesítése is részét képezi.

A példák természetesen még tovább folytathatók. De ennyi talán elég volt annak bizonyítására, hogy hasznosabb lehet számunkra egy új vizsgakoncepció kidolgozása szempontjából, ha más országok tapasztalatait nem egyszerűen ötlettárnak, hanem inkább a rendszerelemek egymásra vonatkoztatási alapjának tekintjük.

JEGYZET

- (1) Tanterv vagy vizsga? Szerk. *Sáska Géza és Vidákovich Tibor*. Edukáció, Bp., 1990. valamint *Tanterv és vizsga külföldön*. Szerk. *Mátrai Zsuzsa*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991.
- (2) *Mátrai Zsuzsa*: Négy vizsgarendszer-modell. In: *Tanterv és vizsga külföldön*. 79-97.o.
- (3) *Hollandiáról I.* részletesen *Kádámé Fülöp Judit*: A holland vizsgaközpont. In: *Tanterv és vizsga külföldön*. 109-117.o.

A törvényjavaslatról a törvényig

Az 1868-as népoktatási törvény szövegváltozásai

KELEMEN ELEMÉR

A magyar iskolaügynek a népoktatási törvénnyel megalapozott ötvösi reformprogramja szerves és fontos alkotóeleme volt a kiegyezéssel meginduló gazdasági, társadalmi és politikai változásoknak; alapvető feltétele és egyik meghatározó tényezője is egyben a következő évtizedek gyorsuló ütemű polgári és nemzeti fejlődésének. (1) Az Andrássy-kormánynak az ország modernizációjának minden fontos kérdésében szerepet vállaló „reformügyi minisztere” „a legnagyobb személyes sikerét érte el ezzel a törvénnyel, ami egyben a reformtörvényhozás talán legkiemelkedőbb alkotása volt.” (2) Egyik XX. századi méltatója szerint ez volt az első olyan polgári törvényünk, amelyet előnyére lehet összehasonlítani a Nyugat-Európában lezajlott társadalmi és politikai modernizáció folyamataival. (3)

Eötvös József csaknem egy esztendeig tartó, részleteiben kevésbé ismert előkészítés után, amelynek során ő maga is több mint három hónapon át megfeszített ütemben munkálkodott és – saját bevallása szerint – nyolcszor dolgozta át a tervezetet, 1868. május 26-án tájékoztatta az uralkodót, *Ferenc Józsefet* a készülő törvényjavaslatról. (4) A király azonnali egyetértésének birtokában ezután – egy képviselőházi interpellációra adott elégséges válaszképpen – június 23-án nyújtotta be a „T. Háznak” törvényjavaslatát „a népiszkolai közoktatás tárgyában.” A javaslat – fejtegette válaszában – „... magában foglalja azon intézkedéseket, melyeket arra, hogy hazánkban a népnevelés végre egy az ország állapotához méltó állást foglaljon el, szükségesnek tartok, és miután éppen a közoktatásnak ezen része az, amelynek megállapítása a nemzet legnagyobb részének leginkább érdekében fekszik, és miután, valamint alkotmányunk alapja democraticus, úgy összes közoktatásunk alapját is a népnevelésben kell keresnünk, azt hiszem, ez mindenesetre az első lépés, melyet ezen a pályán tenni kell: tehát szükségtelennek tartom, hogy a t. házat ezen törvényjavaslatra, vagy inkább tárgya fontosságára figyelmessé tegyem... A népnek értelmi emelésében fekszik legbensőbb meggyőződéseim szerint ezen haza egész jövője.” (5)

Az illetékes osztályok, majd a szeptember végén kiküldött 25-ös népoktatási ad hoc bizottság előkészítő tevékenysége, illetve a Néptanítók Lapja által kezdeményezett s a parlamenti előkészületekkel párhuzamos szakmai viták és véleménynyilvánítások után november 18-án kezdődött el és 21-én zárult a képviselőházi, december 1-2-án zajlott le a főrendiházi vita, s 1868. december 5-én rendelték el a király által szentesített törvény, „a népiszkolai közoktatás tárgyában” született 1868. évi XXXVIII. tc. kihirdetését. (6)

A népiszkolai törvény időszakos lezárása volt annak a csaknem egyévszázados folyamatnak, amely – az 1777. évi Ratio Educationisban kinyilvánított felismerés óta, hogy ti. az iskola közügy, politikum – királyi, helytartótanácsi rendelkezések, országgyűlési reformprogramok és a különböző egyházak iskolafejlesztési eredményei révén több lépésben készítette elő a modern polgári közoktatás alapjait jelentő népoktatás törvényi szabályozását. Ebben a történetben – *Eötvös József* személye okán is – megkülönböztetett figyelmet érdemel az 1848-as népoktatási törvénytervezet, amely történelmünk során először – bár sikertelenül – kívánta a magyar törvényhozás által szabályoztatni ezt a rendkívül fontos kérdést.

A népoktatási törvény tehát szerves folytatását és sajátos szintézisét jelentette az előző évtizedek oktatásfejlesztési és -szabályozási kísérleteinek. Ebben kereshetjük egyik magyarázatát a sokak, így pl. *Finánczy* által is hangsúlyozott stabilitásnak és időt álló voltának. (7) Másfelől azonban világosan tükröződik benne a társadalmi-gazdasági rendszerváltozással szükségképpen együttjáró „paradigmaváltás”. A törvény a nemzeti kerek között kibontakozó polgári átalakulás új művelődési szükségleteihez és igényeihez igazodó, liberális elveken nyugvó rendezése, szabályozása a kérdésnek. Stabilitásának, hosszán – csaknem egy évszázadon át, sőt azon túl is – tartó érvényességének nyilvánvalóan ez a másik oka. A népoktatási törvény nemcsak tartalmát tekintve, hanem jogi, jogtechnikai értelemben is sajátos szintézist jelentett. Egyaránt magán viseli az angolszász típusú szabályozásnak a kialakult viszonyokat kodifikáló, pragmatikus jellegét és a kontinentális törvénykezős voluntarista, a szabályozott terület fejlesztési céljait és programját is tartalmazó vonásait.

Mik voltak a népoktatási törvény legfontosabb – újszerű – tartalmi elemei? (8)

Alapelve s egyben kiinduló tétele az állampolgári szabadság és az állami felelősség liberális értelmezésén alapuló *tankötelezettség*, illetve az azt ellenpontozó *tanszabadság* és *tanítási szabadság* törvénybe iktatása. A tankötelezettség a gyermekek 6. évétől 12, illetve 15 éves korukig terjedt ki, teljesítését a törvény szigorúan szankcionálta. A tanszabadság magában foglalta a magántanulás és a nyilvános intézetek közötti választás lehetőségét, valamint az iskola – földrajzi helyétől és jellegétől független – szabad megválasztását.

A tanítás szabadságának elvéből, amit a liberális felfogás a lelkiismereti és a szólás-szabadsággal egyenrangú jogként kezelt, egyenesen következett az *iskolaállítási és -fenntartási szabadsága*, ami a hitefelekezeti és a polgári közösségekre (=községekre), az államra, valamint az egyes állampolgárokra, illetve az egyénekre célra létesült társuláissaira egyaránt kiterjedt. A viták során megnyilvánuló kétirányú támadások egyrészt az egyházak hagyományos kiváltságainak a korlátozását nehezítették, főképpen a katolikus klérus részéről, másrészt – mindenekeelőtt az erősödő nacionalizmus szempontjából – az állam közvetlen és közvetett befolysolását tartották elégtelennek és erélytelennek. A „közös” – felekezet nélküli – községi iskolák kizárólagos igénye azonban – 1848-tól eltérően – 1868-ban már nem kapott nagyobb nyomatékot és támogatást. A kérdés ilyenén szabályozása egyébként az eötvösi koncepció legfontosabb eleme, az érdekek kiegyenlítésének elvi indokokkal, állambölcseleti érvekkel és gazdasági, politikai megfontolásokkal egyaránt alátámasztott mesteri megoldása, az „egzigenciákhoz” igazodó reálpolitikai lépés volt. (9)

Az egyéni szabadságjogok törvényi garanciáját jelentette – ekkor még csekély, bár a nemzetiségi képviselők által már ekkor is joggal bírált kivételtől eltekintve – az országban élő nemzetiségi iskolai nyelvhasználatának, az *anyanyelvű népoktatásnak* a kodifikálása. Ezen a ponton a törvény lényegesen eltért a nacionalista indíttatású reformkori és 48-as előzményektől; tükrözte alkotójának a nemzetiségi kérdésben vallott s az egykorú nemzetiségi törvényben is kifejezett, bár a törvényhozás nyomására korlátozottabban megnyilvánuló, liberális álláspontját.

A törvény az egységes *népoktatási rendszer intézménytípusainak* – elemi és felső népiskola, polgári iskola, tanító- és tanítónőképzők – megalkotásával csaknem száz évre szólóan megteremtette a modern polgári iskolarendszer szilárd alapjait. Erre épülhetett a következő évtizedekben a középiskola, a szakoktatás és felsőoktatás fokozatosan megvalósuló reformja, illetve hozzá illeszkedett a kisdedővás intézményrendszere. (10)

A népiszkolai törvény az *oktatás tartalmát* tekintve is megfelelt a kor követelményeinek, s az előremutató hazai kivételek példáján, a korábbi gyakorlatot messze meghaladó módon szabályozta a népoktatási intézményekben tanítandó *tantárgyak* körét. A vallásoktatásra, az írás-olvasás és az elemi számtani tanításra korlátozódo korábbi tantárgyi rendszer az alaptantárgyak tartalmát illetően is gazdagodott (nyelvtan, fogalmazás, beszéd- és értelemgyakorlat), illetve merőben új tantárgyakkal – hazai földrajz és történelem, némi általános földleírás és történet, polgári főbb jogok és kötelességek, a termé-

szettan és a természettudományok elemei, gyakorlaton alapuló mezőgazdasági és kertészeti ismeretek, testgyakorlat – bővült.

A törvény szabatosan meghatározta a tartalmi modernizáció *tárgyi feltételeit*, azaz előírta az iskola épületére, berendezésére, felszerelésére és a taneszközökre vonatkozó követelményeket, s nem utolsó sorban – bár kényszerű és fájdalmas kompromisszumokkal – a korszerűsítés *személyi feltételeit* (a tanítók képzettsége, az egy tanítóra jutó tanulólétszám, a tanítók fizetési minimuma és nyugdíjazásuk, a tanítóképzés és -továbbképzés, tanítói egyesületek stb.)

Végezetül utalnunk kell rá, hogy a törvény megvetette a modern *tanügyi igazgatás*, a népiskolai hatóságok átfogó rendszerének alapjait. A polgári állam önkormányozó szerepéből kiindulól központi szabályozás és felügyelet – tág teret nyitott az állami túlsúlyt, az etatizmust korlátozni képes különféle típusú helyi önkormányzatok számára, az egyének, valamint az iskolafenntartó polgári és felekezeti közösségek aktív részvételére, közreműködésére a népoktatás ügyes-bajos dolgaiban. Ugyanakkor lehetőséget adott a vármegeyi közigazgatás és az egyházi tanügyi igazgatás tevékenységének megújítására is.

A szakirodalom behatóan tárgyalta a népiskolai törvényjavaslat útját megalkotásától a törvény elfogadásáig. (11) Általánosnak mondható az a vélekedés, hogy az 1868. évi XXXVIII. tc. nemcsak az 1848-as előzményekhez képest jelentett visszalépést, (12) hanem a parlamenti procedúra kedvezőtelően alakította, deformálta a javaslat eredeti, előtvisi megfogalmazását is. „Az első vizsgálatra kiküldött *népoktatási bizottság* engedett a klerikális nyomásnak és kikérte az egyházak véleményét... Az egyházak küldötteinek véleménye erősen érezte hatását a bizottság jelentésében. Az eredeti javaslattal szemben a bizottság végül is olyan módosításokat terjesztett a képviselőház elé, amely *Eötvös* engedményei után még további kedvezményeket adott az egyházaknak” – olvashatjuk *A magyar nevelés története* című kézikönyvben. (13) Hasonlóképpen vélekedik *Felkai* is: a törvényhozás elé terjesztett javaslat „olyan módosításokat tartalmazott, amelyek leginkább éppen az egyházaknak nyújtott további kedvezmények miatt aligha tették lehetővé, hogy a törvény elfogadása esetén valóban egy demokratikus alapokra fektetett, széleskörű, a dolgozók tömegeire általános érvénnyel kiterjedő népoktatás vegye kezdetét Magyarországon.” Szerinte *Eötvös József*, „kinek előterjesztése különben is nélkülözötte azokat a radikális vonásokat, amelyekkel a húsz éve benyújtott javaslata rendelkezett, egyetértett a bizottság által javasolt módosításokkal”, s „ezzel hozzájárulását adta a törvény demokratizmusának szűkítéséhez”. (14) A törvényjavaslat elleni „hatalmas arányú felekezeti izgatással”, „a képviselőház és a főrendi ház acsarkodó vitáival” magyarázza *Antall József* is *Eötvös* visszavonulását korábbi álláspontjához képest. (15) Ezek a megközelítések azonban, véleményem szerint, sajnálatos módon mellőzték a szövegek összevetését, filológiai elemzését, s a viták – olykor valóban heves – politikai-ideológiai nézetkülönbségeit vetítették rá a törvény szövegére, mintegy prejudikálva az elmarasztaló vagy mentegető megítélést.

A népiskolai bizottságban és a parlament két házában folyó vita közismert részleteitől eltekintve, a továbbiakban az *Eötvös* által benyújtott törvényjavaslat és az elfogadott törvény szövegét (szerkezetét és tartalmát) teszem elemzés tárgyává, annak a feltevésnek a bizonyítására, hogy a törvény radikalizmusát kétségtelenül enyhítő, netán gyengítő politikai kompromisszumok ellenére a széleskörű társadalmi-szakmai és politikai vita több szempontból is javára vált a népiskolai törvénynek: áttekinthetőbb tette szerkezetét (néha nem szúrta ki maradéktalanul az ismétléseket és átfedéseket); nyelviileg szabatosabbá és szakmai szempontból is pontosabbá tette előírásait. A gondos szövegelemzés során mintegy negyven eltérést: tartalmi változtatást, szövegmódosítást regisztrálhattunk. Megítélésünk szerint ezek túlnyomó többsége előnyösen alakította a törvény szövegét, s a továbbiakban sem jelenthetnek alapot történelmietlen elmarasztalásához, sokkal inkább a realitásokkal szembe forduló jónak politikai érdekegyeztetés és kompromisszumkeresés számlájára – javára – írhatók az elvitathatatlanul sikeres végeredmény érdekében.

A törvényjavaslat nyolc, az elfogadott törvény kilenc fejezetre tagolódott, s megváltozott, felcserélődött az egyes fejezetek sorrendje is. „A tanítás kötelezettségét és szabad-

ságát” tárgyaló ötödik fejezet – a népiskolai bizottság javaslatára a törvény élére került, tehát politikai, társadalmi súlyának megfelelően nagyobb nyomatékot kapott. Az áttekinthetőség érdekében szétválasztották „A hitfelekezetek s más testületek vagy magánosok által állított nyilvános népnevelési tanintézetek” című fejezetet, s az utóbbiakat, azaz a magán és társulati iskolákat a „magán tanintézetekre” vonatkozó töredékes fejezettel egybeszerkesztve a törvény önálló fejezetében tárgyalták. Ugyancsak külön fejezetben foglalták össze „az állam által állított tanintézetekre” vonatkozó előírásokat. Végül – a világosabb logikai szerkezetnek megfelelően – felcserélődött a népiskolai hatóságokról, illetve a tanítóképezőkről szóló fejezet, így az utóbbiak zárták a „népiskolai tanintézetek” sorát. Megmaradt viszont az a belső ellentmondás, hogy az elemi és felsőbb nép-, valamint a polgári iskolákra vonatkozó előírásokat – minden bizonnyal taktikai megfontolásból – a községi tanintézeteket tárgyaló ötödik fejezet A-val, B-vel és C-vel jelzett alpontjai tartalmazzák, azt a benyomást keltve, mintha ez az iskolaszervezet csak a községi intézmények körét érintené. Más előírások azonban, természetesen, egyértelművé teszik, hogy mindennemű „népoktatási nyilvános tanintézeteket a törvény által megszabott módon állíthatnak és fenntarthatnak a hazában létező hitfelekezetek, társulatok és egyesek, községek és az állam.”

„A tanítás kötelezettsége és szabadsága” című első fejezetben két apróbb, de lényeges tartalmi módosítást figyelhetünk meg: egyrészt önálló szakaszokban és pontosabban került meghatározásra az iskolába járás kötelezettsége alól való felmentés, illetve a kizárás, másrészt részletesebb, több fokozatú a tankötelezettségi előírások megszegésének szankcionálása. Pénzbírságra csupán az eredménytelen figyelemzetés, „az erkölcsi eszközök felhasználásának sikertelensége” esetén kerülhetett sor.

A második fejezet – „A népoktatási tanintézetek köre és állíthatása” – ment át a legjelentősebb változáson: a tanintézetek köréből – a népiskolai bizottság által is támogatottan – kikerült a kisdedóvoda, illetve – *Csengery Antal* javaslatára – helyet kapott a felsőbb nepoktatás új intézménye, a polgári iskola.

A képviselőház támogatta azt az indítványt, mely szerint a kisdedóvók nem képző-, hanem nevelőintézmények, s külön határozatban szólították fel *Eötvöst* a róluk szóló önálló törvény mielőbbi előterjesztésére. Ezzel a döntéssel a kisdedóvó törvényi szabályozása több mint két évtizedes késedelmet szenvedett. (17)

A polgári iskola mint a városi népoktatás magasabb szintű intézménye helyet kapott *Eötvös* eredeti javaslatában, s csupán a király ellenvetésére törölték onnan. A főleg a hazai protestáns iskolai gyakorlatban több évtizedes előzményre visszatekintő „polgári” iskola a népiskolai bizottság állásfoglalása nyomán került vissza a törvényjavaslatba s elnyerte a képviselőház egyöntetű támogatását. Ezáltal a következő évtizedek, főként a XX. század hazai iskolafejlesztésének egyik fontos intézményét teremtette meg a magyar törvényalkotás.

A törvény – a javaslatlól eltérő módon – lehetővé tette magán-tanítóképzők létesítését; a tervezetben használt „egyházak” terminológiát következetesen „hitfelekezetekre” cserélte (s ezáltal a még „nem bevett” felekezetnek minősülő zsidóság iskolaállítási jogát is törvényesítette), továbbá az államot is felhatalmazta iskolaállításra és -fenntartásra. Ez utóbbi módosítás a törvényalkotás egyik legjelentősebb eredménye, hiszen így vált teljes körűvé a tanítás szabadságának intézményi garanciája. (18)

Csaknem tucatnyi kisebb-nagyobb változtatáson ment át „A hitfelekezetek által felállított népoktatási tanintézeteket” tárgyaló harmadik fejezet, ami érthető, hiszen a katolikus egyház hagyományos privilégiumainak, illetve a protestáns egyházak autonómiájának merev értelmezése és makacs védelme mind az előkészítés, mind a parlamenti vita stádiumában ezt a kérdést állította a politikai és ideológiai csatározások előterébe. A módosítások egy része kétségtelenül megerősítette a felekezeti iskolafenntartók autonómiáját, legalábbis a törvényjavaslat szövegéhez – de nem a korábbi, illetve a korabeli gyakorlathoz – képest. Saját képviselőletük által meghatározott módon és mértékben igényt tarthattak híveik anyagi hozzájárulására az iskola fenntartásához és működtetéséhez, maguk választhatták a tanítókat és meghatározhatták a tanítói fizetést, maguk szabhatták meg az iskolában használatos tankönyveket és önállóan intézkedhettek a tanítási rendszer és módszer iránt. Kikerültek a törvény szövegéből az egyházi tanügyigazgatás

autonómiáját sértő direkt hatósági beavatkozások (így például az egyházi iskolai vagyon felhasználásának közvetlen ellenőrzése, általában az „illető hitefelekezeti hatóság” megkerülése a statisztikai adatszolgáltatástól kezdve az iskolára vonatkozó, netán elmarasztaló intézkedésekig).

A törvény ugyanakkor a korabeli gyakorlathoz, de a javaslatához képest is szigorította a felekezeti iskolák működésének tárgyi és személyi feltételeire, valamint a tanítás alapkérdéseire, például az egyes tantárgyakra vonatkozó előírásokat. A nem előírászerűen működő iskolák „bezárására” vonatkozó pontatlan javaslatlaltal szemben a beavatkozás fokozatosságát is betartva, „három ízbeni – félévenként történt – megintés” után községi iskola felállítását rendelte el, s ez esetben felhatalmazta a községet a törvényben megállapított iskolaadó kivetésére. (Községi iskola céljaira pedig abban az esetben is igénybe vehették a lakosság anyagi erejét, ha az egyes hitefelekezetek önálló, ám a községi iskolázatási igényeket ki nem elégítő iskolát tartottak fenn, s az ezt szolgáltató hozzájárulás nem érte el a törvényben megállapított iskolaadó 5 százalékos mértékét.)

A negyedik – összevont – fejezet több ponton szigorította „a magánosok és társulatok által felállított népoktatási tanintézetekre” vonatkozó törvényi előírásokat. Így például csak olyan társulatok létesíthetnek iskolát, amelyek – alapszabályaikkal igazolhatóan – kifejezetten e célra alakultak. Ezeknek az iskoláknak minden tekintetben meg kellett felelniük azon nyilvános tanintézeteknek, melyeket pótolni akartak. Ezért, igaz, hogy a tervezettől eltérően nem félévenként, hanem évente, de a tanügyi hatóságoknak előre bejelentett, nyilvános vizsgát voltak kötelesek tartani.

Terjedelmileg jelentősen kibővült és tartalmilag is gazdagodott, pontosabbá, egyértelműbbé vált „a községi népoktatási tanintézetekről” szóló ötödik fejezet.

A községi iskola létesítését nemcsak hitefelekezeti iskola hiányában, hanem annak elégtelen, előírásoknak nem megfelelő működése esetén is kötelezővé tette. A tervezett szövegével szemben nyomatékosan kiemelte, hogy a község által állított iskolák „közös tanintézetek... hitefelekezeti különbség nélkül.” Lehetővé tette, hogy a külön felekezeti iskolákat – közmegegyezéssel – közös iskolává szervezzék.

A tervezet általános megfogalmazásaival szemben pontosabb lett az iskola épületére vonatkozó előírás (egy teremben legfeljebb 60 gyermek, egy gyermekre 8-12 négyzetméteres hely), s ezt – lehetőség szerint – a régi iskolaépületekre is érvényesíteni kellett. Kedvezőtlenebbre fordult viszont – reálpolitikai megfontolásokból – az egy tanító elé bocsátható növendékek száma (60-80). Igaz, a tervezett normatíva további feszültségeket gerjesztett volna, legalább egynegyedével növelve az így is pótolhatatlannak tűnő tanítóhiányt. (19) Szűkítették továbbá a tervezett szociálpolitikai intézkedéseket: a szegény gyermekek az „egyéb taneszközöket” nem, csupán a tankönyveket kaphatták ingyen. A községi népiszkola részleges ingyenessége így is nagy konsternációt keltett a felekezeti iskolafenntartók körében; tartottak a községi iskola vonzerejének növekedésétől, az állami konkurrenciától.

Az iskolai adó kötelezettségét egyébként kiterjesztették az önálló adóközséget alkotó pusztákra és majorsági birtokokra, s minden községet – fekvő birtokban vagy készpénzben – iskolai alap létesítésére és ennek folyamatos gyarapítására kötelezték. Ugyancsak a községet illette az iskolaépület és a tanítólak építése és fenntartása. Az iskolai adó és alapvagyon csak községi iskolára fordítható, a törvény szigorított szövege ettől csak kivételes esetben engedett eltérést egyházi iskola javára, s csakis a felekezetiileg homogén lakosság egyöntetű igénye esetén. A tervezetben szereplő 3 százalékos vagyoni adót az előkészítés során elvetették; a rászoruló iskolák segélyért az államhoz fordulhattak. A segély állami fedezetét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mindenkor i költségvetése tartalmazta – az országgyűlés évenkénti döntése szerint.

Egyértelműbbé tették a változtatások a községi *elemi népiskolákra* vonatkozó szabályozást: létesíteni kell akkor is, ha a községben legalább 30 olyan gyermek van „kiknek szülői a fennálló felekezeti iskolákat használni nem akarják.” Harmincnál kevesebb gyermek esetén azonban a létező felekezeti iskolába kötelesek jártni a gyermekeket s annak fenntartásához hozzá kell járulniuk. Ha viszont nincs felekezeti iskola, akkor egyedül vagy a közeli községekkel közös iskolát kötelesek szervezni vagy közös népiszkolai tanítót

tarthatnak. Külön és részletesen szabályozta a törvény a tanyai gyermek iskolába járását (vagy a községi vagy saját iskolába, esetleg „járókelő – ambuláns – tanítóval”).

Kompromisszum született a szorgalmi idő tekintetében: az eredetileg tervezett egységesen kilenc hónap a falusi iskolák esetén nyolcra csökkent.

A hitoktatás kérdését a községi iskolákban a törvény végső szövege egyértelműen szabályozta: a közös iskolai órákon kívüli, nyilvános hitoktatást az érintett hitfelekezetek feladatkörébe utalta.

A törvénytervezet egyik legfontosabb módosítása, hogy kikerült a szövegből az anyanyelven történő oktatás csupán megengedő, „puhább” megfogalmazása, hogy ti. „minden növendék (amennyire lehet) anyanyelvén nyerje az oktatást.” Vegyes ajkú községekben a tanító nyelvtudásának igazodnia kellett a körülményekhez.

A *felsőbb népiskolák* (illetve a törvénybe iktatott polgári iskolák) esetén 6000-ról 5000-re szállították le az iskolaállításra kötelezett községek létszámhatárának értékét. Ezekben az iskolákban a törvény – a tervezettől eltérően – az anyanyelvű tanítást írta elő, azonban a nem magyar tanítási nyelvű iskolák esetén – az éles képviselőházi vita ellenére – a magyar nyelv tanítását is kötelezővé tette. A törvény merőben új mozzanata volt a *polgári iskola* megteremtése. Polgári iskola állítására és fenntartására azon nagyobb községeket kötelezték, melyeknek „anyagi ereje ezt megengedte.” (20)

A *tanítóképezdéssel* foglalkozó hetedik fejezet csupán néhány ponton hozott változást. A tervezetben használt „minta iskola” helyett „gyakorló iskolákról” esik szó, ám ez nem csupán terminológiai, hanem tartalmi különbséget is takar: nem az utánzás, hanem a tanítás cselekvő elsajátításának intézményei. Részletesebben és szabatosabban határozták meg a felvételi feltételeket; a magyar nyelv oktatása helyett az anyanyelv (s ezt követően, a magyar ill. a német nyelv), az „ének és orgona” tanítása helyett az „ének és zene (különösen a hegedű és a zongora)” tanítása szerepel a tárgyak között. Részletezőbb lett a tanítóképezdek tárgyi feltételeinek (iskolaépület, fenntartási költségek) és differenciáltabb a bentlakás, illetve a köztartásban való részvétel körülményeinek szabályozása.

A *tanítókörök hatóságokról* szóló nyolcadik fejezet két ponton változott lényegesen.

A községi iskolaszék létszámának módosításán túl – a lelkészek, a tanító, illetve a tanítók képviselője ti. a 9 választott tagon felül került az iskolaszékbe – a tagok mandátumát három évben határozták meg, szabályozták a szavazási eljárások módját (tanítóválasztás esetén kétharmados többségre volt szükség) és a gazdasági ügyekre vonatkozó újabb előírásokkal (a tandíj meghatározása, az iskolai alap kezelése, gyarapítása) bővítették hatáskörét.

A tanfelügyelő, illetve a megyei (tankerületi) iskolatanács szerepét pedig a törvény „a megye összes népnevelési ügyeivel” szemben a községi és az állami, illetve a magán és a társulati iskolákra redukálta; „a hitfelekezeti iskolák esetén a tanfelügyelő közbejöttével gyakoroltatik a főfelügyelet”, azaz az intézkedés és végrehajtása joga az egyházi tanügyigazgatási szerveket illeti. Az állami felügyelet illetően szabályozása azonban nem visszalépésnek, hanem az egyházi autonómiák tiszteletben tartásának, a tanügyigazgatási egyensúly következetes érvényesítésének tekinthető.

A *tanítókról* intézkedő kilencedik fejezet némileg enyhített a tervezet szigorúbb előírásán az oklevél nélkül tanítók esetén: csupán a „tanításbeli jártasságukat és ügyességüket igazolni” kötelesek, s csak azok kötelezhetőek póttanfolyamra, „akik ezt igazolni nem tudják.” Ugyancsak enyhítették az ún. segédtanítóval szemben támasztott követelményeket. Fontos – a tanítók érdekében végrehajtott – módosítás volt a törvényben előírtnál magasabb fizetéssel rendelkezők esetén annak a kimondása, hogy „ennek élvezetében ezentúl is meghagyandók.” Ugyancsak új elem a községi tanítók testületé alakulásának és a rendszeres tanítói értekezletek megtartásának előírása (a járási körök számára évi két, a megyei testület számára évi egy alkalommal), amit a községek segéllyel támogatni kötelesek.

E részletes áttekintés legfőbb tanulsága, hogy néhány, netán kompromisszumnak minősíthető korrekció kivételével, bár ezeknek a reálpolitikai megalapozottsága is aligha vitatható, gyakorlati tapasztalatokra alapozott, szakmailag jól átgondolt korrekciókra ke-

rült sor, amelyek a törvény egészében, de részleteiben is egy átgondoltabb, egységesebb és hatékonyabb szabályozást eredményeztek.

Ezen módosítások következetes véghezvitele a képviselőház népoktatási bizottságának közöktatáshoz értő képviselőin, így elsősorban *Csengerly Antalón* és *Trefort Ágostonon* s a bizottság által felkért és meghallgatott szakértőkön kívül egyrészt a VKM-hez a Néptanítók Lapja felhívására is tömegesen érkező tanítóit, tanítóegyesületi és más szakértői véleményeknek, javaslatoknak, másrészt, a törvényjavaslat korrekcióján dolgozó minisztériumi munkatársak, mindenekelött a nagy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező *Gönczy Pál* és a tanügyigazgatási kérdésekben járta *Molnár Aladár* tevékenységének, valamint a munkálatokat mindvégig kézben tartó miniszter, *Eötvös József* személyes érdemének tekinthető. (21)

A népoktatási törvény olyan csapatmunka eredménye volt tehát, amely ötvözni tudta a magyar népoktatás évszázados történeti és gyakorlati tapasztalatait a modern európai fejlődés eredményeivel és tanulságaival. Ebben a sokféle forrásból táplálkozó s magas fokú szintézist eredményező tevékenységben azonban elvithatatlannal *Eötvös József* halatlan műveltségének, politikusi invenciójának és emberi állhatatosságának irányt adó és integráló szerepe. Ennek köszönhető a modern magyar népoktatás alaptörvényét, amelynél – *Finánczy Ernő* értékelése szerint – „hazai közművelődésünk szempontjából messzibbre kihatót, céljaiban és következményeiben jelentősebbet a magyar törvénykönyvben nem találunk.” (22)

JEGYZET

- (1) V.ö. Magyarország története 1848-1890. Főszerk. *Kovács Endre*, szerk. *Katus László*. 2. kötet: Magyarország története a dualizmus első negyedszázadában (1867-1890). – *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bp., 1934. – *Hanák Péter*: A dualizmus korának történeti problémái. Bp., 1971., – uő.: Magyarország a Monarchiában. Bp., 1975. – *Szabad György*: Eötvös József a politika útján. – Századok, 105. évf., 1971. 3-4. sz. 658-669. p.
- (2) *Schlett István*: Eötvös József. Bp., 1987. 258. p.
- (3) *Bódy, Paul*: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840-1870. Philadelphia, 1972. – Idézi: *Schlett*: l.m. 258. p.
- (4) L. Eötvös Józsefnek *Haynald Lajos* kalocsai püspökhöz írott, 1868. január 29-én keltezett levelét:
„Tegnap végeztem be népoktatási törvényemet. A 130 és néhány paragrafus több mint három havi erős munkának az eredménye. Nyolcszor dolgoztam át újra, de reménytelen, hogy végre feltaláltam azon formát, amelyben az egyház teljes szabadsága oktatás dolgában is nálunk keresztülvihető lesz...” – *Eötvös József*: Levelek. Szerk., ford., előszó és jegyz. *Oltványi Ambrus*. Bp., 1976. 526-529. p.
- (5) Törvényjavaslat a népiskolai közöktatás tárgyában. – Néptanítók Lapja, 1868. 22. sz. (VII.2.) – Az 1868. XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közöktatás tárgyában. – *Eötvös József*: Kultúra és nevelés. Összegyűjt., szerk., előszó: *Mezei Márta*. Bp., 1976. 361-388. p. A törvény szövegének idézeteit innen vettük, az oldalszámra való külön utalás nélkül.
- (6) Az eseménytörténetre vonatkozóan 1. *Felkai László*: Eötvös József közöktatásügyi tevékenysége. Bp., 1979. 142-186. p., továbbá *Antall József*: 100 esztendő a népiskolai törvény. – Eötvös József és a népiskolai törvény országgyűlési vitája. – Magyar Pedagógia, 68. évf. (új f. 8. köt.), 1968. 4. sz. 414-434. p.
- (7) L. *Finánczy Ernő*: Népoktatásunk alaptörvénye. 1868-1918. – Magyar Pedagógia, 27. évf. 1918. 65-75. p.
- (8) A népoktatási törvény tartalmi elemzéséhez *Finánczy, Felkai, Antall* és *Schlett* hivatkozott munkái mellett felhasználtuk még: *Imre Sándor*: Bárá Eötvös József művelődési politikája. Bp., 1913., valamint uő.: Eötvös nézetei az oktatásra vonatkozó állami jogokról és kötele-ségekről. – Magyar Paedagógia 9. évf. 1905., 457-478., 530-537. p. – *Kármán Mór*: Állam és egyház viszonya a magyar népoktatásügy körében. Bp., 1906. – *Valentényi Gáspár*: Az elemi népoktatásügy autonómiaja törvényhozásunkban. Tanügyközigazgatási jogi tanulmány. Miskolc, 1928. – *Köte Sándor*: Közöktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában. Bp., 1975., továbbá *Arató Ferenc*: Az oktatás tartalma. – 100 [Száz] éves a kötelező népoktatás. Szerk. uő. Bp. 1968. 103-168. p.
- (9) *Eötvös József*: A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra 1-3. kötet. Bp., 1903. – *Trefort Ágoston*: B. Eötvös József A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra című munkájáról. – Értekezés a társadalomtudományi kutatások köréből. VIII. kö-

- tet Bp., 1883. (Közli a mű 1903-as kiadásának zárókötete is). – Az 1981-es kétkötetes kiadás előszavát *Sőtér István* írta.
- (10) L. A középiskolákról és azok tanárainak képzéséről szóló 1883: XXX. tc., a tanoncoktatást szabályozó 1884: XVII. tc., valamint a kisdédóvásról szóló 1891. évi XV. tc., továbbá a kolozsvári egyetemet 1872: XIX. tc., valamint a debreceni és a pozsonyi egyetem felállítását elrendelő 1912: XXXVI. tc. – A témára vonatkozóan I. *Felkai László*: Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról. Bp., 1983.
- (11) L. *Antall, Felkai*: l.m.
- (12) Uo.
- (13) A magyar nevelés története. 3. kiad. Bp., 1969. 104. p.
- (14) *Felkai*: l.m. 256., 169. p.
- (15) *Antall*: l.m. 416. p.
- (16) L. 5. sz. jegyzet!
- (17) Eötvös 1870 tavaszán terjesztette elő a kisdédóvásról szóló külön törvény tervezetét, az ügy végigvitelét azonban halála megakadályozta. A kisdédóvást végül az 1891. évi XV. tc. szabályozta.
- (18) Más kérdés, hogy az állami iskolák révén a következő évtizedekben tág tér nyílt az állam magyarosító, nacionalista politikai befolyásának érvényesítésére.
- (19) A tanítóhiány – hozzávetőleges becslések alapján – ezekben az években meghaladta a 10000-et. A tanulólétszám radikális csökkentése ugrásszerűen megnövelte volna az iskolák igényét.
- (20) A polgári iskolára vonatkozó előírások összefoglaló ismertetése is szétfeszítené a dolgozat kereteit. Ezért csupán a legfontosabb mozzanatokat ragadtuk ki.
- (21) V.ö.: *Kelemen Elemér*: A népoktatási törvény és forrásai. – Eötvös József a művelődéspolitikus. Bp., – Ercsi, 1993. 10-24. p. (Ercsi Eötvös Füzetek. I.)
- (22) *Finánczy*: l.m. 5. p.

Apa és fiú

Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához

Apa és fiú – nem véletlenül választottam a hajdani nagyszerű Erdély öröksége sorozat ötödik kötetének címét: kevés XVII. századi apa és fiú határozta meg úgy Erdély sorsát, mint I. és II. Rákóczi György, illetve Bethlen János és Miklós. Azonban míg a két fejedelem estében az ellentétes egyéniségen, az eltérő programon és megvalósítási módokatokon alapuló diszkontinuitás, a két kancellár esetében az azonos politikai célkitűzéseken, szándékon és a sok tekintetben ismétlődő sorson nyugvó folyamatosság a legfőbb jellegzetesség. Azt is mondhatnánk: Bethlen Miklós az apai politikai törekvések, elképzelések folytatója, továbbvivője, bizonyos mértékig megvalósítója, végrehajtója. Így, ha Bethlen Miklós politikai eszmerendszerének, gondolkodásának, orientációjának, taktikájának és stratégiájának forrásvidékét akarjuk feltárni, a történetíró kancellár apa – fő művében is megfogalmazott – politikai eszméihez és eszményeihez, államirányítási gyakorlatához jutunk el.

Igen tudatos vállalással, azonosulással találkozunk: mindarról, amit Bethlenek önéletrírásából és leveleiből az 1666-1675-ös évek erdélyi kül- és belpolitikai játszmáiban való részvételéről megtudunk, alaposabb vizsgálat után elmondható, hogy az apa egyetértésével, irányítása nyomán történt. Bethlen Miklós szándékait és vállalásait Erdély kormányzati munkájában, s a fejedelemség működtetésében végzett tevékenységének eszmény alapjait apja politikai törekvései határozták meg alapvetően.

S ahogyan Bethlen Miklós tudatosan vállalta az apai program továbbvitelét, ugyanolyan tervszerűen készítette föl fiát Bethlen János a nagy túlélő, több fejedelem kancellárja – saját utódlására, elképzeléseinek megvalósítására.

Már a hazai tanítók kiválasztásakor gondosan ügyelt arra, hogy a fiú a legjobbak – egy *Keresztúri Pál*, aki egyébként neki is nevelője volt, egy *Basirius*, egy *Apáczai Csere* – keze alá kerüljön, s még peregrinációja előtt – igaz, jórészt kényszerből – a Rákóczi elől Dévára menekülő menekülő kancellárián *Barcsai* egyik kancellistája legyen: „szegény *Haller Gábor* és a szegény atyám rettenetes sokat írtattak publicumokat vélem, úgy hogy ugyan elállottam belé, akkor jócskán és hamar tudtam írni.”

Természetesen Bethlen János a korban ritka példájú hatalmas peregrinációra is azért küldte – mindkét – fiát, valószínűleg ebben is saját uralkodói példaképét, Bethlen Gábort követve, hogy az elkövetkező évek Erdélyének egyik irányítóját kiművelje: a felsőbb iskolák tananyagának elsajátítása mellett az udvari élettel, Európa legkiemelkedőbb államférfiaival is megismerkedve az európai látókörön túl támogatókat is szerezzen. Ennek fényében bizonyára az sem véletlen, hogy az egyetemjárásról hazatérő ifjú fontos diplomáciai feladattal kezdi politikai pályafutását: *XIV. Lajostól*, a Napkirálytól hoz biztató levelet fejedelmének. E vállalkozása jó időre meghatározza diplomáciai feladatkeretét: lehet, hogy saját kezdeményezésre, de ő lesz a – mint látni fogjuk, atyai támogatással szervezendő – nyugat-európai kapcsolat személyes letéteményese. A kora vezető kapitalista hatalmainak fővárosaiból hazatérő ifjú azonnal az erdélyi politikai tényezők egyike lesz; apja jól érzékelhetően a külpolitikai tájékozódás és kapcsolattartás terén lát számára lehetőséget, és jelöli ki helyét, feladatait.

„Édes hazámba érkezvén az édesatyám mint látott légyen, az ítélheti meg, aki elsőszülött fiát annyi esztendő, annyi költség és búsulás után felnevelkedve és reménysége

bételejesedésével látja; mert az én atyám énvélem contentus volt mindenképen. ... Megadám titkon a fejedelemnek a király leveleit, és mivelhogy franciául volt írva, magammal is fordította meg; kapa rajta a fejedelem s az atyám, de ebben osztán semmi sem telék..." Az „ebben osztán semmi sem telék..." a korabeli erdélyi betegségre utal, s a törekvés hamarosan meg is bukik a féltékeny hazai főurak elleállításán, a Bethlenek azonban nem adják fel a nyugati tájékozódás reményeit, s Miklós a Zrínyi halálával gyakorlatilag kudarcot valló francia, illetve nyugati orientáció munkása maradt továbbra is.

Apja a későbbiekben is változatlanul bevonja az erdélyi politika formálásába: „Az én atyám, amíg a mostoha anyám el nem idegeníté, engem igen szeretett, és az Isten nálam lévő ajándékot becsülte; a publicumokat vélem közlötte, sőt a deák expediciókat nemcsak vélem közlötte, hanem mind én concipáltam; ezt tudták a tanácsurak is, és nemcsak javallották, hanem magok is, kivált a nagya, mint Bánffy Dienes, Zsigmond, Kapi, Béli, Teleki, Rhédei közlöttek vélem minden nagy dolgokat. Ehhez képest sokban forgottam.”

A korabeli Erdély államférfiai közötti vízvázlatot a török-kérdés; az tudniillik, hogy országuk-társadalmuk jövőjét a török vazallusaként, adófizetőjeként, de hosszú távon a balkanizálódás veszélyét is magában rejtő viszonylagos nyugalomban képzelik-e el, vagy a Habsburg-udvarhoz kötik-e Erdély szekerét. Illetve, még tovább bonyolítva a kérdést, segédkezet nyújtsanak-e a bujdosóknak abbéli törekvésükhöz, hogy a török félhold uralma alá hajtásuk a magyar királyságot. Esetleg, mint Apafiék vágyálmaiban is megfogant: török pártfogással egy fő alatt egyesüljön a két hazá.

E lehetőségek, bizony megosztották az ország vezető politikusainak táborát, s e kérések törésvonala mentén szerveződtek az egyes érdekcsoportok, ligák.

A két Bethlen – az idők változásaihoz alkalmazkodva bár – azonos, egyeztetett álláspontot képvisel. Eleinte *Teleki Mihállyal* karöltve felvállalják a magyarok ügyét s annak portai képviseletét, még magát Apafi fejedelmet is ők győzik meg a nádorral való szövetkezés hasznos voltáról. Bethlen Miklós pedig egyenesen a kapcsolat személyes mozgatója lesz. Már csak üldözött hitsorsosai miatt is vállalják a közvetítést, nem hallgatván el azt sem, hogy siker esetén Apafi és Erdély mekkora anyagi és erkölcsi hasznot remélhet.

Ám hamarosan ki kell ábrándulniuk: a török korántsem karolja fel a magyarok ügyét úgy, mint szerették volna, árulás a veszélyeztette a titkot, ráadásul Wesselényi halála után Teleki kiszorította Bethlen Miklóst az ügyek közvetlen irányításából: nagy csalódására még csak egy portai követségre sem kérték fel.

Bár Bethlen János szerint maga nem értett egyet a magyarországiak ilyen tervével, és semmi jót nem remélt tőle, a kérdésben mindig egyeztettek véleményüket, állásfoglalásukat: „A kegy Inklusáiról valo Censuráia Apam Uramnak s nekem is”, írja Bethlen Miklós egy helyütt, s ugyanott: „Apam Uramnak tettzik, seöt mind eö kegyemének, mind nékem ugy tettzik” – hogy ti. a valóságnak megfelelően, reálisan kéne a bujdosókat tájékoztatni a török halogató politikájáról, nem pedig azzal az óvatos biztatással, ahogy Telekiék vallják, hogy ki ne ugrasszák a bujdosókat vállalkozásukból.

Apa és fia hamar ráébred, hogy a vasvári béke után – melyben ők nem Erdély jogaiba való visszaállítását látják, hanem teljes elárulását, – Bécs csak szép szavakkal, ígéretekkel gondoskodik Erdély érdekeinek védelméről, a török porta pedig – a kezdeti réménytelen ígéretet s az állandósuló, időnyerő hitegetéseivel csupán sakkban kívánja tartani Erdélyt és a bujdosókat. Ám valójában a 60-as, 70-es években semmi érdeke nem fűződik a Habsburg-béke megbontásához.

Apafi és köre, de főleg Teleki Mihály helyzetértékelésével szemben – akik hiú reményeket fűznek a bujdosók megsegítéséből származó személyes előnyökhöz – a két Bethlen – s talán ez végzetük kezdete – új külpolitikai orientációt vázol fel. Ennek legfőbb mozgatója az öregedő kancellár, de igazi végrehajtója Bethlen Miklós. Ők ugyanis a török engedély nélküli kitámadást ugyanolyan veszélyszerzőnek találják, mint a százszor elátkozott lengyelországi hadjáratot. De elfordultak a török nyújtotta segítség lehetőségétől is: Bethlen Jánosban megrögzült az egyik török csaszuz üzenet, amit ő persze már Bethlen Gábor óta jól tudott: a török soha sem hagyja egy fő alatt egyesülni Erdélyt és Magyarországot. Ugyanakkor a Habsburg-ház szavai és tettei közötti ellentmondás miatt elvesztették hitüket egy szorosabb Habsburg-kötélék értelmében, és a törökellenes nem-

zetközi összefogásban sem láttak ekkor már lehetőséget. „De universali bello Contra Turcam, oly messze valo dolognak láttik nekünk, hogy tsak consideratioba sem vehettyük, én pedig a mi gyengenn a kerszténység dolgát láttam, hallottam s – olvastam, merő tsak füstnek s álomnak tartom azt a gondolkozást.” – értékeli a helyzetet 1688-ban Bethlen Miklós.

A tűz és víz között – „Eb az török, s kutya az német, és ezek ketten megemésztenek bennünket” – véli Bethlen Miklós – egyre reménytelenebbül vergődő Erdély számára egy más diplomáciai tájékozódás kialakításában látják az egyetlen megoldást: „Látván én s az atyám és más szegény magyarországi exul főrendek is, hogy a török vagy soha, vagy igen későn segíti meg, gondolkozánk így: a fejedelem küldjön követet a protestáns fejedelmekhez, hogy interponálják magokat a császárnál, és conciliálják a magyarokkal.” S mint Erdély történetében az apa is megemlékezik e terv kudarcáról: e keresztény fejedelmek „barátságát valami végtelenségből elhanyagolták”, nemcsak hogy követet nem küldtek, hanem a Bethlen Miklós által kétszer is megírt, apja által jóváhagyott leveleket sem juttatták el el a címzetettekhez. S nem valami „végtetes tehetetlenségből”, hanem, amint ezt a kortársak levelezéséből megtudjuk, nagyon is tudatosan, éppen a Bethlenek – és ilyen irányú tájékozódásuk – visszaszorítása miatt: „Az electoroknak való írásal, hogy sem rosszul essék, nem kell sietni, annál inkább az János uram totumfacságát ebben nem kellene segíteni” – akadályozza meg többek közt *Bánffy Dénes* is a terv megvalósítását. E levelek a fejedelem és közvetlen környezete, valamint Teleki érdekeit sértenék – nincsenek összhangban nagyralátó, ám inkább szubjektív várakozásaikon, semmint a helyzet alapos, logikus elemzésén alapuló terveikkel. Emiatt a protestáns fejedelmek pártfogását előtérbe helyezők útban is vannak, félre kell őket állítani, ami hamarosan meg is történik.

Apát és fiát egyszerre vádolják összeesküvéssel: „A dolgok és factiók homály nélkül valók, elhiggye Kegyelmed. Vén János is ide jött vala. Farkas bőrét, de szőrét párducz torkosságát nem változtatja. Canis pater, canis et filius” – csatolja apja mellé Miklóst is *Székelly László*. Amint korábban egy más ügyben Bánffyknak is az volt a véleménye róla: „Bethlen Miklós dolga elég nagy latarság. Bár ne tanulna mindenben apjátul.” Jól látszik tehát nemcsak a Bethlenek elvi összetartozása Erdély ügyei illetően, hanem az is, hogy ezt az összetartozást a kortársak is felismerték, s ha az apát félreállították, akkor – már csak biztonsági okokból is – törvényszerű a fiú félreállítása is. Jól érzékeltte ezt *Cserei Mihály* is, és semmi okunk kételkedni szavaiban: „Bethlen Miklós még akkor ifjú ember vala ugyan, élvén az atyja, az öreg Bethlen János, de máris nagy tekintetben vala az egész ország előtt az ő nagy tudományáért s eszeért s sok országokban való járasáért s experientiájáért; kinek is nagy elméjét Teleki Mihály látván, s megértvén azt is, hogy mind Bethlen János, mind a fia Bethlen Miklós Béli Pálnak kedves emberei volnának, és gyakorta az ország gyűlésében, kivált mikor a magyarországi causa előfordulna, melyet Teleki Mihály igekezék vala promoteálni, Bethlen János és Bethlen Miklós bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok teczésére hajtának...” – Bethlenéket Béldivel együtt megejték. Cserei vélekedése pontosan tükrözi a helyzetet: a külpolitikai koncepcióban való különvéleménye miatt kellett a két Bethlennek egy időre kiválni az ország irányításából.

Bethlen János azonban nem csupán a politikában, hanem az élet számos területén is példakép, a követendő minta volt fia számára. Bethlen Mihállyal, saját fiával is ugyanazt a művelődési programot akarta megvalósíttatni, amit Bethlen János az ő számára jelölt ki néhány évtizeddel korábban. A kegyes, jámbor életet – önnön szavai szerint – éppúgy apjától sajátította el, mint az „Istenhez és annak házához való buzgóságot” – amellyel iskolák alapításában, tanárok szerzésében és alumnik biztosításában, illetve a gondos kollégiumi főkurátorságban tükrözte vissza az apai példát.

Ám az irodalomtörténet számára a legfontosabb hatást az író Bethlen Miklósrá gyakorolta Bethlen János. A fiú önéletírása sok vonatkozásban rokon törekvéseket mutat az apa történetírásával. Még akkor is, ha azt forrásai között a szakirodalom nem szokta feltüntetni. Már írói-történetírói koncepciójuk, szemléletmódjuk, megközelítésük is azonos. (Ne feledjük, önéletírása készítésekor, ha másként nem is, legalább a rendkívüli memóriában jelen volt Bethlen Miklós számára apja történeti munkájának minden jelenté-

keny mozzanata – ami szövegszerűen is kimutatható!) Az azonos koncepció sarkköve pedig: az igazságra való törekvés, a senkinek sem kedvezés, a kortársak tevékenységének bátor és szókimondó feltárása – az egyik résztvevő tollával. Számolva a szereplők vagy az utódok bosszúállásával is, történetírói módszere legfőbb rendező elvének az igazságot teszi Bethlen János: „... de tudd meg, hogy én mindezeket láttam és tapasztaltam; és nagy részem volt bennük, amint Vergilius mondja: s nem azt írtam meg, ami ennek vagy annak tetszik, hanem azt, ami az igazság...” S mukája folyamán nemegyszer hangsúlyozza, hogy „csupaszon és híven az igazságot” írja; „Nem látom, miért is félnék híven előadni azt, amit mások elmondani vagy cselekedni nem szégyelltek...” vallja, s azt is, hogy „... a világ eme forgandó Komédiájában nem mindig azokat a dolgokat kell másoknak írásban továbbhagyományozni, amelyeken teli szájul nevetnek, hanem azokat, amelyek megegyeznek az igazsággal és a becsülettel, különben utódaink sem jól, sem rosszul nem emlékeznek majd tetteinkra.”

Bethlen Miklós önéletírása is e program jegyében fogant: „... tehetségem s erőtlenségemhez képest valóságos igazsággal írok az én életemről mindeneket, noha, úgy hiszem, némely dolgokat alig hihet el az olvasó, de te tudod, Isten, hogy hazugságot nem írtam...” – kezdi fő művét, s máskor is gyakran hívja tanúul az Istent, hogy „de én hazugságot nem írok” ... „Én pedig amit írok, tudja az Isten, igazán írom; ha mások megbántanak is véle, arról nem tehetek...”

Bár a más műfaj más történetírói módszert kíván, s állandóan hangsúlyozza, hogy nem köztörténetet ír, műve nagyon közel áll apja – ahogy Benkő József nevezte: „Erdély Tacitusa” – sokáig kéziratban maradt, évkönyv-szerű – egy államférfi naplójának is neveztek – *Historia Renum Transsylvanicarum*-jához.

A rendkívül logikus, fontolva haladó, körültekintően elemző, dokumentumokkal alátámasztott Bethlen János-i történetírás ellenpróbáját nem végezte el hazai histográfiánk. Most, szövegének magyarra fordítása és ellenőrzése során a pontosság és a megbízhatóság csillan fel művei lapjain, mint legfőbb történetírói erény, s talán sikerül felmenteni őt a részrehajlás vagy önmaga szerepe átrajzolásának vádjá alól is.

Ellenpróbánk tehát ugyanúgy végződik, mint amikor az Önéletírás hitelességének, a művészet és valóság viszonyának szegődünk nyomába Bethlen Miklós leveleinek és egyéb dokumentumainak kontroll-anyagaként való összegyűjtésével. Bethlen János és Bethlen Miklós műve így kapcsolódik össze, elválaszthatatlan egységgé forrva, mint eredetileg is volt, csak nem láttuk...

Apa és fiú, vagy a kor kifejezésével, *Canis pater, canis et filius*... Két nagy egyéniség, két rokon jellem. S míg mindketten, ha kellett, karöltve, erejük felett a haza megmentésén fáradoztak, házuk megmentéséhez nem volt erejük: saját birtokuk felosztása – Bethlen Miklós szerint mostohaanyja befolyása miatt – éket vert köztük. Elhidegültek egymástól. Talán ez is közrejátszott abban, hogy fokozatosan a hatalom perifériájára szorultak: az idős kancellárt csupán súlyosbodó betegsége mentette meg a tömlöctől, fiát pedig semmi sem... Bethlen Jánosnak megváltásként jött a halál, Bethlen Miklós meg egy újrászerveződő, majd újonnan berendezkedő hatalom keretei között, legalulról indulva kezdett újra emelkedni a politikai ranglétrán.

S az addig csak apja kreatúrájaként számon tartott ifjúból 1690-ben kibújik az érett politikus, hazájában egyedülálló módon ragadja üstökön a történelmi pillanatot: a Diploma Leopoldinum megszerzésével biztosítja Erdély közjogi helyzetének viszonylagos megőrzését. Nem sokkal később pedig ugyanazt az Erdély sorsán felelős lelkiismerettel munkálkodó politikust találják a kancellári székben, mint aki apja volt valaha.

Élete végóráiban – *mutatis mutandis* – apja sorsát ismétli meg: a hatalomból kiszorulva, ex-kancellárként, öregén, száműzetésben várta a megváltó halált.

JANKOVICS JÓZSEF

A fénykép szerepe a történelmi megismerésben

1839. január 7-én a francia tudományos akadémia titkára szenzációs bejelentést tett a tudományok és művészetek francia akadémiainak egyesített ülésén. Tájékoztatta az egybegyűlt tudósokat és művészeket az első fénykép, a daguerrotípija megszületéséről. A Louvre-ról és a Notre-Dame-ról készített fényképek bemutatása nagy megdöbbenést és lelkesedést váltott ki a jelenlévők között.

Ezzel a találmánnyal az egyetemes kultúrtörténetnek új fejezete kezdődött el. A „fényírás” technikájának tökéletesedésével az ember mindennapi életének részévé vált a fénykép, használata és alkalmazása széles körben elterjedt. S ami a mi szempontunkból a legjelentősebb: a történelmi megismerés forrásbázisa egy olyan képi alkotással gazdagodott, amelynek történelmi forrásértéke a korábbi vizuális (képzőművészeti) alkotásokat objektívitasánál fogva felülmúlja.

Természeti képeknek „lenyomatása” érdekében már a XIX. század elejétől folytattak kísérleteket Európában. Két francia művész-tudós, *Joseph Niepce* (1765-1833) és *Jacques Daguerre* (1787-1851) jutott el elsőként a célhoz fénytani és optikai kísérletekkel.

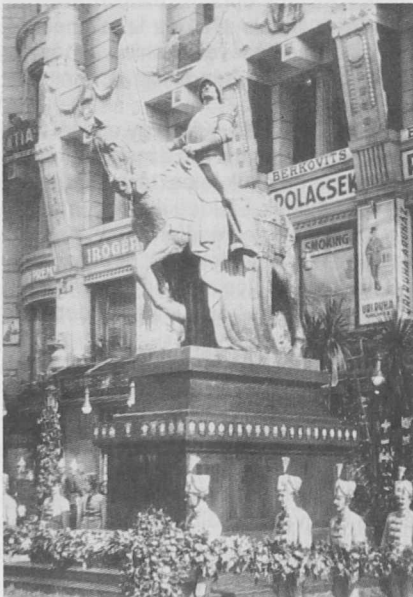
A sikert azonban már csak Daguerre érte el a róla elnevezett első fénykép előállításával.

A daguerrotípija egy ezüstjodiddal fényérzékenyvé tett lapra készített egyetlen pozitív kép volt, melyen a valóságos jobb és bal oldal felcserélődik. A kép igen részletgazdag volt, de könnyen megsérülhetett, ezért legtöbbször selyemmel vagy bársonnyal bélelt dobozban tartották, melyet csak a megtekintéskor nyitottak ki. A legelső daguerrotípiák tájképek, épületképek voltak, mert a gyenge fényerejű lencse miatt olyan hosszú expozíciós időre volt szükség, amelyet az ember nehezen tudott volna mozdulatlanul tölteni.

Magyar tudós, *Petzval József* (1807-1891) szerkesztette meg azt a lencserendszert, melynek fényereje tizenhatszor nagyobb volt a Daguerre által használatnál. Ezzel már 1840-ben néhány másodperc megvilágítási idővel lehetett portrét készíteni.

A fénykép felfedezésének híre gyorsan terjedt a világban. Magyarországon az első daguerrotípör, *Marastoni Jakab* már 1840-ben kiállításra jelent meg három saját felvételével.

Ugyanilyen gyors ütemben tökéletesedett a fényképezési technika. Nagy előrelépést jelentett a negatív-pozitív eljárás felfedezése, melynek segítségével egy felvételt tetsző szerinti számban lehetett másolni. A fotótörténet *William Fox Talbot* (1800-1877), angol tudós felfedezéseként tartja számon ezt az eljárást, de a magyar *Kramolin Alajosról* (1812-1892) is ismeretes, hogy eredményes kísérleteket folytatott e téren.

1. ábra
A Nemzeti Áldozatkészség szobra
a leleplezés után.
Budapest, Deák tér, 1915.
Fotó: ismeretlen

Az 1880-as évekre általánosan elterjedt, úgynevezett száraz eljárás, jelentősen megkönnyítette a fényképezés munkáját, és nagy lendületet adott az amatőr fényképezésnek is. Míg a korábbi, nedves eljárásnál közvetlenül a megvilágítás előtt kellett fényérzékeny oldatban megfürdetni a lemezt, és még nedves állapotban kellett elkészíteni a felvételt, a száraz eljárásnál a fényérzékennyé tett lemez szárazon is hosszú ideig megőrizte ezt a képességét. Lehetővé vált a negatív lemez gyári előállítás. Ettől az időtől kezdve a fényképezési műveletek már megközelítették a mai modern technikát.

A következő ugrásszerű előrelépést a tónusos képek (pl. a fényképek) nyomdai úton történő sokszorosítása jelentette. Az 1890-es évektől a képes újságok, szakfolyóiratok, egyes könyvkiadványok egyre több fénykép illusztrációt igényeltek. A századfordulóra ily módon általánosan elterjedt a hivatásos (műtermi), az amatőr- és a riportfényképezés. Azt lehet mondani, hogy a fényképezés iparrá vált.

Tekintsünk most egy kicsit vissza a fénykép kezdeti fogadtatására. A fotográfia megítélését szenvedélyes szélsőségek jellemzik. A francia akadémián történt bejelentés után egyik ismert tájképfestő „a festészet immár halott” felkiáltással reagált a daguerrotípiá bemutatására. Egyesek istenkáromlásnak tekintették, míg mások elragadtatott lelkesedéssel fogadták.

A vita mind a mai napig folyik a fényképezés művészet voltának, a fénykép műtárgy jellegének megítéléséről. Ebbe a vitába ez az írás nem szándékozik bekapcsolódni, kiváltképpen nem eldönteni azt. Egy bizonyos: a fényképezés közül idővel éppúgy kiemelkedtek egyesek, mint más művészeti ágak művelői körül. 1881-től a kolozsvári egyetemen oktatták a fényképezést. 1914-től folyóirat jelenik meg Fotóművészet címen. Megalakult a Fotóművészek Szövetsége is, és mind a mai napig működik.

Vizsgálódásunknak az a tárgya, hogy a fényképnek, ennek a sokirányúan hasznos, sokféle értéket hordozó vizuális alkotásnak mely tulajdonságai szolgálnak a megismerés forrásául, és mely fotó-műfajok alkalmasak erre leginkább.

Minden fénykép közös tulajdonsága, hogy a valóságnak egy pillanatát a tükrök pontosságával rögzíti. Ezáltal hozzásegít a valóság megismeréséhez, tanúsítja a létezőt vagy megtörtént dolgokat.

Ezen a minden képre jellemző alapvető ismérven felül a fényképek képviselhetnek még történeti (kor-, hely-, művelődés-, technika-, kultúr-, nemzet-, valamely szakág- vagy szakmatörténeti) és esztétikai (művészeti) értékeket. Attól függően, hogy ki a kép szemlélője, betölthetnek felidéző és emléket állító funkciót. Szolgálhatnak dokumentumként és propagandaeszközként – hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Végső soron a fényképek mindegyike hordozza ezeket a tulajdonságokat. Ezek közül bármelyiknek előtérbe kerülése azonban nagyon relatív és nagyon szubjektív. Mást jelent a fénykép a kortársnak és mást a későbbi generációnak. Mást jelent a képen ábrázolt személynek és mást a kívülállónak. Többféle hatást vált ki, különféle gondolatokat ébreszt, különböző érzelmeket kelt

2. ábra
A Nemzeti Áldozatkészség szobra
pikkelyszerűen beborítva bronz lemezekkel.
Budapest, Deák tér, 1915-18.
Fotó: ismeretlen

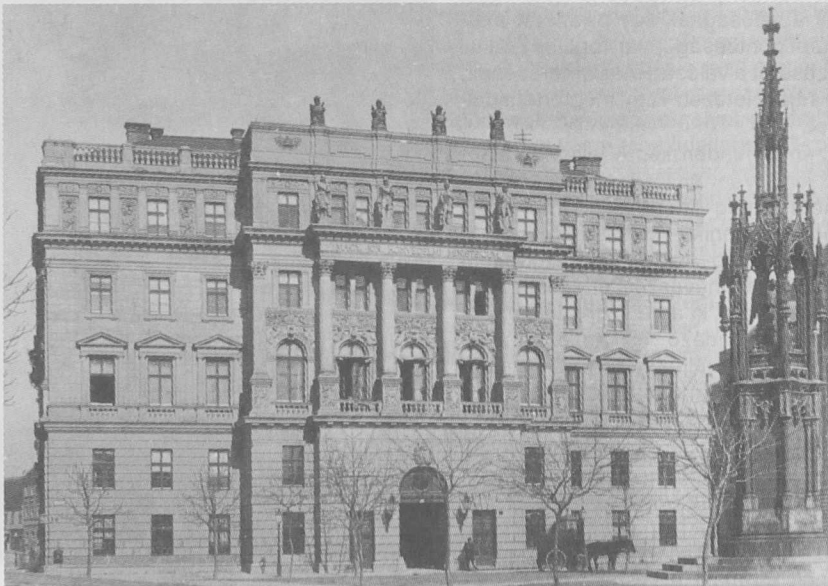
ugyanaz a fénykép más és más szemlélőben. De ugyanaz a szemlélő is másként ítéli meg a fotót a hozzá fűzött kommentárral vagy anélkül.

Susann Sonntag írja a fényképezéssel foglalkozó könyvében: „ahogyan a nyelv, úgy a fényképezés is eszköz, amelynek segítségével egyebek között műalkotások születnek. A nyelvből egyaránt születhet tudományos értekezés, hivatalos feljegyzés, szerelmes levél, bevásárlási lista és Balzac Párizsa. A fényképezésből születhet útlevélkép, meteorológiai felvétel, pornográf fénykép, röntgenfelvétel, esküvői kép és Atget Párizsa.” (*Eugene Atget* [1856-1927] a századforduló egyik legkiválóbb város- és épületfotója volt.)

Vizsgálódásunk szempontjából azok a fényképek a legfontosabbak, amelyek primér történelmi forrásként szolgálnak. Ebben a funkciójában a történelmi kutatás hagyományos írásos és tárgyi forrásait jól kiegészítik, sok esetben pontosítják, esetleg pótolják a fényképek.

Vannak olyan történelmi korszakok, események, amelyeknek kutatásában csaknem kizárólag a memoáirodalomra vagy a szóbeli visszaemlékezésekre támaszkodhatunk, mivel a korabeli dokumentumok vagy megsemmisültek a történelem viharaiiban (pl. a második világháború egyes időszakai), vagy szándékosan semmisítették meg azokat, mint terhelő bizonyítékokat (pl. egy-egy rendszerváltás után).

Ha azokról az eseményekről, jelenségekről, melyeket főleg az eseményeket átélt személyek visszaemlékezéseiből ismerhettek meg a későbbi generációk, fényképeink is vannak, minden bizonnyal közelebb kerülünk a történelmi igazsághoz. A fénykép ugyanis azonos időben keletkezik az eseménnyel. Az adott pillanatot pontosan ott és akkor rögzíti az optika hitelességével. Félreértés ne essék, távol áll tőlem, hogy a memoáirodalom történelmi forrásértékét lebecsüljem. Ellenkezőleg, ennek a semmivel nem helyettesíthető műfajnak sava-borsa éppen abban van, hogy a múlt történései az időbeli távolság és az átélő személyisége által kiszínezve tárulnak elénk. Ám a történelmi hűség szempontjából vizsgálva a kérdést, éppen az esemény megtörténte és rögzítése közötti nagy időeltolódás, továbbá a szubjektum közbeiktatása emelheti a gyengéjét is e műfajnak. Óhatatlan ugyanis, hogy évek, évtizedek múltán az emberi emlékezet ne csorbuljon. Az is

3. ábra
A magyar királyi Honvédelmi Minisztérium épülete. A kép jobb szélén a Hentzi-emlékmű.
Buda, 1952-1899
Fotó: Erdélyi

elképzelhetetlen, hogy különféle személyiségű, beállítottságú, érdeklődésű emberek a maga komplexitásában ragadják meg a valóságot, és ne más-más részlet ragadja meg őket ugyanabból a jelenségből, eseményből. Ezzel szemben a fényképezőgép a maga teljességében objektíven visszaadja az adott pillanatban létezett dolgokat. Nem válogat jó és rossz, szép és csúnya, érdekes vagy érdektelen jelenség között. A gép nem hazudik, nem ferdít, nem „írja át” a történelmet.

Az viszont, hogy mi is legyen az a mozzanat, amelyet a fénykép megörökít, nagymértékben függ a fényképező személyétől, annak szellemiségétől, világnézetétől, szándékaitól stb. Ily módon a kép a fényképészre vonatkozó dokumentumként is megjelenik, mert magáról a fényképészről is sok mindent elárul, sőt a korról, a korszak szellemi áramlatairól is.

Mivel azonban a fénykép az eseményeknek, helyzeteknek csupán pillanatnyi leképezése, és nem képes az események háttérében meghúzódó összefüggéseket, törvényszerűségeket közvetíteni, más történelmi forrásokkal együtt tanulmányozva jutunk csak el a mind teljesebb történelmi igazsághoz.

Dokumentumértéke akkor nő meg egy fényképnek, amikor letűnt idők történelmileg fontos tárgyai, épületei, helyszínei, személyei már nem léteznek, de a róluk készült fénykép igazolja, bizonyítja valamikori létezésüket.

Példaként hadd említsem egy kultikus szobrunk történetét. Az első világháború idején a Hadseregélyező Hivatal felállította Budapesten a Deák téren a Nemzeti Áldozatkészség szobrát. A többszörös életnagyságú fa lovasszobor a velencei Colleoni-emlékmű mása volt, *Sidló Ferenc* szobrászművész megformálásában. A faszobor teljes felületét be lehetett borítani különféle méretű lapocskákkal, melyeket méretüktől függően különféle összegekért vásárolhattak meg az emberek. A fém lapocskák árából befolyt összeget a világháború áldozatainak özvegyei és árvái javára fordították. Így járulhatott hozzá ki-ki tehetsége szerint a háború károsultjainak támogatásához.

Tudvalévó, hogy a fa, kitéve az időjárás viszontagságainak, nem időtálló. A Nemzeti Áldozatkészség szobra sem kerülte el sorsát. Napjainkra majdnem teljesen szétporladt. Ami megmaradt belőle, az a ló fejének egy darabja, a róla szóló leírások és szerencsére

4. ábra
Utázmunkálatok a befagyott Strypa folyón.
1915.

Fotó: ismeretlen

a fényképek, melyek közvetlenül megismerhetővé teszik ezt a szobrot a későbbi generációk számára is. Nemcsak a képzelőerőre kell hagyatkozni tehát a leírások és az elbeszélések alapján.

Egy másik budapesti emlékmű is talán már régen a feledés homályába merült volna, ha a fénykép nem őrizte volna meg emlékét. Hentzi osztrák tábornoknak a „szobrára” gondolok, aki 1849. május 21-én Buda bevételénél elesett. Az ő és társai tiszteletére a budai várban a Szent György téren szobrot állítottak, melyet 1852. június 11-én Ferenc József császár jelenlétében lepleztek le. Az emlékművet – a nemzeti óhajnak engedve – 1899-ben eltávolították, és az akkor megnyíló hűvösvölgyi hadapródiskola udvarán helyezték el, mígnem 1918-ban ledöntötték. Azóta nyoma veszett.

A fényképnek sokszor perdöntő szerepe van a történelmi viták során. Napjainkban – hála a magyar és külföldi levéltárakban őrzött, korábban zárt dokumentumok hozzáférhetővé tételének – nagy lendületet vett a magyarországi 1956-os események szakszerű történelmi feldolgozása. Egyes részletkérdésekre azonban a korabeli iratok sem tudnak fényt deríteni. A visszaemlékezések pedig sokszor ellentmondanak egymásnak. Például az október 25-i budapesti Kossuth téri lövöldözések, vagy a Corvin közti harcok pontos és hiteles történetét egy-egy fénykép tudja csak eldönteni. Olyan apró részletek, hogy miként helyezkedtek el a tankok, merre állt a lövegek csöve, a helyszínen merre szaladtak az emberek stb., sok kérdésre választ adhatnak.

Az utóbbi években kiterjedt munka folyik a második világháború magyar áldozatainak felkutatására is. Ebben a munkában óriási segítséget jelentenek a frontokon elesett katonák nyírfaágakból ácsolt fejfáinak, sírkeresztjeinek fényképei. Ma már bizonyára semmi nem jelzi az ötven éve emelt sírhant helyét, talán épp egy tízemeletes ház magaslik fölötte, jobb esetben búzakalászatok lenget a szél, de a fénykép tanusít. Ugyanakkor az egyetlen memento!

Van a fényképek között olyan, amelyek a vizuálisan fogékony szemlélőben önmagában is gondolatokat ébreszt. Elég egy pillantást vetni *Maksay Zoltán* Háború című képére és statisztikai ismeretek nélkül a pusztulás, rombolás, elmúlás képzetek társulnak a háború fogalmához. De több az olyan felvétel, amelyek szöveges információkkal együtt, egy albumba ragasztva terelik a gondolatokat a képek lényege felé. Szakterületemnél maradva,

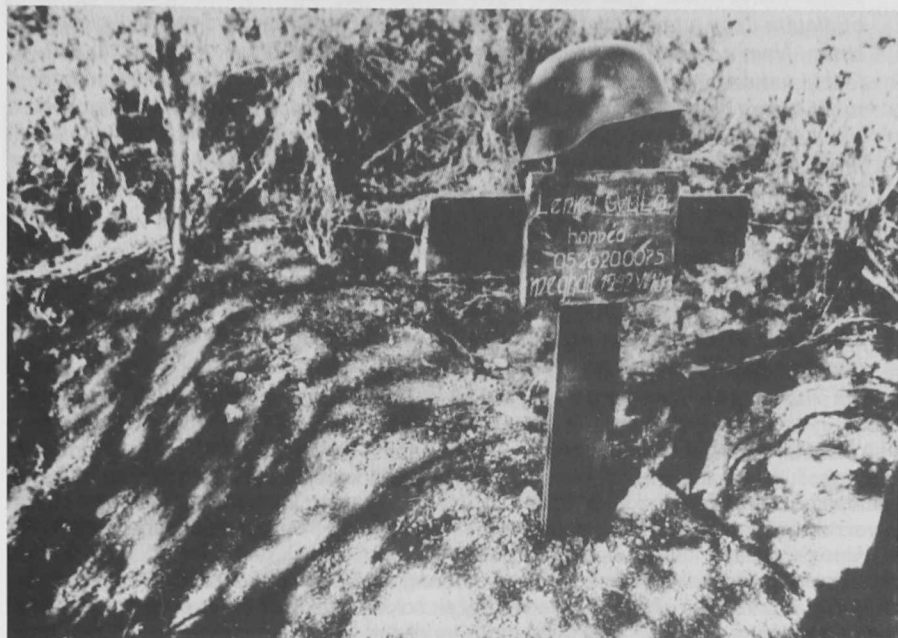
5. ábra

A háború. Szovjetunió, Korotojak környéke, 1941-43.

Fotó: Maksay Zoltán

egy második világháborút megjárt katona albumából idézek: „Napról-napra írtam az eseményeket, közben fényképeztem. Egyszer, ha netán sikerülne innen hazakerülni, csöndes téli esteken elég egy pillantást vetni a képekre, a napló soraira, s máris felelevenedik emlékeim között ama idő”. Sok-sok ilyen, a fényképek segítségével megőrzött és általuk felidézett egyéni emlékezet nagyobb embercsoportok, egész generációk kollektív memóriájává áll össze.

A megőrző szerep az, ami ebben az összefüggésben nagyon fontos. Minden ember, nemzet, az egész emberiség természetes vágya, hogy a múltját átörökítse az utódokra, más szóval megírja történetét, történelmét. Ehhez járul hozzá a fénykép is.

6. ábra
Lenkei Gyula honvéd sírja.
Szovjetunió, Filipi falu környéke, 1942.
Fotó: Maksay Zoltán

Gondolatsorom végén hadd emlékeztessenek arra, hogy mint minden dokumentumot, a fényképet is kritikával kell kezelni. A fentiekben csak a valódi és hiteles fényképekre vonatkoztattam megállapításaimat. Kizártam a hamisított, retusált vagy montírozott fotók körét. Pedig sok ilyen kép van, és ha nem ismerjük fel ezeket, tévútra terelhetnek minket, meghamisíthatják a történelmet. Ismerünk erre is példákat!

BÁNFFYNÉ KALAVSZKY GYÖRGYI

Közelmúltunk története mint iskolai tananyag

A történelem tantárgy és tanítása az elmúlt évtizedekben többször volt figyelmet keltő viták kiváltója. Szaklapok és napilapok hasábjain folyt róla az eszmecsere, amely – a közvetlen vagy közvetett érintettség révén – a tudomány és az iskola szakemberei mellett igen széles körre kiterjedt. Gondoljunk csak a tankönyvek bírálatára vagy a tárgyunk tanításának hatásfokát mérlegre tevő megnyilatkozásokra. Nem egy esetben kifogásolták a mellőzhető ismeretekkel szárazzá, zsúfolttá, nehezen tanulhatóvá tett tananyagát, ugyanakkor fontos értékhardozó tudnivalókat hiányoltak belőle. Emlékeztetnék azonban arra, hogy ez a történelem iránti érdeklődés nem valami sajátos magyar jelenség volt. Illusztrálásaként elég itt Angliára hivatkozni, ahol az 1960-as évektől újra és újra felemlgették a történelemtanítás válságát, és önálló tárgyként egyszer az órarendből való eltűnését jósolták, máskor tanításának a politika- és diplomáciatörténetre való szűkítését, megint máskor pedig integrált társadalmi ismeretek keretébe való illesztését javasolták. (1) Az 1980-as évek fordulóján aztán szinte világjelenség lett a történelem tantárgy kritikája. A véleményeknek ezt az egyidejű jelentkezését annak a szakadéknak az együttes észlelése váltotta ki, amely a valóság és a történelem ismeretanyaga között keletkezett.

Az iskolai tananyag természetesen korábban sem volt állandó. A tudomány, a technika, a világpolitika ugyanis mindig hatással volt a társadalom fejlődésére, életére, az emberek gondolkodására, ami indokolta tárgyunk (és más tantárgyak) korszerűsítését. Sőt, a „gyorsuló idő” sodrában erre egyre rövidülő időközönként került sor, amint ennek okaira II. János Pál pápa szavai utalnak: „Rendkívüli korban élünk. Volt idő, mikor az emberi társadalom fejlődésére és önértékelésünkre nagy hatással lévő tudományos felfedezések csak százévente esetek. Manapság ezek sokkal gyakoribbak: évente, havonta, sőt hetente történnek ilyesmik.” (2) Mindehhez járult a politikai rendszerben lezajlott viharos változások hatása az emberekre. Megszűnt a kétpólusú világ. Kelet-Közép-Európa gazdasági, politikai értelemben olyan gyorsan összeomlott, hogy már szimbólumaival sem emlékeztetett arra, ami a tankönyvekben szerepelt. A nagy átalakulás után semmi sem maradt olyan, amilyen volt. Térségünkben az államszocializmus nem egyszerűen múlttá vált, mind minden, amin már túllép az idő, hanem lényegében és értékében is más lett, mint amilyenek tanították, tanulták. Nem csoda hát, ha az új tények és értékelések szinte mindenkit megleptek. Akadtak, akik azt érezték, amit *Bakonyi Péter* író stabilitását veszített munkásmozgalmi múltú ismerőse: „Nem vagyok vallásos, a hívőségem más természetű, de biz isten, mostanában reggel és este imádkozom, hogy aznap már ne derüljön ki semmi. Többet már nem akarok tudni, nem akarok megtudni a múltunkról. Elég volt!” (3)

De váratlanul érintette ez a gyors fordulat az eseményeket ellenkező indíttatással szemlélőket, sőt még Kelet-Európa történetének ismerőit is. Hatása alatt jelentette meg *Fukuyama A* történelem vége című könyvét. Tanulságos a véleménye *Michael Saunder Watonnak*, aki a brit nemzeti tantervek történelemmel foglalkozó munkacsoportjának a vezetője: „A történelem tanítása – őszintén szólva – összetákolt dolog. Azonban éppen a szóbanforgó események is azt mutatják, hogy a történelem változó tantárgy, amely újra és újra átgondolást igényel. Nem hasonlít a matematikához és a többi természettudományi tárgyhöz, ahol a tény az tény.” Tehát a tankönyvek átírását javasolja, melynek során kiküszöbölik azt a nemkívánatos felfogást, „mintha a történelem csak egy seereg egyszerű, elkerülhetetlen tény sorozata volna, nem pedig az események értelmezése.” A történelemtanítás angol tisztogatói pedig ismét hangoztatják, hogy a történelmet

csak 1939-ig kellene tanítani, mert az újabb eseményeknek nehéz megállapítani az igazi jelentőségét. Mások éppen ezért a múlt ismeretét készségekkel akarják helyettesíteni. Továbbá érvelnek amellett is, hogy a második világháború utáni történelmet csak választható tárgyként tanulják az iskolákban. (4)

A magyar iskolák történelemtanárai is kaptak és kapnak kollégáiktól – szánakozással kísérve – elég csipkelődést „nehéz” munkájukért, hogy minden évben mást kell tanítaniuk a múltról. A diákok viszont azzal élcelődnek, hogy iskolai szünetet kellene adni, amíg el nem döntik, hogy mit tanuljanak meg a történelemből. Mindezekben elgondolkodva – *Druon* nyomán – eszünkbe jutnak Zeusz emlékiratai, melyben beismeri, hogy Klíóval, a történetírás műzsájával nem volt mindig megelégedve. Fiatal korában hanyag volt, alig jegyzett fel valamit a megtörténteiből. Amikor pedig beleszeretett Marsba, kizárólag a csatazaj érdekelte. Származásától eltelve sokkal inkább vonzódott a fejedelmek, mint a néptettei iránt. Csillogni, tetszeni kívánt, igyekezett hízelegni a hatalmasoknak és elszédíteni a tömegeket. Amikor aztán végre észrevette mulasztásait, a hiányokat nem a tényekre támaszkodva, hanem inkább képzeletből igyekezett pótolni. Később már fáradhatatlan szorgalommal, mindenre kiterjedő figyelemmel dolgozott. (5) De – *Druon* gondolatait kiegészítve – elmondhatjuk, hogy Klíó helyzete nem irigyléreméltó a magyar közelmúltban sem. Annyit kellett feljegyeznie a beszolgáltatásról, a munkaversenyekről, a felvételokról, a megsejteni vélt csodás jövőről, hogy az igazi értékek hordozóiról, az egyén és a közösség harmóniájának hiányáról, a rendszerből való kitérés igényéről és még sok mindenről hallgatni kényszerült. Meglepte, hogy a múltat már akkor hamisították, amikor az még csak a jelen volt. Azt sem értette pontosan, hogy ami megtörtént, miként történhetett meg.

Klíónak volt tehát oka töprengésre bőven, ami a közelmúlt tanítását és tanulását is megnehezítette. Most pedig újra kell tanulni egy fél évszázad történelmét, mert aki a jelen nagy átalakulásainak történelmi magyarázatát keresi, szinte alig tud mit kezdeni a tankönyvből megismert múlttal. Kérdezik is gyakran: Ezért tanultuk a történelmet? Hol van a tanítómesteri szerepe? Érdemes-e, szabad-e a jelenkor történelmét az iskolában tanítani, tanulni, ha a tananyagot így meghazudtolja a valóság? Az ilyen és hasonló kérdések sejtetni engedik, hogy az idézett angol vélemények magyar párjait sorban fel lehetne vontaítani. Ne tanítsuk a közelmúltat, hiszen abban annyi hiba történt. Nincs elég távlat a jelentőségét felmérni, ezért a kortárs elemzése nem állja ki az utókor ítéletét. Az átértékelés pedig egyszerre árt a történelem és a történelemtanár hitelének. Inkább ismerjük meg a közelmúltat a szépirodalomból és más művészi alkotásokból – ajánlják jószándékkal.

Kell-e foglalkoznunk ezekkel a felvetésekkel, amikor az új tankönyvek már tartalmazák a közelmúlt történelmét? Úgy érzem, igen, mert széles közvéleményt érintő kérdéskörrel van szó. Természetesen – amikor erről beszélünk – a történelemtanárnak nem kell magát mentegeitni, és különösen nem szabad a régi arzenálból kölcsönzött visszanyilazással hadakoznia a mindenki által ismert módon: „Azért azt senki sem tanította, hogy a második világháború után a világ gazdasági stabilizációját a magyar forint teremtette meg stb.” Sőt azzal sem kell védekezni, hogy minden korábbi nagy rendszerváltozás idején elégedetlenek voltak a történelem tanításával, mert ezzel együtt a politika gyors fordulatai ugyanakkor meg is növelik a történelem iránti érdeklődést. Ma is tanui lehetünk, hogy a „félmúlt” évtizedeivel foglalkozó könyvek milyen kelendők a könyvesboltokban.

A közelmúlt a történelem szerves része, nem pedig valami hozzácsapott, oda nem illő függelék, és különösen nem „összetakolt dolog”. A tények itt is mindig tények maradnak, nem csak a matematikában. Igaz, a gond nem is a – megismételhetetlen, egyszerű, egyedi – tényekkel van, hanem azoknak az összegyűjtésével és főleg a belőlük levont következtetésekkel. A múltunk valóságát tükröző tények ugyanis nem olyan rendben állnak együtt, mint valamely díszszázad katonái. Először fel kell azokat kutatni, majd kiválasztani közülük – okaikkal, következményeikkel – a meghatározókat. A jelenkor ilyen – tudományos – vizsgálataát azonban számos nehezék akadályozza. A kortárs kutatók bizonyos forrásokhoz még nem juthatnak hozzá, viszont hiányos tényismerettel nem lehet biztos ítéletet mondani. Megírhatták volna-e hitelesen pl. hazánk 1945 utáni történetét a Szövetséges Ellenőrző Bizottság dokumentumai nélkül? Bizonyára csak hiányosan. Így

volt ez korábban is, ezért a történelem más szakaszaival is előfordult, hogy azokat a történészek – új ismeretekhez jutva – átértékelték. Az új tények ugyanis nem arra ösztönöznek, hogy ne foglalkozzunk velük, hanem éppen ellenkezőleg: feltárásukkal módosítsuk a korábbi elképzelések érvényességét.

Igaz-e, hogy a kortárs a hozzáférhető tényeket sem tudja elfogulatlanul megszólaltatni? Ebben is többet kell látni, mint a ma krónikásának az emberi gyengéit. Számára ugyanis csak az élmény és a döntés dokumentumai állnak rendelkezésére, az események végkifejlete még nem. Márpedig valamely történelmi tény súlyát, jelentőségét éppen a hatása minősíti. Erre hivatkozva hangoztatják egyesek, hogy a közelmúlt önmagában nem érthető meg, az nem is történelem, hanem politika, amelynek részigazságai kikezdhetik a történelem objektivitását. Szerintük is csak a második világháborúig kellene oktatni a történelmet, mert az ezt követő 50 év még befejezetlen, és egyébként is csak percnyi idő ahhoz képest, ami az emberiség fölött eltelt. Helyeseljük akkor az említett angol kolléga gyakorlatát, aki készségekkel helyettesítené a múlt tényeken nyugvó történelmét?

Én úgy érzem, hogy a közelmúlt helyes megítéléséhez valóban kell időbeli távolság, de tanításához mégsem kezdhetünk túl hosszú idő után. Ennek pedig nem is a múlt iránti kíváncsiság a fő mozgatója, hanem további, nagyon is valós, megalapozott érvek sorakoztathatók fel mellette. A második világháborút követő évek nemzedékének tevékenysége olyan történelem, amely ezer szállal kapcsolódik a jelenhez: minden új eleme a múltban gyökerezik, a múlt egyes folyamatai viszont a jelenben is élnek. A változások érzékeléséhez, a ma közügyeiben való eligazodáshoz nélkülözhetetlen a történelmi háttér. Nélküle megértenénk-e pl., hogy kit és miért kell kárpótlásban részesíteni? Tudni kell tehát: hogyan jött létre a jelen, honnan jöttünk, mitől szabadultunk meg, amíg a mához jutottunk, és kinek van ebben érdeme. Ha nem így tennénk, a jelen értékelését csak propagandának vennék. Ezenkívül törekvéseink megfogalmazásához, a világos, félelem nélküli jövőképhez és jövőépítéshez is kellenek a közelmúlt tapasztalatai.

A közelmúlt történelmünknek az a darabja, amely a tanulók számára is legalább részben – közvetlenül érzékelhető volt. Így az a tapasztalat és az érzelmi kapcsolat révén közelebb áll hozzájuk, ami nemcsak érdekeltté teszi őket a megismerésében, hanem – éppen a saját érzékelés és a hozzátartozók emlékeinek a felhasználásával – a feldolgozásában is átléphetjük a hagyományos történelemtanítás kereteit. Ez az érzelemgazdag ismeretanyag a legkülönbözőbb képzési, nevelési lehetőségeket kínálja. A készségeket ugyanis nem önmagukban lehet fejleszteni, hanem az ismeretek feldolgozásával. Az ismereteket nem lehet készségekkel helyettesíteni.

Ady szerint „Életünk: felfalt életek soka”. Ismerni illik sőt kell tehát akiknek a vállán állunk, közvetlen elődeink életteljesítményét, erőfeszítéseit, anyagi, szellemi, erkölcsi értékörző és értékteremtő tevékenységét. Meg akarjuk érteni őket, illetve vitatkozni velük arról, amit tettek vagy amit elmulasztottak. Múltjukat nem tekinthetjük csak a történelem csapásának, egységes rossznak, megtagadásra, eltörlésre ítélendőnek. Nem bűnös ősök örökségére építkezünk, amikor a változásra, az újra, a jövőre készülünk, készütnék fel. Ehhez végleges tananyagot természetesen most sem lehet ígérni, de taníthatóbbat, időtállóbbat igen, mint az egyértelműbb sikereket, lelkesítő élményeket felmutató időszakok históriájával. Elhagyása hátrányosan befolyásolná a diákok felkészültségét, történelemtudatát, képzettségét, szegényítené műveltségüket. Lezárt ismeretet ugyan – mint előbb is hangsúlyoztuk – a hiteles dokumentumokra és a kiterjedt alap kutatásokra

támaszkodó tananyag sem adhat, mert az egyszer megtörténtek megismerése soha nem fejeződik be. A vázolt tartalommal és célokkal azonban a tanulók körében nő a közelmúlt vonzereje, nem tartják azt „cipelt tegnapiak”. A társadalom sem fordul el a történelemtanítástól, mert fel- és elismeri annak értelmét, és *Garai Gábor* sokszor idézett sorainak szellemében kíván abból „épitkezni”:

„Múltad csak úgy lesz hagyaték s tanulság,
ha ki tudsz belőle lépni.”

JEGYZET

- (1) *Szebenyi Péter*: Történelemtanítás Angliában. Bp., 1989. 24-34. p.
- (2) *II. János Pál* pápa: A tudomány alázata kívánatos – Magyar Felsőoktatás 1991/4. 1. p.
- (3) *Bakonyi Péter*: Fekete oltár (120000 szó) Bp., 1989. 14. p.
- (4) *Brian James* cikkét, amely a *The Times* 1990. január 8-i számában jelent meg, ismerteteti *Fodor Mihályné* a *Határ-Szél* II. évfolyam 7. számában
- (5) *Druon Maurice*: Zeusz emlékiratai. Bp., 1967. 68-69. p.

SALLAI JÓZSEF

Magyarországi zsidók szovjet fogságban

Magyarország második világháborús embervesztése megközelíti a 900 ezer főt. A Honvédelmi Minisztérium statisztikáiból arra következtethetünk, hogy a frontokon 140 ezren veszítették életüket. De a totális háború nem kímélte a polgári lakosságot sem. A Központi Statisztikai Hivatal 1945 júniusi felmérése alapján a civil veszteség megközelíti a 60 ezret. Tehát a földi és légi harcok következtében összesen 200 ezer magyar állampolgár halt meg, az 1941-es országterületet alapul véve. A második világháború minden korábbi háborút meghaladó pusztítása azonban nem a katonai veszteség rendkívül magas arányából adódik, hanem abból a tényből, hogy a harc ezúttal nemcsak hadseregek, még csak nem is országok, hanem a nemzeti szocialista ideológiának megfelelően „fajok”, illetve a sztálini terminológia szerint „bűnös nemzetek” ellen irányult. Így a veszteség nagyobb részét is a megsemmisítő kényszermunka és Gulag táborok áldozatai teszik ki.

1941 őszén került sor mintegy 15-20 ezer magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidó Galíciába történő deportálására, és jelentős részük legyilkolására idegen hatalmak katonai, rendőri erői által. A frontokon és a megszállt keleti területeken 1944 őszéig mintegy 20 ezer főt tett ki a munkaszolgálatosok véres vesztesége (elesett, meghalt, eltűnt, beszünt, hadifogságba került).

A magyarországi zsidóság szisztematikus megsemmisítése 1944 nyarán vette kezdetét. A háború végéig közel 500 ezer zsidót szállítottak, hajtottak lengyelországi és németországi koncentrációs táborokba. Közülük megközelítőleg 360 ezren sosem tértek vissza. A nyilas-hungarista hatalomátvételt követően, illetve Budapest ostroma alatt mintegy 15 ezer zsidó veszette életét a fővárosban.

A magyarországi zsidóság tragédiája azonban nem ért véget a „felszabadulással”, hisz a fogságba esett munkaszolgálatosok még nem tértek vissza, sőt az 1945 tavaszán és nyarán Németországból hazatérő deportáltakat és a pesti gettó lakóit sem kímélő töme-

ges lefogásokkal és kiszállítással tovább növekedett a szovjet táborvilágba kerültek száma. Így kétszeres üldöztetést szenvedett a magyarországi zsidóság.

Mintegy fél évvel az 1944-es nyári deportálások után újabb tömeges elhurcolás színtere lett az ország. A Vörös Hadsereg speciális alakulatai válogatás nélkül hurcoltak el civileket, ha az előírt kényszermunkás kontingenst frontkatonákkal nem lehetett kitölteni.

Mire a szovjet fegyveres erők elérték az országhatárt, már legalább 70 ezer magyar foglyot ejtettek (1). Nagy részük 1943-ban a Don menti harcokban esett fogságba. A határ átlépése után a fogolyszedés hatalmas méreteket öltött.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a deportálás szovjet elmélete és gyakorlata több lényeges ponton is eltért a német módszerektől és elvektől. Ez utóbbi egy népcsoport, nevezetesen a zsidóság egésze ellen irányult és teljes megsemmisítését tűzte ki vélcélul. A szovjet deportálókat elsősorban a munkaerőszükséglet kielégítése sarkalta. Ők nemre, korra, vallásra való tekintet nélkül fogtak el 250-300 ezer embert a jelenlegi határok között, 40 ezret Kárpátalján és további mintegy 250 ezer személyt Németország és Ausztriai szovjet övezetében.

Az elhurcolások, fogolyszerező akciók azonban részlegeseek voltak, és nem irányultak a magyarság kiirtására. Érvényesült viszont a legfelsőbb szinten is megfogalmazott bosszú, a kollektív felelősségrevonás elve, mely közéleti személyiségek letartóztatásában és etnikai tisztogatásokban – kárpátaljai magyarok és magyarországi németek részleges elhurcolása – öltött testet.

A kontinensnyi szovjet táborvilágban, a sok milliónyi német, japán, kínai, román, olasz, szlovák, lengyel stb. fogoly között a mintegy 6-700 ezernyi Magyarországról származó civil és katona, valódi hadifogoly és átállt, munkaszolgálatos és keretlenség sorsa azonos lett.

A kétszeres megpróbáltatásnak kített magyarországi zsidók legnagyobb része munkaszolgálatosként került szovjet kézre.

A honvédelmi munkaszolgálat intézményét az 1939. évi II. törvénycikk hozta létre azok számára, akik egészségügyi, politikai, származási okok miatt honvédelmi kötelezettségüknek fegyveres szolgálattal nem tehetnek eleget. E rendelkezéssel a magyarországi zsidóság a honvédségen belül is megalázó helyzetbe került. A szolgálat diszkriminatív és büntető jellegét betetőzte *Bartha Károly* honvédelmi miniszter 1942. március 17-én kiadott rendelete, mely kimondta, hogy valamely békehadtest mozgósítása esetén a hadtest területén lévő összes zsidót be kell hívni munkasalakulatokba, melynek költségeit „a zsidóságra bármely formában kirovandó külön adóval” kell fedezni. (2)

A háború idején a zsidó munkaszolgálatosok helyzete folyamatosan romlott. Először rangjuktól, majd egyenruhájuktól fosztották meg őket, majd sárga, illetve fehér karszalag viselésére kötelezték a „lapátosokat”. A tábóri munkaszolgálatos századok mellé rendelt tiszték, tisztesekek az őrszemélyzet tagjai között nem egy antiszemita akadt, aki kegyetlenül bánt beosztottaival. A munkaszolgálatosok helyzetüket amolyan belső hadifogságnak tekintették, és a legtöbben a túlélés és a vissztérés reményében próbálták elviselni a megaláztatásokat. Nagyon kevesen voltak, akiket életösztönük szökésre sarkallt. 1941 májusában, júniusában – még a Szovjetunió elleni háború megindulása előtt – 123 munkaszolgálatos ment át a Szovjet területre. (3) Az 1941-es hadjárat megkezdésétől a doni áttörésig eltelt másfél évben az átálltak száma nagyságrendileg hasonló volt. A menekülés ezen útja egyébként rendkívül veszélyes, majdnem öngyilkossággal felérő vállalkozás volt, hisz a vöröskatonák támadóknak véelve tűz alá vették a közeledő munkaszolgálatosokat. A partizánokhoz csapódókra is további kegyetlenkedés várt, ha történetesen antiszemita, ukrán egységhez kerültek. (4)

A „lapátosok” tömeges fogságbaesésére 1943 januárjában és februárjában a 2. hadsereg védelmi vonalának összeroppanása után került sor. Magukat önként nagyon kevesen adták meg. Aki csak tudott, nyugat felé, hazafelé törekedett.

A Honvédelmi Minisztérium veszteségi alosztálya által készített, majd a háború után a békeelőkészítő munkában is felhasznált adatsorok szerint 1942 januárja és 1943 decembere között a munkaszolgálatosok összvesztése 25451 fő volt. (5) Közülük 3786-an estek el bizonyíthatóan. A sebesültek száma 1035 fő volt, míg a minden kétséget kizáróan hadifogságba esetteké 1633. Eltűntnek nyilvánítottak 19003 személyt. A katonai

szakirodalom az eltűntek felét halottnak, másik felét hadifogolynak számítja. Ezen az alapon a szovjet fogságba esett munkaszolgálatosok száma 10 ezer körül mozoghat.

Ugyancsak megbízható adatok állnak rendelkezésre az 1944-ben az 1., a 2. (erdélyi) és a 3. hadsereg keretében frontra vezényelt munkaszolgálatosok veszteségeiről. A Kárpátok előterében, valamint az ország területén lezajlott harcok során 1944. októberéig 1656-an estek el, míg 571-en megsebesültek. A hadifogságba esettek száma 1039, míg az eltűnteké 10471. (6)

Az eltűntek felét ezúttal is hadifogolynak véve összegzésül nagy bizonyossággal megállapítható, hogy 1943 őszéig mintegy 15 ezer magyarországi zsidó került szovjet kézre, pontosan meg nem mondható, mivel csak zsidókra vonatkozó számadat nem áll rendelkezésre. Ugyanakkor tény, hogy a háború utolsó hónapjaiban a honvédség lemorzsolódásakor sok munkaszolgálatos is elhagyta alakulatát. A megszököttek egy része átállt a Vörös Hadsereghez és így került fogságba, míg a többség az 1944-es nyári, majd őszi deportálások során feldúlt otthonába tartott. A „Szmers” alakulatai a szovjet bevonulás után őket ugyanúgy „begyűjtötte”, mint a civil ruhában bujkáló magyar katonákat, egyszerű polgárokat, férfiakat és nőket. Megtörtént az is, hogy nyugati fogságból szabaduló katonákkal visszatérő menekültekkel, és deportáltakkal zsúfolt Magyarországra tartó teljes vonat-szerelvényt „terítettek” el szovjet katonák a legnagyobb délkelet-európai gyűjtőtábor, Foksány felé.

Ha mindezekről az akcióról hiteles, részletes dokumentáció nem is áll rendelkezésükre, a korabeli újságok „Ki tud róla?” rovatai fel-fel villantanak egy-egy emberi tragédiát, melyek mint cseppben a tenger ezrek sorsát példázzák.

„Keresem Feldmann Géza pincért... 1945 áprilisában Mauthausenben beszéltek velem, állítólag Oroszországból üzent 1946 májusában...” (Új Élet, 1946. október 31.)

„Hazatérő Hadifoglyok! Ki tud Forgács István budapesti grafikusról, aki hazatérőben Mauthausenből orosz fogságba esett...” (Szabadság, 1947. IX. 6.)

„Tarján Árpád munkaszolgálatos... 1945 májusában Günskirchenből hazajövet orosz fogságba került...” (Hadifogoly Híradó, 1948. IX. 11.)

A szovjet táborvilágba került magyarországi zsidók összlétszámára vonatkozóan a fenti HM veszteségi alosztálya által megadott számon kívül csak töredékes információink vannak.

Az Országos Zsidó Segítő Bizottság, valamint a Magyar Zsidók Országos Tanácsa (Mazot) a családtagok bemondása alapján 8617 nevet tartalmazó listát állított össze 1946 első felében. (7) A keresők túlnyomó része budapesti volt, hisz a vidéki zsidóság nagyobb része nem élte túl a vészorszakot. Az elsősorban Pesten körözött hadifogoly tudakoló nyomtatvány „Mikor juthatott orosz fogságba?” kérdésére gyakran a következő volt a sztereotíp válasz: „Felszabadulás után az oroszok elvitték” vagy „Németországban esett szovjet fogságba.”

1946-ban a Zsidó Világkongresszus román tagozata által végrehajtott felmérés is mintegy 8 ezer észak-erdélyi munkaszolgálatos foglyot számlált. (8)

A zsidó-hadifogoly probléma statisztikai vetülete 1946-ban, 1947-ben a nyugaton megjelent munkákban is előkerült. Érdekes, hogy az európai zsidóság összveszteségét, valamint a magyarországi áldozatok számát oly nagy eltérésekkel megadó szakirodalom a foglykérdésben egységes. Egységes, de nem következetes és nem is informatív, hisz a későbbi statisztikák kiinduló pontjául szolgáló „Anglo-American Committee of Inquiry regarding the problems of European Jewry and Palestina” beszámolóiban szereplő 15 ezres szám tartalma sem világos. (9) Egyrészt ismeretlen a forrás, másrészt nem derül ki, vajon a háború alatti vagy utáni magyar területre érvényes a szám. Így a későbbi publikációkban fel-felbukkanó adat a közreadó belátásától függően hol a megnagyobbodott, hol a jelenlegi területre vonatkozik. (10)

A 15 ezres szám forrásaként az általunk is használt, már ismertett HM veszteségstatisztikák szolgálhattak, melyek talán a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén kerültek angol kézbe.

Ellentmondásosak a hazai zsidóság képviselőinek kiadványai, nyilatkozatai is. Sem az 1945-ben megjelentetett első veszteségi statisztikák, sem a később napvilágot látott tanulmányok a szovjet fogságba esettekkel nem foglalkoznak: A „fogság” mint veszteségi

forrás fel sem merül az első, 1945 nyarán megjelent összesítésben, a Sárga könyvben, (11) és hiányzik *Róth Siegfried* egyébként alapos munkájából is, melyet az Új Élet 1945. november 17-i száma közölt.

A Zsidó Világkongresszus Magyarországi Tagozatának Statisztikai és Tudósító Irodája által 1946-ban közzétett és minden további számítás kiindulópontját képező részletes veszteségkimutatás ugyancsak figyelmen kívül hagyja a munkaszolgálatosból, deportáltból lett oroszországi robotosokat. (12) Talán a felszabadítók iránti lojalitásból, politikai értekből hallgattak? Vagy optimizusból? – gondolván: a foglyok előbb-utóbb úgyszólván hazatérnek? Kétségtelen, ezt ígérte a magyar kormány, ezt ígérte *Rákosi* és *Vorosilov* marsall, a SZEB elnöke, és ebben reménykedtek a hozzátartozók is.

Zsidó foglyokra vonatkozó létszámadat – a rendelkezésünkre álló források szerint – egyszer, 1946 őszén hangzott el, illetve került kinyomtatásra, akkor, amikor az ígéretnek ellenére világossá vált, hogy hosszú távra, és a nagy halandóság miatt megcsappant számú visszatérőre kell számítani.

„A Mazot (Magyar Zsidók Országos Tanácsa) VI. kerületi tagozatának gyűlésén *Szalai József* elnöki megnyitójában elmondta: „mintegy 25 ezerre tehető a zsidó hadifoglyok száma, akik közül azok, akik az Európai Oroszország területén lévő táborokban vannak, levelezhetnek hozzátartozóikkal...” – adta hírül az Új Élet 1946. október 31-i száma.

Ez a már ismertetett részadatok alapján általunk is reálisnak tartott szám kisebb módosítással más dokumentumokban is felbukkan. Annak idején nem hozták nyilvánosságra az Eichmannal való „alkuja” miatt sokat bírált, tragikus sorsú cionista vezető, *Kasztner Rezső* nürnbergi perben jegyzőkönyvbe mondott vallomását, melyben a legendás cionista vezető a vézskorszakot túlélő zsidóság száma kapcsán 30000 oroszországi foglyorról tesz említést. (13)

Az ugyancsak sok megpróbáltatást megélt, hányatott életű *Klár Zoltán*, a Mazot egykori ügyvezető elnöke nyugatra való menekülése után 1953 februárjában egyebek közt azt nyilatkozta Párizsban a National Jewish Monthly című újságnak, hogy bizonyítani tudja 30 ezer magyarországi zsidó orosz kényszermunka-táborokban bekövetkezett tragédiáját.

A szovjet fogság témakörét a vézskorszakkal, illetve a kelet-közép-európai zsidóság jelenkor-történetével foglalkozó gazdag szakirodalom nem tárta fel kimerítően. Forrásanyag pedig van, hisz a foglyotáborok túlélőinek beszámolóit három nagytekintélyű intézmény is gyűjtötte. Egykori munkaszolgálatosok által Izraelben és az Egyesült Államokban alapított MUSZ-szervezetek közreműködésével jelentős archívum jött létre a Haifai Egyetem kelet-közép-európai történelmi kutató központjában, továbbá a jeruzsálemi Yad Vashemen és a New Yorkban székelő YIVO Zsidókutató Intézetben (YIVO-Institute for Jewish Research). A tekintélyes mennyiségű visszaemlékezés ellenére eddig csak *George Bárány* amerikai kutató foglalkozott a téma jogi és politikai hátterével, kiterjesztve vizsgálódását a szovjetunióbeli zsidó foglyok egészére. (14) A kérdés magyar vonatkozásait *Randolph Brahm* professzor tanulmányozta érintőlegesen a munkaszolgálat történetének bemutatása kapcsán. (15) Minden részletezés nélkül a foglyok létszámát illetően ők is a 20 és 30 ezer közé teszik. (16)

A vézskorszakkal foglalkozó nemzetközi szakirodalom csak lábjegyzetekben említi meg a foglyoproblematikát. Az európai zsidóság háború előtti és háború utáni létszámviszonyait bemutató összefoglaló táblázatok a Szovjetunióban lévő robotosokat a szülőföldtől távol lévő hontalanok (DP-k) sorában tüntetik fel. Így a németországi, ausztriai, olaszországi menekülttáborokban lévő valódi hontalanok, és a kényszermunkások, mint ha sorsuk is hasonló lenne, azonos rubrikába kerülnek. (17)

Valójában a szovjetunióbeli fogságot csak a német koncentrációs táborokkal lehet párhuzamba állítani. *Menachem Begin*, Izrael későbbi miniszterelnöke litván cionista vezetőként maga is megjárta a Gulag szigetecsoportot. 1951-ben megjelent visszaemlékezésében egy Dachaut is megjárt zsidó orvos rabtársát idézi, aki a következőképpen hasonlítja össze a német és az orosz „szisztémát”:

„A német haláltáborok és a szovjet koncentrációs táborok közti különbség egy szóban összefoglalható. Ez a szó, mely mindennél fontosabb a rab számára így hangzik: Remény. A szovjet munkatáborokban volt esély a túlélésre, a német halálgárakban nem. Persze

a legtöbb esetben az esély minimális volt, de mégis táplálta a reményt az életben maradásra..” (18)

A Szovjetunió nem csatlakozott az 1929-es genfi hadifogoly konvencióhoz, de rádiófelhívások, röplapok és a sajtó útján a szovjet hatóságok többször is kijelentették, hogy a foglyokkal annak szellemében járnak el.

Valójában a szovjetek nem akarták és nem is tudták betartani még a könnyebben teljesíthető feltételeket tartalmazó és a cári Oroszország által szorgalmazott 1907-ben megkötött Hágai hadifogoly-egyezményt sem. Kétségtelen az is, hogy a szovjet rendészeti és erőszakszervek saját állampolgáraikhoz is brutálisak voltak, így a foglyokkal való kegyetlenkedés és az ennek nyomán fellépő tömeghalál az alattvalók által megszokott, mindennapos jelenségnek számított Sztálin birodalmában.

A zsidó foglyok akkor döbrentek meg először, amikor a kihallgatók származásuk iránt érdeklődtek, és bementésük alapján fel is került személyi kartonjukra, majd adatlapjukra a jevrej-zsidó megkülönböztető bejegyzés. A Szovjetunióban a zsidóság nemzetiségnek számított, de a foglyoknak időnként lehetőségük nyílt a valós adatok elhallgatására, esetleg a már felvettettek módosítására. A munkaszolgálatosok közül sokan csehszlovák, vagy jugoszláv, majd az 1944. augusztus 23-i fordulat után román nemzetiségűnek vallották magukat, gondolván: szövetséges állam polgáraiként előbb visszajutnak szülőföldjükre. A legtöbben – nyilvánvalóan a trianoni területről származók – „magyar” nemzetiséget írtak kartonjukra és csak viszonylag kevesen vállalták a fogságban is a zsidó sorsot.

A Belügyminisztérium igazgatásához tartozó táborokban több mint 4 millió hadifoglyot tartottak nyilván, de köztük csak 10173 volt zsidó (19) nemzetiségű. Az 541530 regisztrált, a magyar hadsereg állományába tartozott fogoly közül 3998 neve mellé írták a „jevrej” bejegyzést. (20) (A szovjet statisztikákban a magyarországi gyűjtő-, a romániai átmenő táborokban, valamint szállítás közben és az érkezés utáni hónapokban meghaltak száma nem szerepel.)

A munkaszolgálatosokkal és általában a magyarországi zsidókkal való bánásmód a bementett nemzetiségtől függetlenül azonos volt a többi fogolyéval. Személyes tárgyakat tőlük is elvették, munkanormájuk is azonos volt, ugyanabba a kórházba kerültek, mint rabtartóik, és ha földi útjuk véget ért, őket is tömegsírba temették.

A zsidó kényszermunkásokból gyakran feltört a sztereotíp kérdés: „Üldözöttek vagyunk, fasiszta öreink áldozatai. Miért bántanak velünk úgy, mint ellenséggel?” A politikai tiszt válasza rendszerint ugyanaz volt: Ti is harcoltatok ellenünk, ha nem is fegyverrel, de csákánnyal és lapáttal. Ugyanolyan bűnösök vagytok, mint a katonák.” (21) A zsidó foglyok néha a következő „jó tanácsot” kapták. „Ha tényleg barátaink vagytok, nem szabad panaszkodnotok. Sőt dolgozzatok kétszer olyan keményen, mint eddig, hogy újjáépítsük szocialista hazánkat, melyet közös ellenségünk rombolt le.” (22)

A bánásmód elsősorban a konkrét körülményektől, illetve a helyi szovjet vezétéstől függött.

„A szovjet tiszték és hivatalos személyek magatartása, akik a munkaszolgálatos foglyul ejtésében, majd hadifogoly-táborba szállításában közreműködtek, nagy eltéréseket mutatott. Sokan közülük enyhén szólva nem kedvelték a zsidókat, és nem is nagyon akárodzott nekik észrevenni, hogy ki zsidó, ki nem, és hogy a hadifoglyok közül ki náci vagy nyilas. Másrészt viszont a tisztikarban és tisztviselői karban szép számmal lehetett olyanokat is találni, akik tudták, milyen üldözésnek voltak kitéve a zsidók a náci uralom alá került Európában... Akadtak köztük, akik maguk is zsidók voltak és beszéltek jiddisül...” (23) írja *Randolph Brahm* professzor visszaemlékezések alapján a *Magyar Holocaust* című művében. A legszerencsésebbek antifasiszta iskiókba kerültek, ahol a körülmények viszonylag kedvezőek voltak és a Vörös Hadsereg kötelékében harcolva a hazatérésre is a lehető leggyorsabban került sor. Számadatok nem állnak rendelkezésre, de a magyarországi zsidó foglyok mintegy 20-25 ezernyi összlétszámahoz képest csak nagyon kevesen (talán százan) szabadultak meg ily – nem veszélytelen – módon a légerélettől.

A háború utáni évek egyik alapvetően fontos kül- és belpolitikai problémája a foglyok kérdése volt. A Szovjetunióban lévő mintegy 6-700 ezernyi magyar kiszabadítása és ha-

zaszállítása érdekében a magyar kormányzat szűkös lehetőségei ellenére sokat tett. *Nagy Ferenc* és a magyar küldöttség mind 1946 áprilisában a moszkvai tárgyaláson, mind a párizsi békekonferencián felvetette a foglyok ügyét, de konkrét eredményt nem sikerült elérni. Elmaradt az *Sztálin* által ígért teljes körű elbocsájtás (1946-ban csupán 18 ezren tértek vissza a Szovjetunióból) és a Magyarországgal megkötött békeszerződésbe se írtak határidőket, melyek a fogvatartó hatalmakat (gyakorlatilag csak a Szovjetuniót) kötelezték volna a hazaszállítás megkezdésére és befejezésére.

A már hazatért zsidó foglyok gondozására és a még kint lévők kiszabadítása érdekében a kormány politikájának mintegy népi támogatást nyújtva megmozdult a hazai zsidóság is. Megalakult az Országos MUSZ Szervezet, valamint a Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége. De felkarolta a zsidó foglyok ügyét a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, valamint az Országos Zsidó Segítő Bizottság, továbbá a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozata és az összes hazai izraelita hitközség. A magyar zsidóság lapjában az „Új Élet”-ben rendszeresen jelentek meg hírek a fogolyügy állásáról, valamint a felkutatandó vagy már felkutatott foglyokról. Az egykori írásokból, tudósításokból kiderül, hogy sok kortársnak mennyire valóságtól elrugaszkodott, téves, szinte idealizált képe volt a szovjet fogságról.

1946. október 28-án a Mazot VI. kerületi tagozatának – korábban már említett – gyűlésén *Domokos Miksa*, a pesti hitközség egyik vezetője, ki tudja, milyen forrás alapján a következőképp magyarázta a foglyok hazaszállításának elmaradását: „Mivel a hadifoglyok egy részét 1-2 évre szóló munkaszerződéssel kiadták gazdaságoknak, gyáraknak, meg kell várni ezeknek a szerződéseknek a leteltét. A magyar zsidóság hivatalos szervezetei azt az értesítést kapták, hogy azok a munkaszolgálatosok, akiknek munkaszerződése lejárt, sok esetben azért nem tudnak hazajönni, mert elfogyott a pénzük. Intézkedés történt külföldi zsidó szervezetekkel karöltve, hogy pénzhez juttassák ezeket az embereket.” (24) Vajon a munkaszerződések kapcsán az első világháborús magyarországi gyakorlat lebegett *Domokos* szeme előtt, amikoris valóban kiadták gazdaságokba az ide került orosz hadifoglyokat? A szovjet valóság teljesen más volt, hisz a foglyok kényszer munkát végeztek és szerződést nem kötöttek velük. Természetesen a hazaszállítás sem az egyéni döntésen, illetve a szükséges pénz összegyűjtésén múlt, hisz a foglyok rabok voltak, ráadásul a Szovjetunióon belül még szabad emberek sem utazhattak vonattal saját „kényük-kedvük” szerint.

Sokan a békeszerződésben reménykedtek, gondolván, annak aláírása, majd ratifikálása megnyitja a táborok kapuit. A szabadonbocsájtás valóban a magyarországi szovjet befolyás és pozíció megerősödésnek volt a függvénye.

Hiába fordultak listákkal, névjegyzékekkel a magyarországi zsidó szervezetek *Székű Gyulához*, a moszkvai magyar követhoz, a megoldás kulcsa nem az ő kezében volt. Tehetetlenségről és a hazaszállítás nehézségeiről egy 1947 januári levelében így számol be. (Szekfű a levelét „Igen tisztelt Főrabbi Úr” megszólítással kezdi, de a címzett neve nincs megemlítve.) „... A napokban másfélórás beszélgetést folytattam *Ilja Ehrenburggal* erről az ügyről, aki korábban mikor én itt voltam, Amerikában járt... Így csak most adhatam át neki a Szövetség (Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége – megjegyzés S.T.) levelét. A nehézséget abban látja, hogy a muszosok a többi magyar hadifogollyal együtt, vegyest, mint maguk is hadifoglyok kezelhetnek, s többségük minden valószínűség szerint nincs is listába véve, mint muszos, hanem csak mint magyar hadifogoly. Így módon általában megkeresésük nagy nehézségekbe ütközik... Én itt többfelé kérdezősködtem a szovjet területen lévő munkaszolgálatosok és más magyar zsidók száma után, de persze még csak hozzávetőleges adatokat sem tudtam hallani. Itt kötelességemnek tartom felhívni szíves figyelmedet arra, hogy bármely szomorú is, de bizonyosnak látszik, hogy kevesebben fognak visszatérni, mint ahányat ma hozzátartozóik szovjet területről hazavárnak...” (25)

A foglyok szervezett tömeges hazaszállítása 1947 nyarán, a *Nagy Ferenc*-kormány puccsszerű megbuktatása után kezdődött. A politikai fordulat kierőszoakolása után már nem volt szükség a foglyok további túszként való tartására, ellenkezőleg, a propaganda által Rákosi közbenjárásának tulajdonított hazatérésük a kommunisták augusztusi választási esélyeit növelte.

Amint a zsidó foglyok sorsa összefonódott a nem zsidókéval a táborokban, egyszerre került sor hazaszállításukra is.

A mintegy 6-700 ezer magyar fogolyból optimista számítások szerint is csak 400-450 ezren tértek vissza 1945 és 1956 között. A hiányzók, vagyis az áldozatok száma így 200-250 ezer. A túlélőkről pontos, név szerinti listák csak 1946 júliusától állnak rendelkezésre. Ettől az időponttól 1950 végéig 213843 fogoly érkezett haza. (26)

Az Új Magyar Központi Levéltárban (ma az Országos Levéltár része) 1989-90-ben számítógépes adatbankot hoztak létre a Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság lajstromokat tartalmazó jegyzőkönyveiből. Ebből megállapították, hogy a fenti számú hazaérkező fogolytömeg 1,7 százaléka vallotta munkaszolgálatosnak magát a debreceni átvevő táborban. Ez az arányszám hozzávetőlegesen 3600 személyt takar. Ők lennének a szovjet táborvilág túlélői? Részben. Ugyanis az 1945-ben és 1946 első felében érkezettek közt is nyilván volt zsidó. Kevesen bár, de voltak, akik közvetlenül szülőföldjükre, Erdélybe érkeztek. De akár-hogy is számolunk, a 20-25 ezerre becsület zsidó fogoly nagyobb része sosem tért haza. Ők a nácizmus üldözöttjeiként lettek a szovjet kényszermunkatáborok halottai.

JEGYZET

- (1) *Stark Tamás*: Magyarország második világháborús embervesztése. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1989.
- (2) *Karsai Elek*: „Fegyvertelen álltak aknamezőkön...” Magyar Izraeliták Országos Képvisellete, Budapest, 1962. LVIII. p.
- (3) *Braham Randolph*: A Magyar Holocaust. Gondolat, Budapest, 1988. 259 p.
- (4) Uo.
- (5) Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL) Honvédelmi Minisztérium (továbbiakban HM) 1943. 708/el.
- (6) HL, HM 1945 47.675/cln.
- (7) HL KÜM. Moszkvai követség „H” 39.
- (8) *Warhaftig Zorah*: Unrooted. Jewish Refugees and Displaced Persons after Liberations. New York, 1946. 67. p.
- (9) Report by the Anglo-American Committee of Inquiry regarding the problems of European Jewry and Palestina. London 1946. 59. p.
- (10) *Warhaftig Zorah*: I.m. 44-45.p., valamint Jewish Yearbook 1947. London 59. p.
- (11) *Vihar Béla*: Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből. 1941-1945. O. Papel, Sao Paulo, 1945. 223-224. p.
- (12) *Lévai Jenő*: Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, 1948. 464-469. p.
- (13) Document 61 (PS 2605) idézi: *Monneray Henry*: Persecution des Juifs dans les pays de l'est presantee a Nüremberg. Paris, 1949.
- (14) *Barany George*: Jewish Prisoners of War in the Soviet Union During World War II. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 31. Wiesbaden, 1983. 161-209 p.
- (15) *Braham Randolph*: The Hungarian Labor Service System, 1938-1945. Columbia University Press, New York 1977. 79-82. p.
- (16) *Braham Randolph*: A Magyar Holocaust. i.m. 281. p.
- (17) *Warhaftig Zorah*: I.m. 43. p. valamint: The Jews. Ed. Louis Finkelstein, New York, 1949. 293. p.
- (18) *Begin Monachem*: White Nights. London, 1951. 204-205. p.
- (19) Voenno Isztoricseszkijsz Zsurnal (Moszkva) 1990. szeptember 46. p.
- (20) Centr Hranenyenija Isztonko-dokumentalnih Kollekcij (Moszkva) MVD SzSzSzR fond 1/p o. Ole D.No. 39.
- (21) *Barany George*: I.m. 187. p.
- (22) Uo.
- (23) *Braham Randolph*: A Magyar Holocaust. i.m. 281. p.
- (24) Új Élet, 1946. október 31.
- (25) Magyar Országos Levéltár, Jelenkortörténeti Gyűjtemény XXXIII-4.
- (26) *Gerhardt Éva*: Adalékok a magyar hadifogolykérdés alakulásáról a második világháború után. Kézirat 11. p.

STARK TAMÁS

Töprengések tankönyvírás közben

Knausz Imre barátom és kollégám e folyóiratban (1994/1-2. szám) adta közre a történelemtanítással kapcsolatos gondolatait, vívódásait (Tudjuk, de nem tesszük. Töprengés a történelemtanításról). Kiváló írásának lényege abban foglalható össze: sokan tudjuk, hogy előre kellene lépni a képességfejlesztő-problémamegoldó történelemtanítás felé, amely a (tág értelemben vett) forráselemzést, illetve a tanulók egyéni és csoportos munkáját állítaná a középpontba – mégsem tesszük. Az előrelépés ugyanis számos akadályba ütközik (időhiány, a képzés és a szükséges eszközök hiánya, az oktatási kormányzat nemtörődömsége stb.). Véleményét száz százalékban osztom. Ugyanakkor ő maga is utal arra, hogy a rendszerváltás „számos akadályt elhárított a minőség kibontakoztatásának útjából”; az átmeneti helyzetben (ezt már én teszem hozzá) a „virágozzék száz virág” állapotában vagyunk. Ez nemcsak zűrzavart, de komoly kihívást is jelent. Jelen cikk egyetlen, ám fontos területen igyekszik továbbgondolni a Knausz által leírtakat: tankönyvekről lesz szó. Bizonygatni aligha kell, hogy a tankönyv – a tanár mellett – változatlanul a történelemtanítás legfontosabb szereplője. A századunk történetével foglalkozó tankönyvek körüli, politikai ízű viták és botrányok meglehetősen közismertek. Mindezzel nem foglalkozom; egy, a XV-XIX. század világtörténetét feldolgozó tankönyv (A Nyugat felemelkedésének kora 1450-1815) írása közben próbálok általánosabb tanulságokat megfogalmazni. Sokkal szerénytelenebbül: a minden történelemtankönyvre érvényes minőségi kritériumokat keresem, sőt még tanácsokat is szeretnék adni: milyen tankönyvet írjunk, hogyan írjuk – és milyet ne, hogyan ne.

A tankönyvhelyzet

A mai helyzet tehát, minden sanyarúsága ellenére, nagy lehetőségeket is hordoz; sok új iskola indul, új tantervekkel, tankönyvekkel. Utóbbiak között (történelemből) színvonalas és ígéretes munkák (pl. *Gönczöl Enikő* vagy az Általános Közgazdasági Gimnázium tankönyvei) ugyanúgy találhatók, mint gyengék, visszalépést jelentők. A dolog természetéből fakadóan persze túl sok energia fecsérlődik el, noha remélni lehet, hogy a tankönyvpiac megerősödése ki fogja választani a jókat. Ettől természetesen Knausznak igaza van abban, hogy az országos terjesztésre szánt műveket központilag kellene finanszírozni, magányos partizánok akciói ehhez kevesek⁽¹⁾.

Vessünk egy pillantást néhány nyugati ország tankönyveire, hogy a magunkéit jobban elhelyezhessük! A francia tankönyvekben a pompás kiállítás mellett elsősorban az áttekinthető szerkezet ragadja meg a figyelmünket; a világos tagolás nagyon megkönnyíti a tanulást. Túlzott tömörségük miatt ugyanakkor elmélyedésre, a problémák feldolgozására kevésbé alkalmasak. A franciáktól eltérően az angol tankönyvek általában fekete-fehérek. Nagy erényük a gyakorlatiasság, a mindennapi élet felé fordulás. Mindig konkrétumokkal foglalkoznak, a „hogyan csináljuk történelmünket?” kérdésre keresnek választ, és a képességfejlesztésre koncentrálnak. Ebből az is következik, hogy – magyar szemmel – kissé mozaikszerűek, a nagy történelmi folyamatok gyakran csak mellékesen, háttérként jelennek meg. Az újabb német tankönyvek változatlanul a nagy történelmi folyamatokra összpontosítanak, nem riadnak vissza az elvontabb kérdésfelvetésektől, ugyanakkor a források sokaságával szintén a problémamegoldó-képességfejlesztő történelemtanítás felé fordulnak. Gyengéjük viszont, hogy tematikai-szerkezeti felépítésük lényegében az évtizedekkel korábbiakat ismétli. Az ún. multiperspektivitásos látásmód jelen van az általam tanulmányozott angol, német és osztrák tankönyvek többségében,

azaz tudatosan törekszenek az események és folyamatok többoldalú, több szempontból való megjelenítésére, „súlykolás” helyett források feldolgozására.

És hol tartunk mi? Két dolgot előljáróban érdemes leszögezni: először, hogy a régi rendszerben a fékek ellenére voltak jó tankönyvek és forrásgyűjtemények. Elég talán két, már elhunyt szerző nevét említeni: *Filla Istvánét* és *Unger Mátyásét*. Másodszer, hogy – noha e cikkben egy bizonyos tankönyvtípus mellett török lándzsát – egyetlen pillanatra sem vonom kétségbe, hogy csakis a sokféleség, az alternativitás alapján lehet egyáltalán tankönyvekről beszélni.

A magyar tankönyvek általam idejémtúlnak tartott (és nem okvetlenül az előző „negyven évhez” kötődő) jellemzőit a következőkben lehet összefoglalni⁽²⁾:

Szemléletileg és tartalmilag

– (Reménytelen) igyekezet az egyetemes és magyar történelem fő folyamatainak teljes körű bemutatására. E törekvést még kilátástalanabbá teszi az események és struktúrák szervesen kapcsolódása, ezért a sokat markolás ellenére sok minden esetlegesnek hat, egészében pedig egynemű, emészthetetlen masszává változik a történelem. Egyetlen konkrét példával szemléltetve a dolgot: világossá kellene tenni, hogy a Canossa-járás említésekor a szerző a pápaság és a császárság hatalmi harcát, IV. Henrik és VII. Gergely vazallusainak magatartását, esetleg az egyház és a Német-római Birodalom általános helyzetét akarja-e bemutatni – mindegyiket egyszerre ugyanis aligha lehet. Ha mégis ez a szándéka, akkor ennyi helyen, illetve ennyiféle kontextusban kell foglalkoznia a kérdéssel!

– Megkérdőjelezetlen evolucionizmus, amely túlzottan a nyugati kultúra elsődlegességére és a fejlődés linearitására alapozza a történelmet. A termékeny összehasonlítások, a kultúrák kölcsönhatásainak vizsgálata elmarad – a tanulót első osztályban felületjük az egyvágányú sínre, amely „szükségszerűen” a jelenbe röpti. Itt említem a magyar és az egyetemes történet kapcsolatának szerveslenségét, amely a közös pontokat és az eltéréseket egyaránt elfedi, nem segíti önazonosságunk megtalálását. Kedvelt példám: miért lehetett Suez 1956-ban (is) fontosabb a világnak, mint a Duna?

– Végül a (tág értelemben vett) kultúrtörténet elhanyagolása, függelékévé alacsonyítása, amely megerősíti a politikátörténeti-kronologikus megközelítés elsődlegességét. Tankönyveinkbe alig szüremkedtek még be a modern társadalom- és esztétörténet-írás új irányzatai – ami mégis bekerül, többnyire érdektelen, átlapozható oldalakat tölt meg.

Didaktikailag és formailag

– A tankönyvek szerkezeti egységei gyakran összerosódnak, hiányoznak a táblázatok, kronológiai betétek stb.

– Kevés és túlságosan rövid, inkább illusztratív jellegű forrásrészletet tartalmaznak.

– A képek, illusztrációk kiválasztása esetleges, többnyire gyenge minőségűek, aláírásuk általában semmitmondó.

Mindez a szerzői szöveg dominanciáját, a súlykoló jelleget, a problémamegoldó-képességfejlesztő gondolkodás háttérbe szorulását eredményezi.

Mire volna szükség?

Nem szükséges itt olyan közhelyeket leírni, hogy a tankönyv a tudomány mai állása szerinti igazságot tartalmazza és maximálisan alkalmazkodjon a befogadók szintjéhez. Az előbbit csak azért említem, mert éppen egy tankönyvszerző szájából hallottam, hogy a mai (bonyolult) viszonyok közepette célszerű volna, ha az alternativitás úgy valósulna meg, hogy készülne pl. egy-egy keresztény-nemzeti, liberális illetve szocialista szemléletű tankönyv századunk történelméről. Ez természetesen abszurdum: aki bármilyen „szemléletű” tankönyvet akar írni, jobb, ha bele sem kezd – a szemlélete ugyanis benne lesz, akarva-akaratlanul. Mindezzel viszont nem állítom, hogy a szerzőnek nem lehetnek

a témából magából következő, abból kiformalódó szemléleti törekvései – sőt, ha ilyenek nincsenek, jobb ha bele sem kezd.

Először is arra van szükség, hogy a szerző (megrendelő, felhasználó stb.) világosan eldöntse, kiknek és milyen tankönyvet akar, ami szemléleti, tartalmi és didaktikai választások⁽³⁾ sorát jelenti. Egy bizonyos műveltséganyag megtanulására vagy bizonyos képességek fejlesztésére helyezi a hangsúlyt; ő fog beszélni, vagy – ahol csak lehetséges – a forrásokat beszélteni? Vállal-e bizonyos mozaikszerűséget vagy a teljességre törekszik? Inkább az eseménytörténetre vagy inkább a társadalom- és művelődéstörténetre helyezi a hangsúlyt? Hogyan oldja meg az egyetemes és a magyar történelem kapcsolatát? Milyen szerepet szán az Európán kívüli világnak, illetve az európai perifériáknak stb.?

Említettem már, s a Knausz Imrével való egyetértéséből is nyilvánvaló, hogy magam „pártos” állásponton vagyok a fenti választásokat illetően, bár – nem kétkem, hogy pl. „súlykolós”⁽⁴⁾ tankönyv is lehet jobb vagy rosszabb. Olyan tankönyvet szeretnék írni vagy olvasni, amely:

- szemléletileg nyitott, nem tartalmaz lezárt ítéleteket;
- az eseményeket a struktúrák alá rendeli, mert önmagukban eseményekről – bármilyen érdekesek legyenek is – értelmetlen dolog beszámolni, azok mindig egy folyamat részeként, egy struktúra elemeként nyernek értelmet. A tanárnak és tanulóknak mindig tudnia kell, hogy éppen milyen kontextusban helyezkedik el az adott esemény;
- kisebb, önmagukban is koherens egységeket alkotó témakörökben rendezi el a tananyagot;
- megfelelő szerepet szán a társadalom- és művelődéstörténetnek, az életmód bemutatásának;
- újszerűen és az eddiginél szervezesebben oldja meg a magyar és az egyetemes történet kapcsolatát⁽⁵⁾;
- nagyobb teret ad az Európán kívüli világ és az európai perifériák történetének;
- a képeknek, térképeknek igyekszik a szöveges részekkel egyenrangú szerepet juttatni;
- „varázstalanítja” a történelmszemléletet és -tanítást: számúzi a tartalom nélküli szómagiát („központosította a királyi hatalmat”); minél konkrétabb, világosan értelmezett fogalmakkal dolgozik.

A cél, amelynek mindez alárendelődne, a történelemtanítás problémamegoldó-képességfejlesztő funkciójának előtérbe kerülése, illetve ennek összeegyeztetése a történelmi alpműveltség követelményeivel: „nem úgy van-e, hogy a történelmi megismerés legalább olyan fontos a történelemtanításban, mint maga az ismeret?” – kérdezi Knausz. Tanár és tanuló így mintegy közösen alkotnának újra egyfajta múltat, ama filozófia jegyében, amely szerint a múlt egésze úgysem „rakható össze” (egyféleképpen).

Az így készült tankönyv minden bizonytalansággal szembejövő, terjedelmes lesz, hiszen sok forrásrészletet tartalmaz. Ez is indokolja, hogy a szerző legyen szűkszavú és tényszerű, tartózkodjon a saját ítéletektől, s lehetőleg ne írjon le olyasmit, amit a forrásrészletek is tartalmaznak. Bevallom, azt a munkamódszert alakítottam ki, hogy a vázlat megfelelő pontjaihoz először hozzárendeltem a forrásokat, s csak ezután írtam meg a magam „összekötő szövegét”.

A maximális szemléleti nyitottsággal párosuló, ugyanilyen fontos követelmény a maximális szerkezeti zártság és fegyelmezettség. A szerzőnek nagyon egyértelműen el kell választania (szerintem nem nagy- és kisbetű alkalmazásával) a különböző egységeket. A szövegek így nem összefüggő, folyamatos „leckét” alkotnának, hanem változatos, egymástól tipográfiailag is elkülönülő információegységeket (kronológiai áttekintések, életrajzok, szómagyarázatok, kérdések, összefoglaló részek stb. Most készülő munkámban „helyek” alcímmel Londonról, Szentpétervárról, Amszterdammról, Versailles-ról és az Escorialról található szövegek. Meggyőződésem ugyanis, hogy a tankönyvnek bizonyos kézikönyv-funkciókat is el kell látnia.) A kötet használója így nem „veszhet el” a betűtengerben, nem is unatkozhat mellette. Megjegyzem még: a színes, változatos információközlés már a népszerű-tudományos munkákban is egyre inkább alapkövetelmény – a tárgyánál maradván lásd pl. A múlt születése, az SH atlasz, Az emberiség krónikája köteteit.

Hogyan csináljuk?

Lássuk a következményeket és a gyakorlati tanácsokat!

Mint említettem, nélkülözhetetlen, hogy a tankönyv szerzőjének legyen összképe, saját elképzelése a tárgyalt korszakról. Nem szükséges bonyolult elmeszüleményre gondolni: a tankönyv felépítése, tartalma, s nem utolsósorban címei egyértelművé teszik ennek meglétét vagy hiányát. A „Vegyesházi királyok kora” vagy a „Magyarország három részre szakadása” címek (persze az előbbi már aligha kielégítő) világosan utalnak arra, mit tart fontosnak – többnyire a szaktudománnyal egyezően – a szerző. Ha azonban – mint a tegnapi vagy a mai második gimnazista tankönyvekben – olyan főcímekre bukkanunk, hogy „Az érett feudalizmus Magyarországon”, majd „A feudalizmus bomlása és a kapitalista viszonyok kialakulása”, a rögtön jelentkező unalom mellett az olvasót elfogja az az érzés, hogy a szerzőnek nincs – vagy nem lehet – saját képe a korról. Talán szerencsés ezt egy friss példával is érzékeltetni: a nálunk 1992-ben kiadott *The Times Atlas/Világtörténelem szerzői hét részre osztották az emberiség történetét, amelyből az utolsó négynek a címe: „Az elszigetelt régiók világa” (kb. 600-1500), „A Nyugat felemelkedésének kora” (kb. 1500-1815), „Az európai fölény kora” (kb. 1815-1918) és „A globális civilizáció kora” (kb. 1917-1990).*

Mivel a tankönyvírás közismert módon lopás és ollózás, s minél több helyről lop a szerző, az eredmény annál jobb lesz, nélkülözhetetlen nyugati könyvek és tankönyvek használatára. Csak a magyar nyelvel, legalábbis az egyetemes történelem esetében, nem lehet boldogulni.

Ha a szerző „mezei” tanár, kívánatos az állandó együttműködés történészekkel: nemcsak a szakmai tekintély, hanem az óhatatlanul becsúszó hibák kijavítása miatt is. (Ha történész írja a tankönyvet, a fordítottját javasolnám.) Sokkal szerencsésebb volna persze történészek és történelemtanárok team-szerű együttműködése a tankönyvírásban, ám ennek megvalósulásáig is folyamatos konzultációra van szükség.

Végül, noha feleslegesnek tetszhet, de a megírás módjáról is ejtenék pár szót. A könyvnek világos, értelmes és érdekes magyar mondatokat kell tartalmaznia. Nem súlykolódós tömönkördöket, hanem összehasonlításokkal és szembeállításokkal operáló megállapításokat, amelyek új ablakokat nyitnak, új rácsodálkozást keltenek a (történelem iránt nem okvetlenül érdeklődő) gyerekek fejében. Mindenkinek ajánlom a Tész-vesz város sorozat köteteit, amelyek komoly, gyakran összetett, számos szakkifejezést tartalmazó mondatokban világítják meg a kenyérsütés, az útépités vagy a tűzoltás rejtelmeit a bilin ülő korosztály számára – mindez nemcsak érdekli a piciket, de többnyire pontosan meg is jegyzi tartalmukat.

Követendőnek, mert szintén figyelemfelkeltőnek tartom azt a gyakorlatot, amely nem elégszik meg az egyes részek végi összefoglalással, hanem rövid (jól kiválasztott képet, forrásrészletet és kérdést tartalmazó) bevezetővel indít. Az összefoglalás viszont inkább következtetések levonása, bizonyos általánosítások megfogalmazása legyen, mint az anyag sokadszori végiggrágása.

Ha a célok, a feltételek és a lehetőségek találkoznak, a tankönyv már önmagát formálja. Inkább spirális, mint lineáris felépítésű lesz, azaz bizonyos témák – különböző összefüggésekben, különböző szinteken – újra és újra visszatérnek. Ez módszertanilag jó, mert a problémák különböző oldalokról való vizsgálatára és bizonyos értelemben lezárhatatlanságára hívja fel a figyelmet; hasznossága pedig abban rejlik, hogy mintegy beépíti az ismétlést a tankönyvbe. Ez egyúttal válasz lehet arra a nyilván megfogalmazódó kifogásra, hogy az ilyen tankönyveket használó tanulók kevesebbet fognak tudni. Erről természetesen még nincs adatunk (a nemzetközi vizsgálatok szerintem ebben nem nyújtanak megbízható információkat), de nem hiszem, hogy így lenne. A mérhető eredményt nyilván a NAT alapján elkészülő vizsgarendszer minősíti majd, ám megkockáztatom: a megszerzett tudás személyesebb és jobban alkalmazható az itt ajánlott módszerrel, mint volt eddig. Mert – s hadd fejezzem is be Knausz soraival – „itt már nemcsak a történelemtanításról, nemcsak az iskoláról van szó...”

- (1) „Az oktatás irányítói szemmel láthatóan ma is csak kétféle módját tudják elképzelni a tankönyvírásnak. Vagy szombat esténként írja meg a szerző apránként a saját felelősségére, bízva abban, hogy egyszer talán szükség lesz rá, vagy riadókézsültség van, fel kell kutatni a lehetséges szerzőt és hozza a kéziratot – lehetőleg tegnapra” – írta *Knausz* „A Huszadik század története fiataloknak” című könyvemről közölt recenziójában (Pedagógiai Szemle 1992. május, 83. p.). Magam mindkét utat megtapasztaltam, a negyedikes gimnazistáknak készült tankönyvek tragikomikus kálváriája pedig megerősíti, hogy a változásra még várni kell.

Amikor a legutolsó, 1992-93-as tanévben tankönyv helyett csak egy füzetecskét bocsátottak a végzős középiskolások rendelkezésére, a Nemzeti Tankönyvkiadó képviselője azzal men-tegette a helyzetet, hogy Nyugaton egyre kedveltebbek a „mag”-tankönyvek; itt az ideje nálunk is kipróbálni ezt a műfajt. Nos, nem állítom, hogy „mag”-tankönyv nincs, de azt igen, hogy Európa legnagyobb tankönyvtárában, a braunschweigi Georg-Eckert-Institutban négy hét alatt eggyel sem találkoztam. Amiből számomra az következik, hogy – ha már tankönyvet nem sikerült kiadni – azért még nem kell okvetlenül Európára hivatkozni.

- (2) A témáról bővebben írtam *Continuity and Change in Hungarian History Teaching: The Last Hundred Years' Experience* című cikkemben (*A. Dickinson* (ed.): *Perspectives on Change in History Education*, London, 1992., 62-68. pp.)
- (3) A tantervkészítés során adódó választásokról írt *Mátrai Zsuzsa* a *Pedagógiai Szemle* 1992. februári számában (3-12. p.): Egy döntésjáték – és ami a háttérében van.
- (4) Nem könnyű megragadni, mit értek a „súlykolás” többször visszatérő kifejezése alatt, noha természetesen az oktatás minden résztvevőjének a magolós-poroszos szellem jut eszébe. Talán itt sem felesleges egy példa: nagy tapasztalatú tankönyvíró kolléga említette nagy nyilvánosság előtt, hogy szerinte kettest az érdemelhet, aki legalább az anyagrészt végi összefoglalás szövegét tudja. Kell-e magyarázni, milyen kevés köze van ennek a történelem-tanításhoz és -tudáshoz? (Bevallom, nem tudom, hogy ki lehet kettes, csupán azt, hogy a problémamegoldó-képességfejlesztő történelemtanítás, illetve tankönyv olyan újfajta óravezetést, kommunikációt alakít ki tanár és tanulók között, amely a számonkérés és értékelés egész rendszerét is okvetlenül átalakítja.)
- (5) Miután Magyarország ritkán játszott meghatározó szerepet a nagy világtörténelmi folyama-tokban, ez mindig problémát okoz. Nem kizárt, hogy érdemes megkísérelni a visszatérést a régi módszerhez: a külön magyar és külön egyetemes történelmi tankönyv használatához. Azonban ezt csak úgy tudom elképzelni, hogy az egyetemes történetet – ahol lehetséges és szükséges – magyar utalásokkal, „betétekkel” egészítjük ki, a magyar történelmet pedig erős egyetemes történelmi háttérrel írjuk meg. Úgy vélem, Magyarországon legalább *Marczali Hen-rik* óta nem született igazán színvonalas egyetemes történelmi szintézis, ami súlyosan torzító következményekkel járt-jár a közgondolkodásban. Az egyetemes és a magyar történet való-ban szerves összekapcsolását még a Magyarok Európában sorozat három kötete sem tudta igazán jól megoldani.

Személyes utóirat

A közelmúltban ugyanazon a napon értesültem arról, hogy *A XX. sz. története fiataloknak* című tankönyvem elnyerte a szakközépiskolások „tetszésdíját”, és arról, hogy *A nyugat fel-emelkedésének kora* című új könyvemet tankönyvként nem hagyták jóvá. Mivel a korábbi könyvet is többször elutasították, a mostani döntés – úgy vélem – a legszebb reményekre jogosít.

BIHARI PÉTER

Benyomások, tapasztalatok

Utólag visszagondolva, elutazásom előtt elképesztően keveset tudtam az amerikai iskoláról, pedig az iskola működéséről hivatalos leírás érkezett. Az általános tudnivalók – még itthon – valamelyest megnyugtattak, hogy aztán New Yorkban kiderüljön, bár minden igaz, mégis minden valahogy másképp működik, vagy legalábbis más hatást kelt.

A tanítási nap

Előre tudtam, hogy heti 25 órában (ott annyi a kötelező) fogok New York egyik legjobb középiskolájában irodalmat tanítani, biztonságos, középosztálybeli környéken, és hogy a mi fogalmaink szerint a gimnázium hatalmas: mintegy 3000 gyerek jár oda. Az órák 40 percesek, és a tanár köteles a tanítás egész idatartama alatt – függetlenül attól, hogy van-e órája – az épületben tartózkodni. Az ott töltött hónapok tapasztalata alapján egy nap rendje így festett: az első óra 7,49 órakor kezdődött, és 40 percig tartott. Utána 4 perc szünet következett. A második óra utáni szünetet nem tanítás, hanem 20 perces ún. „official class” követte. Ezután a tanítás szabályosan folytatódott. A diákok napi nyolc órát töltöttek az iskolában: az első órától a 8-ig (ami 1,49 órakor végződött), vagy a másodiktól a 9-ig (ebben az esetben 2,33 órakor fejeződött be számukra a tanítás).

A 8 órából 6 volt tanóra, 1 az ebédszünet (az 5-6-7. órák valamelyike) és egy óra szabad tanulás, amit a könyvtárban tölthet a gyerek olvasással, kutatással, leckeírással vagy ha ehhez nincs kedve, az ebédlőben beszélgethet.

Az „official class” bizonyos szempontból az osztályfőnöki órákra emlékeztetett, annak személyes jellege, kapcsolata nélkül. A tanár, aki az „osztályfőnök”, ugyanis az esetek döntő többségében nem tanítja azokat a gyerekeket, akikkel ebben a „hivatalos órában” találkozik. A feladata a jelenlét ellenőrzése, és a hirdetések ismeretése – részben az adott évfolyamra vonatkozó tudnivalók elmondása, az esetleges hivatalos papírok kiosztása majd beszedése, illetve a rend és a csend biztosítása, hogy az iskolarádióon keresztül érkező hirdetések is eljussanak a tanulókhöz. (Aki erről az óráról hiányzik, egész napos hiányzóként jelentik – bár minden egyes órán az adott szaktanár névsort olvas, és a jelenléti ívet le kell adni a dékáni hivatalban.)

Ez az óra minden nap az állampolgári esküvel kezdődik, amit a falon függő amerikai zászlóra szegezett tekintettel mondanak el a gyerekek. Az iskolai rend szigorú szabályokra épül – néhányuk logikus és érthető, mások esetlegesnek tűnnek. Érthető, hogy fegyver, bármilyen szűrő, vagy verekedésre használható eszköz nem lehet senkinél. Tilos a walkman és a beeper (személyi hívó) – az utóbbi a drogproblémák megelőzése miatt. Továbbá tilos az iskola épületében sapkát viselni. Nem sikerült kideríteni, miért. Állítólag az illem miatt, ami kissé nevelésnek tűnt, hiszen a gyerekek jelentős része az ajtóban nem engedi előre a felnőtteket és ritkán köszön, de úgy látszik, valahol el kell kezdeni a jómodor tanítását.

Iskolai rend

Az épületben való mozgás – biztonsági okokból – szintén szigorú szabályokhoz kötött. Biztonsági őrök vigyáznak a kapuban, és ellenőrzik a belépőket, továbbá ők teljesítenek szolgálatot a folyosókon is. A rövid szünet szintén a biztonság kedvéért van: a diákok még rövid ideig sem lehetnek felügyelet nélkül. A 4 perces szünet pontosan arra elég, hogy – meglehetősen gyors tempóban haladva – egyik teremről a másikba érjenek, ahol már várja őket a tanár. Minden óra másutt van – bár nincsenek szaktantermek – és minden órán más gyerekek tanulnak együtt. A nálunk hagyományos „osztály” nem létezik. Ha valakinek 6 órája van egy nap, nagy valószínűséggel 6 különböző diákcsoport tagja

– minden órán más-más gyerekekkel van együtt. Így azért jóval nehezebb másokkal összeszokni, barátkozni. Az órarend 1 félévre szól (a tantárgyat tanító tanár személye is), így bizony előfordul, hogy a gyerekek hónapok elteltével sem tudják biztosan egymás nevét. Jóval szűkösebb az alkalom az ismerkedésre, barátkozásra: a szünetekben szinte képtelenség beszélgetni – nemcsak a gyerekeknek. Ha a gyerek a tanárral akar beszélni valami olyan dologról, ami az órán történt, vagy abban a pillanatban tűnik halaszthatatlannak, szinte lehetetlen a helyzet, hiszen rohannia kell a következő órára, talán az épület másik felébe. Tanítási időn kívül azonban önképzőkör, sportolási lehetőség, zenekar, énekkar, klub várja a diákokat. Az is igaz, hogy minden csak az órára való megérkezésig sürgős (a késés ugyanis komoly fegyelmi vétség), a tanóra menete már korántsem olyan szent, hiszen a gyerek az ügyeit is jórészt ekkor intézi, és megpróbál kikérdzkedni a „guidance counselor”-höz a dékáni hivatalba vagy esetleg csak WC-re (ami az alagsorban van, tehát a szünetben képtelenség odáig eljutni).

Természetesen a diák csak külön kártyával hagyhatja el a termet – amit fel kell mutatnia, ha a folyosón a biztonsági őr megállítja –, és a tanári asztalon lévő papíron alá kell írnia a nevét, a távozás és érkezés idejét. Ezt a papírt – ellenőrzés céljából – a dékáni hivatal gyűjti a hiányzásokkal együtt.

Minden gyerek egy ún. „guidance counselor”-höz tartozik, (talán nevelési tanácsadóknak lehetne fordítani). Az ő munkája hasonlít leginkább az itthoni osztályfőnöki tevékenységhez: figyelemmel kíséri a diák tanulmányi előmenetelét, segít kiválasztani a fakultatív tárgyakat, tanácsot ad, milyen vizsgát a legcélszerűbb letenni a továbbtanulást elősegítő, ellenőrzi a hiányzásokat, a korreketálások megszervezésével segíti a tananyag pótlását hosszabb hiányzás esetén, tanácsot ad a legmegfelelőbb továbbtanulási lehetőség kiválasztásához. A gyerekek nagyon hallgatnak a véleményére, és minden ügyes-bajos dologgal hozzá fordulnak.

Számonkérés, értékelés

Az iskola – bár megengedi a többféle értékelést – többé-kevésbé ragaszkodik a teljesítmény százalékban kifejezhető méréséhez. Középszintű tanulmányaik során a diákoknak szóban sohasem kell számot adniuk tudásukról – felelés vagy szóbeli vizsga nincs, az órai munka, az órákon való „aktív részvétel” sem haladja meg a 3-4 összefüggő mondatot. Mivel írásban is jórészt feleletválasztásos, illetve „igaz-hamis” tesztet írnak (az utóbbi során az adott megállapításokról kell eldönteniük, megfelelnek-e a valóságnak vagy sem (esetleg két oszlopban lévő fogalmakat kell párosítaniuk egymással. (Ezen a módon ellenőrzik például a megtanított új szavakat – nem csupán idegen nyelvek esetén, hanem az anyanyelvükön is: nem feladat megmagyarázni vagy értelmezve mondatokba foglalni az új kifejezéseket.) Nem véletlen, hogy sok gyerek aktív szókinccse igen szegényes, kifejezőképességük – különösen írásban – nem túl magas színvonalú. Az egy témáról való összefüggő beszéd vagy fogalmazás nagyon nehéz és nem mindig sikerrel megoldott feladatnak számít.

A 65% alatti teljesítmény bukást jelent, fölötte ötösével változnak osztályzatok (tehát a bizonyítványban pl. 78% nincs) kivéve 90% fölött, ahol már egyesével jelölik a pontokat, bár 93 fölött gyakorlatilag elvéve akad osztályzat. A gyerekek többé-kevésbé el is fogadják a „Nincs tökéletes teljesítmény”, „95% fölött legfeljebb a tanár tudhatja az anyagot” és az ehhez hasonló tanári indoklásokat. Engem például védőn – a következményektől óva – figyelmeztettek a gyerekek, hogy 2 kiemelkedő teljesítményt nyújtó, hibátlan dolgozatokat ír, rengeteg külön munkát végző, intelligens tanítványnak nehogy 100%-ot adjak, „Hiszen azt úgysem engedi a dékán.” Engedte. Vagy nem vette észre. Vagy idegenségemnek köszönhetően tolerálta.

Az iskola rendkívül fontosnak tartja, hogy a szülők tudják, mi történik az iskolában, bizonyítja ezt a kiosztott fénymásolat (ld. a mellékletben), ami a szülőknek ad segítséget, hogyan készítsék fel gyermekeiket a tesztekre (vagy egyáltalán bármi olyan feladatra, ami megmértést jelent).

Ennek egyik kulcsa, hogy a gyereken erősítse a pozitív énképet. Az egyik legnagyobb élményem nekem is ez volt: felnőtt és gyerek egyaránt azt hangoztatja (hisz pályás korától ezt sulykolják belé), hogy ő szép, jó és okos, fontos, hogy roppantul szeresse önmagát. Ez részben remek, mert segít a gyerekek elfogadni önmagát. Másrészt rémes, hiszen gyakran előfordul, hogy tudás, teljesítmény, vagy komoly emberi érték nincs mögötte. Ha valós értékítéletet nélkülöző, az önkritikát eleve elvető módszer, akkor komoly veszélyei vannak. Egyrészt bámulatos lehetőséget ad a gyerek kezébe, hogy fejlődése kiegyensúlyozott legyen. Másrészt viszont – ez már az iskola hibája – jelentős részük nem tanulja meg, hogyan kell élni (és nem visszaélni) ezzel az eszközzel.

Továbbá azt, hogy az esetek jelentős részében ez csak kifelé működő, elsajátított manír, bizonyítja a személyiségzavarnak, frusztrációnak és szorongásnak számos jele. (Primitív általánosításokat levonva: a felnőtt férfi lakosság jelentős része idegesen rágja a körmét.) De érdekes módon a „Think positive” („Gondolkodj pozitívan”) nagyon sokat segít.

Nem csupán a pozitív én-képről van szó – ez a világhoz való viszonyt is jelzi. Azt fogalmazza meg, mit kell tenni (hiszen valaminek a tagadása végül is nem cselekvés). Az iskola jelentős mértékben – ahol ez lehetséges – nem tiltásokat fogalmaz meg, hanem a megkövetelt normákat, cselekvést stb. Tehát például a „Ne egyél az órán!” helyett „A tízóraidat a szünetben edd meg!” felszólítással találkozik a gyerek a tanteremben.

Bár az iskola tudásanyagban egyáltalán nem terheli túl diákjait, nem különösebben csiszolja modorukat, viselkedésüket (szintén túlzásnak tűnő általánosítás, de igaz: a gyerekek jelentős része nem tud csukott szájjal enni, nem tud zsebkendőt használni – állandóan szipákolnak – problémát jelent a köszönés, az ajtóban való előreengedés –, mindezekkel a felnőttek is így vannak) – mégis sokat tanulnak. Csak egészen más dolgokat, mint a mi középiskoláink. Ismereteik jóval gyakorlatiasabbak – az életben való eligazodást segítik. A hivatalos papírok kitöltésétől kezdve az állásért való megjelenés, illetve beszélgetés (job-interview) fortélyain át a kérvények, ösztöndíj, segély és egyéb támogatásért való folyamodás szabályain át, a bankszámlanyitást és bankhitelkérés lehetőségéig minden, a „túléléshez szükséges” praktikus dolgot megtanulnak.

Magabiztosabbak, mint a mi hasonló korú gyerekeink. Igaz, jelentős részük már középiskolás korában (16-17 évesen kezdve) dolgozik. Nem nyáron vagy hétfőgén, hanem minden nap, délután 3-tól 8-ig – vagy tovább. Nem csoda, hogy az iskola háttérbe szorul, noha jelentős részük szeretne továbbtanulni.

A felnőttek helyeslik a délutáni munkavégzést, mert „felelősségérzetre nevel és pénz is lehet keresni, hogy ne szoruljanak a szülőkre” (a tévedések elkerülése végett, igen jó-módú szülőik esetében is szó van erről), és a gyerekek is természetesnek veszik.

Furcsa kettősség születik ebből: a diákok talán kevésbé vagy kevesebbet gyerekek, mint nálunk, de ugyanakkor gyakran infantilisebbek is – valahogy eltulodíka a gyerekkor-felnőttkor határa, egymásba csúszik a kettő, és egyiket sem élük meg maradék nélkül. Gyerekek kevésbé játékosak és kreatívak (nem az ő hibájuk: kevés az erre nevelő feladat is – nem kell gondolkodni, kipróbálni magukat, csak le kell másolni, vagy még egyszerűbben a kiadott papírról csupán elolvasni be kell vágni a tudnivalókat) – minden gondolkodásra készítő feladatot több-kevesebb ellenállással, sőt heves tiltakozással fogadnak. Felnőttek viszont gyakran gyermekeg, amit némi szorongással élnek meg, hiszen nem ezt várják tőlük.

Íme a teljes szövege annak a kiadványnak, amit a szülőnek adnak:

Segítsen gyermekének, hogy fejlődjön a teszt-írásban

„Az amerikai gyerekeknek késznek kell lenniük arra, hogy az iskola első napjától kezdve tanuljanak. És természetesen a gyermekek iskolára való felkészítése a szülők történelmi felelőssége.” (George Bush elnök)

Teszt. Sokféle jelentéssel terhelt szó. Fontos ... valami, amivel törődni kell ... oly sokat jelenthet, hogy rossz előérzetet, féltelmet szül.

A tesztek fontosak, különösen az iskolás gyermekek számára. A teszt általános képességek mérésére képes. Befolyásolhatja az év végi osztályzatot.

Vagy, ha a tanulási képességeket méri, befolyásolhatja, hogy a gyermek milyen osztályba kerül az iskolában. Tehát fontos a tesztelésen való jó szereplés.

Ennek képessége egész életünk során segítségünkre lehet, gondoljunk csak a jogosítvány megszerzésére, a sportválogatokon való részvételre, vagy egy állásért való jelentkezésre. E képesség nélkül az ember súlyosan hátrányos helyzetbe kerülhet.

Az Ön gyermeke fejlesztheti ezen képességét. És Ön segíthet neki ebben. Nem kell mást tenni, mint kipróbálni a Tanulmányi Kutató és Fejlesztő Iroda (TKFI) által kifejlesztett egyszerű módszert. Ez a szórólap elmondja, miként.

Miért éppen teszt?

A gyermek számára nagy segítség, ha megérti, miért irat az iskola tesztek. És ha ismeri a tesztek különböző fajtáit. A teszt mérce. Az iskola az oktatás színvonalának mérésére majd fejlesztésére használja. Némely teszt arról tájékoztatja az iskolát, hogy erősíteni kell a kurzusokat vagy változtatni kell a tanítási módszereken. Mások összemérik a diákokat az iskolán, a tankerületen vagy városon belül. Valamennyi teszt meghatározza, hogy az ön gyereke milyen jól teljesít.

Ez igen fontos.

A legtöbb tesztet, amit gyermekének meg kell oldania, tanárai állítják össze. Ez azt jelenti, hogy a tanárok megtervezik a tesztek. Ezek kapcsolódnak össze a bizonyítványban kapott jegyekkel. Segítenek mérni a diák előmenetelét – a tanárnak és a tanulóknak egyaránt megmutatják, hogy a gyerek képes-e lépést tartani az osztállyal, szüksége van-e külön segítségre, vagy esetleg jóval társai előtt jár.

Gyermekeinek néha „minta-teszteket” is írnia kell. Ezek ugyanazon szabvány szerint mérik a diákok teljesítményét szerte az országban. Mindenkinek ugyanazt a tesztet kell megoldania ugyanazon szabályok szerint. Ez lehetőséget ad arra, hogy a diákok teljesítményét egymáshoz képest mérijék.

Érdeklődjön az iskolában!

Hasznos lehet, ha tudja az iskola szabályait és gyakorlatát, a mintateszteket illetve a teszt-eredményeket illetően. Kérdezze meg gyermeke tanárát vagy nevelési tanácsadóját, miféle tesztekkel kell gyermekének az év során megírnia – és érdeklődjék azok ütemezéséről is.

Még egy fontos dolog: néhány iskola gyakoroltatja a diákokkal a tesztek megírását. Ez segítséget nyújthat abban, hogy a gyerekek ismerősként kezeljék az utasításokat illetve magát a formátumot. Érdeklődjön meg, vajon az iskola állandóan biztosítja-e ezt a gyakorlati lehetőséget vagy csak az erre rászorulóknak ad módot.

A teszt-drukk megelőzése

A teszt miatti nyugtalanság hasznos. De a „teszt-drukk” már nem az. Utóbbi túlzott aggodalmat jelent, hogy jól teljesítsünk, és ez csapás lehet a diák számára. Azok a tanulók, akik vizsgadrukkban szenvednek, hajlamosak aggódni iskolai sikereik miatt, különösen azért, hogy jó eredménnyel szerepeljenek a tesztek alkalmával. Aggódnak a jövő miatt és túlságosan is önkritikusak. Ahelyett, hogy kihívásként élnék meg a siker lehetőségének ígérését, a kudarcotól félnek. Ezért nyugtalanodnak a tesztek, illetve saját képességeik miatt. Végül olyannyira felőrli őket ez, hogy alkalmatlannak érzik magukat a tesztre vagy a tananyagról való vélemény-nyilvánításra.

Az sem segít, ha azt mondjuk a gyerekeknek, nyugodjon meg, lazítson, gondoljon valami másra vagy hagyja abba az aggodalmaskodást. De léteznek módszerek a vizsgadrukk leküzdésére. Biztassa és vegye rá gyermekét a következőkre:

- Nyújtsa ki a tanulás idejét több napra vagy hétre. (A tudás elmélyítése hosszabb ideig tartó tanulási eredménye.) Értse meg az információt és kapcsolja eddig meglévő ismereteihez. Egnél többször ismétlje át a tanultakat. (Így a diák a vizsgaidőszakra felkészültebb érzé magát.)

- Ne magoljon a vizsga előtti este – a magolása fokozza az idegeskedést, ami gátolja a tiszta gondolkodást. Aludjon nyugodtan előző este. A pihenés, a torna és a bőséges reggeli éppolyan fontos a teszt megírása előtt is, mint bármely más tanítási napon.

- Figyelmesen olvassa el az utasításokat, mikor a tanár kiosztja a tesztet. Ha nem érti őket, kérje meg a tanárt, hogy magyarázza meg azokat.

- Nézze át gyorsan az egész tesztet, hogy lássa, milyen típusúak kérdések (feleletválasztás, párosítás, igaz/hamis, értekező fogalmazás), és ha lehetséges, nézze meg, hány pontot érnek az egyes feladatok. Ez segít a megfelelő tempó megválasztásában.

- Ha értékelő fogalmazást kell írni, először valamennyi kérdést olvassa el, a margóra jegyzeteljen: írja fel azokat a kifejezéseket, amelyek a válaszra vonatkoznak. Ezek segíteni fognak a válasz megfogalmazásában.

- Ha nem tudja a feleletet egy kérdésre, hagyja ki és menjen tovább. Ne töltsen az idejét az ezen való idegeskedéssel. Jelölje meg, hogy átolvasva feltűnjön, az adott kérdés válasza nélkül maradt. Ha a vizsga végén marad idő, vissza lehet rá/juk/ térni.

Mit igen és mit nem

Nagy segítségére lehet gyermekének, ha ezeket az „igen”-eket és „nem”-eket figyelembe veszi a tesztek kapcsán:

- Ne aggodalmaskodjon túlságosan gyermeke teszteredménye miatt. Ha túl nagy hangsúlyt fektet a teszteredményekre, ez nyugtalaníthatja a gyermeket.

– Bátorítsa gyermekét! Dicsérje mindazért, amit jól csinál. Ha jó érzéssel gondol önmagára, minden tőle telhetőt meg fog tenni. Azok a gyerekek, akik félnek a kudarctól, nagyobb valószínűséggel idegeskednek a teszt megírása közben, és nagyobb valószínűséggel hibáznak.

– Ne ítélje meg gyermekét egyetlen teszt eredménye alapján. A teszt-eredmények nem mérik tökéletesen mindazt, amit egy gyerek tudhat. Sok egyéb dolog is hatással lehet a teszt végeredményére. Például a gyereket befolyásolhatja a tantermi környezet, a tanár viselkedése és az, miként éri magát. Ne felejtse el, hogy egy teszt csak egy teszt.

– Kérse fel gyermeke tanárát, amilyen gyakran csak lehet, hogy a gyerek fejlődését megbeszélhessék. Kérje a tanárt, javasoljon olyan feladatokat, amelyeket otthon végezhetnek el, hogy a gyermek felkészüljön a tesztre, és fejlessze megértési képességét az iskolai munka során. A szülőknek és a tanároknak együtt kell működniük a gyerek javára.

– Bizonyosodjon meg arról, hogy gyermeke rendszeresen jár iskolába. Ne felejtse el, hogy a tesztek tükrözik a gyerek átfogón általános teljesítményét. Minél több erőfeszítést és energiát fektet a gyermek a tanulásba, annál nagyobb valószínűséggel nyújt jó teljesítményt a teszteken.

– Biztosítson nyugodt, kényelmes helyet az otthoni tanuláshoz.

– Bizonyosodjon meg arról, hogy gyermeke kipihent a tanítási napokon, különösen, ha tesztet kell írnia. Azok a gyerekek, akik fáradtak, kevésbé képesek figyelni az órákon és megfelelni a teszt követelményeinek.

– Biztosítson kiegyensúlyozott étrendet gyermeke számára. Az egészséges test egészséges, aktív elméhez vezet. A legtöbb iskola ingyenes reggelit vagy ebédet biztosít az anyagilag rászorulóknak. Ha úgy gondolja, gyermeke élhet ezzel a lehetőséggel, beszéljen az iskola igazgatójával.

– Lásza el gyermekét könyvekkel és folyóiratokkal, amiket otthon olvashat. Ha új anyagokat olvas, a gyerek új szavakat tanulhat, amik esetleg a teszteken is szerepelnek. Érdeklődjön gyermeke iskolájában az ajánlott olvasmányokról vagy kérjen tanácsot a közkönyvtárakban.

A teszt után

Fontos, hogy a gyerekek átismételjék a tesztben írottakat. Ez különösen igaz a tanár által összeállított teszt esetében. Sokat tanulhatnak a kijavított és leosztályozott tesztből. Megmutatja, mi okozott nehézséget számukra. Ez különösen fontos olyan tantárgyak esetében, ahol a tananyag egyik része a másira épül, például a matematikában. Azok a diákok, akik nem sajátították el a matematika alapjait, képtelenek lesznek törtekkel számolni, négyzetre emelni, megérteni az algebra stb. Beszélje meg a helytelen válaszokat gyermekével, és állapítsák meg, miért azt a választ adta. Néha a gyerekek félreértik a kérdés megfogalmazását, vagy rosszul értelmezik, mit kérdeznek tőlük. Lehet, hogy a gyerek tudta a helyes választ, de nem tudta hűsosan kifejezni.

Az is fontos a gyerek számára, hogy lássa, jól gazdálkodott-e a teszt írásakor az idejével, és vajon a találgatás jó ötletnek bizonyult-e. Ez segíthet, hogy a következő tesztre változtatassanak mindazon, ami szükséges.

Önök és gyermekének el kell olvasnia minden olyan megjegyzést, amit a tanár a tesztre írt. Ha bármely megjegyzést nem világos, a gyerek kérje meg tanárát, hogy magyarázza meg azt.

A TKFI tesztírási módszere gyermekek ezreinek segít országoszerint. Reméljük, az ön gyermekének is hasznára válik.

SAMU ÁGNES

Magyar-Francia Ifjúsági Alapítvány

Új kezdeményezés a francia nyelv tanításában Magyarországon

„A békés és egymást érteni akaró európai gondolkodóknak tudniuk kell: sorsunk ezentúl közös, s e közös létezés csak egy emberi léptékű politika újjáélesztésével válik lehetségessé. Kormányok és intézmények közötti ideális együttműködés sem oldhat meg önmagában minden problémát. Európának mindenekelőtt a különböző kultúrákat behálózó és országhatárokat átszelő személyes barátságokon alapuló kapcsolatrendszerrel kell válnia.” – vallja Marc Bubern strasbourgi egyetemi hallgató a Les enjeux de l'AEurope című folyóirat felkérésére írt cikkében.

A személyes kapcsolat, a kölcsönös megértés nagyrészt a közös nyelven, annak megfelelő szintű ismeretén múlik. Ez utóbbi ma a közép-kelet európai régió egyik égető gond-

ja. E gond tudatában, a magyarországi idegennyelv-oktatás hiányosságai és egyensúlyzavarai orvoslására a Művelődési és Közoktatási Minisztérium 1992-ben létrehozta a Magyar-Francia Ifjúsági Alapítványt.

Az Alapítvány létrejöttének rövid krónikája

1991. november 14-én született meg az a magyar külügyminiszter s a művelődési és közoktatási miniszter által aláírt levél, amelyben mindketten hitet tettek a francia-magyar kapcsolatok erősítése mellett. S amellett is, hogy egymás kulturájának, nyelvének megismerésében milyen fontos szerep jusson az iskolának, a fiatalságnak. E cél érdekében felkérték ifj. Fasang Árpádot, a Magyar UNESCO-Bizottság főtájkárát, hogy tárgyaljon a francia kormány képviselöivel egy a magyarországi francia kulturális jelenléte erősítő program támogatásáról.

1992 elején létrejött az a tervezet, amely szerint francia vendégoktatókat hívnak magyarországi közép- és felsőfokú oktatási intézményben. Ahol francia oktatás folyik, ott lesz olyan anyanyelvi tanár (250-300 ember), aki az iskolában, a településen, „meghatalmazott nagykövetként” képviseli hazája nyelvét, kultúráját. E tanárok jelenléte játékosan befolyásolja majd a franciatanítás színvonalát, kiegyensúlyozottabbá teszi az idegennyelv-tanítás mai szükre szabott irányultságát, s a magyar kollégáknak felmérhetetlen értékű mindennapos nyelvi továbbképzést biztosít. S mert mindez nemcsak magyar érdek, különböző (állami, regionális) francia szervek is támogatják majd anyagilag e tanárok magyarországi tartózkodását.

1992 áprilisában ifj. Fasang Árpád arról számolhatott be, hogy franciaországi tárgyalásai során, amelyeket francia hatóságokkal, szervezetekkel és magánszemélyekkel folytatott, mindenki nagy meglepedéssel nyugtázta, hogy Magyarországon kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a francia nyelv széles körű tanításának. Hasznosnak, fontosnak, időszerűnek tartották a tervet. Ekkor találkozott az AGIR nevű aktív nyugdíjas szakembereket tömörítő egyesület vezetőivel is, akik felajánlották segítségüket.

1992. május 25-én az új budapesti Francia Intézet megnyitása alkalmából mondott beszédében *Andrásfalvy Bertalan* miniszter úr bejelentette: „a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Magyar-Francia Ifjúsági Alapítvány létesítését határozta el, hogy elősegítse a francia nyelv és kultúra magyarországi népszerűsítését, s hogy a két nép fiatalsága egymást kölcsönösen minél jobban megismerhesse. A Külügyminisztérium és más intézmények segítségével túlmenően a főváros vezetői is rokonszenvvel fogadták a kezdeményezést, és szándéknyilatkozatot tettek, hogy hozzájárulnak az Alapítvány alapítókéjéhez.”

1992. szeptember 8-án megérkezett az első 10 francia AGIR-tanár, akik egész tanévben tanítottak egyelőre felsőoktatási intézményekben és kéttannyelvű gimnáziumokban. A második félévben még két friss nyugdíjas kolléga csatlakozott hozzájuk.

1992. szeptember 10-én a kormány jóváhagyja a Magyar-Francia Ifjúsági Alapítvány alapító okiratát.

Az alapítvány kuratóriumában képviselteti magát a Francia Nagykövetség, a magyar Külügyminisztérium, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Fővárosi Polgármesteri Hivatal. A kuratórium elnöke ifj. Fasang Árpád. Mindehhez kellett rendíthetetlen hit, konok tenniakarás, többek önfeláldozó munkája – hiszen a szervezeti keret még nem létezett –, hogy az álomból realitás legyen. A nagy kísérlet nehéz körülmények között indul útjára. A francia fél erkölcsi támogatása, elismerése megvan. A francia fél hozzájárul az alapítókéhez (magánszemély) 500 frankkal. A Fővárosi Önkormányzat azonban nem tudja folyósítani a megajánlott 3 millió forintot. A bért, a társadalombiztosítási járulékot, s a legtöbb esetben a lakásbérleti díjat is a Művelődési és Közoktatási Minisztérium állja.

Az első sikerek

Az első év pedagógiai, emberi sikere igazolja az alapítványt megálmodó Fasang Árpád hitét. A magyar intézmények mindegyike megújította anyanyelvi francia tanár iránti ké-

relmét az 1993/94-es tanévre, s a 12 francia közül 8 kéri szerződése meghosszabbítását. A francia és magyar regionális sajtóban cikkek jelennek meg az úttörő vállalkozás résztvevőiről. Az interjúk többfajta tanulsággal szolgálnak. A megszólaltatott francia tanárok szinte egyöntetűen nagy elismeréssel szólnak a magyar diákok franciáknál magasabb általános műveltségéről, udvariasságáról, munkafegyelméről. De észrevételezik azt is, hogy sok hallgató passzív, amit annak tulajdonítanak, hogy a diákok nincsenek azoknak a nyelvi eszközöknek a birtokában, amelyekkel ez leküzdhető lenne. A Jászberényi Tanítóképző Főiskolán tanító *Calvas* úr vonta le azt a minden bizonnyal több helyütt érvényes következtetést, hogy a magyar gimnáziumban a tanítás során az írásbeli nyelvhasználatból indulnak ki, azaz szinte úgy tanítják, mintha a nyelv nem élő organizmus, a kommunikáció eszköze lenne. Így aztán a diákok erősek a nyelvtanban, de nehezen jutnak el odáig, hogy szabadon kifejezzék magukat, azaz kommunikációs eszközként használják a nyelvet. Az egri főiskolán tanító *Mir asszony* év végi összegzéséből egy mondat: „munkánk nagyon érdekes és nagyon hasznos, mert bár az itt folyó képzés jó színvonalú, hiányzik a szóbeli gyakorlat.” Már az első év tapasztalatai megerősítették azt a pedagógiai elképzelést, amely az Alapítvány életre hívó gondolatok között szerepelt. Ezek az oktatók azt hozzák személyükben, amit mi, magyarországi franciatanárok legjobb esetben is csak szimulálni tudunk: a nyelv hétköznapi valóságát, iskolai tanuláson túlmutató hasznát az életben. És természetesen nemcsak a nyelvet, hanem ugyanilyen természetességgel hozzák az általa közvetített kultúrát, a mindennapok civilizációját is.

Van a programnak egy közvetett, nem ilyen evidens pedagógiai, de számunkra legalább ugyanolyan fontos hatása. A kapcsolat ugyanis nem „egyrányú utca”. Nem csak a nyelvet, kultúrát átadó és azt befogadó kapcsolata. A franciatanárokat ért mindennapi hatásokból, olvasmányaikból (mert többen módszeresen meg akarják ismerni népünket, országunkat), utazásaikból kirajzolódik egy eddig számukra többnyire ismeretlen Magyarország képe, kultúrája. Ezt közvetítik, sugározzák majd vissza Franciaországban. Most már a második év tapasztalataival mondhatjuk: itt tartózkodásuk során nemcsak a francia nyelv és kultúra meghatalmazott nagykövetei ők, de Magyarország, a magyar értékek közvetítőivé is válnak Franciaországban. A már idézett *Calvas* úr lírai vallomást fogalmaz év végi jelentés helyett az AGIR párizsi vezetőinek, amelyben megható szeretettel, elfogultsággal írja le az általa megismert népet, nyelvet.

A győri Tanítóképző Főiskolán tanító *Blandin asszony* szülőföldjén, Normandiában magyar napokat szervez a tanévet követő nyáron, több városban fellép a főiskola énekkara. Az egri tanárképző „világjáró nagyjia” (az Ouest-France róla szóló cikkének címét vettük kölcsön), *Mir asszony*, Heves megye és Loire-Atlantique kapcsolatait építi, hallgatóival Hevest és Eger városát bemutató francia anyagot készít. Mások „csak” diákcsereket szerveznek, bonyolítanak le. Építik az apró hidakat, amelyekeken egyre többen indulhatnak egymás, egymás megismerése felé. E népi diplomácia aprómunkájával hozzájárulnak ahhoz, hogy realisabb, tehát árnyalt, sokszínű kép alakulhasson ki rólunk, magyarokról is ott, Franciaországban. Az első év tényei bizonyították: az államközi szerződés szerinti anyanyelvi lektorok (ma ez 10 a felsőoktatásban 5 a kéttannyelvű gimnáziumokban) munkája nem elegendő, hogy az intenzív angol-amerikai, német jelenlét (az anyanyelvi tanárok száma több száz) mellett hangsúlyosan képviseltesse magát a francia is. Életképes volt a gondolat, hogy a kört szélesíteni kell. A francia Külügyminisztérium folytatásra méltó kísérletről beszél.

Az AGIR 1993. május 13-i körlevelében, amelyet tagjainak küldött szét Franciaország minden részébe, beszámol az első tanév tapasztalatairól, s jelzi: a Magyar-Francia Ifjúsági Alapítvánnyal történt egyeztetés nyomán az 1993/94-es tanévre 30 oktatót szándékoznak küldeni, várják a jelentkezőket.

A Francia Nagykövetség Kulturális Tanácsosa *Françoise Allaire* 1993. július 7-én levélben értesíti Fasang Árpádot, a kuratórium elnökét, hogy a francia kormány támogatja a magyar fél kérését, hozzájárul 50 fiatal diplomás toborzásához, már az 1993/94-es tanévre. *Allaire asszony* arról is szól levelében, hogy a francia Külügyminisztérium anyagiilag is segíti az Alapítvány munkáját. Egyidejűleg valamennyi francia egyetemre elküldik a felhívást. A levél dátumából, s az egyetemi munkarendből sejthető: nem sokan olvashatják az új tanév megkezdése előtt. S a magyar oktatási ügymenetet ismerők számára

az is világos, hogy az idő rövidege milyen terheket ró majd az Alapítványra, amelyre a magyarországi szervezés java hárul. – Mindezek után vagy mindezek ellenére 1993 szeptemberében 40 francia oktató kezdi meg munkáját az Alapítvány szervezésében, 23 nyugdíjas, 15 friss diplomás és 2 aktív tanár. (Akihez a 2. félévben 1 nyugdíjas, 2 friss diplomás és 1 újabb aktív tanár csatlakozott.) A felsőoktatásban (tanító- és tanárképző főiskolákon, a budapesti és debreceni tudományegyetemen, közgazdasági egyetemen, külkereskedelmi, kereskedelmi, vendéglátóipari, műszaki főiskolákon) huszonhárman dolgoznak, az ország különböző középiskoláiban tizenheten. Ma az ország 26 településén, Berettyóújfalutól Csurgóig, Szombathelytől Békéscsabáig, Kaposvártól Ballassagyarmatig, Szentestől Tatáig alapítványi francia oktatók segítik magyar kollégáik munkáját. Ez az igazi „üzemmenet” első éve, annak minden jogi, adminisztratív gondjával, s a módosult helyzetben újabb pedagógiai kihívásokkal is.

Az e tanévre történő igénybejelentés egy olyan körlevél alapján történt, amelyet Fasang Árpád és *Dobos Krisztina* jegyzett, s amelyben szerepeltek a fogadás feltételei is. Ezt a dokumentumot kb. 150 oktatási intézmény kapta meg, és 65-70 helyről érkezett vissza szándéknyilatkozat. A francia féltől minden esetben szakmai önéletrajzot kértünk, amelyet nyugdíjas tanár esetében az AGIR adatbankja, a friss diplomás saját maga juttatott el hozzánk. A fiataloktól utolsó diplomájuk másolatát is elvártuk. A beérkező pályázatokat a Francia Nagykövetség Kulturális Osztályával szorosan együttműködve bíráltuk el, s próbáltunk összepárosítani intézményt és oktatót. Kimerítő előzetes egyeztetéseink, hosszú telefonjaink mérlegeléseink sikerét bizonyítja, hogy tanév közben egyetlen össze nem csiszoló pároson kellett csak változtatnunk. (Az első helyen magát rosszul érző fiatal francia tanár a másodikon aztán megtalálta önmagát, s a neki tetsző feladatot.)

A magyar fogadó intézménytől azt kértük, hogy biztosítsa a francia oktató szállását (ez az AGIR igénye szerint kétszobás, bútorozott lakás a nyugdíjasoknak, garzonlakás vagy önálló kollégiumi lakrész a fiataloknak), és a friss diplomások térítésmentes étkezését. (E különbségtétel okairól a későbbiekben szólnunk.) Az Alapítvány (azaz az Alapítvány előterjesztése nyomán a minisztérium) állja a francia tanár fizetését, amelyet a Francia Nagykövetség és az AGIR képviselőivel való tárgyalás során egyeztetett, átvállalja a társadalombiztosítás költségeit, a külföldiektől is levonandó járulékok fizetését. Felsőfokú intézmények esetében (mivel ott a minisztérium a fenntartó) a lakás bérleti díját is téríti. Vállalja továbbá két országismereti – pedagógiai hétvége szervezését minden francia tanár számára. Jó alkalom ez arra, hogy behatóbban megismerhessenek egy-egy magyar tájat, de arra is, hogy egymással találkozhassanak. A generációs háborúk korában szívmengető volt látni ősszel Sárospatakon, hogy a nyugdíjasok azon túl, hogy örültek egymásnak, milyen nagy kedvvel beszélgettek az akkor először látott fiatalokkal, akiknek ez szintűgy őszinte örömeire szolgált. A Francia Nagykövetség Kulturális Osztályával közösen többször szervez az év folyamán pedagógiai továbbképzést, szakmai tanácskozást a friss diplomások számára, amelynek költségeit, a szállást és étkezést szintén az Alapítvány állja. A francia Külügyminisztérium fedezi a friss diplomások évi egyszeri, a nyugdíjasok kétszeri hazautazásának költségeit, hazaszállítást igénylő betegség esetére pedig kiegészítő biztosítást köt számukra. Az AGIR-ral kötött megállapodása értelmében pedig a nyugdíjas tanárok számára étkezési hozzájárulást fizet. (Ezért nem kapnak ők térítésmentes étkezést.) Ime a fogadás anyagi háttere. Ebben az évben még sok döcönő, helyi buktató, néhol hivatalnok packázásai nehezítették az adminisztratív teendőket. Azért is, mert az október óta ígért, az alapítványi francia tanárok jogi státuszát egyértelműen tisztázó kormányközi jegyzékváltás, egyezmény még mindig nem íródott alá. Most már csak abban bízhatunk, hogy a következő tanévet ezzel a könnyítéssel kezdjük majd. Ezek a részletek, menetközben adódó technikai, adminisztratív gondok idén még aránytalanul sok időt és energiát raboltak el a fontosabb pedagógiai munkától. Nem tudtunk ellátogatni az intézmények többségébe; kevesebb idő jutott a francia oktatókkal és a magyar kollégákkal történő egyéni beszélgetésekre. S ez a hátralévő hónapokban már csak részben orvosolható.

Új tapasztalatok

Milyen új tapasztalatok árnyalják az első évben kialakult képet? A francia mint idegeny-nyelv-diplomás (FLE) fiatalok nem hagytak otthon olyan anyagi háteret, mint nyugdíjas kollégáik. Nekik többnyire itteni fizetésük az egyetlen jövedelemforrás. Képzettek, de többségüknek ez az első komoly szakmai gyakorlata, s túl sok az ismeretlen elem egyszerre, ezért is van szükségük a pedagógiai találkozókra, tanácsokra. Új jelenség, hogy néhányan közülük nem érkeznek számukra teljességgel ismeretlen országba. Otthoni egyetemi tanulmányaik során már találkoztak a magyar nyelvvel és kultúrával, és ide akartak jönni. Azon túl, hogy tanítják anyanyelvüket, tökéletesíteni akarják magyar nyelvtudásukat, mert a történelmükről, irodalmukról megtanultak révén megszerették ezt az országot. Ők már az új Európa, az egymásmellettség úttörői. A strasbourgi *Carole Metz* például azért került Csurgóra, mert az iskola úgy kért tanárt, hogy jelezte: nincs franciául tudó ember közöttük. Strasbourg azon öt francia egyetemi város közül való, ahol magyar oktatás folyik. Strasbourgban 3 illetve 4 évnyi magyar tanulmányok után egyetemi részdiplomát lehet szerezni.

Carole e diploma, nyelvi és civilizációs ismeretek birtokában, két debreceni nyári egyetem gyakorlatával felvértezve örömmel érkezett Magyarországra. Tudta, hova jön.

Hosszabb távon ezekkel az egyetemekkel lehet majd a legjobb kapcsolatunk, hiszen kölcsönösen segítjük egymás munkáját. Franciaországi magyartanítás, magyarországi franciatanítás ily módon kapcsolódhatnak össze, lehetnek – *Sütő András* szép képét kölcsönözve – egymásnak létrafokai.

Ennek szellemében építkezve, első lépésként a strasbourgi egyetemen kértünk fel koordinátort, aki a személyesség hitelét adja a távolban megfogalmazott célkitűzéseinkhez. Azt a *Marc Buber*-t, akitől e tanulmány bevezető sorait idéztük. Neki köszönhetően a strasbourgi egyetem jelentős számú friss diplomással képviselteti magát a következő tanévben a magyarországi oktatási intézményekben.

Eddigi tapasztalataink birtokában úgy látjuk (s ebben francia hivatalos partnereink egyetértésével találkozunk), hogy a jövőben a nyugdíjas tanárok számának az ez évi szinten, 25-30 fő körül kellene maradnia, s ők szakképzettségük, szakmai tapasztalataik alapján elsősorban a felsőoktatásban tevékenykednének. A fiatalok száma azonban feltehetően megkészsereződik, háromszorozódik majd. Minden fél számára hasznos itt végzett munkájuk: a friss diplomás számára előnyt jelent majd otthoni pályázatok beadásakor az itt szerzett szakmai tapasztalat. Mostani oktatómunkájukon kívül a jövőben is segítségre lehetnek oktatási, kutatási, de akár kereskedelmi kapcsolatok teremtésében, hiszen ha jól tettük dolgunkat, nem őriznek majd rossz emléket az országról. S jó az ittlétez a francia államnak is: legtöbbjüknek elhelyezkedési gondjai lennének Franciaországban. S az ottani munkanélküli pályakezdő értelmiségiek léleknehezítő gondjai helyett ők értelmes munkával töltik idejüket külföldön, ami anyagilag mindenféleképpen ki-sebber terhet ró a francia államháztartásra, mint az otthon kifizetendő munkanélküli segély,

Az eljövendő harmadik tanév

Az 1994/95-ös tanévet előkészítendő elérkezettnek láttuk az időt egy országos felmérésre, hogy lássuk a pillanatnyi pontos igényt: az ország minden olyan középiskolájába, ahol hivatalos statisztikák szerint franciát tanítanak, továbbá kivétel nélkül minden felsőoktatási intézménybe elküldtünk egy tájékoztatót, s mellékelünk egy kérdőívet, amelynek kitöltése egyben pályázat is anyanyelvi francia oktató fogadására. Még egy lap került a több mint 450 borítékba, melyet nemleges válasz esetén kértünk visszaküldeni, pár-szavas indoklással, miért nem tart igényt az intézmény francia oktatóra. A végleges eredményről még nem számolhatok be, csak most érkeznek még a válaszok. Becslésünk szerint kb. 80-90 intézmény vár egymaga vagy más intézménnyel közösen francia tanárt. A nagy tanulság a visszaérkező nemleges válaszok miéértje. Megerősítenek bennünket abban, hogy megérzésen alapuló célkitűzéseinket jól határoztuk meg, de új irányokat is

szabnak. A végleges adatok elemzése majd egy másik tanulmány célja lesz. Két elgondolkoztató visszatérő érv csupán:

– „a francia nyelvre nincs társadalmi igény”, „eddig túl volt reprezentálva az iskola képzési koncepciójában”

– „a magyar tanárok jól ellátják a munkát, nincs szükség anyanyelvi tanárra”.

Ameddig a több mint 200, hazánkban megtelepedett francia cég közül egynek is Ausztriából kell franciául is tárgyalóképes vezetőt hozatnia magyarországi telephelyére, addig a magyarországi franciaoktatásra kell hogy legyen társadalmi igény. Ameddig magyar-francia szakos tanár nem tud, nem mer francia kollégája előtt megszólalni, mert görcsbe rándul a nyelve beszédgyakorlat híján, addig örülünk annak, hogy a jól képzett magyar tanárok mellett franciaországi tartózkodás során lenne igazán elsajátítható. S míg megvalósul e gyönyörű képességünk, addig az Alapítvány feladatának tekinti, hogy segítse a tágasabb, hozzánk közelhozható Európa kialakítását a maga szerény eszközeivel.

A. SZABÓ MAGDA

Egy francia Berettyóújfaluban

Iskolában, a berettyóújfalui Arany János Gimnáziumban 2 évig működött angol nyelvű amerikai kolléganő. De nemcsak angol anyanyelvű volt, hanem nyelvtanár is, ami igen jelentős előny a fogadó iskolának. Az angol szakos magyar kolléganőimmal gyakran értékeltük az anyanyelvi lektor jelentőségét a napi munkában, valamint a legcélszerűbb és a leggyümölcsözőbb együttműködés formáit. Ezek után került sor a Magyar-Francia Ifjúsági Alapítvány keretében meghirdetett francia anyanyelvű kolléga foglalkoztatása iránti kérelem benyújtására. Sűrű levélváltások és a fogadás körülményeinek biztosítása után Michèle Hamedí kolléganő Budapestre érkezett 1993. szeptember 4-én.

Az első benyomások

Rendkívül fontos, hogy a hazánkba érkező külföldi vendégtanár méltó munkakörülmények között dolgozhasson. A pályázati feltételek között szereplő „férőhely” szónak nem az a megfelelője, hogy berakjuk a vendégtanárt egy kollégiumi szobába, közös WC-, fürdőszoba-használattal, főzési lehetőség nélkül („egy az, amit mi kapunk a menzán”), és élje túl a tanévet a kollégisták „életzaja” és -tempói közepette. A nyelviskola-vállalkozásokba hívott fiatal angol vendégtanárok is nehezen viselték a fentiekben vázoltakat, hát még az idősebbeknek milyen megpróbáltatást jelenthet a napi munka után afféle „egyetemistás” viszonyok között másnapra készülni, netán pihenni.

Városunk előljáráóságában partnert találtam arra, hogy az idős, de nagyon fiatalos lelkesedéssel dolgozó amerikai kolléganőhöz hasonlóan a fiatal nyugdíjas francia kolléganő is egy garzonlakást kapjon frissen festve, tapétázva, berendezve, felszerelve. Iskolánk gazdasági vezetője és igazgatósa kellő együttműködésével a francia kolléganő megérkezéséig mindezt megvalósítottuk: virág az asztalon, a hűtőben 2 napi friss étel, vörösbor. A Keleti pályaudvaron francia zászlót és névtábláját tartva vártam rá, kocsival vittük állomáshelyére (nem fogadva el a „majd feltesszük a vonatra”-féle megoldást.)

A találkozást már természetesen megelőzte levélváltás az elképzeléseiről (heti munkarend, javaslatok) és a minisztérium által előírt óraszámról, az itteni iskoláról és lakáskörülményeiről. A személyes találkozás nagyon vidám volt: én a zászlót lobogtatva pásztaztam szememmel a peront, kerestem az ősz hölgyeket, míg ő egy villanytargonca bak-

járól kiáltott rám nagy örömmel. A kocsiban hazafelé már jól kibeszélgettük magunkat, egy körültekintően kiválasztott étterem igen finom, kedvére való ebédje után. Nagyon jó hangulatban értünk haza. A lakásába belépve nem győzte elragadtatását kifejezni: „hallottam azoktól, akik már egy éve itt dolgoznak, hogy a magyarok vendégszeretete és figyelmessége páratlan, de ez felülmúlja minden elképzelésemet”.

Ezután jött a találkozás a diákjainkkal. Már a kocsiban ideúton kérdezgette: „hogyan fog majd a tanulókkal kommunikálni?” – franciául persze – válaszoltam. Ő hitte is meg nem is, hogy egy kiejthetetlen nevű keletmagyarországi városka diákjai olyan szinten tudnának franciául, hogy ezen a nyelven lehessen velük érintkezni a tanítás során és a tanórán túl is. Az első tanórái után elragadtatva ecsetelte, milyen élmény számára, hogy meg tudja magát értetni mindenkivel. Nekünk kivételes szerencsénk, hogy Michèle Hamedi rendkívül széles pedagógiai jártassággal bír: óvónői, alsótagozati tanítói képzése mellé megszerezte a 8 osztályos gimnáziumi történelem, földrajz és anyanyelvi francia tanári képesítést is. Nagy örömmel fogadta tehát azt a lehetőséget, hogy általános és középiskolai tanulókkal egyaránt foglalkozhat.

Talán hosszabban számoltam be az együttműködés létrejöttének hátteréről, de ezen alapul a jó közérzet és a harmonikus tevékenység az egész tanév során. A figyelmeseknek, a folyamatos eszmecserének nem szabad lankadni a későbbiekben sem.

Michèle Hamedi a gimnáziumban „hivatalosan” 10 órát tartana hetenként. Az első héten kijelentette azonban, hogy „ha itt unatkozik, hazamegy”. Tehát a nyelvvizsgára készülő, továbbtanulók egyéni foglalkozásokra járnak hozzá heti 1-2 alkalommal, ami ki-tesz még heti 4-5 órát.

Az általános iskolában eredetileg heti 5 órát terveztek vele, oda is két délelőtt megy, összesen 8-9 órát foglalkozik a gyerekekkel, és egy délután a főiskolai francia képzésre járó fiatal kolléganőket készíti fel a konzultációkra. Igen sok szemléltető anyagot hozott számunkra: 6 videofilmet, könyveket, az irodalom és az egészségügyi szaknyelv oktatásához folyóiratokat, prospektusokat. A tanulók egyénileg és csoportosan is megajándékozták. Karácsonyra ő minden egyes diákjának hozott valamit (naptárt, könyvet, kulcs-tartót, bizsut stb.). Mindezek az ő teljes otthonosságát és a diákjaival kialakított közvetlen kapcsolatát tükrözik, szakmai lelkesedésén túl.

Az első eredmények

Az első félévi munkájának felbecsülhetetlen eredménye, hogy mind a 3 gimnáziumi évfolyam tanulói hozzászórtak a közvetlen francia nyelvű napi érintkezéshez, és beszéd-készségük sokat gyarapodott. Hat negyedikes tett középfokú nyelvvizsgát, további négy a következő vizsgaidőszakban próbálja meg. Az idegen nyelvi kommunikáció segítésére a tanulók és Michèle is szívesen élnek a gesztusok, a mimika „színházi” eszközeivel, és rajzolnak, ha kell. A kolléganő lényge, személye olyan jótékony hatással van mindnyájunkra, hogy derűje, szolgálatkészsége, lelkesedése külön kincs. Sajnálatos, hogy azok a törekvéseink, melyekkel szerettük volna őt a környéken dolgozó francia anyanyelvű kollégákkal összeismertetni, nem jártak sikerrel: leveleire nem kapott választ, egyedül a Karcagon dolgozó kolléga örül a megismerkedésnek.

Összegezve tapasztalatainkat: az anyanyelvi kolléga akkor jelent minőségi többletet az idegenyelvek oktatásában, ha ennek komoly emberi és nevelési alapja van: nem lankadó érdeklődés, állandó odafigyelés egymásra, a rendkívüli lehetőséggel élni is tudó diákok körében.

SZABÓ ÖDÖNNÉ

„Így látjuk mi...”

Berettyóújfalu az ország olyan részén fekszik, ahol francia emberek, turisták ritkán fordulnak meg, így csak elvétve volt arra lehetőség, hogy az iskolában tanult nyelvet a gyerekek természetes közegben használhassák. Ezen a nem túl jó helyzeten óriásit javított a francia tanárnő rendszeres jelenléte a tanórákon. A gyerekek kipróbálhatták megszerzett ismeretüket: megérti-e őket egy „igazi” francia, és mennyit értenek ők? Iskolánkba első alkalommal az 1993/94. tanévben érkezett anyanyelvi francia tanárnő.

A tanárnő iskolánkban hetente két napot, összesen hat tanórát tölt. A kezdeti időszak az ismerkedésen kívül azzal telt, hogy kölcsönösen próbáltuk megismerni egymás pedagógiai, oktató munkáját. Kezdő tanárok lévén, hiszen csak negyedik éve tanítunk kolleganómiai francia nyelvet, nagyon megnyugtató volt, hogy vendégünk már az első alkalommal kifejezte maximális segítőkészségét. Biztosított bennünket arról, hogy nem ellenőrizni, bírálni jött, hanem „szolgálni”, segíteni mindenben és mindenhol, ahol tud. Ez oldotta kezdeti feszültségünket, és hamar baráti, őszinte együttműködés lett a hivatalos kapcsolatból.

A tanórákat közösen tervezzük. A legelső órákban még nagyrészt mi irányítottuk a munkát, de az ismerkedés erejéig ő is bekapcsolódott. Figyelte azt, hogy a gyerekek milyen szinten állnak a beszédértés, a beszédkézség terén, milyen módszereket használunk. (Negyedikétől hetedik osztályig vannak közös óráink, a módszerek az életkori sajátosságok miatt esetenként igen eltérőek.) Figyelte, milyen témakörökben járatosak a gyerekek, milyen tempóban tudnak dolgozni.

Az óra vezetésében vállalt szerepe fokozatosan bővült, egyre inkább átvette az irányítást. Februárban az önálló óravezetés 70-100% között mozgott. Mi csak akkor lépünk fel, ha segítség kell a megértéshez, illetve rövid magyar nyelvű magyarázatra, utasításra van szükség. Jelenlétünk az órán a gyerekeknek biztonságérzetet nyújtott az első időkből. A kezdeti izgalom, feszültség feloldódott. Tudták, ha „bajba kerülnek”, végső esetben van kihez fordulni.

Igyekeztünk mindig úgy alakítani a kommunikációt, hogy erre a lehető legkevesebb esetben legyen szükség. Ezzel kapcsolatban óriási változást tapasztaltunk a gyerekeken. Kezdetben, ha nem értették meg az egész mondatot (pl. a szórend más volt, mint a megszokott), még akkor sem mertek mondani semmit, vagy jelezni a megértést, ha a szavakat ismerték. Az önkifejezésben szintén nagyon visszafogottak voltak, még azt sem merték mondani, amit tudtak. Most már elmondhatjuk, hogy ez a jelenség alapvetően megváltozott. Egy-egy elkapott ismerős szóból következtetnek a tartalomra, képesek globális megértésre. Bátrabban fejezik ki saját gondolataikat akkor is, ha tudják, hogy nyelviileg nem tökéletes, amit mondanak. Főleg a kicsiknek, a 4. osztályosoknak sikerült legyőzni gátlásaikat. Mondanivalójukat akár egy-két szóval is jelzik. Akarnak beszélni, és akarják, hogy megértsék őket. Nem zavarja őket a nyelvi korlát. Ennek elérésében nagy segítség volt számunkra a tanárnő nyílt, közvetlen egyénisége. A gyerekek tapasztalhatták, hogy soha nem oktatta ki őket, ha hibáztak, és örül minden franciául kiejtett szóknak. Önbizalmukat a sok dicséret is erősítette.

Azoknál a 7. osztályosoknál, akik 4. éve tanulnak franciául, jól bevált módszert találtunk: a 12 fős csoportot további két kis csoportba osztottuk. Az egyik csoport a tanárnővel dolgozott, a másik velünk. Félidőben cseréltük a csoportokat, hogy a gyerekek ne fáradjanak el túlságosan. A tanárnő csoportjában lévő gyerekek egy asztal körülülve beszélgettek egy adott témáról. A témát úgy választottuk ki, hogy jól ismert legyen a gyerekek körében a lexika szintjén, legyen róla ismeretük általában, és nem utolsó sorban érdekelje is őket. Ilyen téma volt pl. az állatok. A beszélgetés arról folyt, milyen állatokat szeretnek, kinek milyen állata van otthon, milyen a külseje, hogy hívják stb. A beszélgetést a tanárnő vezette főleg kérdésekkel, de a gyerekek is visszakérdeztek, így ő is beszélt a cicájáról.

E beszélgetések során új kifejezésekkel ismerkedtek meg, bővült szókincsük, de megismertek az állatokkal kapcsolatos néhány közmondást, amelynek értelmét minden magyar nyelvű magyarázat nélkül, franciául magyarázva, mimika, gesztusok segítségével megértettek. Élvezetesebbek voltak azok az órák is, amikor a tanárnő Franciaországról beszélt. Bemutatta lakóhelyét, beszélt a francia iskolákról, az ünnepek kapcsán a szokásokról – ezt a gyerekek mindig nagyon élvezték. Ők is kérdeztek mindent, ami csak eszükbe jutott: felment-e már az Eiffel-toronyba, ismeri-e Alain Delont, milyen kocsija van stb.? A kialakult jó kapcsolatot bizonyítja, hogy Karácsonykor egy kis ünnepség után a gyerekek maguk készítette ajándékokkal (a betlehemi jelenet) lepték meg a tanárnőt. De könnyeket csalt a szemébe az is, amikor 7. osztályosok az énekórán a frissen tanult Marcellais-t elénekelték a tiszteletére.

De a gyerekek is meghatódtak, amikor a téli szünetről visszatérve mindenki egy Eiffel-tornyos kulcstartót kapott ajándékba. Ha néha, valami oknál fogva nincs jelen a tanárnő a megszokott órán, a gyerekek nagyon csalódottak.

A francia tanárnővel azonban nemcsak az iskolában találkozunk. Igyekszünk őt bevonni a város kulturális életébe. Segítjük a kikapcsolódásban is. Kiállításokra, koncertekre, baráti összejövetelekre, iskolai kirándulásokra hívjuk. Igyekeztünk azt elérni – és úgy érezzük, sikerült is –, hogy ne érezze magát elveszítettnek egy idegen városban, és ha netán gondja, nehézsége van, tudja, hogy hozzánk nyugodtan fordulhat. Segítettünk a vásárlásoknál a termékek megismerésében, ajánlottunk éttermet, amelynek az étlapját lefordítottuk, segítettünk az elromlott ajtózárra megjavításában. Ezeket a hétköznapi, apró dolgokat is nagyon fontosnak tartjuk. A nagyobb és a jelentéktelenebb elemek együtt segíthetnek abban, hogy vendégünk itt otthon legyen.

Összegezve a tapasztalatokat elmondhatjuk, hogy az eddig eltelt öt hónap minden szempontból nagyon hasznos volt mind nekünk, mind a gyerekeknek. A szakmai, nyelvi segítségen kívül barátság is szövődött köztünk, amely nem fog véget érni a tanévvel.

Jó lenne, ha a jövőben is lehetne alkalmunk ezen a módon kedvet ébreszteni, illetve hatékonyabbá tenni a francia nyelv tanulását.

HEGEDÜSNÉ NAGY MAGDOLNA

„Így látja ő...”

Azzal az elhatározással és óhajjal jöttem Magyarországra, hogy tanítsak, de éppen olyan erős vágyat érzek arra, hogy tanuljak magam is. Ez teszi lehetővé az eszmecserét, melynek alapja a kölcsönösség. Mivel az igazi találkozás sajátossága a kíváncsiság, a nyitottság, ez Berettyóújfaluban megvan. Kialakult az értékes és kölcsönösen gazdagító együttműködés, amelyet semmilyen keret, semmilyen meghatározás nem korlátozhat. Ebben a szellemben működünk együtt. Következésképpen munkánkban a „miértet” kell előtérbe helyezni: a „hogyan”, vagyis a módszer ezt magától követi. Nincs recept sem a pedagógiai eljárásokra, sem a sikerre.

A tanulók számára is igen fontos, hogy a magyar és francia tanárok jó egyetértésben, emberi kapcsolatban dolgozzanak. Ez az eredményes munka alapja. Bármilyen szintű is ez az együttműködés, szükség van az állandó kapcsolattartásra. Ezt a gimnáziumban megkönnyíti az a tény, hogy rendelkezésünkre áll egy nyelvi szertár-dolgozószoba, ahol meg tudjuk beszélni a munkával kapcsolatos témákat, és a tanulókkal egyénileg is lehet foglalkozni.

Kolléganőim igen gyorsan megteremtették és elmélyítették az együttműködést. A munka napi megszervezése szinte magától ment. Állandó eszmecserék, a közösen felhasz-

nált szemléltető anyagok, a tennivalók pontosítása teszi folyamatossá az együttműködést. Igazi csapatmunka zajlik.

Meg kell állapítanom, hogy a hetekre előre eltervezett programszerű munka nem vált be. Egszerűen azért, mert ez túl merev volt és beszűkítette a tanulók ismeretszerzését. Másként kellett tehát közeledni, mint gondoltam: sokkal hajlékonyabban, bizonyos nézőpontokhoz állandóan igazítva a munka menetét. Kiegészítő és kiegészítő tevékenységet kellett folytatni.

Számomra az első pedagógiai szabály, hogy elfogadtassuk magunkat a közönségünkkel, és alkalmazkodjunk hozzájuk. Ha ezt így megalapozzuk, a tanulók nyelvi tudásszintjétől függetlenül lehetővé válik az eszmecsere, mivel a tanár nyitott és feltétlenül rendelkezésre áll.

Kezdetől világos volt, hogy a tanulók egyáltalán nem azt várják az anyanyelvi francia tanártól, hogy a magyar nyelv tanárjuk munkaformáit reprodukálja, vagy utánozza. Ők nyitást vártak, másfajta ismereteket, igen nagy kíváncsiságuk kielégítését. Várakozásuk főként azokra a témákra irányult, melyek civilizációs jellegűek: a történelem, a konyhaművészet és sok más. Olyan ismeretekre vágytak, melyeket az idegen nyelvek tanulása során műveltségük gazdagítása céljából is érdemes bővíteni: a földrajz, az irodalmi szövegek olvasása eredeti nyelven. Segítette a munkát a tanulók gyors megismerése.

Minden tanulóban kialakul, él valamilyen kép a tanult idegen nyelvet beszélőkről, hazájukról. Ezt a képet a tanulók kíváncsisága által tovább kell gazdagítani újabb felfedezések felé, ezt be kell építeni pedagógiai tevékenységünkbe.

A nyelvi szerkezetek elsajátíttatása milyen munkás és nehéz! Ez a tevékenység nem teszi lehetővé, hogy a tanár a sokoldalú elvárásoknak eleget tegyen, és a kíváncsiságot kielégítse. Ez utóbbi tehát az anyanyelvi kolléga szerepköre, aki hordozója és tanúja, előadója mindezeknek a témáknak és kérdéseknek. Már pusztán jelenlétével irányítja, finomítja, elmélyíti a kérdéseket és témákat. Még ennél is jobb, ha maga inspirálja a kérdést. Ettől kezdve az eszmecsere, mondhatni, természetesen jött létre.

Az első félév inkább szóbeli munkaformákból épült fel, míg a másodikban áttértünk egy szervezett írásbeli tevékenységre. Albumot készítünk Magyarországról, és szűkebb hazánkról, Biharról és városunkról: a tanulók gyűjtik az anyagot (könyvtárban, helyszíneken), elkészítik a francia nyelvű fogalmazványt, amit kijavít az anyanyelvi tanár. A magyar tanárral is megbeszéljük, milyen szemléltető anyagot lehetne hozzá használni: fénymásolt térképek, rajzok, ábrák, eredeti fényképek, prospektusok, képeslapok stb. Majd a tanuló leírja a kész szöveget és díszíti, illusztrálja. Az album egyik példányát a testvériskolának, a franciaországi Chambéry város Monge Gimnáziumának adjuk csereutazásunk alkalmával. Másik példány a iskolában marad alapdokumentumnak a hazánkat bemutató témákhoz.

Azon túl, hogy igen gyorsan beilleszkedtem az iskolák életébe, részt vettem különböző iskolai programokon és ünnepeken: október 23-ai városi megemlékezésen, a szalagavatón, Budapesten és környékén tanulmányi kiránduláson voltunk, és egy szakmai napot töltöttünk a Francia Intézetben. Színházi előadást láttunk Debrecenben Alliance Française rendezésében (Maupassant novelláiból). Operát is láthattam igen jó előadásban (Manon Lescaut) közösen a kollégium tanulóival, köztük francia tanítványokkal. Mindezek a szorosan vett iskolai munkán túli közös programok bővítették az együttműködés lehetőségét. A tanulókkal kialakult a mind szorosabb emberi kapcsolat és a velük foglalkozó nyelv tanárok teljes szakmai és emberi egyetértésének képe.

Alapvető igény kell legyen az a vágy és akarat, hogy mozgalmas, életteli legyen a munka, hogy megosszuk tapasztalatainkat és tudásunkat másokkal. A Magyarországon végzett pedagógiai tevékenység teljesen szemlélteti ezt az igényt. Ezt nem lehet kielégíteni másként, csak a legteljesebb együttműködéssel, mivel ugyanazokkal a tanulókkal foglalkozunk. A pedagógusoknak különbözőzniük kell és egymást kiegészíteni. Ha ez a megtalált egyensúly jellemzi mindegyikünk magatartását, akkor a munka párhuzamosan folyik! Ez így gazdagítja a tanulót. És ugye éppen ez az értelme és végső célja a vendégtanárok működésének?!

MICHÈLE HAMEDÍ

„Ebben a »phrase«-ban hol a »virgule«?!”

A kétnyelvűség nagyszerű dolog. Két kultúrát szinte egyformán birtokolni még inkább. A Budapesti Francia Iskola különleges intézmény a kétnyelvűséget tekintve. Az iskolát a francia állam tartja fenn és a francia oktatási rendszer szerint működik. Évfolyamonként egy osztályuk van. Az óvodától az érettségig a gyerekek francia anyanyelvű pedagógusoktól sajátítják el a nyelvet, az iskolában a szaktantárgyakat is. A növendékek 50 százaléka külföldi állampolgár, így a kommunikáció nyelve az iskola területén a francia. Az ide járó magyar gyerekek reggeltől délutánig idegen nyelven írnak, olvasnak, beszélnek és gondolkodnak. E növendékeknek magyar nyelvet tanítani nehéz, felelősségteljes munka.

A magyar tanulók anyanyelvi „állapota” még osztályon belül sem „egységes”, és minden évfolyam sajátosságokat hordoz. Sok meglepetést okozhat az eddig csak magyar iskolában tanítónak. Ebben az iskolában együtt járnak azok, akik a világ különböző tájain megfordulva, különböző szellemiségű iskolákban tanultak, amelyeknek egyetlen közös vonása a francianyelvűség volt, s talán magyarul csak a családban beszéltek, és sohasem jártak magyar oktatási intézménybe. Van olyan gyerek is, aki néhány évet – általában az első-második osztályt – magyar iskolában töltött el, s ezután került ebbe az idegen nyelvi környezetbe. Így írni-olvasni megtanult, de helyesen írni már nem. A diákok egy másik része pedig a magyar oktatásban eltöltött évek után került ide.

A kép tehát nagyon színes. Ebből adódott munkám szépsége és nehézsége is.

Az óvodai kiscsoporttól az iskolai első osztály (CP) végéig csak francia nyelvű oktatás folyik. Magyar népmeséket is franciául hallanak csupán. Irni-olvasni is franciául tanulnak meg először. A magyar nyelv oktatása csak másodikos korukban kezdődik. Ez természetes és indokolt, hiszen így nem keverednek a két nyelv eltérő betűrendszere, hangrendszere, s amikor már biztos írásbeli alappal rendelkeznek az egyik nyelven, akkor kapcsolódunk be az oktatásba a másodikkal.

A első osztály, a betűvetés első pillanataiban azonban meghatározó élményt jelentenek minden kisgyermek számára. Érthető, hogy még felső tagozaton is gyakran a francia betűket használják egy-egy magyar hang jelölésére. A magyar f-et pl. felváltják a francia ph-val, az sz betűt pedig gyakran felcseréljük az „sz” hangot jelölő francia s-sel.

Talán az előzőek magyarazzák, hogy ebben az iskolában az ékezethibák később is jóval gyakoribbak, mint egy magyar iskola felső tagozatában. Rendszeresen elhagyják az a és é, e és é hangot megkülönböztető ékezetet, hiszen a magyar nyelv kiejtés szerinti írásmódját a francia nem ismeri, ékezethasználata eltér a nálunk megszokottól. Csak a gimnázium első osztálya felé tudatosodik igazán, hogy nyelvünkben az ékezetnek jelentésmegkülönböztető szerepe van. A francia nyelv néma e-jét gyakran fűzik hozzá a magyar szavakhoz. Sokáig kell magyarázni, hogy a magyarban minden leírt betűt kiejtünk olvasáskor. „Asztale” – írja egyik tanítványom, s nem is gondol rá, hogy ennek így nincs jelentése.

Az első írásbeli számonkérések döbbsentik rá a tanárt igazán arra, hogy mit jelent a magyar nyelv agglutináló volta egy „külföldi” számára. Kis tanítványaim közül ugyanis sokan önálló szavakként kezelték toldalékainkat. Költőként – írja egyikük (mintha egy nyelvtörténeti emléket olvasnánk abból az időből, amikor toldalékaink önálló életet éltek.) Ez a hiba egy magyar iskolában soha nem fordul elő. Itt viszont gyakorinak, tipikusnak mondható.

Érdekes jelenség, ahogy néhány rendhagyó – tövégi magánhangzót váltakoztató vagy hangzóhiányos töváltozattal rendelkező – szavunkhoz a toldalékokat hozzáfűzik. Gyakran nem ismerik ezeket a töváltozatokat, és így helytelenül toldalékolnak. „János vitéz bátorabb volt” – írja egyikük.

Itt említem meg az igeikötők – a mindennapitól eltérő – használatát is, bár ez szorosan összefügg azzal, hogy nem ismerik pontosan a szavak, az igeikötők jelentését. Az ilyen

nyelvhelyességi hibák a magyartanítás kezdetén szinte mindennaposak voltak. Az említett jelenségek tették elengedhetetlenné, hogy nemcsak az alsóbb osztályokban (CE1 – CM2), de felső tagozatok is legyen rendszeres, közös hangos olvasás, másolás. Ehhez egyébként is hozzászoktak, mert a francia program szerint nyolcadikos (3°) korukig hente van ilyen jellegű órájuk.

A helyi különlegességek készítettek arra tehát, hogy korábban, a magyar számozás szerint a 6. osztályban (6e) foglalkozzák azokkal az alaktani kérdésekkel, a toldalékrendszerünk kialakulásával, sajátosságaival, melyek hagyományosan később és kevésbé részletesen kerülnek elő egy magyar iskolában.

Ahogy gyűltek a tapasztalataim, egyre jobban éreztem, hogy a kulcsszó számomra az összehasonlítás, hiszen az idegen nyelvi ismeret adott volt. A gyerekek számára természetes és érthető, hogy megvizsgáljuk, hogyan „működnek” a toldalékok, hogyan épülnek fel a mondatok stb. a két nyelvben. Ahogy a helyesírási alapelveket az ötödik osztályban (CM2-ben) úgy a toldalékok rendszerét a 6. osztályban (6e-ben) vetettük egybe. A hatodik évfolyamon lehetőségem nyílt francia kollégánóm, *Catherine Dodane* asszony óráin újabb felfedezéseket tenni. A magyarórákon ugyanis épp az elválasztás szabályait tanultuk. Mondhatom, küszködtünk velük. Nem értettem, hogy a más esetben egyszerű anyagot miért nem sikerül megvilágítanom a gyerekeknek. Am az egyik ilyen franciaórán kiderült, hogy az általam használt elválasztási rendszer igencsak eltér a mieiktől. Ettől kezdve már sokkal egyszerűbb volt a dolgom, nemcsak ezen az évfolyamon, hiszen ez a helyesírási hiba – az átlagosnál nagyobb mértékben – fordult elő az iskolában.

A szófajti ismeretek a 7. és 8. osztály (5e-4e) anyaga. Igeragozási rendszerünket egybevetettük a franciával úgy, hogy maguk a gyerekek vegyék észre, mely paradigmások léteztek valaha a magyar nyelvben is. Így került rá sor, hogy foglalkozhattunk az elbeszélő múlttal, vagy a régmúltat kifejező igealakokkal. A nyelvünkben már nem létező, elhomályosult paradigmások nem csengtek idegenül – hiszen a franciában ezeknek az alakoknak aktív szerepük van.

Megdöbbenő volt: mintha külföldieknek tanítottam volna a rendhagyó igeragozási sorokat és az igetőveket! Ezt is nehezen értették. Sokszor – a megszokott módon – franciául gondolkodva próbálták megközelíteni őket, s ha társuknak ez nem sikerült magyarul, nekiláttak franciául megmagyarázni a magyar nyelv jelenségeit.

A főnév – melléknév szófaja a nyolcadik osztály (4e) anyaga, s mivel nyelvtani ismereteik mindkét nyelven elég alaposak, ennek az évfolyamnak a fő gondot a mondattan okozza. A két nyelvtani rendszer e ponton ugyanis teljesen eltérően szemléli a mondat szerkezetét. A francia nyelv szerepük szerint nagyobb csoportokra tagolja a mondatot alkotó kifejezéseket. A hagyományos (mondatrészek szerinti) elemzés ezért nagyon nehéznek bizonyult. Itt is a módszer megfordítása segített: a francia tanulmányokból kiindulva kellett eljutni a mondatrészek felismeréséig. Érdekes volt, ahogy a táblánál elemzőnek súgták a megoldást – természetesen franciául: Ez a „sujet”. Ez a „Complément d'objet”! – s annak így már minden egyszerűvé vált.

A magyar oktatási rendszer egyik sarkalatos pontja már alsó tagozattól kezdve, a fogalmazási készség fejlesztése. Természetesen nagyon fontos, de az idegen nyelvű környezet adta hangsúlyeltolódás miatt inkább a helyesírás, a szókincs fejlesztése vált elsőlegessé. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy a szövegszerkesztési tudnivalókat a francia módszer nagyon hatékonyan ismerteti. A különböző témákat (a leírás fajtáit, az elbeszélést, a párbeszédet stb.) irodalmi szemelvényeken keresztül mutatják be, s amikor már jól megfigyelték a szabályszerűségeket, akkor kérnek önálló fogalmazást a diákoktól. Az irodalmi szemelvényeken keresztül megvilágított szerkesztési elvek jobban tudatosulnak, mint a szabályok többszöri ismétlése. Az életrajzírás például *Montessquieu*, *Rousseau*, *Hugo* segítségével ismerték meg, s eztán következhettek az önálló munka. Ezt a fajta megközelítési módot sikerrel használtuk a magyar órákon is.

Tehát nem a fogalmazás hogyanját kellett elsajátítaniuk, hanem az önálló nyelvi kifejezőmódot. Erre főként a magasabb évfolyamokon van nagy szükség, ugyanis ahogy bővül szókincsük franciául, úgy szűkül magyarul. Bizony, még a könnyű olvasmányok számító János vitéz is szómagyarázatra szorult – szinte versszakonként. Nemcsak a mai magyar nyelvben ritkábban előforduló kifejezéseket nem értették, hanem a napjainkban

használatosakat sem. Így mint az idegen nyelveknél (!) – szótárfüzetbe jegyeztük fel az új kifejezéseket. Hozzáfügtük a szinonimákat is, így bővítve szókincsüket.

Az írásbeli fogalmazás gyakorlására később, a gimnáziumi osztályokban több időt tudtunk fordítani, hiszen a stilisztikai fogalmak már ismertek voltak, s nem igényeltek magyarázatot. Néhány érdekes megfigyelést e téren is tehettem. Amikor egy-egy költői alkotást értelmeztük – hangsúlyozom, magyarórán – a gyerekek többsége először franciául gondolta végig a mondanivalóját, s aztán „fordította le” anyanyelvére. Volt olyan II. gimnazista (2°) tanítványom, aki remekül megérezte a költő gondolatát, de képtelen volt azt magyarul megfogalmazni. (Jaj, én ezt nem tudom magyarul leírni! Hogyan mondják ezt magyarul?) Az ilyesfajta felkiáltás, kérdés nem volt ritka. Ebből adódik az a sajátos hibatípus, amikor egy-egy francia kifejezést szó szerint fordítottak le – s természetesen mondataik értelmetlenek lettek. Annyira nehezen felfogható volt számukra, hogy a két nép ugyanarra az emberi tulajdonságra, cselekedetre más kifejezést használ. Ilyen esetekben rendszeresen számon kérték tőlem, miért tartom hibásnak mondataikat.

Gyakran hoztak létre új szavakat úgy, hogy képzőinket helytelenül használták. (Puhékony harcok – bizony elég nagy beleérző képesség kell, hogy az ember megértse, mit is jelent ez a kifejezés...) Munkáikban az egyik leggyakoribb, legjellegzetesebb hiba, amely szintén a kétnyelvűséggel magyarázható, a szórendi és egyeztetési tévesztés (szép ruhájuk voltak; első, második fejezetek).

A személyes és birtokos névmást sokkal többet használják, hiszen a francia nyelvben ezek szerepe nagyobb. (Az ő könyvei. Én szőke vagyok. Én másodikba járok. Az én testvérem 14 éves stb.)

A magyarban a gyerek kifejezés – ugyanúgy mint a franciában – nem tesz nembeli különbséget. Tanítványaim hogy még „szebben”, „magyarosabban” fogalmazzanak, sokszor hozzátették: fiúgyerek vagy lánygyerek...

Itt említem meg, hogy az eltérő írásjelhasználatra is nagyobb figyelmet szenteltem, mert a dolgozatokban gyakori jelenség volt, hogy például a vesszőt szinte alig használták gondolataik tagolására.

Sőt! Írás közben – belemerülve a témába, figyelmenlenségéből sokszor francia kötőszavakat használtak (és helyett et-t). Kollégáimmal hosszas megfigyelés után arra a következtetésre jutottunk, hogy azoknak a gyermekeknek, akiknek anyanyelvük nagyobb gondot okoz, a második nyelv is problémát jelent. Ezért is kapott egyre nagyobb szerepet az iskola életében az anyanyelvi képzés.

A különösen nagy gondot okozó gyermekek között volt olyan, akinél beszédhibára gyanakodtak francia kollégáim, s a magyar nyelvű logopédiai vizsgálat ezt igazolta. Sokat foglalkoztatott az a kérdés, vajon milyen mértékben szükséges a francia oktatási módszer átvenni a magyar nyelvű programba. Az egy pillanatig sem volt kétséges, hogy a kettőt össze kell hangolni, mert eredményt csak így érhetünk el.

Az egyik ilyen pozitív kapcsolódási pont az önálló munkára, kutatásra, tanulásra nevelés. Azért sikerült – a magyar követelményrendszerhez képest – több alkotást elolvasatni, feldolgoztatni, mert ez itt természetes volt. Jól kidolgozott kérdésrendszert kapcsoltam az önállóan feldolgozott művekhez, amelyet minden esetben ellenőriztem. Azt tapasztaltam, hogy nagy többségük komolyabban vette a kapott feladatot, szívesebben tanult mint társaik a magyar iskolákban. Nyolcadik osztályban (4°) *Jókai* regényeit választottam. A gyerekek könnyen és örömmel olvasták. A tanév végén így az életműről, az író sajátos alkotói módszeréről, korszakairól úgy beszélhettünk, hogy az utalások mindenki számára érthetőek voltak. A gyerekek maguk is szívesen hoztak példát olvasmányélményeikből. Mondhatom, hogy megismerték *Jókai Mór* írásművészetét.

A szókincs fejlesztése, a helyesírás és a nyelvhelyesség szempontjából az önálló munkák különösen fontosak. Ugyanígy a színházlátogatást is megelőzte a dráma otthoni feldolgozása, majd közös megbeszélése. (Nem mindig volt könnyű feladat olyan magyar drámát találni színházaink kínálatából, hogy minden évfolyamra jusson életkoruknak megfelelő.) Így esett például a választásom *Tamási Áron* Énekes madár című darabjára, amelyet csak akkor néztünk meg, amikor az iskolában már megbeszéltük. Remélem, nemcsak számomra marad emlékezetes.

A memoriter napjainkban visszanyerni látszik szerepét az anyanyelvi oktatásban. Ebben a különleges helyzetben nagyon fontosnak tartottam, hogy rendszeresen tanuljunk – akár közösen is – költeményeket. Az intézményben szokatlan volt, ahogy a folyosón egymásnak mondták a verseket, hiszen a francia követelményrendszerben ez nem szerepel vagy nem olyan nagy jelentőségű. Számomra viszont – szókincsfejlesztő szerepe miatt – nagy jelentőséggel bírt.

Szóbeli megnyilvánulásairól még nem is szóltam, pedig a két nyelv keverése, amelynek nyomait írásbeli munkáikban is tapasztaltam, szóban válik igazán markánsná. Számtalanszor beszélünk róla, hogy nyelvünkben mily mértékben szaporodnak az idegen kifejezések. Hasonló jelenség észlelhető ebben az iskolában. Ezeknek a gyerekeknek anynyira természetes – hiszen szinte második anyanyelvük – a francia nyelv, hogy amikor magyarul beszélnek, akkor is használnak francia kifejezéseket, gyakran magyar toldalékkal francia szótót. A külső szemlélőnek, hallgatónak ez a jelenség tűnik fel először. Hiszen az iskolában, utcán, otthon rendszeresek az ilyen mondatok: „Zsuzsa néni, lesz ma controle (dolgozat)?” Kell ide virgule (vessző)? Ma X. jött be surveillézni (felügyelni). Nem kell broullonozni (vázlatot, pizkozatot készíteni)? Folytathatnám. S ha mindezt még francia hangsúllyal mondják, kész az új nyelv! Francia kollégáim is beszámoltak hasonló jelenségről. Előfordult, hogy a francia mondatokba keverték magyar kifejezéseket, mintegy diákcsínyként.

„Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem!” – idézzük sokszor *Kölcsey Ferencet*. Itt, a Normafa közelében, a Budapesti Francia Iskolában éreztem e soroknak valóságos jelentőségét. Anyanyelvükben megerősítve az itt tanuló magyar gyerekek francia nyelvtudása is biztosabbá válhat.

HOCK ZSUZSANNA

Erdély története Bethlen Gábertól Apafi Mihályig A köpönyéfgorgatás dicsérete?

„Erdély Tacitusának” Apafi Mihály fejedelem tanácsurának a külföld tájékoztatására összeállított *Rerum Transylvanicarum libri quatuor... ab a. 1629 usque ad a. 1663* című műve, valamint a most megjelenő kötetben közölt vaskos emlékirata az események menetét 1673-ig követő *Historia rerum Transylvanicarum* az erdélyi történelem egyik legviharosabb korszakának felbecsülhetetlen értékű forrásai. Pótolhatatlan, máshonnan nem vagy csak részben ismert adatokkal, szóbeli értesülésekkel, hiteles, dokumentumokkal világítják meg II. Rákóczi György, Rhédey Ferenc, Barcsai Ákos és Apafi Mihály kétségebeesett küzdelmét, a jobb híján trónon felejtett Apafi uralkodásának első évtizedét, a fokozatosan kiépülő fejedelmi kamarillapolitika nyomasztó légkörét, a keserves talpraállítás és az újabb összeomlással fenyegető balfogások korszakát. S mindezt valóban első kézből, az erdélyi politika meghatározó egyéniségétől, a leírt eseményekben sokszor döntő szerepet játszó kiemelkedő államférfitől, Bethlen János kancellártól.

Waczulik Margit részfordítása (újabbán: Magyar gondolkodó., 17. század, szerk. Taróc Márton, Bp., 1979. 878-921. p.) illetve *Bartoniék Emma* kis példányszámban, kézirat gyanánt megjelent, alapos, de szemléletében már túlhaladott Bethlen-tanulmánya (Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi törénétírás történetéből, kiad.: Ritoók Zsigmondné, kézirat gyanánt, Bp., 1975. 461-479. p.) jelentették a kezdeti lépéseket egy modern Bethlen-kép kialakítása felé, ennél tovább azonban nem juthattak, nem is volt fel-

adatok. *Jankovics József és Vásárhelyi Judit* vállalkozását tehát nem lehet eléggé dicsérni: bőséges jegyzetanyaggal és kifogástalan mutatókkal felszerelve, gördülékeny magyar fordításban ismét, s immár teljességében hozzáférhetővé tették egy rendkívül fontos történeti forrást (s ne feledjük: izgalmas olvasmányt); magas színvonalú munkájuk nyomán az öt megillető helyre került, „rehabilitáltatott” Bethlen János műve.

Ennyivel el is intézhetnénk az ügyet (megemlítve talán még a Balassi Kiadó érdeméért a kötet tartalmához méltó technikai kivitelezését, ha csupán a Mű-ről volna szó. Ezzel azonban szem elől vesztenénk a kiadvány legnagyobb tudományos novumát. Jankovics József kitűnő, ám nyilván vitára sarkalló utószava ugyanis (Bethlen János, a politikus és a történetíró – Erdély története Szalárdi és Cserei között) valódi perújrafelvételt kezdeményez, nem annyira a Mű (melynek adatszerű megbízhatóságát még Bethlen ellenfelei is elismerték), mint inkább a Szerző ügyében. Ez pedig már sokkal problematikusabb kérdés – hiszen a kortársak sem véletlenül vádolták köpönyegforgatással a Kancellárt, s véleményük néhol az utókor értékelésein (például Bartoniek Emma idézett tanulmányán) is rajta hagyta a nyomát.

A mérleg első ránézésre egyértelműnek látszik. 1657 és 1661 között öt (!) többé-kevésbé legitim fejedelem váltotta egymást Erdély uralkodói székében. Hárman közülük erőszakos halállal pusztultak el: Rákóczi a Baracsaival szövetséges törökök elleni harcban, Kemény János az Apafit támogató Kucsuk Mehmettel vívott ütközetben lelte halálát, Barcsai Ákossal pedig Kemény orgyilkosai végezték egy országot szélén. Bethlen János mind az ötöt kiszolgálta, s mindig a megfelelő pillanatban pártolt át a soron következőhöz.

Rákóczi György generálisa (a lengyel hadjáratban Krakkó parancsnoka), Barcsai táncsura és névtelen röpiratszerzőként támogatója a Rákóczi elleni publicisztikai csatározásokban, Kemény János kancellárja – pályája töretlenül ível felfelé. A sor végén álló Apafi számára ismét csak nélkülözhetetlen a nagy politikai tapasztalatokkal rendelkező Kancellár – egészen a hetvenes évtized elejéig, amikor a felesedő körül kialakult kamarilla (Teleki Mihály, Nalácz István, Székely László és mások) intrikái következtében lassan kiszorul a hatalomból. (Azt éppen Jankovics József tisztázta korábban, hogy az udvari pozícióharc kimenetelén túl a mellőzöttség mélyebb oka Bethlen János külpolitikai koncepciójának háttérbe szorulása volt.)

Súlyos betegen keresi magányába vonul vissza, itt éri a halál 1678-ban. *Históriáját* már évek óta félbehagyta, s talán nincs is szükség a folytatásra. Már az 1671-i viták során megvonta benne az új erdélyi kurzus politikájának mérlegét: „... még a hatalmas adó kifizetésével sem tudtuk megvásárolni az Ottomántól a békét. A keresztény fejedelmeket pedig és az ő barátságukat valami végtelen tehetetlenségből elhanyagoltuk, vagy inkább megvetettük... Az Osztrák Ház ... halátlanság vétkével vádolt minket egész Európa előtt, mert, előadásuk szerint, az ő segítségével menekültünk ki a törökök torkából, mégis azon fáradoztunk, hogy Magyarországot, amely mindaddig az egész kereszténységnek a védőbástyája volt, elszakítsuk a keresztényektől...”

Köpönyegforgató élet? Folyamatos jelmezcsere? A válasz nem könnyű, hiszen közben a szín is változik, és könnyen lehet, hogy éppen a maskját folyton változtató szereplő marad hű önmagához. A tettetés és a szándékok-gondolatok leplezése, a *simulatio* és a *dissimulatio* módszereinek ismerete a kor politikai cselekvésének alapkövetelménye. A világ, legalábbis a nagypolitika világa, amelyben Bethlen János is mozgott, a század egyik legnépszerűbb és legelkoptatottabb metaforája szerint „scénává”, színházzá, grandiózus amfiteátrummá változik, amelynek nézője egyúttal szereplő is, ahol a maskok váltogatása a kollektív és kölcsönös megtévesztés kötelező eleme: játékszenvedély és bizonyos helyzetekben túlélési technika egyszersmind.

A történelem Bethlen szóhasználatában is „álarcos személyek” által beteljesedő tragikus (vagy éppen tragikomikus) „felvonások” sorozata. A kortörténetírás közege pedig természetesen ugyancsak a „világ eme forgandó Komédiája”, mint azt a *Rerum* bevezetésében megfogalmazza. A két kérdés tehát, a politikus tisztességét és a historikus hitelét illető, párhuzamos és mélyen összefüggő: koherens célokra alkalmazta-e az államférfi a hatalmi harc közkeletű és kötelező technikáit? Talál-e kitüntetett nézőpontot a történetíró, ahonnan rálátás nyílik az események kaotikus halmazára, s logikus sorba rendezhetőek Végzet és Szerencse kiszámíthatatlan játéka, köztük saját sorsának színváltozásai?

A *Rerum Transylvanicarum libri*-t – maga tudósít róla ajánlásában – a frissen hatalomra került Apafi Mihály fejedelem megbízásából írta Bethlen, igazolandó az európai közvélemény előtt a kényszerből, jobb híján, a pusztá megmaradás érdekében vállalt török orientációt. A fejedelem nem sajnálta rá az anyagi áldozatot sem: az 1663-i szebeni kiadás után 1664-ben Amszterdamban jelenik meg ugyancsak latinul (meglehet, az ekkoriban nyugaton peregrináló Bethlen Miklósnak is volt szerepe a kiadás megszervezésében), 1666-ban pedig Nürnbergben lát napvilágot németül.

A *Rerum* Apafi Mihálynak szóló ajánlásában Bethlen János, aki „soha nem üdvözölhette a Múzsákat Erdély határain túl” fényes bizonyosságát adja szakmai jártasságának, széles látókörű, európai színvonalú felkészültségének. Tisztában van választott tárgya nehézségeivel és kockázataival (bírált szereplőinek jó része még él!), a jelenkor-történet igazságainak viszonylagosságával, az Európa-szerte ekkoriban formálódó és lassan politikai jelentőségre szert tevő közvélemény meggyőzésének, az ellenpropaganda megcáfolásának fontosságával; munkáját a „jóindulatúak közítéletére”, „a keresztény világ” elé bocsátja, hogy eltávolítsa a „népek tudatából a szóbeszéd tévedéseit”, akárcsak két évvel később a Mars Hungaricus szerzője, *Esterházy Pál*. A műfaj követelményeinek megfelelően felhívja Apafi figyelmét a kortörténet közvetlen és hosszú távú politikai hasznára: növeli jó hírét és megszívlelendő tanulságokkal szolgál jövődó uralkodására nézve. Ugyanakkor a korban szokásos prooemiumok törleszkedő dicséréteivel összevetve Bethlen ajánlásából szinte félszótlen kihallik egy disszonáns hang. „Nem látom, miért félnék híven előadni azt, amit mások elmondani vagy megcselekedni nem szegylletek.” „Kétségkívül úgy is lesz, hogy a jelenkor és a késő utókor nem Felséged életén hanem halálán bántódnak” majd – feltéve tudniillik, ha az Apafi fejedelem jól okul elődeinek hibáiból: különben könnyen ő is az ő sorsukra juthat.

Ez bizony az öntudatos arisztokrata hangja; messze jár az apologetikus történetírás hízelgésétől, legalábbis kérdéses, kinek „hízeleg”? Biztonsága mélyebb gyökerű, mint amit a pusztán önigazolásra törekvő „hízélgő” történetíró vagy „színlelő” politikus mégoly logikus magyarázkodása is adhat. Köpönyegforgató? Igen. Több úr szolgája? Igen, nem is titkolja. Csakhogy – s itt keresendő történetírói és emberi-politikusi hitele – kénytelenségéből, egész nemzetével együtt az. Az Olvasóhoz címzett *Előszó*-ban írja: „... előre intek mindenkit, hogy mérsékelten és keresztényi kegyességgel ítélkezzék azokról, akik a földkerekség két nagyhatalma közé... helyeztetek, s míg egyszer ez, másszor az bizonyult erősebbnek, ellenfele néha még tűrhetetlenebb módon sújtotta terhekkal, s ha nem akart elpusztulni, a dolgok végső kényszerét, ami minden halandón uralkodik, hozva fel mentességül, arra kényszerült, hogy sokszor váltogassa patrónusait.”

A nemzet nem ítéltető el erkölcsileg semmiféle hintapolitikáért, ha a pusztá megmaradás a tét. Nem ítéltető el Erdély politikai nemzete, úri rendje sem. Hajbókolás, megvesztegetés, intrikák, s ha kellett, hitszegés árán is, az országot dúló német és török csapatok között lavírozva, a *Bethlen Farkasok*, *Teleki Mihályok*, *Petki Istvánok* és *Bánffy Dénesek* ebben az emberpróbáló időben mutatták meg igazán, milyen alaposan megtanulták Bocskai István és Bethlen Gábor leckéjét, az egyensúlypolitika bölcsességét. S közülük paradox módon éppen az viselkedett a legkövetkezetesebben, aki a leggyakrabban fordított köpönyeget, aki a leggyorsabban reagált a politika változó széljárásaira, mindig oda állva, ahol a legtöbb esélyt remélte maga és nemzete megmaradására.

Nem véletlenül hangsúlyozzuk lépten-nyomon, hogy mennyire kötődött rendjéhez Bethlen János. Ez a nemzetet a rendekkel azonosító szemlélet ugyanis, amellet, hogy biztosította a szilárd és hiteles historikusai nézőpontot, a Kancellár politikai koncepciójának is sarkköve volt. Ilyen értelemben a *Rerum* nemcsak külföldre irányuló propagandamű, hanem a hazai politikai osztálynak szóló üzenetet is közvetített. Ennek lényege az volt, hogy a Bethlen Gábor-i képességek nélkül Bethlen Gábor-i hatalommal felruházott, az országgyűlés ellenőrzése alól kicsúszó fejedelmek (mint *II. Rákóczi György* tragikus példája is mutatja) jóvátehetetlen katasztrófába sodorhatják az országot. A hatvanas évek második felében, a kiépülő és megszilárduló Apafi-rezsim idején e gondolatlól vezetve (és nem „udvari” karrierjén munkálkodva) összpontosította minden erejét és befolyását az uralkodói hatalom ésszerű korlátozására, a legitim (és nem sógorokból-posta-mesterekből álló) tanácsadói kör bővítésére. Nem árt többszörösen aláhúzni: nem a fe-

jedelmi abszolutizmust utasította el Bethlen, mindössze annak korszerű kompromisszumos formáján dolgozott, valahogy úgy, ahogy azt *Zrínyi* a Mátyás-tanulmányban felvázolta. S ha valamiben, akkor ebben a meggyőződésében hajlíthatatlanul következetes volt. Nemcsak becsülettel „disszimuáló” politikusként. A tényeket céltudatosan manipuláló történetíróként is.

Mert hogy manipulálta őket, az kétségtelen. Csak éppen nem krónikásként, hanem a legnagyobbak, *Tacitus*, *Guicciardini*, *Paolo Sarpi* nyomdokán járva, írói eszközökkel, főként a jellemfestés mesterfogásaival.

Az Apafiról adott képet már láttuk, de nem kíméli a Kancellár a többi fejedelmet sem. A fiatalságától „ivócimborákkal dorbézoló” Rákóczi, bár vakmerő katona, de mérhetetlen nagyravágyásában „sem felismerni, sem elkerülni nem volt képes az isteni gondviselés végzetes elrendelését”: hatalmi mániájával ő szabadította Erdélyre a török büntetőexpedíciót. A naív, „a dolgok kimenetelét az isteni gondviselésre hagyó” *Rhédey* jelentéktelen figura, Rákóczi első ijesztésére lemond trónjáról. *Barcsai Ákosnak* Várad sorsfordító ostroma idején arra van érkezése, hogy riválisa, Kemény erdélyi jószágainak elkobzásán mesterkedjék; Seben ostroma idején „nem törődött a várossal az ostrom teljes ideje alatt, hanem részegeskedésre adta magát”. A „természtől fogva habozó”, magát a fejedelmi trónt is csak vonakodva elfogadó Kemény Jánost ugyancsak megfertőzte, bűnkörébe vonta az egyszer már megízlelet hatalom mámora: kimenekülése után, katonailag reménytelen helyzetben is vissza akart térni Erdélybe, mert „már régóta arra az elhatározásra jutott, hogy magánemberként nem tud és nem is akar élni.”

Az újabb történeti kutatások (*Trócsányi Zsolt*, *R. Várkonyi Ágnes* és mások) ezzel szemben – talán *Barcsai Ákos* kivételével – mindegyikük számára nyomós „mentségeket” találtak, a szűk mozgástérben manőverező Apafi Mihályt pedig egyenesen rehabilitálták. Mai tudásunk szerint tehát Bethlen János erősen és tendenciózusan elrajzolta hősei portréját. Miért? Mert írói koncepciója így diktálta. Nem a valós személyekre volt szüksége, hanem egy olyan uralkodókatalógusra, amelyben együtt szemléltethette a centralizált fejedelmi hatalom minden bűnös hátrányát. I. Rákóczi Györgyben (uralkodására röviden kitér az első fejezetekben) a kapzsiság, II. Rákóczi Györgyben a túlzásba vitt ambíció, Rhédeyben a naivitas, Barcsaiban az állhatatlanság mintáját rajzolta meg. A *Rerum* írásakor még csak rövid ideje kormányzó Apafinak amolyan „javított *Barcsai*” szerepkört előlegez a Kancellár (a gyenge jellemű, szelíd, részeges órásmester-fejedelem *Jókai* által széles körben elterjesztett képének – *Cserei* közvetítésével – itt az ősforrása), Kemény János pedig a gátlástalan machiavellista fejedelem típusát hivatott szemléltetni az uralkodói galériában.

E sémán belül azután, ahol tere nyílik írói képességei kibontakoztatására, Bethlen valóban remekel. A lendületes elbeszélést megakasztó felkiáltások, késleltető kitérők drámaian ellenpontozzák hősei és velük az egész ország sodródását a katasztrófa felé. Sűrűn váltogatja a hangnemet, ezzel is érzékeltetve a kizökent idők kaotikusságát. A *Rerum* egészen uralkodó, akár „egyenes”, akár ironikus vagy humoros változatában érvényesülő keserű, komor alaphang pedig a mű propagandisztikus, illetve politikai-konceptcionális szintje alatt meghúzódó mélyrétegre utal, Bethlen történetfelfogásának körvonalai bontakoznak ki belőle. A mindent átfogó alapelv, a *mutatio rerum humanarum* kibontakozóban van a magyar nemzet sorsán: Szerencsése lehányatlott, a Végzet romlásra szánta – „leggazdagabb és legerősebb tartomány”, Erdély is „már haláltusáját vívja”, s „maradékai ... aligha ígérhetnek üdvösséget maguknak”. *Fátum*, *Fortuna* (és a Szükség, a *Necessitas*, Bethlen harmadik alapterminususa) már régen nem azt jelentik itt, amit humanista teoretikusaik értettek alattuk (a Végzet kínálja a Szerencsés alkalmat, a Szükség kényszerít megragadására), vagy Bethlen Gábor korabeli kálvinista-predesztinációs átértelmezői (például *Bojthi Veres Gáspár*) tartottak felőlük (Isten kényszerít a Szükség – *Necessitas* – által az Alkalom megragadására, az előmenetelre). A Kancellár optikájában Isten, bár szándékait nem ismerhetjük, úgy látszik hogy elfordította tőlünk a Szerencsét; mikor mégis Alkalom nyílna a romlás megállítására, legalább fékezésére, az emberi döntések ahelyett, hogy elhárítanak, csak siettetik a Végzet beteljesülését. A Szükség is messze áll *Machiavelli* akcióra, alkotásra ösztönző dinamikus *necessitá*-jától; Bethlennél a külső befolyásoló tényezőket: idegen nemzetek nagyobb hatalmát, a körülmények

kényszerítő erejét jelenti, ilyen minőségében zsarnoki erőként (*dominatrix necessitas*) viselkedik.

A sötét világlátáshoz kíméletlenül világos történelmi helyzetudat és szituációérzékelés járul. A gyakorlati politikai tapasztalatából adódó következtetés, ti. hogy a félfüggő helyzetben levő kis fejedelemség lavírozni kénytelen a két határos nagyhatalom között, „megérzése egy, a modern történettudomány által felismert történetalakító tényezőnek: egy nép földrajzi helyzetének, s az abból politikájára adódó kihatásnak”, írja Bartoniek Emma. A geopolitika „felismerése” a korabeli Erdélyben közhelyszámba ment – ám ez nem mondható el a nemzetközi könyvpiacra Bethlennel versengő kortörténeti művek többségéről.

Hazai kontextusban pedig a *Rerum* páriját ritkító vállalkozásnak tekinthető (legfőképpen *Zrínyi Miklós* juthatna eszünkbe – ha kortörténetet írt volna). Az egy kivétel *Estterházy* Mars Hungaricus a volna, de az, erősen elfogult katolikus álláspontja és a Mars – *Zrínyi* ideális alakját középpontba állító szemlélete okán, ugyacsak messze áll a *Rerum* alapvetésétől.

A folytatás, a *Historia rerum Transylvanicarum*, sajnos már nem lép fel a *Rerum* szakmai igényességével; nem más, mint az „államférfi naplója”, ahogy *Szalay László* nevezte. Ha kiadásra gondolt volna, feltehetőleg Bethlen maga is alaposan átdolgozta volna, a jelen szöveget legfeljebb alapanyagként tekintve. Mindez persze mit sem von le páratlan gazdagságából, forrásértékéből; a számtalan általa közölt dokumentum egy részének hitelességét az eredeti példányok igazolják, más részük csak innen ismeretes – az 1663-73-as évtized erdélyi történelméről nem lehet érvényesen nyilatkozni a *Historia* figyelembe vétele nélkül.

Bethlen János munkáinak új kiadása tehát messzemenően igazolja a kortársak elismerő véleményét, és valóban a hanyatló Erdély egyik legjelentősebb eredélyi politikusának és történetírójának „újralfelfedezését” jelenti. Hangsúlyozandó pozitívuma, hogy a teljességre törekszik: nem csupán a történeti műveket, hanem a röpiratokat is közli. Az említett *Innocentia Transylvaniae* mellett hozza a máig tisztázatlan provenienciájú, de feltehetőleg a Bethlenek környezetében született és a közvetlen utókor által a *História*-hoz csatolt Hangsburg-ellenes pamfletet, a kor egyik legérdekesebb publicisztikai vitasorozatának nyitódarabját, az *Austriaca austeritas* (Kolozsvár, 1671) című anonim munkát. A felfedezés (a röpirat minden kommentár és jelzés nélkül, mintegy rejtve simul bele Bethlen szövegébe) a fordítás hatalmas munkáját is elvégző P. Vásárhelyi Judit érdeme, aki ezzel megoldotta a már Bartoniek Emma számára fogas kérdésnek bizonyult problémát: hogyan lehetséges, hogy a kiegyensúlyozott politikai vonalat képviselő Kancellár ilyen szenvedélyes Bécs elleni kirohanással zárja *História*-ját?

A hatalmas anyagot jegyzetekkel és utószóval értelmező Jankovics József, saját korábbi kutatásainak és példaadó Bethlen Miklós-levelezéskiadásának új eredményeit is hasznosítva, a Bethlen-szöveghez csatlakozó sokszáz jegyzettel, nagy apparátussal, főként az anyagismerete birtokában végzi el „az eddig soha el nem végzett próbát”, a *Rerum* és a *Historia* „hitelességpróbáját”. A művek kritikus pontjait minden esetben szembesíti az adott eseményre vonatkozó kortársi levelezéssel, naplókkel, követjelentésekkel, országgyűlési iratokkal, más történetírók tanúságával. A történetíró megbízhatóságát vizsgáló revízió – mint az várható is volt – „igen pozitív eredménnyel zárult.” Mint ahogy azszal zárult a Kancellárról eddig olyannyira hiányzó, teljes pályaképet adó kíséretanulmányban felvetett alapkérdés, a Bethlen János személyiségének hitelét illető is. „A háttérből csendesen és megfontoltan irányító, vallása és hazája ügyét mindennél szentebbnek és fontosabbnak tartó s azok érdekében eltökélten fáradozó szürke eminenciás figurája sejjik fel sorai mögött” – írja Jankovics.

Tegyük hozzá: e sorok mögött pedig a szerényen apparátusa mögé húzódozó filológus rendkívül problémaérzékes témaválasztása. A kényszerpályáról, fatális korról, determinisztikusan szűk külpolitikai mozgástérről, régi, új és legújabb elit marakodó osztzkodásáról és kompromisszumos pozícióharcairól érkező, a betegségében őt felkereső Haller Jánosnak „minden jó végezést elbontó” „egyenetlenségből” „hazánkra, nemzetünkre, kiváltképpen magunk fejére csakhamar” sötét rosszakat jövendőző Bethlen Já-

nosnál nehéz lett volna időszerűbb alakot „újrafelfedezni”. Kérdés, hogy a mai Haller Jánosok is „csaknem próféta gyanánt” hallgatják-e majd korunk hőseit, a „köpönyegforgató” Kancellárt.

Bethlen János: Erdély története 1629-1673. Ford. P. Vásárhelyi Judit. Az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. A mutatókat összeállította Jankovics József és Nyerges Judit. Balassi Kiadó, Bp., 1993. 672 p.

BENE SÁNDOR

A szeretet gyakorlata

Sipos (S) Gyula könyvének címe egy idézet: „Gyermekeim, ne szeressünk se szóval, se nyelvvel, hanem tettel és igazsággal.” Az idézett mondat János első, az egyházközösségnek a tévtanítók ellen írt leveléből való. János ebben össze foglalja meggyőződéseit, tanításait. Adódik a párhuzam.

Ez a vékonyka, halványzöld könyv is egyfajta körlevél az iskolákhoz. Van miről szólni, hiszen „kicsit mindannyiunkat megöl(t már) az iskola” – írja a szerző.

S a tanítások? A könyv alcíme: íráskor védelemről és felkészítésről, szabadságról, rendről és szeretetről, nevelésről és ökológiáról, a természet reménységéről és Istenről – egy teljes világképet, egy teljes tanításrendszert ígér. Középpontjában a szeretet, mely az egész rendszer egyensúlyi pontja, szilárd támasza.

Pedagógiai evangelizáció ez az ötvenegynéhány lap, hiszen jó hírrel szolgál: van remény! Van remény, ha a szeretetnek meghatározó helye van az iskolaethosban.

De mi a szeretet szerepe? János, a próféta azt mondja, érdemes szeretni, a jutalom nem marad el; a bölcsek azt szokták mondani, lehetséges szeretetben élni; a művészek csak ámulnak azon, hogy milyen öröm szeretni; a pedagógusszerző azt vallja: a szeretet szolgálat.

Nézzük e szolgálat néhány fontos tételét:

– „Az életre való felkészítés” helyett a „gyermekkor védelme” készíti fel a legjobban a tanulót az életre.

– A rend betartatása éppúgy nem zsarnokság, mint ahogy a rend nélkülség sem szabadság.

– Hamupipókének éjjélkor el kell jönnie a bálból. Ha megkérdeznék – ahogyan ma sokan, „szabadságra nevelésük” következtében megtennék – hogyan van az, hogy éjjélkor el kell jönnöm, a tündér minden bizonnyal visszakérdezne (...): hogyan lehetséges, hogy éjjélilig ott maradhattál?

– A természetben nincs kisebbségi vagy hátrányos helyzetű csoport, bár mindig vannak kisebbek és hátrányokkal küszködők. De ki utálja őket? Mert nem a hátrány a baj, hanem a légkör, amely nálunk körülveszi a „lemaradottakat”.

– Ha csak szavakkal szeretünk, a gyerek egy idő múlva már magát a szeretet szót is megutálja.

A könyvben persze nem így, nem ilyen kinyilatkozásszerűen sorakoznak a gondolatok. Mindig esetleíráshoz, konkrét szituációhoz kötődnek, s mint egy eddig eléggé fel nem használt kommunikációs elem, úgy mutatkozik meg bennük a szeretet.

A mű erényéhez tartozik még a vonzó stílus erőtere, melyben a tartalom köre újabb gondolatok gyűlnek, akár „amatőr”, akár „hivatásos” (pedagógus) az olvasó.

A keresztény nevelők fogják bizonyonnyal a legnagyobb azonosulással tanulmányozni a könyvet, de mert a szerző értékrendjében a másik megértése fontos pedagógiai elv, ég és föld tág határai között érvényes az a világtrend, melyben egyetlen tét a gyerek.

A kiadvány a Pro Renovanda Cultura Hungarie Alapítvány támogatásával jelent meg.

Sipos (S) Gyula: „Gyermekeim, ne szeressünk se szóval, se nyelvvel, hanem tettel és igazsággal.” Törökbálint, 1993.

VÖRÖS KLÁRA

A teljesség mintája: 100 vers

Szerencsére volt egy Szerb Antalunk. Jómagam nem is tudom pontosan, mennyit köszönhetek neki. Azaz nem is neki magának, hanem a szellemének. Azaz műveinek, amelyből nemcsak őt, de a világirodalmat is megismerem. A világirodalmat és a magyar irodalmat úgy, ahogyan ő látta, értékelt és elmesélte. Ahogy ezt leírtam, azonnal előveszem a fényképét, mert mégiscsak az arcára van igazán szükségem, hogy tovább írhassek. Erre az arca. Pedig nem „beszédes”, inkább zárkózott, komoly. A szemüveges még inkább, mint a szemüveg nélküli. Mindig hangsúlyos a nyakkendő, az öltönyzakó is. Szorosan hátrafésült haj és persze magas homlok. Ami benne volt, arról a szemé árulkodik. Így maradt ránk, késői nemzedékre. És ezen túl műveiben. Például, ami talán nem mű igazán, a 100 vers című antológiában, amely a legfontosabb könyvek közé tartozik, legalább nekem.

Pedig hát igazán nem hiszek én az efféle kerek számú válogatásokban és ha sikert aratnak, azt gyanakodva nézem. Miért? Tulajdonképpen maga az összeállító, Szerb Antal megválaszol e kérdésre a kötet előszavában: „ne tekintse e gyűjteményt semmiképpen valami végleges dolognak; ne higgye azt, hogy a kedvenc versek kiválogatását más elvégzi helyette. A készen kötött nyakkendő sosem olyan elegáns, mint az, amelyet kellő műgonddal magunk kötünk meg tükrünk előtt, és a készen kapott öröm sosem akkora öröm, mint amelyet magunk szereztünk meg magunknak. Kedves olvasó, légy régimódi, szerezd be a kapcsos albumot és írd bele a legszebb verseket, amelyekkel utadon találkozol.”

Igen, erről van szó. Ám kész csoda, hogy ennek ellenére a 100 vers már idestova 30 éve megunhatatlan társam, oltalmam, beszélgetőpartnerem. Hosszabban nem tudtam nélkülözni, ahányszor megfosztottak tőle, addig jártam utána, míg egy példányt kézre kerítettem. Legalább öt-hatféle kiadása volt meg hosszabb-rövidebb ideig. Sajnos, az első edíció birtoklása – úgy tűnik – már örökre a múlté.

A könyvek mindegyike testre szabott bánásmódot követel. Különösen igaz ez a verseskötetekre. Vannak olyanok, amelyeket az elején kezdve ki kell olvasni, újra és újra. Mások úgy követelik, hogy azonnal felolvassunk belőlük, ismét másokkal randevúkra járunk és a szeretetnél próbáltunk hatást elérni általuk. Azután jócskán akadnak kifejezetten férfitársaságra szabott könyvek, amelyek korcsmákban előbukkanva érzik legjobban magukat. A legkülönösebbek persze azok, amelyeket elég megérinteni, végigsimítani, máris készségesen dorombolva feltárják magukat. Ezeket szoktunk lustán, ráérősen lapozgatni, megízleleve újra a legkedvesebb oldalakat, olykor pedig ámuldozva böngészgetni hosszú sorokat, amelyek, úgy tűnik ekkor, eddig elkerülték a figyelmünket.

Mondanom sem kell talán: a 100 vers az utóbbiak közé tartozik. Már az egyes fejezet-címek is elvárászó erővel hatnak: Magányosok, Szeretők, Istenek, Halandók, Állatok, Nostalgia, Sorsok, Éjszakák, Bánatok, Hatalmak, Látomások. Micsoda sorozat! Nem

csupán egy kivételes műveltség, kivételes érzékenység és ízlés igénye csap ki belőle, több ennél, annak a régi világnak a fénye is, amelyben még fontosak voltak az ilyes ideák.

Nem mondhatunk mást: a kultúra, a műveltség, az alkotó szellem, az árnyalat volt fontos. És gondoljuk meg, mindez miféle rémséges történelmi szituációban! A 100 vers megjelenését Szerb Antal éppen csak túlélte, 1945 januárjában őrei puskatussal verték agyon az éhezéstől és kényszermunkától elgyötört foglyot. E mártírsors illő visszhangja is benefoglatatik a kötetben, a megfelelő ciklusban. *Petőfi Sándor* fordította *Thomas Moore* híres versét: „Ne feledd a tért, hol ők elestek,/Az utolsó s a legjobb vitézek;/Mind elmentek és kedves reményink/Velők mentek, egy sírban enyésznek.”

Mint hogy a fordítással szemközt az eredeti szöveg, látom, *vitéz* helyett pontosabb volna *merész*, *bátr*at mondani, a *brave* inkább ezt jelenti. Szerb Antal bátorsága a gyávaság hiánya, a sorsvállalás volt. Az utolsó pillanatig nem kért és vállalt személyének szóló kivételes esélyt. A 100 vers többek közt ezért is élte túl a pillanatot, ezért is lett több egy megszokott, efemer válogatásnál. Valamiképp ebbe a nagy, időtlen értékeket összefogó kompozícióba mégis beleszötte magát az idő, a történelem tragikumuma. Ez az együttállás egyszeri és örök, megismételhetetlen, mint a gyarló élet maga.

Szerb Antal nemzedékének megannyi ideálját, mesterét, kiemelkedő tehetségét beválogatta ebbe a kötetbe. Így nem csupán a költészet, hanem a korabeli magyar műfordítás-művészet apoteozisa is, az európai rangú magyar irodalomnak valamiképp alapművévé, fényes bizonyítékává lett. Se szeri, se száma azoknak a költőknek, akiket a 100 versből ismertem meg, s olvastam aztán, hozzá, többi műveiket. Sosem felejttem, így, *Shelley* Dal-ának első strófáját. „A téli fán gyászolva üldögél/egy özvegy nagy madár; fölötte fagy leng, lassú szél,/és lenn a víz megáll.” S így tudom ma is az *Assisi* Naphimnuszát: „Áldott légy, Uram, s minden alkotásod,/Legfőképpen urunk-bátyánk a nap”, arról már nem is beszélve, hogy hányszor olvastam végig annak idején ezt: „Tiger, tiger burning bright/In the forest of the night,/What immortal hand or eye/could frame thy fearful symmetry?”

Nem is szabad folytatni. Hiszen, mi tagadás, ez a kötet csupa emlék és sokszor fájdalmas emlék. Gondolom, sokaknál hasonló a helyzet. És az is biztos, hogy volt életemben nem egy időszak – szerencsére már mind végetért –, amikor a 100 vers – vagy a hozzá fogható többi alapl mű – jelentette számomra leginkább a világot.

Persze ízlés és nézet mégiscsak változik, megváltozik. Van már néhány olyan vers, amit ebben a kötetben nem szeretek, kerülöm. Olyan is, aminek azóta sokkal jobb fordítása született. Mindez nem sokat ront, változtat az értékén. Valamiféle csendes, őszi időszakra szoktam tartogatni az újraolvasás élményét, amikor sáfrányszínű fényben áll a szoba, s amikor nem a mesterséget gyakorló szemével tudom végigolvasni a szívemnek ismerős szakaszokat: „Kinek most sincs még háza, sose lesz,/ s ki most maga van, már marad magára/mikor a lombok őszi tánca járja.” Szerb Antal Száz vers válogatását most – örvendünk együtt – újra közreadta a Magvető Kiadó, mert változatlanul szükség van rá.

Szerb Antal: Száz vers. Magvető, Budapest, 1992. 352 p.

DEÁK LÁSZLÓ

A keretbe rakhatatlan kép: happening, performance

Az 1950-es évektől kezdődően több olyan művészi kifejezésforma született, amely az életet és a művészetet elválasztó határt kívánta lerombolni. Előzményeik a századelő avantgárd irányzatáig, a dadizmusig, szürrealizmusig, futurizmusig nyúlnak vissza. Ekkor mutatkozott először törekvés arra, hogy a hagyományos művészett fogalmon túllépve bizonyos életbeli tényezők váljanak a művészet tárgyává, egyúttal az alkotó és a közönség is a „műalkotás” részévé legyen, amiben azonban már nem is a mű, hanem a létrehozás gesztusa áll a középpontban.

A skála *Duchamp* Forrás címmel bemutatott vécéjétől *Rodcsenko* apjának szoborként való kiállításáig igen széles. Az „antiművészet” iránya a képzőművészetben teatrális megnyilvánulásokat eredményezett, ami abban az igényben teljesedett ki, hogy az alkotó saját életét alakítsa művészeté, saját személyiségét komponálja meg. Több színházi rendezőnél viszont a művészet és az élet egymásra csúsztatása a deteatralizálás vágyát hozta magával: nézzük magát az életet színházként. *Jevreinov* kijelentette, hogy a legnagyobb rendező *Napóleon*, az összes színházi rendező az ő epigonja; *Brecht* szerint egy utcai baleset az igazi színház; *Craig* a legszebb színháznak azt tartja, amikor valaki kimegy galambokat etetni.

Az avantgárd – egyfelől – nem titkoltan provokálni akart (a futurizmus deklarálja is: nem a taps a fontos, hanem a botrány). Másfelől azonban közösségi élményeket kívánt létrehozni, új mítoszokat alkotni és adekvát kifejezési formákat találni.

Hasonló szándékok élesztik újjá azután a század közepén túl a művészet-élet szemléletet új műfajokat, művészeti ágakat teremtve. Az irányzatok zöme a képzőművészet felől indult, majd kiterjedt mindenekelőtt a színházra, zenére, táncra, fotóra, filmre, videóra. Az alkotásokban gyakran együtt vannak jelen a különböző művészeti ágak elemei, bizonyos műfajoknak eleve meghatározó jegye a többféle kötődés. A képzőművészet és a színház között állva ilyen – többek között – a happening és a performance is. Köztes helyzetük jellegükből fakad: amikor lezárt műalkotások helyett a folyamatokra, a cselekvésre, történésre helyezik a hangsúlyt, máris elérnek a színházhoz, amelynek kezdettől fogva a lezáratlanság, a cselekvés, történés a lényege. (Közös törekvés még a szereplő-néző elkülönülés feloldása, ami közösségi rítusokat teremtő nagy színházi korszakok alapélménye.)

Egyaránt lehetne a happeningnek és a performance-nek is mottója az, amit *Szirtes János* mondott egyik performance-e kapcsán: „Ezt az egész dolgot – jóllehet térben és időben megvalósuló események követték egymást – egy képnek tekintem. Olyan képnek, amit nem tudtam keretbe rakni.”

A happening az 50-es években kezdett önálló műfajjá sűrűsödni. Előzményei között ott voltak például az alkotás folyamatát közvetlenül megjelenítő akciók, a pop art kollázs-technikával készült képei, a térbe helyezett tárgyak együttesét kiállító environment. Az első happeningnek a zeneszerző *Cage* egyik 1952-es estjét tartják (Cím nélküli esemény), amelyben *Artaud*-szövegeket olvasott fel, miközben véletlenszerűen kiválasztott lemezek szóltak, *Rauschenberg*-képeket vetítettek, és egy táncos jelent meg, akit egy kutya kergetni kezdett. (Az első magyarországi happeninget 1966-ban Ebéd címmel mutatta be *Altorjay Sándor*, *Erdély Miklós* és *Szentjóbó Tamás*.) A műfaj neve az 50-es évek végén született, *Kaprow* használta először a *történés*, *esemény* jelentésű szót terminusként, kiemelve, hogy az elnevezés nem a legszerencsésebb, mivel csak a spontaneitást hangsúlyozza, és elfedi ennek mögöttesét, az alkotói önfegyelmet és önkontrollt.

A happening jellemzője, hogy bármilyen térben, bármilyen tárgyak között játszódhat, ideje függhet a közönség megnyilvánulásaitól. A nézők az adott happening szándéka szerint vagy bevonandó szereplőként, vagy provokációk célzottjaként válnak az esemény

részeseivé. A happening lényege, hogy a happener kiteszi magát és közönségét a létrehozott szituációból adódó, előre nem pontosan látható kimenetelű folyamat(ok)nak, illetve megfigyelőként élethelyzeteket „keretez be” (például *Kaprow* egyik happeningje: tekintünk egy napra az összes cipőboltozt kiállítási terepnek és viselkedünk eszerint).

A performance a 70-es években alakult ki, többek között éppen a happening nyomdokaiban. A „többek”: a már érintett akcionizmus, a fluxus happeninghez közel álló bemutatói, az emberi testet, annak teljesítményeit műalkotásnak tekintő body art. Az eredetileg előadás jelentésű szó vált az új műfaj elnevezésévé, melynek lényege a test, személyiség és környezet közegként, közvetítőként (médiaként) való használat. Célja az ezek – meg a művész és a közönség – közötti kapcsolatok feltárása, bemutatása. Ennek során előtérbe kerülnek azok a jegyek, amelyek segítségével a személyiség körvonalai meghatározhatóak (nemiség, testi, szellemi teherbírás). A performer nem ritkán komoly veszélyeknek teszi ki magát, a megoldást a szituáció kibontakozásától és (vagy) a közönség reakciójától várva. Példaként idézhető a műfaj kiemelkedő hazai képviselőjének, *Hajas Tibornak* számos performance-e, aki többször eszméletlen állapotban fejezte be az előadást, nem egyszer égési sérüléseket szenvedett a performance alatt, egy alkalommal pedig a kvarclámpa előtt ülve már hámlani kezdett a bőre, amikor kimentették.

Mint *Beke László*, a téma kiváló ismerője rámutat, a performance szituációi a happeningénél jóval megtervezettebbek, következetesebben végigvittek, az alkotások megformáltabbak. Történése valamilyen – tágran értelmezett – esemény sor bemutatása, helyszíne általában a színpad.

A műfaj létrejöttének hátterében a társadalomban mindjobban izolálódó művészeknek az az igénye állt, hogy – ismét *Beke László*t idézve – a személyük és a társadalom közlékelődő műalkotást eltávolítsák, és helyére önmagukat állítsák. Ez nem az elkülönülés megszüntetéséhez, hanem csak manifesztálté tételéhez vezetett. A performer és általa a néző is „vizuális tárggyá válik”, akinek a feladata „nem az, hogy semlegességét megőrizve kukucskáljon, hanem, hogy jelenlétével hozzájáruljon a létrehozott világ elmélyítéséhez” – írja *Földényi F. László El Kazovszkij* egyik alkotása kapcsán.

Az egyszeri történés a happeningben és a performance-ben is a realitás mímelés nélküli szelete, szemben a sokszor ismételt, fikción alapuló színházi előadásokkal. Éppen ez az a pont, ahol szemléletük hatni tud a szöveg (felmondás) egyeduralmától szabadulni akaró kísérleti színházra. A happening és (vagy) a performance mélyen érintette például *Artaud*, *Brook*, *Kantor*, *Grotowski*, *Barba*, *Wilson*, *Schechner*, *Halász Péter*, *Najmányi László* művészetét, a Living Theatre és az Open Theatre előadásait.

A tárgyalat műfajokra épülő mozgalmak, csoportok működése a 80-as években kezdett kimerülni. *Schechner* (mint az 1980-ban feloszlott Performance Group nevű társulat vezetője) a következőkben summázta ennek okait: „1. A széles körű társadalmi aktivizmus vége. 2. Az összefüggő zsugorodó gazdaság (...), amely szembeállítja a populáris ideálokat a kísérletező elitével. 3. Az ostoba sajtó (...), amely alulinformált, és a kísérletezés semmiféle hagyományát nem ápolja. 4. A csoportok feloszlása. 5. Kudarc a tanult továbbadásában az új művészgenerációknak.”

DÖMÖTÖR ADRIENNE

Ellenkörmös

A 8. szám „Körmös”-ében a befogadás nézőpontjáról, esztétikájáról, egyszerűbben szólva arról tett említést *Szakály Sándor* történész: hogyan nézzünk filmet? *Körmöst* osztott a *Szegénylegényeknek*, amiért csendőr-egyenruhát is szerepeltet, holott a csendőrség csak tizenöt esztendővel a film eseményora után szerveződött meg. A mozzanat mélyén több rejlik, mint néhány szereplő öltözéke.

Ennek kifejtéséhez mindenek előtt abból a nyilatkozatból idézek, amit *Jancsó* a *Szegénylegények* bemutatója idején adott: „Itt ez a kis nép a maga furcsa, ellentmondásos történetével, s azokkal a buta nosztalgiaikkal és irreális vágyálmokkal, amelyek az én

gyermekkoromban tömegméretekben hatottak... A neodzsentriz, pántlikás magyarság-koncepciónak még ma is van hatása; filmmel éppen a Jókai-féle történelemszépítéssel, az álmantikus, valóságmásító magyarságkoncepcióval próbálok vitatkozni. Filmem felhívás szeretne lenni, hogy nézzünk szembe évezredes illúzióinkkal, s vessünk számot azzal, hogy történelmünk közel sem olyan kellemes, hízeglő, amint azt nagy mesemondónknak olyan szívesen elhittük.”

Meg kell említenem: Jancsóék tájékozottak voltak arról, hogy a csendőrség 1884-ben alakult, Ráday Gedeon kormánybiztos pedig, akít a kormány a betyárvilág felszámolásával megbízott, 1869-ben kezdte meg működését. Az „Ötlettől a filmig” című Magvető-sorozatban 1968-ban megjelent forgatókönyv bevezetőjében hivatkoznak is *Szabó Ferenc* A dél-alföldi betyárvilág című művére, amelyben a többi között szerepel az is, hogy mindaz, amit Ráday csinált, „sok tekintetben a csendőrségre emlékeztet”.

A *Szegénylegények* – rendezője nyilatkozata, és persze művészetének szelleme – sokkal többről beszél, mint a kosztümös történelmi filmtablók. Sűrítetten jelenik meg benne az *is*, ami az adott história-szituáción túlmutat. Erről hajdan így írtam: „... a vallatási módszer modern, és inkább pszichológiai, mint középkori. Életet kínálni az életért, aztán visszavenni, – mindez a mai nézőnek nagyon is ismerős. Jancsó sokkal többet vállal, mint egy tragikus korszak jelképes felidézését. Évszázados illúziókkal, történelmi sorsproblémákkal való szembenézés, küzdés, és a megoldás intellektuális bátorsága, – ez a lenyűgöző filmjében.”

A *Szegénylegények* ugyanis *nem* a történelemről szól, mint azt Szakály Sándor írja. A jeles tudós szakmai nézőpontja ezúttal elhomályosította azt, hogy ez a film – mint minden jelentős műalkotás – az emberről, lelkihelyzetéről, az emberi-nemzeti mentalitásról szól. *Többről és másról* tehát, mint egyetlen történelmi eseményről. Miközben a Ráday-csendbiztosok hajtóvadászatának „technológiáját” mutatja be, magába sűríti a csendőrség „munkamechanizmusától” az ötvenes évek koncepciós per-sorozatáig mindazokat a „technikákat”, amelyek „inkább pszichológiai, mint középkori” vallatási módszert alkalmaztak.

Egy Jókai-filmnél lényeges lehet a jelmezek korhűsége. Egy olyan műnél azonban, mely sűrít és stilizál, a megjelenítésnek más az esztétikája. Akárki szemére vethetné például a film alkotóinak, hogy milyennek mutatják a tanyát és a sáncot. Jancsó víziójában ugyanis a tanya és a sánc díszlete sem „eredeti”. Ezért írhatta *B. Nagy László*: „E sánc sivatagi erődöket és ultramodern haláltáborokat asszociál. A puszta közepén Jancsó olyan sűrű és forró atmoszférát teremt, mint a legmélyebben fekvő bányavágatoké”.

Meggyőződésem, hogy Szakály Sándor sem vitatja a *Szegénylegények* nagyságát. Nem értékítéleteket kívántam egymással szembesíteni. A művészet kifejező nyelve más, mint a történettudomány nyomozása. Bosch és Goya alakjainak, Bulgakov figuráinak, Fellini törpéinek, Bergman hölgyeinek köpenyein a démoni élet és nem a korabeli divatlapok kivágata jelenik meg. A *Szegénylegényekben* a jelmezek is arról beszélnek: kik vagyunk? hogyan élünk? Három évtizede így nézik ámulattal és hódolattal az egész világon ezt a filmet. Ifjúságom alkotóenergiáit nem annyira a magam munkáinak létrehozására, mint pályatársaim műveinek felfedezésére és megvédésére fordítottam. Ám ezek nem voltak eltékozolt energiák. Máig büszke vagyok arra, hogy – akkor, amikor bizony nem volt kockázat nélküli egy-egy nagy mű mellé alku nélkül odaállni – én írtam a *Szegénylegényekről* az első kritikát, mintegy megelőlegezve a film fogadtatását is. Külön köszönöm Szakály Sándornak, hogy „kөрmөse” alapján felidézhetem magamban azokat az órákat, amikor 1965 decemberének utolsó napján leírtam kritikám bevezető mondatait: „A nagy művek nemcsak alkotóikat emelik magasra és nemcsak közönségüket. Egész korukat emberibbé, áttekinthetőbbé szépítik. Ilyen Jancsó Miklós filmje, a *Szegénylegények*. Nézőit és a filmművészet világát, gondolom, hosszú ideig foglalkoztatja majd.”

Lám, azóta is.

SÁNDOR IVÁN

Éljünk okosan!

életviteli tanácsadó enciklopédia

Cél:

Sokszor számon kérjük önmagunktól és másoktól is, hogy okosan irányítsuk sorsunkat, de ezt nem oktatják az iskolában, és az e témakörben kiadott könyvek is többnyire csak az élet egy-egy szűk szeletkéjével foglalkoznak, nem tárgyalják az összefüggéseket. Az ember pedig rendszert alkot, és a szervezetében éppen úgy összefügg minden mindennel, mint a természeti- és társadalmi környezetében. Ezért van szükség olyan könyvsorozatra, amely a születéstől a halálig az élet minden jelenségét összefüggéseiben elemzi, ismerteti. Ez most különösen azért nagyon fontos, mert a jövő ezred emberének le kell mondania mindenféle állandóságról, védettségről, az eddig megszokott biztonságról. A változás válik állandóvá, és erre testileg-lelkileg fel kell készülni. Olyan emberekre lesz szükség, akik képesek úgy viselkedni, mint a nádszál: minden szellőre érzékenyen reagál, de szilárdan tartja a talajon a gyökere, és a legnagyobb vihar sem képes összetörni.

Elv:

A talajnak és a gyökének a szilárdságát az életvitelben az egész sors során egyformán érvényesen alkalmazható elv adja: A törekvés arra, hogy *minden ember egyénileg boldog és társadalmilag hasznos életet élhessen úgy, hogy mások emberi méltóságát és érdekeit ne sértse.*

Tartalmi felépítés:

A rendszer-elv megkívánja, hogy az egyes témaköröket elhelyezzük az egész életfolyamban valamilyen rendszerezéssel, definiálással, elvi elemzéssel. Ezután a különböző élethelyzetek bemutatása következik mininovellák formájában, majd azok elemzése annak alapján, hogy milyen cselekedetnek, milyen következményei lehetnek. Ennek alapján az olvasó összehasonlítja a saját helyzetét a leírt esettel, és választhat a lehetőségek közül a saját jelleme és céljai szerint. Természetesen egy-egy probléma megoldására nem adható mindenkinek egyformán érvényes jó tanács, hiszen az, ami az egyiknek jó, a másiknak rossz is lehet. A sorozatnak nem az a célja, hogy egyformára idomított emberek alkossák a társadalmat, hanem ellenkezőleg: sokféle ember éljen boldogan együtt.

A 12 kötetre tervezett sorozatból a következő 6 készült el eddig:

1. Önismeret

Milyen vagyok és milyen szeretnék lenni? – Adottságaink mérése – Testünk, értelmünk, jellemünk fejlesztése – Hogyan alakítsuk sorsunkat? – Életcél, életterv készítése és megvalósítása (255 oldal)

2. Hogyan alakítsuk társadalmi kapcsolatainkat?

A társadalmi együttélés törvényei – Hogyan ismerjük meg a másik embert – Hogyan ismertessük meg önmagunkat – Különböző kapcsolattartások: barátság, vendégség, ajándékozás, levelezés, telefonálás (379 oldal)

3. Szerelem

A szerelem természetrajza – Az Érzelem, az Értelem, az Élvezet és az Érintkezés művészete – A szerelem anatómiája – Homoszexualitás – Aberrációk – Betegségek (226 oldal)

4. Házasság

A boldog házasság feltételei – Kössünk házasságot? – A házasság tervszerű, megelőző karbantartása – Váljunk okosan! – Ozvegyen maradvá – Új házasságban – Időskori házasságkötés (247 oldal)

5. Gyermekek

Ki nevel kit? – Az egészséges utód nevelésének feltételei – Áldozat vagy öröm? – A gyermek emberi méltósága – Róla – sohasem nélkül! – Életkorok sajátos problémái – Nevelhetetlenek nevelése – Örökre fogadás – Válás után – Nagyszülők és unokák (336 oldal)

6. Család

A család múltja és jelene – A családi közösség funkciói – A családalapítás feltételei – A kapcsolatok szervezése és szabályozása – A kiegyensúlyozott, harmonikus élet feltételei és buktatói – Ki repülnek az utódok – Halál, válás – Idősek új családalapítása – A család jövője (347 oldal)

Készülő kötetek:

7. Munka – karrier

A pályaválasztás genetikai és környezeti feltételei – Képességek, érdeklődések figyelése és mérése – Alkalmasság megállapítása – Kinek, mi jelent karriert – Sokféle sikerlehetőség – Lavírozások a követelmények és a változó körülmények labirintusában – Rugalmas, dinamikus alkalmazkodás – Kockázat és óvatosság – Célok, eszközök és módszerek harmóniája – A hatalom természetrajza – Minden foglalkozás fontos – A karrier egyetlen mércéje: hogyan látjuk el a társadalmi munkamegosztásban vállalt szerepünket – Élvezzuk a szerep játszását!

8. Otthon

Mi az otthon? – Az otthonalapítás feltételei – Házépítés – Lakásépítés, felújítás – A háztartás működtetése – Kertészet, állattartás saját szükségletre – Gazdálkodás – Hajléktalanság – A családi tűzhely megőrzése

9. Egészség

Ép testben ép lélek! – Mi az egészség? – Mi a betegség? – Állandó önkontroll – Hogyan élünk együtt betegségünkkel és betegünkkel? – A testi-lelki harmonia fenntartásának módjai – Anatómia – Léleki szükségletek – Öröklési, születési és szerzett sérülések – Nehéz és könnyű halál

10. Tanulás – művelődés – szórakozás

A tanulás testi funkciói és feltételei – Ügyesség, készségek fejlesztése – Művelődési szükségletek és lehetőségek – A tévé rabságában – Szórakozások fajtái – Hobbik, gyűjtések – Mulasztás – Szenvedélyek – Közlekedés

11. Állampolgárság

Az ember a természet része, a társadalom állampolgára – A természet tisztelete – A társadalmi harmonia őrzése – Társadalmi formációk – Állampolgári jogok és kötelességek – Sokféle életfelfogás, nemzet és egyéniség tisztelete – A világ vallásai – A jog szerepe – A bűnözés okai, megelőzése, a büntetés elviselése és túlélése – Az ember értéke a társadalom leltárában – Népek, nemzetek, államok együttélése a Földön – Ki az úrbe?

12. Haljunk okosan!

Az tud méltósággal meghalni, aki méltósággal élt – Minden életkornak használjuk ki a lehetőségeit – Idős korra készülés – Nyugdíjas élet – Az sorvad el, amit nem használunk – Humor és önrólia, az idős kor élvezetei – Rendezzük idejében a dolgainkat, hogy ne szídjának az örökösaink – A halál nem fáj, csak az élet – Halálközeli élmények – Halálunk pillanatában ne érezzük úgy, hogy hiába éltünk, tehát: Éljük okosan!

Az eddig elkészült hat kötet összesen 1790 oldal. A kiadási terv szerint havonta jelenik meg egy-egy kötet. Várható terjedelem: 3600 oldal. A jelenlegi költségtérítés szerint egy kötet ára 500-600 forint között lesz a terjedelem és az első kiadás megrendelt példányszáma szerint.

A kötés fóliával kasirozott, színes, kemény fedél, strapabíró ragasztással, hogy a várható sok kézbevételelt bírja. A sorozat azt a célt szolgálja, hogy bárkinek, bármikor valamilyen problémája adódik, akkor felüsse a megfelelő kötet megfelelő részét, és megnézzze, hogy milyen megoldások léteznek, milyen döntésének mi lesz a következménye. A szaklektori vélemények szerint a sorozatot ajánlott olvasmánnyá kellene tenni az általános iskolák felső tagozatában és a középiskolákban. Pedagógusok úgy vélték, hogy végre kapnak egységes szemléletű, az élet minden területét feldolgozó sorozatot nevelő tevékenységükhöz, és osztályfőnöki órákhoz. A kiadás elkezdésének feltétele, hogy felmérjük az igényeket, amelyhez a szerző megrendeléseket kér a címére: Bozsik Valéria, Budapest, 1117 Kőrösy József u. 10. IV. 4. Bővebb felvilágosítással is szolgál a 166-4423-as telefonon, nyár folyamán pedig 06-22-378-539-es vidéki számán. Iskolák ötnél nagyobb példányszámú rendelése esetén 10, tizen felül 20% kedvezményt adunk. Postán szállítunk.

BOZSIK VALÉRIA

Iskolakultúra napok

Március 16-án Veszprémben, április 13-án Nagymenyeren, 14-én Pozsonyban, 21-én Nyíregyházán tartottak Iskolakultúra Ankétot a lap szerkesztői. A két magyarországi városban a Megyei Pedagógiai Intézet tanártovábbképzési nap keretében fogadta az előadókat, míg a szlovákiai Nagymenyeren a Magyar Nyelvi Alapiskola tanárai, Pozsonyban az egyetem Magyar Tanszékeinek oktatói és hallgatói alkoták a közönséget.

Mindegyik helyszínen 4 előadás hangzott el, melyek közül az elsőt Géczy János tartotta: az Iskolakultúra című folyóiratot ismertette és népszerűsítette.

Veszprémben Vágó Irén az alternatív iskolaismerletről, Trencsényi László a diákönkormányzatokról beszélt, Szlovákiában Zalán Tibor A mai magyar irodalom helyzete és tanítása címen adta elő tünődéseit és beszélgetett a hallgatósággal, Vámos Ágnes pedig óriási érdeklődést váltott ki a kétnyelvű oktatással kapcsolatos témával, a kétnyelvűség fogalmával.

Dolgozatok értékelése számok nélkül címmel Takács Viola tartott előadást. Nyíregyházán (a veszprémihez hasonlóan) Kamarás István az Embertanról beszélt. Kormány Gyula A földrajztanítás kérdéseit taglalta.

Új szolgáltatások a nevelőmunka javára

Expedíciós Iroda programszervező és szolgáltató BT alakult Budapestén. Az iroda segít információs és szervező szolgálatával osztálykirándulások, programok szervezésében. Kérékpártúrák, lovastúrák, vitorláztúrák szervezése is tervek között szerepel. Az iroda az iskolák jó, korrekt partnere kíván lenni, az adminisztrációs terheket veszi le a pedagógusok válláról.

Címe: Budapest VI., Vörösmarty u. 73., Tel: 2694-427.

A *Kompánia Gyerekiroda* (1061 Budapest, Hegedű u. 5., tel: 267-93-19) játszóbuzst indított útjára. A külföldi minták alapján beüzemelt járművön játékszerek, a közös játékhoz szükséges módszertani anyagok, forgatókönyvek, kérlékek találhatóak. A játszóbuzs személyzete felkészült, jól képzett játékmesterekből áll, akik jókedvű játszótársai a gyerekeknek, értő segítők pedagógusoknak, animátoroknak. A játszóbuzs mindig oda érkezik, ahová hívják.

Információk a gyermekérdekek világából

– Baranyai településeken, *Szabadszentkirályon, Mágocson* rendezték meg a települési gyermekönkormányzatok II. országos találkozó-ját. A *Tűrjéről* indult mozgalom gazdagodik és terebélyesedik, a kistérséplések mellett néhány városban is megindult a település közéletéből

részt kérő gyerek-, ill. ifjúsági testületek szerveződése. Sajátossága a jelenségnek, hogy igen sok esetben iskolán kívülről, a helyi közigazgatás oldaláról indul a kezdeményezés, így nem csupán a tanulói jogviszonyból adódó érdekek képviselője, konfliktusok rendezési igénye jelenik meg, hanem a teljes gyermek- és ifjúsági világra. Ilyen önkormányzat működik a nógrádi *Terényben* is, melynek életét az Iskolakultúra olvasói is megismerhetnék.

– Dán és francia szakemberek közreműködésével, a *Közösségfejlesztők Egyesületének* kezdeményezésére bontakozik ki – európai fejlesztési programok segítségével – az ún. *Gyermek és demokrácia* projekt. A modelleket összegző, kimunkáló akciókutatásban magyar részről tucatnyi, egészen különböző megközelítésű és tartalmú kezdeményezés képviselői vesznek részt, kialakuló hálózatuk nem új érdekegyeztető fórum, hanem a projektum sikerét, jó információcserét, jó nyilvánosságot szolgáló kapcsolatrendszer.

Hol-mi Békéscsabán

A Hol-mi típusú rendezvénysorozatot évekkel ezelőtt a *Magyar Drámapedagógiai Társaság* kezdeményezte. A program lényege, hogy a régió vállalkozó kedvű, innovatív pedagógusai nyilvánosság előtt mutatják be sikeres új törekvéseiket. Plénium előtt „adják le névjegyüket”, s a hallgatóság ennek alapján válogat, hogy a többhelyszíni bemutató foglalkozás-sorozat melyik darabját tekinti meg.

A hagyományt a békéscsabai központú *Körös-vidéki Drámapedagógiai Társaság* folytatta, s ez év egy koratavaszi szombat-vasárnapján a *Megyei Művelődési Központ* és a *II. sz. Általános Iskola* épületébe csalogatta a kíváncsi, és a magukat megmutatni kívánó pedagógusokat. A központi téma a művészeti nevelés volt. Ennek fontosságát hangsúlyozta a bevezető fővárosi szónoka is, *Debreczeni Tibor*, aki most elképzelt, drámapedagógusi tapasztalatait összegző könyvéből olvasott fel egy szuggesztív részletet. Ezt követték a bemutatók. A békéscsabai szellemi műhely mágneses erejére az is jellemző, hogy az időközben Tolnába költözött egykori nagykamarasi énektanár is vonatra ült, hogy beszámoljon munkájáról. Mégsem ő volt a legtovábbi vendég. Bécsből *Josef Hollos* is bemutató órát tartott pedagógusokkal – a szülőföld szeretele volt a téma.

A változatos műfajú, változatos tematikájú bemutatók tanulságait *Gáspár László*, a Neumann János Innovátorképző Egyetem igazgatója összegyezte, méltatta az innovációk szerepét egy, az alternatív pedagógiákkal szemben enyhén szölvá óvatos közoktatáspolitikai környezetben.

Iskolapszichológia

Az ELTE BTK Társadalom- és Nevelésszichológiai Tanszék által kiadott Iskolapszichológiai

- gia sorozatában az alábbi kötetek vásárolhatók, illetve rendelhetők meg:
1. *P. Balogh Katalin-Szító Imre*: Az iskolapszichológia néhány alapkérdése 60,-Ft.
 2. *Szító Imre*: A tanulási stratégiák fejlesztése 80,-Ft.
 3. *Kalamár Hajnalka*: A „CAT” bemutatása és használati lehetőségei az iskolában
Sziszik Erika: A „JEPQ” személyiségkérdőív ismertetése 80,-Ft.
 4. *P. Balogh Katalin*: Készségfejlesztő eljárások tanulási zavarokkal küzdő kisiskolásoknak 80,-Ft.
 5. *Kalamár Hajnalka*: Tíz alkalom / tanulási zavarok korrekciójához kapcsolódó fejlesztő program tapasztalatai és lehetőségei 60,-Ft.
 6. *Kreácsik Judit*: A Wartegg-teszt bemutatása és iskolai alkalmazásának lehetőségei 100,-Ft.
 7. *Szító Imre*: Kommunikáció az iskolában 100,-Ft.
 8. *Bugán Antal-Kalamár Hajnalka-Vozár Anna-Homoki Zsuzsa*: Csoportmódszerek az iskolában (Kísérletek) 80,-Ft.
 9. *Czvik Éva-Sziszik Erika*: Kísérleti tapasztalatok a kompetencia fejlesztéséről 80,-Ft.
 10. *T.B. Gutkin-M.J. Curtis, Ismerteti: Balogh B. Márton*: Az iskolai konzultáció elmélete és technikái 60,-Ft.
 11. *Kalamár Hajnalka*: Kreativitás- és kommunikációfejlesztés serdülők önismereti csoportjában 80,-Ft.
 12. *Martonné Tamás Márta*: Pályaválasztás és szelekció
Sally Hedvig-Perge Judit: A szociometriai módszer alkalmazása alsó- és középfokú oktatási intézményekben 100,-Ft.
 13. *Magyar Judit*: Egy kiscsoportos fejlesztő program kísérlete / Tanulási és magatartási gondokkal küzdő gyerekek számára 100,-Ft.
 14. *Fürcht L.-Hegyiné F.G.-Martonné T.M.-Szító Imre*: Tanulási készségtréning serdülők számára 100,-Ft.
 15. *Bácskai Júlia*: Képzeti tapasztalatok „Saját élményem” az iskolapszichológiáról 100,-Ft.
 16. *Nagyné Elek Eszter*: A diagnosztikai- és fejlesztő munka lehetőségei a gimnáziumban
Gyenei Melinda: Kísérleti tapasztalatok az iskolai motiváció mérése terén 100,-Ft.
 17. *P. Balogh Katalin*: Módszerek a tanulási zavarok csoportos szűrésére és korrekciójára 100,-Ft.
 18. *Kalamár Hajnalka*: Tanulási zavarok korrekciója és személyiségfejlesztés 100,-Ft.
 19. *Bácskai Júlia*: Önismereti csoportok céljai és módszerei. Alkalmazásuk egészséges kamaszok csoportjában 100,-Ft.
 20. *Kuhn Gabriella*: A beszédészlelés fejlesztése óvodásoknál és kisiskolásoknál
Gyarmathy Éva: Játékkatalógus 100,-Ft.

21. *Gyenei Melinda*: Tanulási zavarok korrekciója a tanórákon 100,-Ft.

22. *Dehelán Éva-Szász Balászné-Sárosy Györgyné*: Egy pályaválasztási érettséget fejlesztő módszer alkalmazásának néhány iskolai tapasztalatáról

Almási Erzsébet-Csányi Zita: Beszámoló a Batthyány Lajos általános iskola viselkedészavarokkal küszködő tanulóinak két önismereti és kreativitást fejlesztő műhelyének tapasztalatairól 100,-Ft.

23. *Szönyi Magda*: Jacqueline Royer Meta-morfózisok tesztjének ismertetése 300 budapesti gimnazista jegyzőkönyvének feldolgozásával 120,-Ft.

A magyar pedagógiai gondolkodás klasszikusai

könyvsorozat tervezett kötetei
Faragó László – Kiss Árpád: Az új nevelés kérdései. 1949.

Felméri Lajos: A neveléstudomány kézikönyve. 1890.

Fináczy Ernő: Didaktika. 1935.

Fináczy Ernő: Elméleti pedagógia. 1937.

Imre Sándor: Neveléstan. 1928.

Prohászka Lajos: Az oktatás elmélete. 1937.

Tettamanti Béla: A személyiség nevelésének magyar elmélete. Schneller István rendszere. 1932.

Várkonyi D. Hildebrand: A gyermek testi és lelki fejlődése. 1942.

Waldapfel János: Közműveltség és nevelés. Válogatott dolgozatok. 1938.

Weszely Ödön: Bevezetés a neveléstudományba. 1923.

A könyvsorozat az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadásában, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium anyagi támogatásával jelenik meg, a magyarországi iskola 1000 éves évfordulója alkalmából.

1994-ben a következő kötetek jelennek meg:
Weszely Ödön: Bevezetés a neveléstudományba. 1923.

A bemutató tanulmányt írta: *Németh András* 460 old. Ára kb. 440,- Ft

Fináczy Ernő: Didaktika. 1935.

A bemutató tanulmányt írta: *Ballér Endre*

176 old. Ára kb. 220,- Ft

Imre Sándor: Neveléstan. 1928.

A bemutató tanulmányt írta: *Pukánszky Béla*

344 old. Ára kb. 330,- Ft

Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum

Kiadói Főosztály

Budapest V., Honvéd u. 19.

Tel: 1325-792

Lapvég

A fej lehajlott, lecsüngött a kéz is, az erek finom hálózatán már fennakadtak a vörösbor szelíd képei, amikor a szem, igen, a szem, nos, a szem valamit felfedezett a televízió képernyőjén, épp az a műsor futott azon, melyet betűreklámnak kereszteltek annak idején, és a pénz nélküli reklám és az olcsó híradó szerepét töltötte be, hát én ezen a képernyőn, épp csak átvonulóban, már-már eltűnőben, azt láttam olvasni, azt olvasni láttam, azt látni olvasni, azt olvastam látni, hogy külügyminiszterünk igen örül, hogy a magyar kül diplomácia piszkosul örül, hogy a szerbek elásták a csatabárdot, mert mégiscsak a legfontosabb, hogy ne harcoljanak a környező népek, és ezért külügyminiszterünk el is ment a szerbekhez, mert mikor ment volna máskor el, mint háború idején, amikor az egész világ azt kiabálja, hogy álljon meg Szerbia, de az nem áll meg, amikor a szerbekkel már gyomorkérdésből se tárgyal senki sem az oroszokon s egy két velük rokon lelkű népen kívül, amikor ezek a derék szerbek rendszeren kaszabolják a muzulmánokat, csak úgy, mert vannak és szerintük rossz helyen vannak, és épp lövik is ezek a szerbek a lakosságot, s a lakosságon kívül a megfigyelőket is, meg fogva is tartják őket, a tévéseket is, de hát nem ez a megbonthatatlan nagy szerb-magyar barátság lényege, hanem az, hogy a csatabárd legyen jól elásva, és bizonyára így van ez rendjén jó szomszédok között, én nem vagyok politikus, és a politikai sikerek fogalmát sem tudom felfogni, mert nekem, lám, milyen egy fa()*fej vagyok, nekem a megerőszkolt muzulmán nők ezrei jutnak immár a szerbekről sokáig eszembe, akik most ott hordják méhükben a megszállók beléjük erőszakolt kölykét, és én emlékszem arra is, hogy a megerőszkolás filmfelvételeit szuperáron dobták piacra a nyugat pornócapái, mert hát igen, más azt látni, hogy színészek játsszák el az erőszakot, és más, ha igaziból akasztanak be a visítózó gyereklánynak a szép nagy szerb férfiak a szép nagy szerb dorongjaikkal, szépen sorban, egymás után, hát igen, az ilyesmire könnyebb még a fogyasztói társadalom fogyasztói foteljaiban is koitálni, szóval ott a gyermekek a feltört méhekben (már ha a méhek elég érettek voltak a befogadásukra és a kihordásukra, s nagyon sok még nem volt az) ártatlanok persze, de mégis, ezek a nők mit gondolnának a békepipa látványos és mindenkit ledöböntő elásásáról, hát nem hiszem, hogy épp a magyar külpolitika vezetője lenne számukra a moralitás emblémája, meg a piacok halottjai, meg az aknával szétlőtt kisgyerekek jutnak eszembe, hogy azok mit gondolnának, s a műemlékek romjain száradó vér, a tengereket megfestő vér, a vért megfestő vér, az mit gondolna, mit gondolnának a friss sírokkal elnehezült temetők, de hát én csak civil vagyok, nyilván az a legfontosabb, hogy békét kössünk, s lám, békét is kötöttünk, csak hát azt kellene megvizsgálnunk, kik kötöttek még békét ezzel a szerb vezetéssel a civilizált államok közül, vagy nem kéne persze megvizsgálni, örülnünk kéne, hogy elásták a csatabárdot, nem lesz háború, nálunk nem, de ha mi ilyen könnyen kötünk békét, és mindegy, hogy kivel csatabárdolunk, mindenféle méltóság és tisztesség nélkül, akkor engedtettsék meg nekem a felvetés, szigorúan nem politikai szempontokat figyelembe véve, hogy szereljük le a hadseregünket, minek az, adódjék elő bármely konfliktus, politikusaink gondosan mérlegelve kiharcolják a csatabárd-elását, mindig leszünk elég sunyik és szervilisek ahhoz, hogy bármilyen nációval, bármilyen bűnök elkövetőivel lelkendezve parolázzunk, mert a diplomácia mégiscsak diplomácia, hiába, hogy nem értek hozzá, s az is lehet, imígyen pedig öregbíjtük nációnk jó hírnevét a világban – úgy legyen, nektek!

ZALÁN TIBOR

P.S. Attila unokaöcsémet pedig tessenek leszerelni, ha nincs rá szükség, mert a nagymamája kertjében, tavaszi veteményezés ügyben, igen nagyon kellene, háború pedig már – mint kifejtésre került – semmiképpen sem lesz...

*Az „sz”-t a főszerkesztő cenzúrázta (G.J.)

Körmös

Ugyan kis túlzással e műfaj, a pedagógiai következtetésektől sem mentes gyermek-robinzonád klasszikusaként tarthatjuk számon *A legyek urát* is, ezúttal a szorosan vett táborig filmekre emlékeztetünk. Persze, e filmek nem pedagógiai tantörténetek, hanem autonóm műalkotások, mégsem kizárt hasznosításuk táborba vonuló gyerekbár pedagógusok számára. A szovjet *Hurrá, nyaralunk* című film emlékezetesen az ideológiai túltáplálás karikatúrája, a szabadságvágy kiáltványa volt annak idején. A magyar *Jutalomutazás* egy elmaradt táboré, a társadalmi szelekció áttörhetetlen törvényeinek elkeseredett tragédiája. Tragikus film a lengyel *Hidegtelelés* is. Az 1956-ban játszódó történet a lélekidomárság klasszikus korszakából, a lengyel „ötvenes évekből” veszi eredetét, az átnevelés kísérti meg gyermek-hősét (Angi Vera északkeleti öccsét), a tábor vezetőinek, szociálpszichológiai történéseinek drámai ábrázolása figyelmeztet.

A sor végén egy minap bemutatott amerikai film áll, bármily hihetetlen, pedagógiai asszociációkkal gazdagon: az *Adams-family*. A horrorparódia két gyerekhősét cserkészőtáborba küldik. Pontosabban az amerikai „Camp Chiewwába”. Nem a közép-európai értelemben vett dzsembori ez, személyközpontú pszichológián kupálódott a táborvezető-házaspár. A paródia szabályai szerint megkapják a magukét. Először is a két Adams-gyermeket. (A kalandfilm-sorozat ismerői tudják, hogy a Sátánnal, boszorkánysággal kacérkodó család legifjabbjai is szívós kegyetlenségükről, igazi antiszociális magatartásukról nevezetesek. Ezért lesznek váratlanul rokonszenvesek és emberiek a Camp Chiewwa mézes-puncsos légkörében.) Emlékezetes pillanatok, amikor az „engedetleneket”, a be nem illeszkedőket – büntetés híján – az ún. harmónia-házikóba száműzik, s Disney-filmeket kell nézniük. S emlékezetesek azok a metakommunikatív reakciók, ahogyan a pedagógusok a szeretetdeklarációk mellett mégiscsak kifejezésre juttatják, hogy szabadulnának a konok ellenfelektől. A táborélet – s a film – csúcsa a nyilvános színelőadás (hogy a drámapedagógusok is kapjanak egy fricskát). Főszereplők a szépséges, szőke sztárjelöltek. Statiszták, negatív szereplők pedig – hátborzongató a táborvezetőnő sorukra tévedő, kijelölő keze – a „maradék”. Természetesen, először az Adams-gyerekek, aztán újdonsült barátjuk a kapedlis, allergiás könyvmoly, aztán a kövérek, a soványok, a kicsik, az akceleráltak, a debilek, az etnikai kisebbségek, mindazok, akikkel a Camp Chiewwa happy-pedagógiája sem boldogult. Aztán, ahogy egy ifjúsági kalandfilmben szokás, kitér a lázadás. A deviánsok megfordítják az ünnepi előadás dramaturgiáját, a konfidens szőke sztár máglyára kerül... s ráfagy a mosoly a táborvezetők rózsaszín orcájára is. Paródia, persze, nevetünk. Gyilkos humor. Megannyi elgondolkodtató mozzanat. Számunkra is, táborbavonulások idején. Harmónia-házikóval vagy anélkül.

Trenkényi László